

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

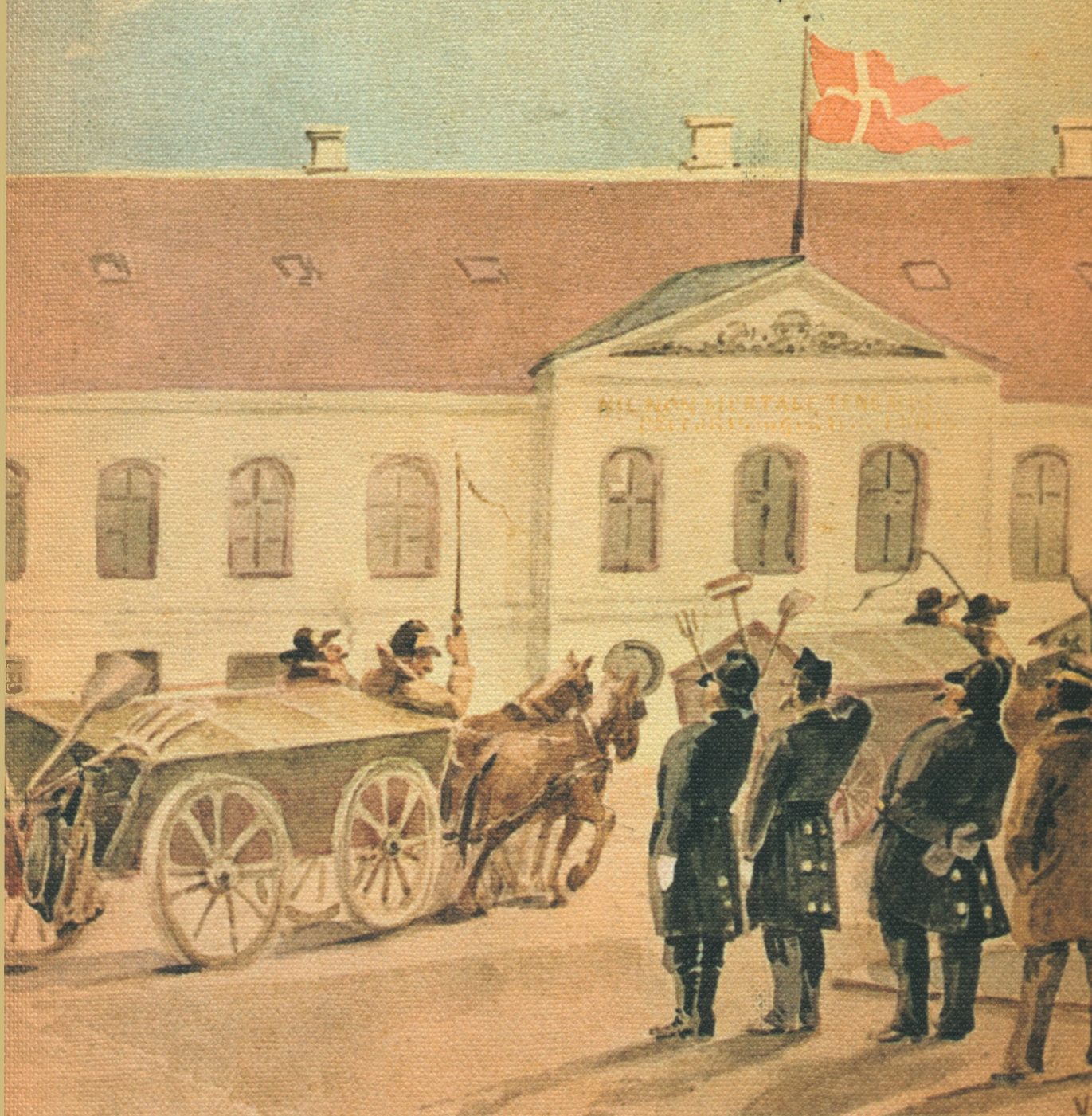
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

EMMENT SEER

ÅRhus-MOSAIK

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

ÆRUS-MOSAIK

EMANUEL
SEJR

ÅRHUS-MOSAIK

*Personer og begivenheder
i den lille by*

Udgivet af Århus byhistoriske Udvalg

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
1967

Omslag:

Akvarel af Fr. Visby 1898: Den store parade
Politiet inspicerer byens skraldevogne

*

Titelvignet:

Århus bys segl
Tegning af E. Rondahl efter en
original fra 1421

Indhold

Forord	7
HVERDAG OG FEST I KRIG OG FRED	
Hvad man kan læse om Århus i gamle aviser	13
Under krigen 1864 ..	27
Politiske forhold ..	27
Krigens første måneder ..	35
Okkupationens forløb	38
Episoder under okkupationen	42
Familiebreve fra 1864	60
»Krøniker fra Garnisonsbyen« ..	65
Ved den første verdenskrigs udbrud 1914	71
En storm i et glas vand	86
Dans i det gamle Århus ..	100
På klapjagt i Riis Skov	110
Bidrag til cyklens kulturhistorie	120
Hotel Skandinavien ..	132
PERSONER OG PERSONLIGHEDER	
Slægten Marselis og Århus	143
Skuespillerskæbner i forrige århundrede	148
Biskop Jørgen Hee	165
Rektor Jens Worm	173
Jyllands Oehlenschläger	187
Hestebaronen og Rosenkrantzgade	193
Forfatteren K. G. Brøndsted ..	199
Orgelspilleren Susanne Saabye ..	206
Overbibliotekar Vilhelm Grundtvig	213
VELGØRENHED OG VELGØRERE	
Fattigvæsen og velgørenhed	223
Købmand Jens Anthonson	229
Sognepræst Chr. Vest Hertel ..	232
Oberst Julius Høegh-Guldberg	236
Brødrene Kabell	240
Den sagnomspundne onkel Niels ..	246
Købmand C. C. Langballe	249
Den kunstinteresserede proprietær Krieger ..	254
Apoteker Niels Schack Aagaard ..	257
Konsul Rudolph Wulff	261
Brændevinsbrænder Jens Ormslev ..	264
Kildeangivelser	269
Personregister ved <i>Leif Juul Christensen</i>	275

*Den forringede kvalitet
af en del billedgengivelser skyldes,
at de stammer fra aviser,
postkort eller ældre,
beskadigede fotografier*

Forord

Fra mange års syslen med Århus' historie er samlet en række småstudier, hvoraf de fleste har været trykt før, således »Hvad man kan læse om Århus i gamle aviser« og »En storm i et glas vand« i *Århus Stifts Årbøger*, »Rektor Jens Worm« i *Fund og Forskning*, »Overbibliotekar Vilhelm Grundtvig« i *Bogens Verden* og »Hotel Skandinavien« i *Jul i Aarhus*, mens størstedelen af de øvrige stykker har været offentliggjort i *Aarhus Stiftstidende* som kronikker eller på anden måde; dog er de fleste af dem her forøget med supplerende stof, ligesom en del nye, ikke tidligere trykte afsnit er kommet til.

Emnernes brogede mangfoldighed kan vist kun forklares ud fra den kendsgerning, at der aldrig er arbejdet ud fra en bestemt plan eller med et bestemt mål for øje; tilfældigheder og pludseligt opståede interesser har derfor været udslagsgivende ved valg af studieområde – og har man først kigget en smule bag kulisserne, er det, som om alle områder bliver spændende.

Det må indrømmes, at det mest drejer sig om »små« emner, og undertiden er de vel kun kuriøse. Men ofte spejles det »store« jo i de små ting og i de snævre forhold, ja, i mange tilfælde ses det typiske allertydeligst der, hvor det komplicerede forenkles. Og ligesom retspraksis kan være et nyttigt korrektiv til selve loven, således har lokalhistorien, den »lille« historie, sin betydning for rigets – den »store« – historie, som vel kun får fuldt perspektiv, når den ses på baggrund af en lokalhistorisk mosaik.

Hovedinteressen har dog samlet sig om det biografiske og personhistoriske. Den centrale drivkraft har været en altid letvakt nysgerrighed og trangen til at lære mennesker at kende: Bag navnene og de sparsomme, tørre data skjulte sig jo levende mennesker af kød og blod; men hvordan var de? Jo dybere man arbejdede sig ind i det gamle Århus' hverdag, desto flere mærkelige personer dukkede op og krævede nærmere undersøgelser. I meget sjældne tilfælde syntes man, det lykkedes at komme dem på nært hold; men oftest tillod de begrænsede oplysninger kun antydningen af en profil, omridset af en person, som i heldigste fald tegnede sig karakterfuldt mod tidens baggrund.

Jeg takker arkivar, cand. mag. Ole Degn for en tiltrængt kritisk gennemgang af manuskriptet og arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen for en omhyggelig saglig korrektur. En varm tak skylder jeg også overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl for tilrettelægning af bogen og anden hjælp.

E. S.

Her og næste side: Århus set fra Riis Skov omkring 1850. Udsnit af maleri af P. Holm i »Den gamle By«

HVERDAG OG FEST I KRIG OG FRED

Hvad man kan læse om Århus i gamle aviser

Når vi søger oplysning om vor fortid, er der jo flere veje at gå: foruden de trykte kilder i bibliotekerne findes de utrykte i arkiverne, og der er endelig selve de ting, vore forfædre har efterladt sig, og som nu opbevares i museerne, i Århus i Forhistorisk Museum og i »Den gamle By«.

Men vil vi vide noget om dagligdagen i svunden tid, om skik og brug, om liv og død, som de formede sig for hverdagens folk, så er en af kilderne, og ikke den ringeste, de gamle aviser, der nu opbevares i Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket i København og – i mindre fuldstændighed – i Statens Avissamling i Århus. Stort mere end et par århundreder kan vi ganske vist ikke gå tilbage; aviser er jo en nutidsforeteelse, og man må heller ikke tro, at de i gamle dage var så fyldige som nu; de udkom end ikke hver dag, og af format var de for ca. halvandet hundrede år siden som en bog i kvart, og hvert nummer talte i reglen kun 4–6 sider.

Vi skal nu se lidt på, hvad man i de gamle aviser – og det vil her sige Aarhuus Stiftstidende – kan læse sig til om Århus og århusianerne for 100–150 år siden. Men først er det nok rigtigst at erindre sig, at Århus dengang var en lille by. År 1800 havde den 4000 indbyggere, og det varede mere end 50 år, inden man nåede op på det dobbelte: 8000. Byens omfang var tilsvarende beskedent; bebyggelsen var koncentreret omkring torvene (Store Torv og Lille Torv) og de to kirker (Domkirken og Frue Kirke). Kun de såkaldte landevejs-gader nåede lidt ud i terrænet; det var Mejlgade, Studsgade, Vestergade og Frederiksgade, der strakte sig som fangarme for at tage imod bønderne, der dengang regelmæssigt kørte ind til byen med deres korn og smør og andre landbrugsprodukter, som de solgte til købmændene, der så til gengæld forsynede landboerne med kolonialvarer og alle andre fornødenheder, bl. a. brændevin; mange købmænd var dengang tillige brændevinsbrændere.

Uden om byen gik en spadseresti, som kaldtes Bag om Byen, en idyllisk vej med træer og levende hegn; det var de nuværende gader: Sønder Allé, Vester Allé, Nørre Allé og Nørregade. Vejen Bag om Byen forbandt de forskellige byporte: Mindeport, Frederiksport eller Brobjerg Port, som den hed før 1824, Mølleport, Vesterport, Munkeport, Studsgades Port og Mejlgades Port. Ved hver port var der en accise-bod, et toldsted, hvor toldbetjente eller konsumtionsbetjente indtil 1851, da denne form for skatteudskrivning afskaffedes, opkrævede afgifter af korn og fødevarer, som førtes ind i byen. Som alle

Århus fik sin første avis i 1794, udgivet og redigeret af bogtrykker Niels Lund; det var Aarhuus Stiftstidende eller som den oprindelig hed »Aarhuus Stifts Adresse-Contours Tidender«. I 1812 overgik bladet til A. F. Elmquist, der blev berømt i samtiden ved gennem en årrække at udgive det underholdende tidsskrift »Læsefrugter«, hvor St. St. Blichers første noveller fremkom. Indtil 1866, da Aarhus Amtstidende begyndte at udkomme, var Aarhuus Stiftstidende således det eneste dagblad i Århus – nogle små ugeblade, der kun gik få år, betød ikke meget – og har været grundlaget for denne skildring, der væsentlig omhandler forholdene i første halvdel af forrige århundrede.

Fredagen

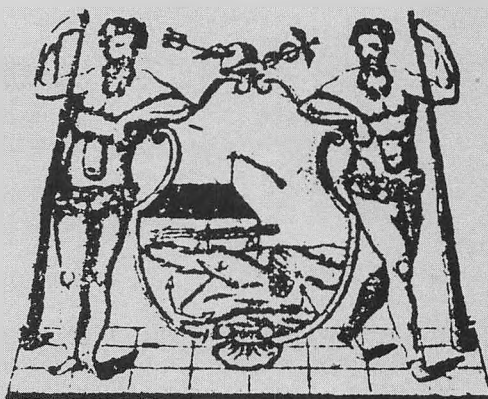
Den 14de Januar.

Den til Forsendelse

Kongelig allernaadigst

med Brevposterne

privilegerede

Marhuus Stiftstiden

Nyheder fra Udlandet.

De Sydamerikanske Fristater. I London vilde man vide for vist, at Hr. Canning havde mundtlig givet de fremmede Gesandter den vigtige Erklæring, at den forbrittanniske Regjering havde nu fast besluttet, at erkjende Staterne Buenos:Aires, Mexico's og Columbians Uafhængighed. Denne vigtige Nyhed bekræftes endnu mere derved, at d. Hrr. Campbell og Ward slutte afreise, for i Plymouth at indskibe sig til Sydamerika med Fuldmagt til at underhandle om Handelstractater med bemeldte Republiker.

Krigen med Birmanerne. At det ikke maa staae sig vel hermed for Driterne, slutter man sig deraf, at 4000 Mand uopholdelig skulde affendes fra England til Bengalen. Desuden hørtes Rygter om lidte Nederlag. Over Bordeaux meldes, at Birmanerne vare i fuld Anmarsch mod Calcutta, hvorfra alle de rigeste Indvaanere alt vare flygtede. Dertil kommer endnu det Uheld, at der i Calcutta har i afdvige Sommer græsset en epidemisk Feber, hvoraf henimod Tredjedeparten af Befolkningen har været hjemsoget. Til Lykke er den ikke dræbende, men efterlader en stor Svækkelse, og skæner hverken Indfødt eller Europæer.

Tyrkiet. Her foretages store Rustninger til et nyt Krigstog, som skal aabnes med det næste Foraar. Ved Konstantinopel skal der samles en betydelig Armee af lutter Afkeer. Storvezieren har tilbudt sig, at stille sig i Spidsen for Hæren, men hans Tilbud antoges ikke, fordi hans Nærværelse i Hovedstaden holdes uundgaelig nødvendig i den nærværende Tidspunct. Kapudan Pasha har siden sin Hjemkomst havt adskillige hemmelige Audientser hos Sultanen, og der menes, at han vil beholde Kommandoen over den nye Flaade, som ligeledes til Foraaret, skal agere imod Grækerne.

Spanien. Den nye Tractat mellem Frankrig og Spanien om de franske Troppers Forblivende, gaaf særdeles ud paa, at alle de med Hertugen af Angoulême indgaaede Capitulationer, nysagtigen opfyldes, og dernæst at den spanske Regjering forpligter sig til at sørge for Kasserne, Magasiner, Hospitaller, ic., og udrede Troppernes Lønning og Underholdning, der maanedlig udgjør 900.000 Fr. — Den i Valencia kommanderende franske General har seet sig forlediget til at afvæbne alle derværende Royalister, og betjendgjøre, at Ingen mere skal vorde fængslet eller straffet for politiske Meninger. Villige er der sendt en Opfordring til den spanske General Eguia, ifølge den med Generallissimus afsluttede Overeenskomst. Prins Mar spadserer ofte omkring i Hovedstaden, med Chapeaubas under Armen, hvilket i Begyndelsen gik Vobelen noget at lee af, men siden han blev bedre kjendt, modtages han nu med Bifaldsraab, hvor han viser sig saameget mere som Almuen har sat sig i Hovedet, han medbringer en Armee af sachske Tropper. Ivertimod Soldvæsenets Indstilling har Kongen erkendt franske Skibe frie for alle Afgifter i spanske Havne, saalange Besætningen varer. — Ifølge Rygter udbruste de Konstitutionelle en Expedition i Tangier. — Trappisten er nu atter bleven forvist til et Klost.

Frankrige. Paa Boulevard des Italiens i Paris udbrød der Nytaarsmorgen en Ildbrand, som gjorde megen Skade. Blandt de mange Handlende som leed derved, mistede en Juvelerer for mere en 40.000 Francs. En deilig, 18 Fod lang Boaslange, som blev offentlig foreviist, og adskillige andre fremmede Dyrekomer i Luene. Og særdeles betragteligt er det at ogsaa de af Belzoni hidsendte ægyptiske Oldsager blandt andet det prægtige Graumole, ere blevene tilgæde. — Med en Vestindiesfarer havde man i Por-

På modstående side er gengivet forsiden af Aarhuus Stiftstidende fra 14. januar 1825. Større var avisen ikke, og den var betydeligt mindre, da den begyndte at udkomme i 1794. Bladet kom heller ikke hver dag; i den første halve snes år kun to gange om ugen, senere tre gange osv. I de første år var hvert nummer kun på fire sider, og det var reglen langt ind i forrige århundrede, kun medfulgte der af og til et »følgeblad«, når der var særlig mange annoncer.

skatter og afgifter var denne told yderst upopulær; men landboernes vogne med korn, smør og fourage var prisgivet: de kunne kun komme ind i byen gennem byportene; derimod blev det, som kunne bæres, i stor stil smuglet igennem haverne, som stødte op til Bag om Byen. Og at snyde for konsumtionsafgift betragtedes ikke som noget forkasteligt, snarere som en sport; man godtede sig rigtigt, når man havde taget konsumtionsbetjentene ved næsen. Man påstod også, at de købmænd, der ejede bekvemme – altså til smugleri bekvemme – haver, havde store chancer for at blive velhavende.

Selv inden for vejen Bag om Byen var der i øvrigt for 150 år siden store arealer, som endnu ikke var bebygget; det gjaldt f.eks. hele terrænet mellem Frederiksgade og Dynkarken. Her var åben mark; Søndergade, Østergade og Fredensgade havde endnu ingen tænkt på, og køerne græssede fredeligt der, hvor nu Søndergades færdsel dunder af sted.

Men heller ikke datidens gader så ud som nu: brolægningen var nærmest værre end den i »Den gamle By«, og desuden var der jo åbne rendestene, der også fungerede som kloakker. Alt spildevand måtte rendestene tage, og når det regnede, kunne det hænde, at møddingsvand fra gårdenes møddinger (og da der var stort kreaturhold, havde hver gård sin mødding) sivede ud i rendestenen; hvor gaderne ikke havde fald nok, samledes vandet så i små søer, der blev til rådrende vandpytter, når det igen blev tørvejr. Med renligheden var det i det hele taget så som så: der findes jævnlig i avisen meddelelser om bøder for at have tabt gødning af vognene på gaden, og gang på gang indprenter politimesteren borgernes pligt til at skylle og feje gaderne to gange om ugen. Men opgaven var slet ikke så let: man må huske på, at byens køer en stor del af året mindst et par gange om dagen af byhyrden blev drevet gennem gaderne til og fra bymarken, og de efterlod sig altid et og andet. Endnu i 1871 fandtes i Århus næsten 400 stykker hornkvæg, et par hundrede får og ca. 100 svin, og tidligere var antallet større; desuden opholdt høns, gæs og ænder sig ofte i flokkevis på gaden, så det vil forstås, at man skulle se sig godt for, hvis man gik tur i byen. Sådan var de gode, gamle dage.

Følgerne af disse fjerkræ-sammenkomster på gaden afspejler sig i avisens mange efterlysninger efter bortkomne høns osv. I 1814 hedder det: »En hane og høne er bortgået af min gård; for deres tilvejebringelse loves en dusør«. Senere er det ikke mindre end »6 unge ænder«, som har taget udgangsbillet. Men problemet kunne også forme sig modsat, hvad man ser af et arrigt avertissement fra 1840: »Tre fremmede ænder har i et års tid opholdt sig i min gård og voldt mig stor fortræd ved at jage mine egne ud derfra, hvisårsag jeg nu endeligen ønsker at blive dem kvit, da jeg ellers, hvis de ikke afhentes inden 8 dage, nødsages til at lade dem slagte«.

Indtil 1854, da Århus fik gasværk, var gaderne om aftenen oplyst af søvnige tranlamper, hvis det da ikke var i en periode med måne-

skin, for så var slet ingen lygter tændt; men selv i tranlampens skær var belysningen efter vore begreber mådelig, og i reglen tog folk da også håndlygter med, hvis de gik ud om aftenen. Til gengæld var man taknemlig selv for små forbedringer; det fremgår tydeligt af et glædesudbrud i avisen i 1821. Byen var da nået op på 40 tranlamper rundt om i gaderne – i begyndelsen af forrige århundrede var der kun 3–4 gadelygter – og en indsender priser nu i avisen denne »forbedring af lygtevæsenet«: nu behøver vi ikke mere »at rave gennem gaderne i mulm og mørke, men have lys for vor fod. Gennem mange gader var det tilforn farligt nok at vandre selv ved højlys dag«, tilføjer indsenderen – og hvordan har det så ikke været om aftenen, tænker vi andre – selv med et par tranlamper, der dog ikke lyste stort mere end tørvegløder.

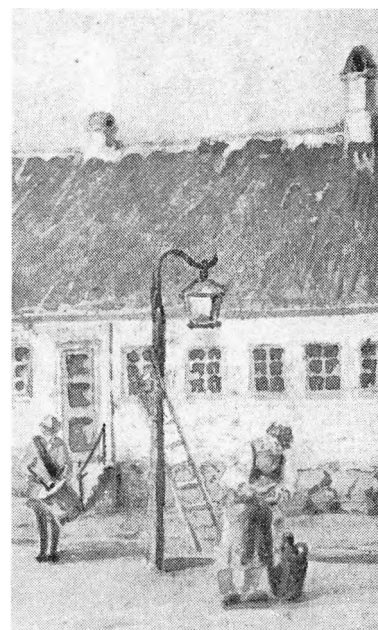
Mens vi er ved gaderne, kan det lige noteres, at de gamle avisers gadenavne undertiden virker lidt forvirrende på nutidslæsere. At Middelgade skal være Mejlgade, kan nok forstås umiddelbart; men når der så omtales en mand, som bor på hjørnet af Vestergade og Skidengyde, bliver man lidt desorienteret. Hvor er Skidengyde? Det viser sig, at Skidengyde er den nuværende Grønnegade, som altså må formodes at have haft en lidt mørk fortid. Midt i forrige århundrede udryddede man flere af den art gadenavne, nærmest af honnet ambition: det var ikke fint at bo i en gyde; derfor blev Bispegyde til Bispegade efter forslag af den daværende ejer af Hotel Royal, for man kunne da ikke have, at byens fornemste hotel lå ved en gyde. Havgyden og Fægyden blev slået sammen til Tværgade, og man må jo også indrømme, at i hvert fald navnet Fægyden, som en indsender skriver i avisen, ligefrem indeholder en »compliment de boeuf«. Tværgade er så senere omdøbt til Nørreport, som vel skal minde om Studsgades Port, der lå her.

Desværre forsvandt også en del karakteristiske gadenavne, som man gerne havde set bevaret, f.eks. Barbergade, der blev til det officielt klingende, men temmelig intetsigende Sct. Clemens Stræde. Det første stykke af Volden hed i gamle dage Pustervig, et navn som også kendes fra andre byer; men beboerne fandt det latterligt og androg byrådet om at få det ændret, og så kom hele gaden til at hedde Volden. Det lidt drabelige navn Pistolstræde blev til den idylliske Asylvej, senere Asylgade; Teglgårdstræde blev til Teglgårdsgade, som senere igen omdøbtes til Sjællandsgade. Det fortroligt klingende Olsens Vej blev til Tunøgade, og Grønlundsgade fik navnet Hjelmensgade.

Nå, vi må trøste os med, at vi dog stadig har Ridderstræde og Maren Smeds Gyde.

Med hensyn til trafikken i gaderne voldte den – så utroligt det end lyder – næsten lige så mange kvaler som i vore dage, skønt der hverken fandtes biler eller knallerter. Særlig galt var det med dragonhestene; kaserner havde man ikke, så dragonerne og deres heste var indkvarteret rundt om i byen i de større gårde. Når hestene så

Tranlygte foran den gamle stiftprovstebolig nord for Domkirken. Detalje fra en akvarel af Fr. Visby, som meget godt huskede tranlamperne fra sin skoletid i Århus. Han begyndte skolen 1851, og Århus fik først gasbelysning i 1854.

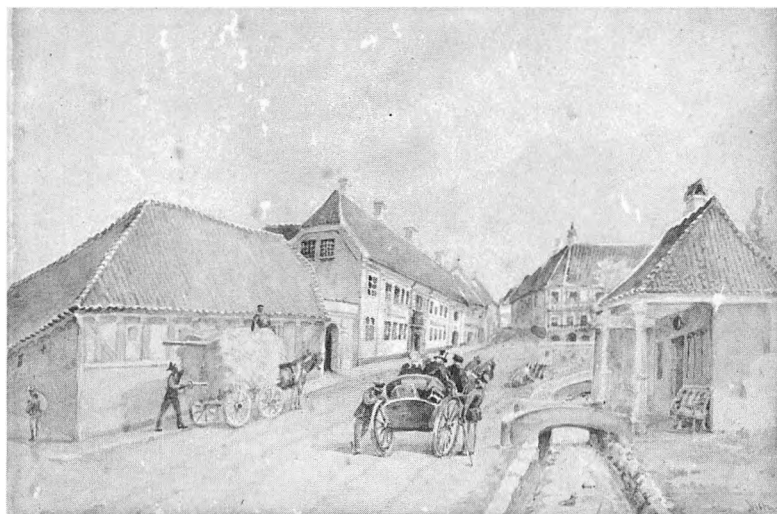
»Via dolorosa« – smertens vej – kalder Frederik Visby denne akvarel, og bag på billedet har han tilføjet: »Tre kvinder passerer en skraldevogn«. De ser også lidende ud – duften fra en skraldevogns indhold kunne holde sig i luften i lang tid en stille sommeraften. Men sådan var de »gode, gamle dage«.

blev striglet, hændte det, at de satte af sted ud ad porten og ned ad gaden i fuld karriere til rædsel »for børn og fruentimmer«, som det hedder i et forbitret indlæg i avisen.

Men der klages også jævnlig over, at kørende og ridende er tilbøjelige til at sætte farten for stærkt op gennem de smalle gader. Enkelte mulkeredes til skræk og advarsel, men åbenbart uden syn-derlig virkning, og politimester Jørgen Nielsen måtte derfor ud med en trussel i avisen; den virker fornøjelig i vore dage ved sin pudsige blanding af værdig kancellistil og patriarkalsk buldren: »Den uskik at køre og ride stærkt igennem byens gader har i den senere tid taget meget overhånd. Da det ikke er sjældent, at folk kommer til skade, så forbydes det herved, i henhold til frdn. 10. jan. 1685, cfr. frdn. 13. dec. 1793 § 89 og plakat af 14. sept. 1815, alle og enhver at ride eller køre stærkere end i en ganske sagte trav, ligesom det og pålægges vedkommende betimeligen at anråbe de personer, som for færdselen måtte stå ivejen . . .«. Det med »betimeligen at anråbe« burde måske forsøges i vore dage.

Søger man nu at få et indtryk af, hvordan århusianerne var, og hvorledes livet formede sig for dem, bliver man først slået af, hvor langt større standsforskellene var dengang end nu. I avisens notitser f.eks. om bryllupper passes der nøje på titulaturerne: var bruden datter af en rangsperson, en kancelliråd eller måske endda en justits-råd, var hun *frøken*; en datter af en almindelig borger benævnes derimod *jomfru*, og tilhørte bruden den tjenende klasse, hedder hun slet og ret *pigen*. Naturligvis var der også en minutiøs rangforordning blandt mændene: officerer havde altid et von foran efternavnet, uanset afstamning, altså f.eks. kaptajn von Petersen. Det er også klart, at man ikke kunne sidde i forening med hvem som helst. Den fine klub »Kronprindsens Klub«, som senere blev til »Polyhymnia«, omfattede embedsmændene og de mere velhavende købmænd, men ikke det jævne borgerskab og håndværkerne, som derfor dannede deres egen klub »Harmonien«, hvor man forresten også var eksklusiv

På dette billede har Fr. Visby malet Studsgades port med »Borrebakken« og »ciseboden«, hvorfra toldbetjentene overvågede, at der blev betalt konsumtionsafgift af varer, der indførtes i byen. Til venstre ligger Seests gård, nu Arkitektskolen i Århus; på hjørnet af Studsgade ses Hotel Jylland, der blev nedrevet 1960.

og holdt generalforsamlinger for at stemme om, hvem der kunne optages i klubben. Selv da Århus Musikforening stiftedes i slutningen af 1840erne, måtte medlemmerne højtideligt indballoteres, og det var ingenlunde alle, som slap gennem nåleøjet. Interesse for musik var ikke nok.

Denne standsforskel har man åbenbart fundet i sin orden, for den praktiseredes også på andre områder og tilsyneladende ganske frivilligt og uden fortrydelse. Overleveringen ved f.eks. at berette, at i teatret i Kannikegade, hvor der først midt i 1850erne indførtes nummerpladser, var bænkerækkerne til venstre de fornemste, og her var det en selvfølge, at honoratiores anbragte sig nærmest prosceniet. Gangen langs disse bænke kaldtes »løvegården«, og her stod yngre officerer, embedsmænd og omegnens proprietærer under forestillingerne. Midtergangen var forbeholdt håndværksmestre og mindre handlende, mens bænkerne til højre besattes af det jævne borgerskab og håndværkssvende, og endelig rummede den højre sidegang gårdskarle og menige soldater. I modsætning til »løvegården« kaldtes denne gang for »smørrebrødssiden«, fordi det her hændte, at en madpakke kom frem i mellemakten og krydrede den i forvejen tunge luft.

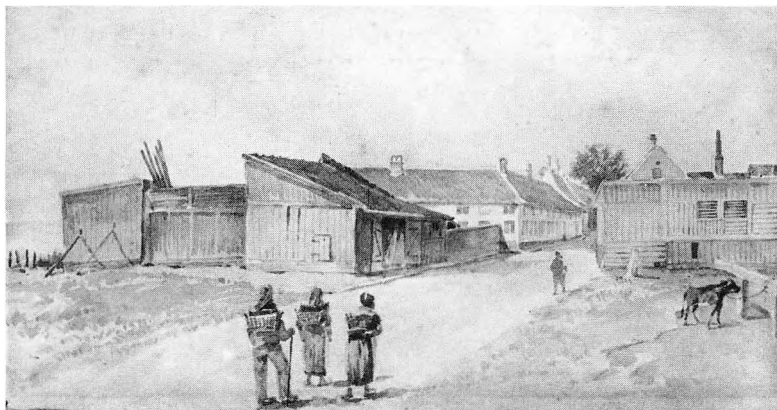
Når århusianerne i 1840erne var på skovtur i Riis Skov fordelte man sig også efter rang og stand: I Salonen, nu Sjette Frederiks Kro, holdt den finere portion til. Pavillonen eksisterede ikke dengang, men Skovfogedhuset, hvor man kunne få »vand på maskine«, havde stort borgerligt besøg, og Ferdinandspladsen besøgte af de jævne befolkningslag. Herude i skoven var klassedelingen dog ikke særlig skarp; men ellers mærkedes standsforskellen selv i kirkerne; man kunne i begge kirker leje både de såkaldt »åbne« og de »lukkede« stolestader for at have det for sig selv under gudstjenesten og skille sig ud fra mængden. Bortlejningen skete ved regulære auktioner, som

avteredes i avisen og afholdtes i selve kirken. Det var altså den højstbydende, der gik af med sejren; og at man har hygget sig i disse kirkestole fremgår af en bekendtgørelse fra kirkeværgen, som i 1797 efterlyser lejeren af »den lukkede stol nr. 2 i Domkirken«, hvor der var glemt »2 læderstole, 1 kanapé med lærredsbetræk og en liden fod-kurv« (det sidste af hensyn til fodkulden i den dengang uopvarmede kirke). Endnu i 1869 anker en indsender i avisen over »den strænge verdslige rangfølge«, som iagttages ved konfirmationer: her stod på kirkegulvet på den mandlige side »først den lærde skoles disciple, dernæst de private skolars, så borgerskolernes og tilsidst fri-skolens ungdom«. På den anden side var »den kvindelige ungdom i lige måde på det nøjagtigste sorteret i forskellige finheder, fra det allerfineste instituts glansfulde silke til de laveste skolars tarvelige merino«.

Af forlystelser havde Århus en del, men ofte af en anden art end vore. Teatret er nævnt; men det drejede sig jo om omrejsende selskaber, der kun i kortere tid opholdt sig i byen, og begrebet »provinsskøde« var ikke højt vurderet, hvad for resten ikke hindrede folk i at more sig ganske storartet i teatret. Også skovturen er nævnt; foruden til Riis Skov kunne den gå til Marselisborg Skov, men kun til Frederikshøj, som dengang kaldtes »Danielsens Have«. Selve skoven kunne man ikke uden videre komme i; den tilhørte godsejer Ingerslev på Marselisborg, og han havde lås for skovvejenes led, hvortil nøglen kun kunne fås hos ham selv.

Så var der Vennelyst, hvor borgermusikken fra 1830'erne musicerede under ledelse af stadsmusikant Peder Albrecht; senere spillede regimentsmusikken. I Vennelyst arrangeredes også ballon-opstigninger, fyrværkeri og andre former for folkelige forlystelser. Undertiden kom der også en omrejsende cirkus eller et menageri til byen; særlig menagerierne har dog været meget ringe: i et af dem var løven udstoppet; men, som foreviseren sagde, selv om den ikke var levende, så havde den i hvert fald været det. Undertiden er avisen meget imponeret af de taskenspillere og tryllekunstnere, som engang imel-

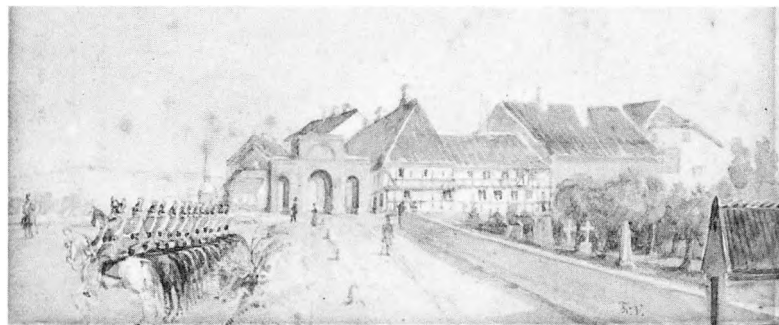
Fr. Visbys billede viser her Mejl-gades port, som den så ud omkring 1850. Manden og de to kvinder, der vandrer ind til byen, kalder Visby »Egå fiskere«; de kommer med deres fangst i kurve, som de bærer på ryggen.

lem gav forestillinger; særlig var man betaget af »den i luften frit svævende Atalante«, som forevistes af datidens professor Labri, der hed prof. Bils. Kunststykket skildres på denne måde i avisen: »Professoren fremfører en ung grækerinde, fastgør en jernstang på et simpelt stativ; grækerinden stiger derpå i højden, støtter sig med armen på jernstangen og bliver af professoren bragt i en magnetisk søvn, i hvilken hun uden at vågne bliver hævet i højden, hvor hun forbliver frit svævende ...«. Ligemeget hvilke kræfter, der her er anvendt, skriver avisen videre, så »er det unægtelig lige så overraskende som højst interessant at se de bengalske flammer belyse den smukke grækerinde, som i sit pragtfulde kostume, i en yndefuld stilling, frit svævende og kun støttet på den ene albue, ligger sovende for os«. Og med et suk tilføjer referenten: »Det er egentlig skade, at den magnetiske søvn vedvarer så længe, at man ikke får at se, når den skønne Atalante vågner igen«. Man får en mistanke om, at den gode referent har været mere betaget af den skønne Atalante end af selve kunststykket med at holde hende svævende.

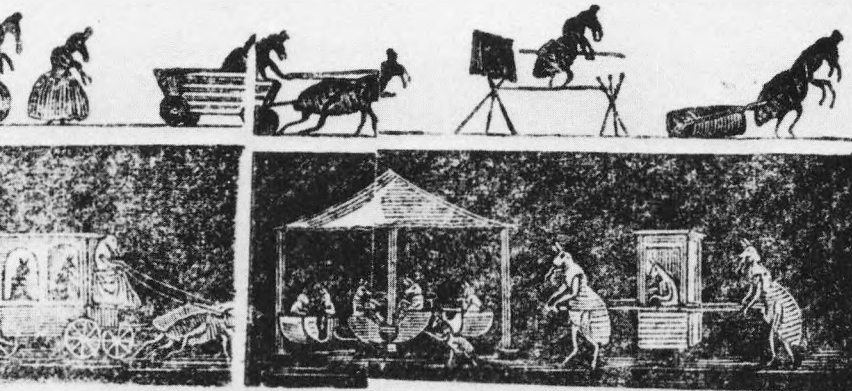
Et vokskabinet eller panoptikon, som vi ville sige, kom også af og til på besøg. Her kunne man se voksfigurer, som forestillede førstekonsul Bonaparte, admiral Nelson osv., senere også Christian VIII og kronprins Frederik (den Syvende). Når det skulle være rigtig fint, var figurerne bevægelige ved hjælp af sindrige mekanismer; det var således tilfældet med en figur, som forestillede eremitten Don Pedro, der havde levet 30 år i en ørken i Spanien: han kunne rejse sig og bukke for tilskuerne. Og ingen synes at have fundet det mærkeligt, at Don Pedro havde anvendt de 30 års ensomhed i ørkenen til at indstudere netop denne bevægelse.

I en tid da man ikke kendte fotografier, og da reproduktionskunstens område var meget begrænset, er det klart, at fremvisning af malerier måtte være af stor interesse; dog så man ikke så meget på dem som kunstværker – hvad få af dem også kunne gøre krav på – men som skildringer af fremmede egne og begivenheder. Under navn af Panorama, Diorama, Kosmorama, Cyclorama og lignende forevistes derfor omrejsende maleriudstillinger med billeder af landskaber i fremmede lande, berømte bygninger, byer og andre seværdigheder. Særlig yndede var de såkaldte rundmalerier, som virkede mere natur-

Fr. Visbys akvarel forestiller en situation ved Frederiksport og den nuværende Frederiks Allé, hvor dragonerne eksercerer til venstre (der hvor ridehuset nu ligger). Til højre ses den gamle kirkegård, nu rådhus og rådhuspark.

Lopper, Theater i Vinds Locale.

Fre Fredag Eftermiddag Kl. 3 og fremdeles hver Dag til Kl. 10 Aften forevies i Vinds Locale endel kunstigt dreserede Lopper.

Entree 1 Rt. for Børne og 8 p. for Barn.

Saa utroligt det end lyder at flige Productioner lade sig udføre, vil man dog ved at afstøge mig et Besøg, selv med blotte Fine, kunne overbevise sig om det Medfatte.

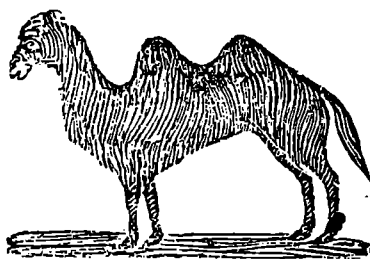
N. A. v.

I vore dage er lopper vist blevet sjældne som »husdyr«, hvorimod der synes at have været rigeligt af dem i fordums tid. I hvert fald var loppeteatre ikke nogen usædvanlig forlystelse for hundrede år siden. Denne annonce er fra 1867. Vinds lokale lå i Kannikegade.

tro. Undertiden var malerierne anbragt således, at man skulle se dem gennem optiske glas; det fremhævede perspektivet. Allerstørst tiltrækning havde slagmalerier, f. eks. et kæmpelærred på 64 fod, dvs. godt 21 meter, hvor slaget ved Leipzig 1813 var skildret; det kunne man beundre gennem 45 optiske glas. Efter treårskrigen 1848–50 myldrede det med panoramaer og dioramaer, hvor man kunne se malerier, som skildrede »oprørernes flugt fra Bov«, »bataillen ved Slesvig« osv. Og her var Århus selv leveringsdygtig, idet organisten ved Frue Kirke, drejermester, musik- og tegnelærer P. Holm sammen med sin talentfulde søn N. E. S. Holm, der havde gennemgået Kunstakademiet, skildrede bl. a. slaget ved Isted og rytterfægtningen ved Århus. Faderen malede landskaberne, og sønnen tog sig af figurerne i de store slagmalerier.

Den største officielle festdag i Århus var dengang – som naturligt i enevældens tidsalder – kongens fødselsdag. Der udfoldedes et pompøst ceremoniel, særlig i 1809, da man fejrede Frederik VI.s første fødselsdag som konge, efter at hans sindssyge fader, Christian VII, var død i 1808. Af avisens referat fremgår det, at der straks om morgenen blev affyret 27 kanonskud, der blev kimet med byens klokker, og paukers og trompeters lyd strømmede ud fra kirketårnene. Kl. 10 om formiddagen samledes byens militær samt borgervæbningen på Store Torv, hvorfra de marcherede gennem byens fornemste gader, og når de var kommen tilbage til torvet, blev der affyret tre geværskud og udbragt et leve for kongen efterfulgt af et trefoldigt hurra. Derefter var der frokost hos stiftamtmanden, kammerherre Güldenchrone, for byens og omegnens fornemste personer, og også her blev kongens og kongehusets skål udbragt »under paukers og trompeters lyd og kanonernes affyring«, som det hedder i referatet. Uden for var imens samlet en del »bønder af kystværnet (det var jo i krigens tid) for at ytre de dem som enhver tvillingrigets borger på denne festlige dag besjælende sølser ved en til dens højtid passende sang«. Så besværligt kunne det udtrykkes.

Dermed var dagens officielle program udtømt, men den kongelige fødselsdag gav anledning til adskillig anden festivitas foruden den

Annonce-kliche af menageri-dyr, således som menageriejerne indrykkede dem i datidens aviser. Man synes jo ikke, dyrene præsenterer sig bedre her, end de gjorde i den miserable virkelighed.

mere private selskabelighed: i byens eksklusive forening »Kronprindsens Klub« højtideligholdtes dagen, der tillige var klubbens stiftelsesdag, med en tale, en kantate og koncert. Efter tidens smag var såvel talen som kantaten temmelig svulstige; bedre kunne man under koncerten give glæden umiddelbart udtryk; da blev der nemlig, som der står i referatet, »opvartet med kaffe, chokolade, the og varm spisning, hvorfor betaltes 1 rdlr. 1 mark pro persona«. Og helt løsluppet har de patriotiske følelser udfoldet sig næste aften, da klubben holdt bal. I Det forenede dramatiske Selskab spillede man en komedie for at fejre dagen, og der afsluttedes med »et med almindeligt bifald og deltagelse optaget efterspil, »Fredsfesten« kaldet, som i denne anledning var forfattet af hr. adjunkt Tauber«.

Det er klart, at dronningens fødselsdag ikke kunne blive helt så glansfuld; men også den gav dog anledning til en del festlighed. Allerede kl. 5 om morgenen »blev dagens højtid tilkendegivet med pauker og trompeter fra hovedvagten, hvorpå med reveillen fulgte en smuk musik igennem de fleste af byens gader, hvilket blev gentaget såvel ved parolen som ved tappenstreg«. Naturligvis var der også den sædvanlige militærparade på torvet, og i 1809 blev desuden »for første gang hejset på Mindebatteriet et af stiftsbefalingsmanden dertil anskaffet kongeflag«. Den højstkommanderende holdt derpå en tale, hvis indhold man kan tænke sig til; afslutningen var det obligate trefoldige hurra. Og så står der i avisens referat: »Alt skiltes dernæst ad«, en vending vi ikke ville bruge for at tilkendegive, at enhver gik til sit; men i 1809 var denne slutningssætning næsten profetisk: få år senere – 1813 og 1814: statsbankerotten og Kielerfreden – var det ikke langt fra, at »alt skiltes ad«.

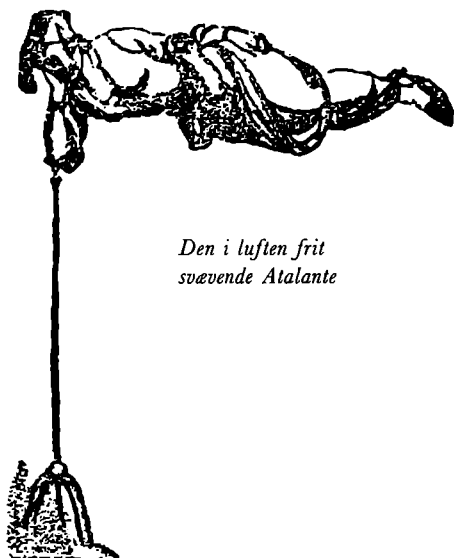
Var forlystelserne anderledes i det gamle Århus end i vore dage, må det siges, at også sorgens attributter adskilte sig fra vor tids; især begravelsesskikkene formede sig anderledes end nu. I en tidligere periode end den, vi her taler om, var der ligefrem forordninger, som fastsatte bestemte regler f.eks. for den pragtudfoldelse, der kunne tillades ved begravelser: beslag på kisten, antallet af voksllys i kirken osv. Det førte i det 18. århundrede til, at byfogeden anklagede apotekeren, fordi han ved sin kones begravelse havde sat et alt for stort apparat i gang – og apotekeren blev dømt. Endnu i 1821 kunne ikke enhver form for deltagelse ved dødsfald tillades; det ses af en

advarsel, politimesteren lod indrykke i avisen, hvori det hedder: »Da det må anses for stridende mod reskr. af 18. juni 1818, at unge piger og børn indfinder sig ved ligbegravelse for at strø blomster osv., så bliver fornævnte forbud herved bragt til almindelig kundskab, ligesom det og herved betydes enhver, som herimod handler, at de som lovovertrædere vil vorde tiltalte og straffede«.

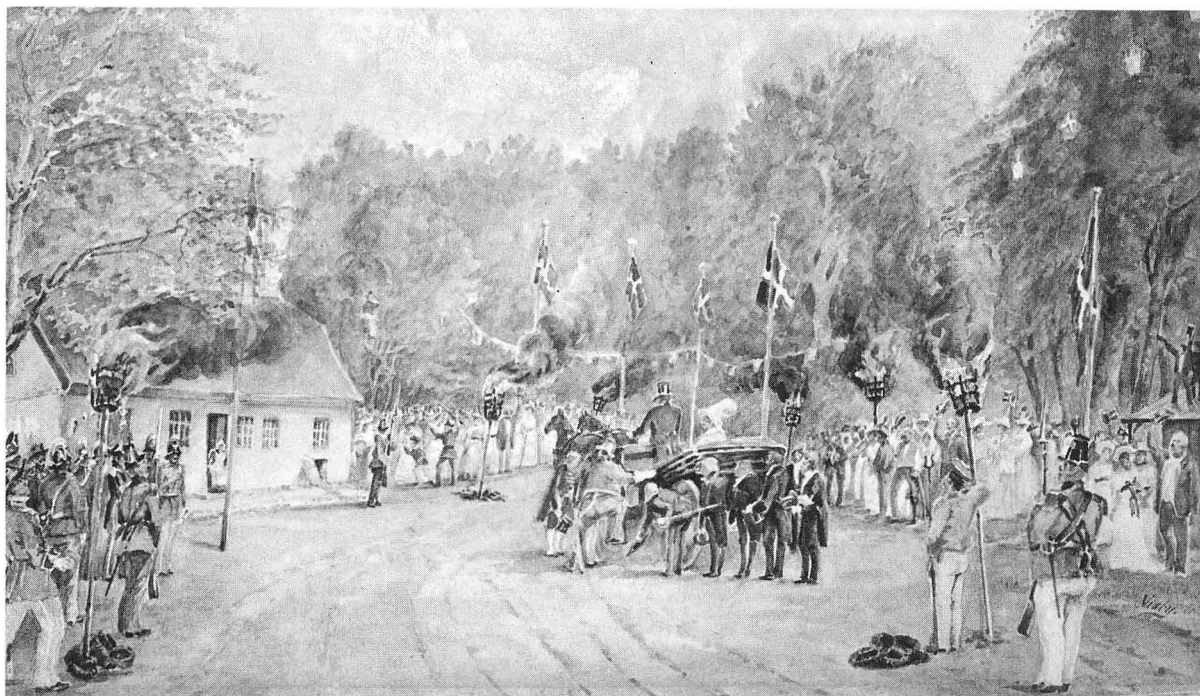
Kvinder kunne i det hele taget ikke komme med til begravelse. Marie Rørdam, der var gift med biskop Skat Rørdam, fortæller i sine erindringer, at hun var i Århus i 1856 i anledning af en ung slægtnings død. Begravelsen foregik fra Domkirken, men ingen damer, end ikke den afdødes moder, måtte være tilstede; de fik dog lov til at stå bag en gitterdør, hvor ingen kunne se dem, men hvorfra de kunne se kisten og høre biskop Brammers tale.

Indtil 1860 var der pligt til at lade bedemanden ordne alle begravelse. At være bedemand var dengang ikke en forretning, men et offentligt embede, hvortil man udnævntes; bedemanden skulle også tage sig af bryllupper og barnedåb. Efter et dødsfald drog bedemanden rundt i byen til dem, familien ønskede skulle overvære begravelsen, og opremsede i højtidelig tone en indbydelse til at vise den salig afdøde den sidste ære. Forinden begravelsen kom man på kondolencevisit, og da der ikke fandtes ligkapeller i byen, lå den afdøde på lit de parade i hjemmet, altid pyntet på det bedste med sløjfer og blomster, undertiden iført brudekjole og med sminkede kinder. Vi ville vel reagere mod en sådan skik, men dengang blev det opfattet som uhøfligt, hvis man ikke ønskede for sidste gang at se den afdødes træk.

På selve begravelsesdagen samledes følget i sørgehuset, hvor man mindedes den hedengangne og blev trakteret med vin og kager. Derefter trådte bedemanden i funktion, idet han opråbte de indbudtes navne, naturligvis efter rang og stand, som nøje måtte overholdes; og når så de indbudte ude på gaden havde indtaget deres plads nærmest efter familiens repræsentanter – damer deltog som sagt ikke – kunne det øvrige følge, dem som frivilligt, dvs. uden direkte indbydelse, var kommen tilstede, ordne sig, som de ville, og processionen til kirkegården satte sig i bevægelse. Rustvogne med tilbehør kunne man leje, ikke hos vognmændene, men af de forskellige lig-lav: der var købmands-liglavet, som havde sin blomstringstid i begyndelsen af forrige århundrede, men opløstes i 1850'erne, og der var skipper-liglavet, som en overgang ansås for det fineste. I 1840'erne slog skræderlavet og skomagerlavet sig sammen for at anskaffe en ligvogn *på fjedre*. Det var noget så exceptionelt, at det også omtales i andre byers blade. Efter begravelsen takkede de efterladte i reglen i avisen for deltagelsen, og det hedder da altid, at man takker såvel »budne som uindbudne«. Der lå dog ikke noget misbilligende i betegnelsen »uindbudne«; det var kun dem, som bedemanden ikke direkte havde indbudt, og var der mange uindbudne til begravelsen, betød det jo blot så megen større ære for den afdøde.

*Den i luften frit
svævende Atalante*

Søger man oplysning om den enkelte borger eller især borgerinde i det gamle Århus, må det indrømmes, at avisen svigter temmelig katastrofalt: runde fødselsdage omtales næsten aldrig, jubilæer også meget sjældent, og nekrologer, som vi er vant til ved så at sige alle dødsfald, var der dengang kun tale om over for særlig prominente personer som biskoppen eller stiftamtmanden og ganske få andre. Derimod var selve dødsannoncerne i reglen langt mere oplysende, end de er i vore dage, hvor man ofte indskrænker sig til navnet og de nødvendigeste data. I gamle dage fik man ganske anderledes besked; her er et eksempel fra 1851: »Træt af dage indslumrede i går aftes kl. 7 vor kære moder Laurenze Luja, født Møller, efter 6 ugers hårde lidelser til den evige hvile, hvorefter hendes længsel stundede. Siden 1807 var hun ansat her i byen som jordemoder, og hun opnåede den høje alder af 87 $\frac{3}{4}$ år. Ligesom hendes efterlevende børn og børnebørn med inderlig taknemlighed ville bevare erindringen om den elskelige gamle, således er det os i vor sorg en trøst at vide, at hun også længe med kærlighed vil mindes af de mange, med hvem hun i sit lange hæderlige liv kom i berøring«.

Eller et andet eksempel: »Min inderlig elskede og uforglemmelige hustru Ane Margrethe Knudsgaard, født Bay, behagede det Alherren sidstl. fredag nat kl. 2 slet, efter at være forløst med en dødfødt søn, og efter 2de dages smertelige lidelser at bortkalde fra denne til en verden, hvor lidelser ophører. 12 års kærligt ægteskab forenede os her, hvis frugter var 7 børn, hvoraf 3de levende, meget små og uopdragne pigebørn tidlig begræder tabet af den ømmeste moder;

Fr. Visby har her tegnet et sceneri under Frederik VII og grevinde Danners besøg i Århus. På bagsiden af tegningen har han skrevet: »In memoriam vort kommunale røgoffer i Riis Skov«. Alle registre synes jo også at være trukket ud. Det morsomste ved historien var i øvrigt, at man af bare iver og til damernes forførdelse tændte begfaklerne midt på eftermiddagen.

og at hun var mig den trofasteste og kærligste ægtefælle, derom vidner mine følelser ...».

Det var ikke meningen, at de »uopdragne« pgebørn var uopdragne, altså uvorne, i vor betydning af ordet; man brugte det dengang for at sige, at børnene var mindreårige og altså endnu ikke opdraget eller uddannet.

Undertiden kan en dødsannonce fortælle en helt bevægende historie, som da gamle tegnelærer Engelbrecht i 1841 bekendtgjorde sin kones død: »At min inderligt elskede og gudhengivne ledsagerinde her i livet efter næsten 54 års ægteskab den 20. september d. å. er ved døden indgået til den himmelske hvile i hendes alders 82. år, dette må jeg sorgfuld tilmelde ædle og dyrebare venner og veninder! I det sidste års tiltagende svaghed sukkede hun ofte og bad den almægtige og alvidende fader om opløsning, som nu er bønhørt og opfyldt. Ja, skilsmissen for mig efter så mange år er tung, men det glade håb at se hinanden igen i frydens boliger vil lette min kummer! Hvil jordiske svage bolig! Din himmelske og udødelige ånd har kun forladt sit støv for at omklædes og forklæres til de saliges samfund! Men din gudhengivne og trofaste ven står nu ganske ene, bekymret og længselsfuld tilbage!«

Naturligvis var der en hel del retorik i disse dødsannoncer og mange faste vendinger, som stadig gik igen; undertiden kneb det også med sætningskonstruktionerne, så der kunne komme lidt forskydning i meningen, således som det allerede er tilfældet i meddelelsen om Ane Margrethe Knudsgaards død; det skete også, at anbringelsen af forholdsled gjorde Vorherres indgriben mere direkte end egentlig tilsigtet som i denne dødsannonce fra 1835: »At det har behaget livets og dødens herre den 4. ds. under et besøg her at bortkalde til et bedre liv min håbefulde, inderlig elskede datter ...«. Og helt forvirrende for begreberne om de himmelske familieforhold er denne meddelelse fra 1867: »Herved bringes slægt og venner det sorgens budskab, at livets og dødens herre, efter kun rigelig 3 måneders ægteskab, ved døden den 30. ds. hjemkaldte ...«. Der var næppe heller altid fuld dækning for de følelser, man søgte at give udtryk for, således var det ganske givet kun sandhed med modifikation, når apoteker Høsts enke i 1809 meddeler, at hendes »elskede, kære mand, Fridrich Holmsted Høst, forhen apoteker her i Århus«

Min elskede retskafne Kone, **Elisabeth Benken**, fød **Smiths**, jordiske Lidelser endtes i Gaar Eftermiddags Kl. 4te ved en stille og rolig Død paa Nørsgaard.

Elleve Kære kjærligt Ægteskab havde lært mig at vurdere hvad jeg nu har tabt, men den Tanke, at hun jeg er den Tabende, og hun nu nyder den Fred som hendes retskafne Wandel har beredt hende, hjælper mig at bære mit Savn til vi engang samles hos Gud. De Faa som kjædte den Forvigelede ville vist kjænke mig en Medlidenheds-Taar.

Århuus, den 4de September 1843.

Carl Benken.

Således kunne en dødsannonce formes, traditionel i formen og med stereotype vendinger, men alligevel med udtryk for naturlig følelse og værdig sorg.

er død »efter 10 ugers smertefuldt sygeleje og 16 års kærligt ægteskab«. Man ved nemlig fra anden side, at ægteparret levede som hund og kat; og da enken snart efter giftede sig igen, gik det nye ægteskab ikke bedre.

Men ofte mærkes også dødens alvor og følelsernes ægthed gennem de stereotype udtryk. Vi kan tage et eksempel fra 1838, da købmand Peder Faurschou døde; hans enke skriver da: »Efter at have i 23 år delt livets foranderlige stillinger, lært at kende dets glæder og byrder i ægteskab med borger og købmand Peder Faurschou, behagede det skæbnens almægtige styrer fredagen den 17. ds. at opløse dette bånd ved en sygdom, der alt i 9 uger lod mig ane den tunge skæbne, der ventede mig med 6 sønner og 1 datter, at berøves en forsørger, der i hans sunde dage så ufortrøden virkede for mit vel. I sit 49. år måtte denne forhen så kraftfulde mand give efter for dødens alvældige bud, efter at han i de sidste 5 dage havde kæmpet med hårde lidelser. Ene står jeg nu tilbage med 7 uforsørgede børn, tillidsfuld håbende på det forsyn, der aldrig forlod den betrængte. Overbevist om, at familie og venner vil skænke mig en kærlig deltagende tanke ved denne meddelelse, frabedes al skriftlig og mundtlig bevidnelse«.

En sådan dødsannonce fortæller på en måde mere end mangan en neutral holdt nekrolog i vore dages aviser.

Under krigen 1864

Politiske forhold

Krigen 1864 stillede Danmark over for store problemer; her tænkes ikke så meget på tabene af menneskeliv eller de direkte ødelæggelser og ulykker, som krig og okkupation førte med sig – de måtte bæres i fællesskab – som på den enkeltes stillingtagen til den ulykkelige krig og dens årsager, til de politiske problemer. Her skiltes vandene.

Under treårskrigen var der ingen problemer af denne art, fordi krigen fik en for Danmark lykkelig udgang. Det er let at forenes i sejrjubel, og man kunne tilmed – også i nogenlunde enighed – samtidig juble over den nyvundne frihed og junigrundloven – så længe ingen endnu havde opdaget vanskelighederne ved at praktisere denne frihed. Men i 1864, da meldingerne fra krigsskuepladsen stadig berettede om nederlag, og da afslutningen på krigen betød tabet af de to hertugdømmer, man havde kæmpet for i så mange år, blev vrede og bitterhed fremherskende. Hvem havde skylden for alle disse ulykker? Hvem skulle man lade sin vrede gå ud over? Og da menneskene har en medfødt tilbøjelighed til ikke så gerne at ville vredes på sig selv, var der jo ikke andet for end at vredes på de andre. Og det gjorde man til gavn.

De politiske partier var dengang ikke så skarpt afgrænsede eller så organiserede som senere, og skillelinjen gik vel i årene før krigen stort set mellem Eiderpolitik og helstatspolitik, mellem dem, der arbejdede for at indlemme hertugdømmet Slesvig i kongeriget, og helstatsfolkene, der ønskede at bevare også Holsten for kronen, hvad kun kunne ske i kraft af kongens person som dynastisk overhoved for alle dele af riget. Eiderpolitikken var den herskende, den var hovedpunktet i de Nationalliberales program. Imod var de Konservative, som indså, at kongeriget og de to hertugdømmer under de givne omstændigheder kun kunne bevares samlet, når man opgav indlemmelsen af Slesvig, således som det også forudsattes i Londontraktaten af 1852, der sikrede det »danske monarkis integritet«. Imod Eiderpolitikken, og især mod de Nationalliberale, var også Bondevennerne, anført af Tscherning, i Jylland af Geert Winther.

Politisk var Århus nationalliberal som de fleste andre byer, og byens folketingsmand, konsul J. M. Mørk, var nationalliberal; ligeledes M. P. Bruun, Jægergården, der var formand for Landstinget og havde betydelig indflydelse; også stiftamtmand Th. Dahl, Moesgård,

Tidstavle for krigens udvikling

13. november 1863 vedtoges »Novemberforfatningen«, som i modstrid med aftalerne af 1851–52 (London-traktaten) knyttede Slesvig nærmere til Danmark end Holsten og dermed »kuldkastede det retslige grundlag for monarkiet«.

15. november døde Frederik VII på Glücksborg slot.

18. november underskrev Christian IX nølende og mod egen overbevisning novemberforfatningen.

7. december vedtog Forbundsdagen i Frankfurt, at »eksekution« skulle finde sted, hvis Novemberforfatningen ikke blev taget tilbage.

23. december trådte ministeriet Hall tilbage.

31. december dannedes ministeriet Monrad, af folkevittigheden døbt »millionen«, fordi det bestod af »en ener og seks nuller«.

14. januar 1864 krævede Preussen og Østrig novemberforfatningen ophævet inden 48 timer. Da det ikke skete, meddelte de 31. januar uden krigserklæring, at de nu skred til besættelse af Slesvig.

1. februar gik de fjendtlige tropper over Eideren.

5.–6. februar rømmede den danske hær Dannevirke og trak sig tilbage til Dybbøl-stillingen og Als.

13. marts kom tyske tropper første gang til Århus for at udskrive »krigskontribution«, men drog derefter atter bort.

18. april indtog tyskerne Dybbølskanserne, og den danske hær trak sig tilbage til Als.

28. april rykkede tyskerne igen ind i Århus, denne gang for at blive resten af krigen.

12. maj–26. juni første våbenhvile.

28.–29. juni gik tyskerne over Alssund.

20. juli anden våbenhvile.

1. august foreløbig fredsaftale.

30. oktober endelig fredstraktat underskrevet i Wien.

8. november vedtog rigsrådets folketing fredstraktaten med 75 stemmer mod 21, dets landsting med 55 mod 4.

12. november underskrev Christian IX fredstraktaten.

20. november marcherede de sidste tyske tropper ud af Århus.

var nationalliberal. De Konservative i Århus var næppe organiserede som parti i begyndelsen af krigen, men man kan roligt regne med, at de fleste ældre embedsmænd og de fleste officerer var helstatsmænd – ligesom Christian IX var det – og imod Novemberforfatningen, som de Nationalliberale 1863 havde gennemtrumfet i rigsdagen; den

forudsatte en fællesforfatning for hertugdømmet Slesvig og kongeriget og blev den direkte årsag til krigen. Allerede 10. december 1863 skrev M. P. Bruun i sin dagbog, at stemningen »hos officererne i Århus var imod krigen og regeringens politik«.

Den tredje gruppe, Bondevennernes parti, der som nævnt i Jylland sluttede op om folketingsmand, dr. phil. Geert Winther, fik i løbet af 1864 en særlig skarp udformning i Århus-egnen – en del af oplandet hørte dengang med til valgkresen – fordi højskoleforstander Lars Bjørnbak i Viby med stort talent agiterede mod de Nationalliberale og var med til at uddybe svælget mellem Nationalliberale og Bondevenner, mellem by og land.

For de Nationalliberale var krigens ulykkelige forløb et frygteligt slag. Meddelelsen om rømningen af Dannevirke uden kamp kom bag på alle partier, og i København opstod der tumulter. De førende nationalliberale penne, Bille i »Dagbladet« og Ploug i »Fædrelandet«, brugte de voldsomste ord og veg ikke tilbage for at antyde både forrædderi, fejhed og uduelighed. Også i Århus var man overvældet; i alle erindringer er tilbagetoget fra Dannevirke betegnet som et chok; meddelelsen »slog uventet ned som et lyn«, skrev pastor A. H. Elmquist, Frue Kirke, og adjunkt Erslev »hulkede«, da han i Katedralskolen gav eleverne meddelelse om katastrofen. Ernst Bodenhoff fortæller i sine erindringer »Lyse Minder«, at Erslev derefter på tavlen tegnede Dybbøl-stillingen med dens 10 skanser og »fremstillede den som uindtagelig, men sådan havde han også fremstillet Dannevirke, så vi var nu allerede mindre tillidsfulde«.

Denne illusion om Dannevirkes uindtagelighed er så meget mere uforståelig, som sagkundskaben på forhånd var skeptisk: den senere politiker Frederik Bajer, der var officer i 1864, siger i sine erindringer, at »Dannevirke kunne være forsvaret, men kun på en anden årstid (vandløb og søer frøs til) og med en så stor hær, at i det mindste den ene halvdel roligt kunne udhvile sig længer tilbage, medens den anden stod på post«. Men så stor var den danske hær langt fra. M. P. Bruun noterer også i sin dagbog 16. januar 1864, at der allerede var »tale om en ordre til general de Meza om ikke at risikere armeen«. Også besindige og nøgterne mænd uden nærmere tilknytning til politik eller militær sagkundskab må have haft deres tvivl om Dannevirkestillingen, således skriver fru Bertha Weis, Århus Mølle, i et brev om sin mand, møllejer Andreas S. Weis, at han »tager det tunge budskab om vor armés tilbagetog med megen ro, ja, jeg kan næsten sige med tilfredshed, thi hans tillid til Dannevirkestillingen (støttet af vor armé alene) har altid været ringe, hans frygt for armeens totale opriven efter et nederlag dér så stor, at han i dens ordentlige tilbagetog ser en stor beroligelse«.

Møller Weis var i det hele taget imod al ophidselse: da Bille og Ploug efter Dannevirke-rømningen i henholdsvis »Dagbladet« og »Fædrelandet« fremsatte de voldsomste beskyldninger mod hærledelsen og ministeriet, søgte Weis at få redaktør Elmquist til at undlade

Møllejer A. S. Weis, Århus Mølle, (1815–89) var en rolig og besindig mand, hvad også tydeligt fremgår af den måde, han forstod at omgås de tyske officerer på. Hans hovedinteresser var i øvrigt kunst og musik: hans malerisamling var ret omfattende og rummede mange værdifulde arbejder, som senere overgik til Århus Museum. Sammen med sine tre brødre havde han i ungdommens år dannet en fortræffelig strygekvartet, og han og den ene af brødrene dyrkede livet igennem violinbyggerkunsten. Møller Weis opnåede i 1866 hædersdiplom for sine strygeinstrumenter på en udstilling i Stockholm.

at citere disse udtalelser i Aarhus Stiftstidende, hvad der dog ikke lykkedes. Men fru Weis gengiver sikkert sin mands tankegang, når hun i et brev skriver om tilbageetoget: »At en armé vælger en anden valplads, opgiver en stilling, efter at en majoritet af 9 mod 1 af, det tør vi vel sige, modige og fædrelandskærlige mænd råder til det, det ville vi ikke kalde fejhed, ikke sandt? men tror, at meget vægtige, af os ukendte grunde har ledet dem dertil«.

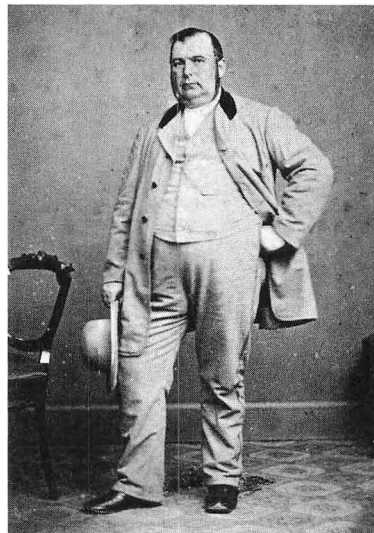
I en artikel i Nørrejylland Tidende tolkede Lars Bjørnbak i Viby de stemninger, tilbageetoget fra Dannevirke havde fremkaldt hos ham: »Vi hører her på landet vel med inderlig sorg, at vor armé så ynkelig har måttet opgive sin stilling, som vi især ved vore intelligente skrålhalses (de Nationalliberales) væmmelige – og som det viser sig – tomme skryderier havde ment kunne holde en god tårn ud; men med den største harme og forbitrelse erfarer vi den københavnske pøbels opførsel mod konge, dronning og regering ...«. Bjørnbak kunne bedre forstå, om man »bandede Hall, Bille og konsorter, da var der fornuft i brølet ...«.

Der er næppe tvivl om, at stemningen på landet nogenlunde har svaret til Bjørnbaks skildring. Pastor Otto Møller i Gylling skrev i maj 1864 til Skat Rørdam, at »bønderne heromkring er Geert Wintthers pattebørn, og de forbander hele denne krig, ønsker fred for enhver pris«. At gå frivillig med betragter de som den største tåbelighed.

Ved valget til rigsrådets folketing 15. marts 1864 kunne Bjørnbak godt være blevet opstillet mod konsul Mørk, men ønskede det ikke af hensyn til sit skolearbejde; han nøjedes med at være ordførende stiller for landinspektør Theilmann, som købmand Hans Broge var det for Mørk, der var opstillet som nationalliberal krigsven og tilhænger af Novemberforfatningen. Bjørnbak og hans kandidat holdt derimod på, at Novemberforfatningen havde krænket London-traktaten, og da Danmark ikke kunne få andre magters bistand, måtte vi slutte fred på de betingelser, der var at opnå. Men i marts var Dybbøl endnu ikke faldet, og Mørk valgtes med stort flertal.

I de følgende måneder under okkupationen blev Bjørnbak stadig mere forhadet i Århus både på grund af sin ivrige agitation mod de Nationalliberales, og fordi han havde mod til at reagere mod århusianernes voldsomme behandling af præstegårdsforpagteren i Viby, som havde været letsindig nok til ved en auktion at byde på en af tyskernes heste. Bjørnbak mente, at »indbyrdes slagsmål i tyskernes nærværelse kun kunne gøre de danske til grin«. Men det blev naturligvis udlagt som »upatriotisk færd«, og han blev i pressen landet over stillet i gabestokken og endog betegnet som »hjemmetysker«.

Ved valget i Århus den 7. juni 1864 – da Dybbøl var tabt, men Als endnu ikke erobret af tyskerne – var skismaet mellem Bondevennerne og den nationalliberale by fuldblyndet. Det var igen Mørk, som repræsenterede byen, men Bjørnbak havde agiteret bravt for hans modkandidat, dr. Rosen, der stillede sig som modstander af

Lars Bjørnbak (1824–78), der 1857 oprettede Viby højere Landboskole, en højskole i ikke-grundtvigsk ånd. Han fik stor indflydelse på landbefolkningen i Århusegnen og angreb på det groveste de nationalliberales, hvorfor han nok var den mest hadede mand i Århus i disse år.

Novemberforfatningen og ville bevare både Slesvig og Holsten for monarkiet med en selvstændig stilling for hver især af de to landsdele. Han opnåede på dette program 410 stemmer, mens Mørk fik 507 stemmer, og meget betegnende var det, at af Rosens stemmer var kun 21 fra byen, af Mørks kun 11 fra landet.

Modsætningsforholdet mellem by og land kom også frem i en adresse til kongen, som umiddelbart før ministeriet Monrads afgang fik stor tilslutning i Århus by; den forudsatte krigens fortsættelse, sluttede sig til kongens løsen: udholdenhed, og antydede, at han ikke af hensyn til jyderne skulle opgive noget af sin ret; de var parate til fortsat at bære krigens byrder. Så snart våbenhvilen 20. juli var sluttet, satte Bjørnbak som modtræk en adresse i gang til fordel for freden; her udtales misbilligelse af »det parti i landet, der på en så sørgelig måde har ført riget til undergangens rand, og hvis organer i pressen har vildledet så mange, ja, ikke engang skånet Deres Majestæts ophøjede person . . .«. Adressen fik i Århus' omegn 1412 underskrifter, som for en stor del skyldtes Bjørnbaks agitation. I det hele taget var der i Jylland en vis bitterhed, selv Aarhuus Stiftstidende, der ellers tonede nationalliberal flag, gav i juli måned plads for et indlæg, som ironiserede over det pludselige omslag, der havde fundet sted i københavnernes holdning til krigen, et omslag, der syntes »hidført ved personlig frygt for, at hovedstaden skulle komme til at føle krigens umiddelbare byrder«. Man kunne ikke derved få de bedste tanker om, »hvorledes de 100.000 månedlige Tivolibesøgende ville kunne underkaste sig den selvornægtelse og tilsidesættelse af al personlig bekvemmelighed, som følger med en fremmed okkupation«.

De Konservative, helstatsmændene, gav naturligvis også deres besyv med; deres organ var »Flyveposten«. Her skrev for eksempel kammerherre W. Dinesen til Katholm betragtninger over Danne-

I avisens annoncer kunne krigens virkninger aflæses på forskellige områder. Følgerne kunne være gladelige, men især sørgelige: Herman Evert på Frederiksgade har nok tjent gode penge på sine feltpiber, der, som talrige billeder viser, var et fast tilbehør for den danske »Jens«. Andre, måske særlig bevarterne, tjente direkte ved besættelsestroppers besøg; men de fleste af besættelsens virkninger var sørgelige, og mange andre end madam Østerbye blev slået ud af krigen og måtte »tage del i hvadsomhelst« for at kunne opretholde livet.

Feltpiber,

**solide og durable, anbefales
som Presenter til Armeen, navnlig naar flere
Stkr. tages særdeles billigt af**

**Herm. Evert,
Frederiksgade, ved Frederiksbro.**

Da min Bestjæftigelse i denne sørgelige Tid for-
saavidt Naar ganske Nulle, anbefaler jeg mig som
Baagesone, Plade Liig o. dsl., ligesom jeg ogsaa er
villig til at tage Deel i hvadsomhelst Andet, der kan
forefalde i et Huus. Betalingen er 1 Mk. om
Dagen.

Mad. Østerbye,
ved Mølleport Nr. 676, 1ste Sal.

virkes rømning; de sluttede således: »Eider-politik, skandinavisme og Dannevirke-stilling er forestillinger, der står i nøjeste forbindelse og griber ind i hinanden. Det er følelsespolitik i stedet for statskunst, og disse forestillinger må samtidigt briste for at bevare og opretholde staten og fædrelandet under nærværende farefulde forhold«.

Sådanne udtalelser måtte naturligvis irritere de Nationalliberale umådeligt, og i et svar i »Dagbladet« betegnede Bille da også dette standpunkt simpelt hen som tyskeri.

De Konservative, som måske hidtil havde savnet en fastere organisation, stiftede 23. august den såkaldte Augustforening, som væsentlig bestod af det konservative helstatspartis medlemmer; den trådte i skarp opposition til de Nationalliberale, og der udkæmpedes i pressen lidenskabelige kampe. Augustforeningen ivrede især mod »falske nationalitets-principper« og ville modarbejde »forsøg på gennem pressen at lade parti-anskuelser fremtræde som udtryk for folkets vilje«, men kom rigtignok derved i strid med sig selv, idet Augustforeningen jo også repræsenterede et parti, hvis anskuelser den vel egentlig helst ville have anset for folkets vilje.

Augustforeningen fik også sin afdeling i Århus, og rektor Ingerslev, Katedralskolen, blev dens formand. Biskop Brammer overvejede ligeledes at indtræde i foreningen; hans motiver var dikteret af uviljen mod partivæsen. I oktober 1864 sad han i sin bispegård på det nuværende Bispetorv, besværet af stor tysk indkvartering, og skrev til sin embedsbroder, biskop Engelstoft i Odense: »Fra politiske møder og adresser med andet partivæsen har jeg hidindtil holdt mig fjern. Men under landets nuværende bedrøvelige tilstand og farefulde fremtid og i min harme over den oprørende måde, hvorpå der sker angreb på vor ædle konge, er jeg i tvivl, om jeg ikke bør indtræde i Augustforeningen. Endnu har jeg ikke besluttet mig dertil. Såre gerne vil jeg vide, hvad Deres tanker og forsæt er i denne retning«.

Således var de politiske lidenskaber i sommerens løb pisket op, at selv biskoppen i sin ophøjeth – og en biskop var dengang en ophøjet person – følte trang til at bekæmpe parti-uvæsenet ved at indmelde sig i et nyt parti. Et udtryk for politisk hadefuldhed har M. P. Bruun noteret i sin dagbog i den samme sommer: I en butik i Århus havde en hjemvendt forstærkningsmand ytret, »at når han igen skulle tage gevær, skulle det være for at skyde embedsmændene«.

Efter krigen faldt sindene vel nogenlunde til ro. Hele landet søgte at realisere H. P. Holsts ord: Hvad udad tabtes skal indad vindes; ikke mindst var dette tilfældet i Århus, hvor Enrico Mylius Dalgas boede, og hvor hans arbejde for hedens opdyrkning ligesom direkte realiserede tanken, så Holsts motto ofte senere tilskreves Dalgas. Men den politiske kløft var ikke tildækket, kun udfoldede det politiske liv sig nu efter et lidt andet mønster. Augustforeningen havde udspillet sin rolle allerede 1869, og de Konservative smeltede lidt efter lidt sammen med de Nationalliberale og blev til Højre, nu der ingen Eider-politik var at blive uenig om. Skandinavismen havde også

Da fredsforhandlingerne var godt i gang, og en stor del af de danske soldater hjemsendt, offentliggjorde borgerkomiteen denne foreløbige opgørelse over de beløb, der gennem »freskillingssubskriptionen« var indsamlet til understøttelse af de indkaldte soldaters familier.

Til Aarhus Bys Indvaanere!

Efter at Flerheden af vore Krigere nu dels allerede er vendt tilbage dels snart kan ventes tilbage til Hjemmet, og da vor Komitè's Virksomhed saaledes væsentlig maa ansees for tilendebragt, føle vi Trang til i vort eget Navn og paa de mange understøttede Familiers Vegne at bevidne alle de Bidragydende vor inderlige Taknemmelighed for den Bedebonhed, hvormed de, Fattige saavel som Rige, ere komne vor Opfordring imøde, og for den Udholdenhed, hvormed de nu i næsten 9 Maaneder og under saa trykkende Forhold have fortsat denne Kjarlighedsgjærning uden at trættes. Vi tør haabe, at det ved det betydelige Beløb, som har været stillet til vor Raadighed — vi have hidtil uddelt 6700 Rdl. foruden de til Huslejhjælp af Kommunalhestyrelsen tilstaaede 1350 Rdl. — er lykkedes os at afhjælpel al virkelig Trang hos de hæderlige Familier, som have været henviste til vor Omsorg.

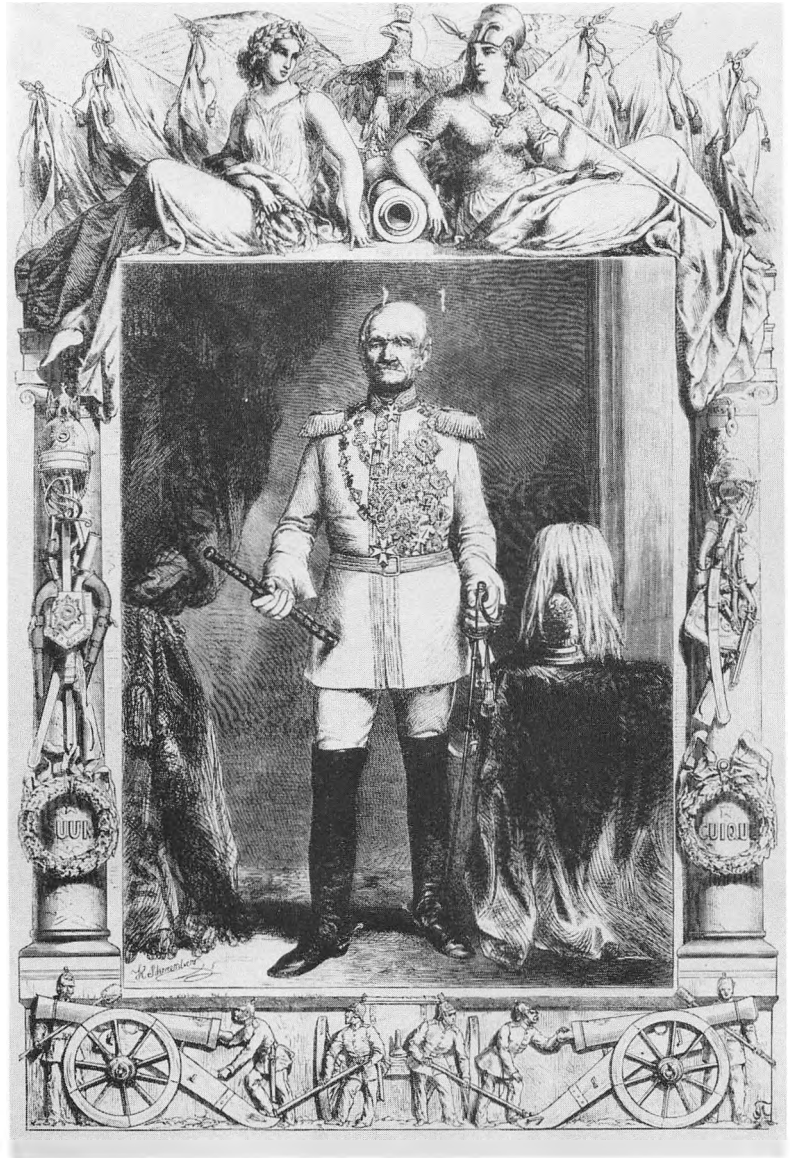
Vi tillade os derfor at bekjendtgjøre, at vi, hvis ikke uforudsete Begivenheder skulde indtræffe, endnu kun ville indsamle ugentligt Bidrag een gang til, nemlig førstkomende Mandag d. 5te Sept., idet vi anlange, at det Overskud, vi saaledes ville komme i Besiddelse af, maa være tilstrækkeligt til at udrede den Understøttelse, hvortil der endnu vil være Trang.

Et fuldstændigt Regnskab vil i sin Tid blive fremlegt offentlig til Uderretning for alle Bidragydende.

Aarhus i Firsikillingsubskriptions-Komiteen d. 2den Sept. 1864.

N. Aagaard. H. F. Baasn. P. Bendix.
E. Boesen. N. J. Borch. H. Broge.
Chr. Bünger. A. F. Elmquist. E. Erlev.
L. S. Fabricius. Flagstad. Cl. Fanch.
W. Gamst. E. Høgh-Guldberg.
F. W. Höier. C. F. Ingerslev.
L. Kleidorsff. H. B. Koppel. F. Launy.
H. Lisberg. C. S. Madsen. Ad Meyer.
J. Michaelsen. H. C. Möller.
A. L. Nielsen. O. H. Nors. P. Packness.
E. F. Rahr. C. F. Schanarup. A. Schlött.
J. C. Seidelin. H. v. Scholten.
E. Secher. F. W. Stampe. P. Wærum.
S. Ørum.

Generalfeltmarskal Wrangel, som han er fremstillet i Th. Fontanes bog »Der Schleswig-Holsteinische Krieg im Jahre 1864«, 1866. Han havde i begyndelsen overkommandoen over de preussiske og østrigske tropper, men afløstes senere af prins Friedrich Karl.

fået ulivssår, da Sverige lod Danmark i stikken i krigen, skønt mange havde ventet, at broderfolket ville ile til hjælp.

Bondevennerne slog sig efter krigen en kort tid sammen med gods-ejerne – »de små og de store bønder« – og gennemførte i fælles had til de Nationalliberale, der støttede sig til byernes borgerskab, 1866-forfatningen, som gav det store hartkorn betydelig indflydelse i Landstinget; men Bondevennerne emanciperede sig snart og blev til partiet Venstre, »transtøvlerne«, som Bille hånende kaldte dets medlemmer, hvis lyst til at »skyde embedsmændene« holdt sig levende gennem 1870erne og 1880erne med deres forfatningskamp, provisoriske finanslove og gendarmerikorps.

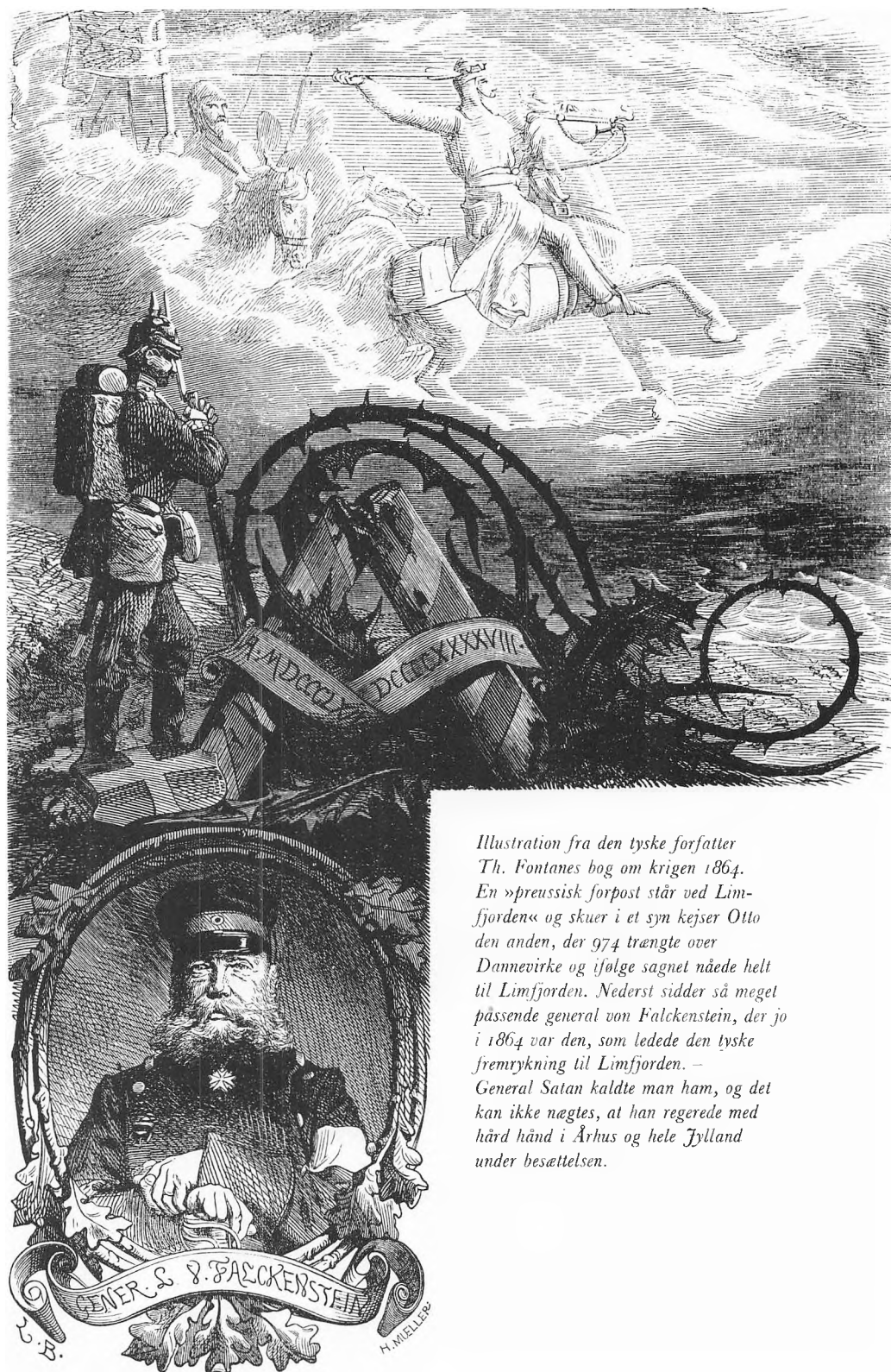

Illustration fra den tyske forfatter Th. Fontanes bog om krigen 1864. En »preussisk forpost står ved Limfjorden« og skuer i et syn kejser Otto den anden, der 974 trængte over Dannevirke og ifølge sagnet nåede helt til Limfjorden. Nederst sidder så meget passende general von Falckenstein, der jo i 1864 var den, som ledede den tyske fremrykning til Limfjorden. – General Satan kaldte man ham, og det kan ikke nægtes, at han regerede med hård hånd i Århus og hele Jylland under besættelsen.

Dette er politimester von Schollens instruks med hensyn til århusianernes forpligtelser over for de fjendtlige troppers forplejning. Som det vil ses, har de tyske soldater ikke lidt nogen nød, men nærmest levet i overflod sammenlignet med jævne Århusfamiliers daværende forhold.

Det bringes herved til Indvaanernes Kundskab, at Alt, hvad de fremmede Tropper, i Henseende til Forplejning, have at fordrø, er, at der gives dem Afgang til Fjdsfød og leveres dem Kogeapparater samt Brændsel, uden at de forøvrigt kunne forlange nogen Slags Tillæg dertil. Da Beboerne imidlertid paa mange Steder frivillig ere dem behjælpelige med Tilberedningen, saa tilkjendegives, at hvad der af Levnetsmidler daglig leveres Randstabet, bestaaer i:

- 1 Pd. Kjød eller 15 Pød røget Flæsk eller 20 Pød saltet Flæsk,
- 7½ Pød Riis eller 20 Pød Arter eller 10 Pød Gryn,
- 1 Pd. 26 Pød Brød,
- 1 Pød Kaffe,
- ¼ lbart (c. ½ Pøgel) Brændevin,
- 1½ Pød Salt,
- ¼ Pd. Tobak.

Århuus Politikammer, den 10de Mai 1864.

Schollens.

Krigens første måneder

Da krigen kom i 1864, var det kun 14–15 år siden, Århus under treårskrigen havde været besat af fjenden, og århusianerne vidste derfor, hvad krig var. Allerede i december 1863 startedes en »4-skillings subskription« blandt byens borgere til understøttelse af de udkommanderede soldaters familier, og en dame-komité blev nedsat, som skulle fremskaffe vanter og varmt uldtøj til soldaterne. Håndværkerforeningen skænkede overskuddet af sin julebasar til samme formål, ligesom selskabet »Polyhymnia« ved sin årlige stiftelsesfest indsamlede et større beløb, der deltes mellem 4-skillings-subskriptionen og damekomiteen.

Snart oprettedes også en »Jens's tobakskomité«, som henvendte sig til »velvillige tobaksfabrikanter, produkthandlere og andre, som levede af, med og i tobak, alle gode skrænde, snusende og rygende medborgere i særdeleshed samt alle overhovedet«, for at »Jens« kunne blive forsynet rigeligt med tobak. Som det bemærkedes i avisen: Det ville »sandelig ikke være spøg, om Jens på grund af manglende munition skulle nødes til at stikke pipen ind«.

Tobaks-ideen vakte stor glæde blandt soldaterne, som det ses af efterfølgende vers i Aarhus Stiftstidende, sendt fra Dannevirke:

Forleden da jeg fra forpost kom hjem,
jeg ville mig rigtigt godte;
jeg tog min kære feltpipe frem
og ville den til at stoppe.
Men tænk til min store sorg jeg ser,
jeg havde ikke en smule tobak nu mer.
Da opdager jeg en Århus avis
for enden af bordet at ligge;
jeg greb den begærligt, naturligvis,
for nysgerrigt deri at kigge.
Og til min store glæde jeg ser,
at de vil sende tobak til Jensen her.
Af glæde jeg højt i vejret sprang,
det kan jeg jo aldrig nægte,
for det er unægtelig en gyselig trang
for tobak at måtte smægte,
Nu glæder jeg mig til, at jeg snart vil få
lidt tobak fra gamle venner,
hvad enten det blir til at ryge eller skrå –
forinden min tak jeg sender.

Det varede heller ikke længe, før en anselig forsendelse var på vej med adresse: »3. dragonregiments tobak – fra Jens's venner i Århus«. Alle kneb gjaldt for at få folk til at punge ud. Adjunkt Edv. Erslev og gæstgiver Fulling fandt på at forevise »en preussisk spidsgranat« mod entré; i alt indkom der »penge og tobak til en værdi af 46 rdlr.«, og for dem kunne der sendes »640 karduser røgtobak, 800 cigarer og 260 ruller skråtobak« til soldaterne.

Snart begyndte efterretningerne om krigens gang at indløbe, og næsten hver gang var de sørgelige. Meddelelsen om Dannevirkes rømning virkede ligefrem lammende på en befolkning, der var indstillet på et lykkeligt udfald af kampene som i 1848–50. I Katedral-skolen var det den patriotiske adjunkt Erslev, der gik rundt i klasserne og meddelte det sørgelige budskab, og alle eleverindringer noterer hans dybe bevægelse ved denne lejlighed.

Men håbet kunne man jo ikke opgive. »Jens« var trods alt ved humør og skrev hjem:

Ja, melde kan jeg intet godt,
men dog jeg ville skrive
til dig og mor, skønt dette blot,
at jeg er end i live.

Og så længe der var liv, var der jo også en mulighed for at komme tysken til livs:

Nu vokser rigtig tyskens mod,
og nu vil han sig blære:
Nu ligger Danmark for hans fod –
men det er løgn, min kære.

Redaktør A. F. Elmquist (1788–1868) var fra 1812 i 55 år udgiver og redaktør af Aarhus Stiftstidende, som i hans tid fik betydelig udbredelse og havde ry for at være mere underholdende end andre provinsaviser. Allerede under treårskrigen havde Elmquist besvær med den tyske besættelsesmagt, der ville censurere hans avis, hvad han bestemt satte sig imod, og i nogle dage udkom avisen ikke. Men i 1864 lykkedes det ved fortolkningsmanøvrer at undgå en længere standsning af bladet.

I hvert fald mente Jens åbenbart, at det var noget, de først skulle nappes om.

Umiddelbart efter tilbagetog fra Dannevirke, følte århusianerne trang til at gøre noget ekstraordinært for soldaterne; »fireskillings-subskriptionen« og dame-komiteens arbejde var ligesom ikke tilstrækkeligt under disse forhold, og der dannedes da en »Komité for forfriskninger til arméen«. I et opråb i Aarhuus Stiftstidende skriver komiteen: »Det er et tungt slag, som har ramt folkets forhåbninger; men vor armé er dog Gud ske lov! i behold og er atter beredt til at møde fjenden. Vi ved alle, hvilke uhyre strabadser og savn vor armé har døjet, og med hvilken tålmodighed og udholdenhed soldater og officerer har båret ethvert savn og enhver anstrengelse ... I dette øjeblik, hvor vor armé har gjort et besværligt, men veludført tilbagetog, trænger den i høj grad til opmuntring fra hjemmet, og denne opmuntring kan efter vor formening bestå i, at der sendes den forfriskninger. Som genstande passende dertil anser vi f.eks. øl, vin, rom, bitterbrændevin, punch-extract, mjød, brændt kaffe, sukker, hårdtbagt hvedebrød (cakes, biscuits etc.), røgede pølser, smør, ost, spegesild, tobak (såvel som feltpiber) osv. Idet vi forudsætter, at tanken om sådanne forfriskningers afsendelse til vor armé finder anklang, henvender vi os til Århus' indbyggere så vel som til landboerne i byens omegn med indtrængende opfordring til at bidrage i ovennævnte øjemed...«.

Opråbet var underskrevet af 19 af byens mere fremtrædende borgere, deriblandt naturligvis Hans Broge, og det strømmede hurtigt ind med varer og penge. Allerede 23. februar kunne komiteen meddele, at et sejlskib var afgået til Als med »460 oste, 35 fjerdinge smør, 2000 pund røgede sager (pølser, færelår osv.), 20 fjerdinge sild, 20 fustager hvedebrød (hvoriblandt 1 fustage med 35 potter peber-

Skolebakken, som Fr. Visby huskede den fra dengang, han selv gik i Katedral-skolen, men her under fredeligere forhold end i 1864. Hvor fiskerne renser deres garn på muren omkring rektors have, stod i 1864 tyske vagtposter, som straks var parat ved kanonerne, hvis et mistænkeligt skib skulle vise sig på bugten.

nødder), 20 ankre bitterbrændevin eller rom, 2000 pund tobak, 100 pund skrå, 3500 cigarer og 160 feltpiber«.

Disse sager var indpakkede kompagnivis, i alt til 20 kompagnier. Desuden medfulgte 160 flasker vin til officererne ved fire regimenter, 80 flasker saft og vin til lazarettet, nogle tønder øl, en del kaffe og sukker, endvidere 1000 forbindingsbind og 5 lispund charpi (fra en dame-komité) og en stor del bøger, indsamlede af telegrafbestyrer Jermin. For at overvåge, at alle de gode sager fordeltes på en passende måde, fulgte en pålidelig mand med skibet, og det understregedes, at gaverne ikke var bestemte til det eller det regiment, »thi enhver soldat hører til »vore egne«.

Århus havde dog ikke været alene om denne sending. Skanderborg og Silkeborg havde sluttet sig til indsamlingen, hvorimod det i avisen beklages, at Randers »ikke har fået samlet så meget, at man ville sende det til Århus«, og »i Viborg disputerer man således for og imod Dannevirke-spørgsmålet, at man ikke har lejlighed til at sympatisere med dem, der sender soldaterne forfriskninger«.

Men komiteen i Århus fortsatte ufortrødent sin virksomhed.

Okkupationens forløb

Meldingerne fra krigsskuepladsen blev stadig mørkere, og nu nærmede fjenden sig også Århus. Tre tyske husarer sprængte den 13. marts ned ad Frederiksgade. Patruljen red i rasende fart, som om den var stedkendt, noget der vakte forbavselse blandt borgerne. Men forbavelsen ændredes til afsky, da det fortæltes, at den ene af rytterne var en i Flensborg født slagtersvend, som få år tidligere havde gennemgået 3. dragonregiments eksercerskole.

Snart efter kom ungarske ulaner i hvide kapper på langmankede, små rappe heste, preussiske dragoner i mørkeblå frakker og med glimtende pikkelhuer og tilsidst gråkappeklædte infanterister, trampende tungt gennem gaderne. Det var tjekoslovaker, mørke små fyre med lasede støvler, undertiden med fødderne svøbt i strimler af Vejlefolks duge og lagener, der var rapset 8. marts.

Efter troppernes indrykning holdtes parade på Store Torv, hvorefter soldaterne spredtes rundt i byen; en flok aflagde besøg i Venne-lyst, brændte borde og stole og tog mange ting med sig. Århusianerne så måbende til, men lod sig dog ikke kujonere: en stram preussisk officer, der holdt til hest på Store Torv med en utændt cigar i munden, forlangte i en brøsig tone ild af adjunkt Erslev, der netop gik forbi dampende på en cigar. Omgående smed Erslev demonstrativt sin cigar i rendestenen og gik videre, som om intet var hændt, mens den preussiske officer bandede.

Formålet med dette fjendens første besøg var især udskrivninger af levnedsmidler og forskellige varer, bl.a. læder. Der forhandlede på rådhuset med en nedsat komité, som var ved at fortvivle. General-feltmarskal Wrangel ville nemlig også have penge, for Århus' ved-

Toldinspektør J. M. A. Müller, der kendte tyskerne fra sin embedstid i Flensborg og ikke havde noget imod at drille dem. Det lykkedes ham også, selv om han en tid måtte bøde for det med fængselsophold. Det lykkedes ham ligeledes, både under treårskrigen og i 1864, at opretholde en hemmelig forbindelse med København.

Fru Bertha Weis, født Schönheyder, (1828–1902) var en passioneret og ikke ueffen akvarelmalerinde. Her har maleren N. P. Mols (hvis talent blev opdaget og understøttet i hans Århus-år på Teknisk Skole) malet hende siddende ved staffeliet.

kommende ikke mindre end 200.000 rdlr., hvad komiteen hævdede, at man ikke kunne præstere – det var jo mere end det dobbelte af byens årsbudget. Så blev der taget gidsler, som det senere skal omtales.

Tyskerne forsvandt i øvrigt igen; de opererede foreløbig syd og vest for Århus. Telegrafene havde de afbrudt, og postgangen var i den sørgeligste uorden, så århusianerne var uden sikre meddelelser om begivenhedernes virkelige udvikling, og under disse forhold havde rygterne en gylden tid. Der var næppe den ønskedrøm, som ikke vandt tiltro og iklædtes virkelighedens dragt: det blev sagt, at Frankrig gik mod Preussen, og at Italien ville angribe Østrig; det lød jo da så sandsynligt eller i hvert fald så glædeligt. Og da det fortaltes, at den svenske flåde samledes ved Göteborg, kunne det jo kun betyde, at Danmark nu endelig fik hjælp fra Sverige. Selv de besynderligste ting blev betragtet som sande: en møller i Vejle skulle være parteret! Sandheden var, at manden sad i arrest, og værre gik det ham ikke.

Den 28. april viste fjenden sig igen på bakken ved Magdalene-

møllen, og denne gang var det for at blive. I al hast havde man forinden nået at advare skibene i havnen, så de slap væk, inden tyskerne kom. Så snart tropperne havde installeret sig, søgte fjenden at bringe tysk orden i tingene overalt i Århus: alle offentlige bygninger blev besat og alle offentlige kasser beslaglagt; men det fik man nu ikke meget ud af, for naturligvis havde man sørget for, at beholdningerne så vidt muligt var bragt af vejen; i Nationalbankens filial var tyskernes udbytte således kun 135 rdlr.

De højeste embedsmænd måtte af sted til general Wrangel og gå ind på hans krav – eller blive sendt til Rendsborg. Den utrættelige toldinspektør Müller, der kendte lidt til tyskerne fra sin embedstid i Flensborg, måtte et par gange i arrest, fordi han var uenig med den tyske pladskommandant om varers fortoldning. Når han var på fri fod, forstod han – ligesom under treårskrigen – ad hemmelige veje at opretholde forbindelsen med omverdenen, især København.

I maj blev Wrangel afløst som øverstkommanderende af general Vogel von Falckenstein. For jyderne var det ingen lettelse; ikke uden grund havde han tilnavnet general Satan. »Wrangel var en ækel ka'l, men Falckenstein er værre«, sagde man i Jylland. Da den første våbenhvile var afsluttet uden resultat, og krigstilstand således igen indtrådt, offentliggjorde Falckenstein i Aarhuus Stiftstidende en bekendtgørelse, som ikke lod tvivl tilbage om, hvem det nu var, der regerede.

Der blev holdt streng justits, og enhver demonstration var forbudt. Da borgerskabet i Århus i usædvanlig stort tal dannede følge ved begravelsen af en dansk dragon, der på lazarettet var død af sine sår, fik Falckenstein ondt af at se et dannebrogssflag, der var lagt over kisten, og forbød derefter al flagning; end ikke på grundlovsdagen måtte der flages, skønt kommunalbestyrelsen (byrådet) søgte om tilladelse. Det gik så vidt, at en præst blev sat i arrest, fordi Dannebrog var set i hans have, og efter tyskernes overgang til Als og under de efterfølgende fredsforhandlinger strammede Falckenstein yderligere grebet om Jylland for at lægge pres på den danske regering: 20. september fik embedsmændene gennem en Bekanntmachung i Aarhuus Stiftstidende at vide, at de udelukkende havde at modtage befalinger fra ham; de havde ikke noget at gøre med regeringen i København. Udbetaling af pensioner og understøttelser standsedes, alt postvæsen overtoges af tyskerne, censuren skærpedes, og ikke-jyske aviser blev forbudt i Jylland.

Det hed sig, at Falckenstein »ville det, han ville, om så kongen af Preussen ville det anderledes«. Prinsen af Hohenlohe, der af den preussiske regering var udnævnt til at stå ved Falckensteins side og tage sig af den civile administration, satte generalen uden videre fra bestillingen. Dygtig, men ilde lidt var han både blandt danske og tyske, og med stor styrke, undertiden med brutalitet, satte han sin vilje igennem. I enkelte tilfælde kom han dog til kort: han sendte bud efter den engelske ingeniør Mr. Rowan, der stod for anlægget

Århus Mølle, som den så ud i 1864, med molledam (der senere opfyldtes for at afgive byggegrund til museet) og i frie, landskabelige omgivelser. På bakken til venstre ligger den forlængst nedrevne Vesterbro Mølle.

af den jyske jernbane, og Rowan kom kørende i en elegant karet med to tjenere.

– Hvem er De, og hvad vil De? spurgte Falckenstein.

– Rowan, direktør for anlæggelsen af den jyske jernbane, svarede Rowan.

– Luk den op og sæt den i gang!

– De må undskylde mig, hr. general, det kan ikke lade sig gøre.

– Ja, men jeg, Vogel von Falckenstein, siger, De *skal* åbne mig den! sagde Falckenstein og slog i bordet.

– Men jeg, ingeniør Rowan, siger, at jeg åbner den ikke, og jeg siger Dem endvidere, at jeg er engelsk undersåt og adlyder dronning Victoria, men hverken Dem eller general Satan!

Derpå gik Rowan, og Falckenstein måtte finde sig i den besked, for engelske undersåtter måtte ikke generes.

Ved en anden lejlighed fik Falckenstein sig en lang næse. Gennem telegrafan, der naturligvis kontrolleredes af tyskerne, kom et mærkeligt telegram fra København til redaktør A. F. Elmquist, Aarhus Stiftstidende; det bestod af lutter tal og måtte altså være et kode-

telegram, og det var undertegnet Hansen. Nu hed den danske krigsminister jo Hansen, så tyskerne var ikke i tvivl om, at de her havde fat på en spændende forbindelse med den danske regering. Falckenstein fandt sagen så vigtig, at han telegraferede til Berlin for at indhente instrukser i denne delikate affære, og midt om natten fik Elmquist preussisk besøg og blev grundigt forhørt. Lidt lange i ansigterne blev tyskerne, da de fik forklaringen: det var kollektør A. Hansen – ham der byggede den mærkelige villa »Aldersro«, også kaldet »Platmenagen«, ved Trøjborgvej – som tilfældigvis var i København og derfor havde telegraferet de udtrukne numre i klasselotteriet til offentliggørelse i avisen.

Endnu mens fredsforhandlingerne stod på, og byen stadig var besat af fjenden, begyndte århusianerne så småt at beregne »de byen og amtet påførte tab« ved den fjendtlige okkupation. Det drejede sig jo først og fremmest om udgifterne til indkvartering. Beregnet i »éndagsportioner« havde Århus i tiden fra 28. april til 2. august huset 11.259 officerer, 216.913 menige og 67.122 heste. Men man gjorde også op, at der i samme tidsrum i amt og by var »borttagne« 132 heste (værdi 32.653 rdlr.) samt ca. 50 stude. Alt i alt ansloges amtets og byens »ydelse og direkte tab« i det nævnte tidsrum til ca. 300.000 rdlr., hvad der i hine tider var et formidabelt beløb.

Og så var tyskerne jo slet ikke ude af landet endnu, så hvad kunne de arme jyder ikke komme ud for, inden de ubudne gæster forsvandt. Det trak ud med fredsforhandlingerne, og først den 21. november kunne Aarhus Stiftstidende meddele, at »allerede i går morges, medens de sidste preussiske soldater samledes til afmarch, vajede vort kære gamle Dannebrog over hele byen, i særdeleshed i de gader, som tropperne måtte passere«. På Lille Torv var der demonstrativt hængt et umådelig stort dannebrogssflag ud fra altanen i købmand Gerdes' gård (nuværende nr. 2), måske, som det hed i et privat brev om tyskernes afmarch, fordi »det af al magt skulle udslette indtrykket af de to store tyske flag, som nu i lang tid havde vajet over samme altan«. General Falckenstein havde nemlig boet i Gerdes' gård under en del af besættelsen.

Midt i sorgen over fredens hårde betingelser – begge hertugdømmer tabt – kunne man dog ikke lade være med at glæde sig over, at besættelsens besværligheder nu var forbi. Det var, som Aarhus Stiftstidende skrev i sit tilbageblik på de svundne trængsler: »Vor hovedtanke er i øjeblikket kun glæden over at kunne sige: Vi har igen vor danske by under vor danske konge. Det bitreste er, at ikke alle danske efter freden kan sige det samme«.

Episoder under okkupationen

Som nævnt blev Århus straks efter den tyske besættelse afkrævet en »krigskontribution« på 200.000 rdlr. til øjeblikkelig betaling, og »centralkomiteen«, det vil sige det udvalg, som i Århus var nedsat til

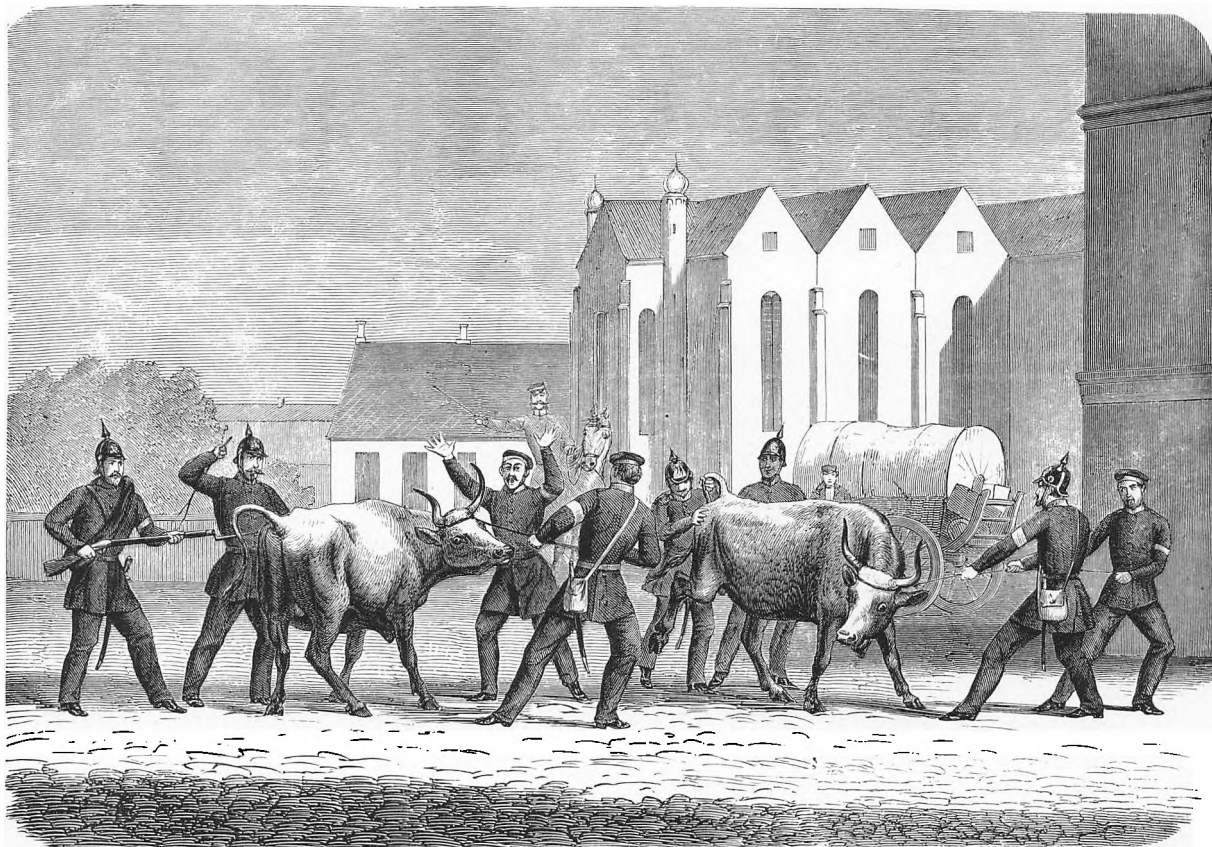

Århus Mølle, stuehuset, laden og kostalden set fra gården; efter foto fra ca. 1865. På møllens grund findes nu Århus Kommunes bibliotekers hovedbygning og Mølleparken.

at ordne forholdene under okkupationen, havde omgående erklæret, at det kunne man ikke, hvorefter der indrømmedes en betænkningstid på 24 timer.

200.000 rdlr. var efter datidens forhold en svimlende sum: kommunens årsbudget var jo mindre end det halve, og 100.000 rdlr. var det, man populært kaldte »en tønde guld«. Nu ville tyskerne have to tønders guld; de måtte være gale. Da de 24 timer var gået havde centralkomiteen da heller ingen penge; den hævdede, at det ville være en komplet umulighed at tilvejebringe beløbet – så blev der givet yderligere 24 timers respit. Næste dag var situationen dog den samme, og der blev derefter af general Wrangel givet ordre til først at udtage 10 af byens indvånere som gidsler for betalingen, »belægge dem med arrest og føre dem til hovedkvarteret og dernæst med våbenmagt at tage de kontante penge, der forefandtes i byen eller i mangel af kontanter lægge alle værdifulde varer under beslag indtil den værdi, der svarede til den forlangte kontributions beløb«.

Det er vist, hvad man kalder at brandskatte. Den første del af ordren blev omgående iværksat. De udtagne gidsler var: borgerrepræsentant, skrædermester Baess, rådmand Chr. Bang, købmand Hans Broge, prokurator, borgerrepræsentant H. G. Jensen, konsul

J.M. Mørk, der var formand for borgerrepræsentationen, murer-mester, borgerrepræsentant Knud Nielsen, byfoged, kammerjunker von Scholten, herredsfoged Willemoes, garver, borgerrepræsentant Wissing og snedkermester, borgerrepræsentant S.Ørum. Foreløbig blev gidslerne »destinerede på rådstuen«, og der blev sat vagt udenfor. Engang imellem fik »detentionsfangerne« dog lov til at hente noget i hjemmet, men de blev fulgt i hælene af en fuldt bevæbnet skildvagt, og det syntes århusianerne jo så temmelig komisk ud. I to nætter overnattede gidslerne på rådhuset, derefter eskorteredes de i lukkede postvogne til Horsens. Der gik imidlertid kun få dage, før de igen blev frigivet og kom hjem. Formodentlig har det været for besværligt for tyskerne at have de mange fanger, for også i andre byer var der taget gidsler. Der kom derfor ordre fra hovedkvarteret, at »som tvangsforholdsregel ved fortsat vægring skal der i fremtiden kun i det højeste anvendes stærk indkvartering«. Samtidig blev der givet Århus yderligere otte dages frist med betalingen.

Da de otte dage var gået, gav den daværende bykommandant, den meget humane general Mülke, yderligere et døgn's frist, vistnok med den bagtanke, at våbenhvilen, som netop skulle indtræde dagen efter, så ville lette problemerne. Men han havde glemt at regne med »general Satan«, Vogel von Falckenstein, som straks desavouerede

En scene uden for Domkirken, der viser, at tyskerne åbenbart også har måttet slås med det danske kvæg, der ikke synes at ville lade sig slagte frivilligt. Her efter en skitse af Fr. Visby, tegnet af Carl Bøgh i Ill. Tidende 1864.

Bygningen længst til højre er hjørnet af det gamle rådhus, nu politistation.

Mülke og »forlangte kontributionen erlagt øjeblikkelig«, da han ellers »uopholdelig« ville »skride til eksekution«. Denne fandt også omgående sted, men ikke uden besvær. Det viste sig nemlig, at de preussiske officerer fandt det under deres værdighed at »plyndre kræmmerne«, som de udtrykte sig; derfor måtte soldaterne kommanderes af intendanturens ungdom, og i løbet af aftenen blev alle byens manufakturbutikker beslaglagte – på et par nær, som ikke observeredes i mørket – desuden et læderudsalg og en guldsmedebutik. Dørene blev lukket og forseglede, ligesom toldpakhuset blev lukket. Og uden for hver butik blev stillet en skildvagt, der skulle patruljere dag og nat.

Næste dag var våbenhvilen trådt i kraft, og registreringen af de beslaglagte varer foregik derfor i overværelse af kongens foged og fik således i det mindste et tilsyneladende lovligt præg.

Under en fjendtlig besættelse har pressen altid trange kår. Vi husker det fra sidste verdenskrig, og bedre forholdt det sig ikke i 1864 under tyskerne besættelse af Århus, skønt forholdene dengang var mindre komplicerede.

Den 19. maj 1864 sendte den tyske kommandant Århus' politikammer en ordre til hver morgen at sende et eksemplar af de blade, der udgaves i byen »zur Einsicht und Prüfung«, altså til nærmere undersøgelse. Og hvad hensigten var, fremgik tydeligt af skrivelsens videre ordlyd: det blev understreget, at hvis der i nogen avis forefandtes artikler, som var fjendtlige mod »den allierede armé«, det vil sige preusserne og østrigerne, eller hvis der var »unzeitige«, hvad vist her må oversættes ved uønskede efterretninger om troppernes bevægelse osv., så ville vedkommende blad straks blive forbudt.

Heroverfor erklærede redaktør A. F. Elmquist, Aarhuus Stiftstidende, der som byens daværende eneste betydende avis lå forrest i skudlinien, at han var villig til at sende politimesteren to eksemplarer af Stiftstidende, når bladets trykning var begyndt, ligesom han anså det for »en naturlig og berettiget fordring, at i et blad, der udgives i en by, som er besat af fremmede tropper, fornærmelige og anstødelige udtalelser mod disse undgås«, og i den henseende ville han derfor tage hensyn til den tyske ordre, men samtidig måtte han understrege, at han kun kunne føle sig »ansvarlig over for den danske presselov«, ligesom han mente, at truslen om at standse bladets udgivelse var stridende mod betingelserne i våbenstilstanden – det var nemlig under den første våbenstilstand – hvori det hed, at »administrationens regelmæssige gang ikke må hæmmes«. Aarhuus Stiftstidendes uhindrede udgivelse måtte nemlig efter Elmquists mening af hensyn til bekendtgørelserne anses for nødvendig, for at »administrationen, overensstemmende med lovgivningen, kan gå i samme spor som hidtil«.

En anden lokal avis, Jydske Avis, forfægtede de samme synspunkter. Elmquist kunne også meddele, at der var »gjort modforestillinger og nedlagt protest«, ligesom sagen var indberettet til den kgl. regerings-

Bekanntmachung an die Bevölkerung von Jütland.

Die Verwaltung von Jütland geht mit dem heutigen Tage auf die Verwaltungsbehörde der allirten Armee über. Der Letzteren haben sich Beamte wie Privatleute zu fügen, auch Steuern und sonstige Landeseinkünfte an dieselbe abzuliefern. Ueber die Regelung des Geschäftsganges wird diese Behörde, die vorläufig ihren Sitz in Randers nehmen soll, seine Zeit die nöthigen Bestimmungen erlassen.

Randers, den 26. Juni 1864.

Der Kommandirende General

von Falckenstein.

Bekjendtgjorelse for Jyllands Beboere.

Jyllands Bestyrelse overgaaer fra idag til de allierede Armeers Administration. Embedsmænd som Indvaanere maae rette sig efter denne, og aflevere til samme Skatter og Landets andre Indkomster. Over Forretningens Gang vil ovennævnte Administration, som indtil videre skal blive i Randers, senere lade udgaae de nødvendige Befalinger.

Randers, den 26de Juni 1864.

Den kommanderende General

von Falckenstein.

kommissær, stiftamtmand Dahlstrøm, som også skulle have »gjort skridt til at få det titommeldte pålæg hævet«.

Der kom heller ikke mere ud af censurforsøget denne gang. Men da våbenstilstanden var forbi, og krigstilstand igen indtrådt, rejste den kommanderende general Falckenstein igen hovedet. Sagen ligger ikke fuldt oplyst, men den samtidige beretning lyder således: tirsdag den 5. og onsdag den 6. juli udkom Aarhuus Stiftstidende ikke. Årsagen hertil skulle være, at der var kommet ordre til Elmquist om for fremtiden at lade Stiftstidende udgå såvel med dansk som med tysk tekst. Da Elmquist ikke ville indlade sig herpå, ville man – tyskerne lod sig prutte, når blot man forstod at handle med dem – nøjes med en skriftlig tysk oversættelse af den danske tekst; men dette ville Elmquist heller ikke gå ind på, og så blev man da endelig enig om, at en mundtlig oversættelse skulle præsenteres for kommandanten. Og dagen efter udkom bladet igen.

Man undres blot over, at tyskerne ikke havde sprogkyndige med sig, så de uden besvær kunne følge med i de danske aviser. Det kunne de da under sidste krig – selv om de ikke forstod alle underfundighederne.

Noget af det første, tyskerne foretog sig i 1864, da Århus var blevet besat, var at »befæste« Skolebakken. Dengang var der virkelig en bakke med en skrænt ned til vandet, og bugtens bølger brødes umiddelbart nedenfor. Havnen omfattede kun selve åmundingen og det inderste bassin, hvor rutedamperne nu lægger til. Skolebakken var i 1860erne en yndet promenade, også kaldet »Århus' Langelinie«, og her opkastede tyskerne nu 6 skanser, monterede med 6-pundige, riflede bagladekanoner, som kunne række over 8000 alen. Et skildarhus rejstes, og Katedralskolens gymnastiksal anvendtes til vagtlokale.

Straks ved den første våbenhviles ophør den 26. juni 1864, da krigstilstand igen var indtrådt, strammede den kommanderende general Vogel von Falckenstein grebet om Jylland, således som det med al tydelighed fremgår af denne »Bekanntmachung«.

Sagen var, at tyskerne var umådelig bange for eventuelle angreb fra søsiden, fordi Danmark var overlegent til søs. Den eneste betydende sejr for de danske våben i 1864 var da også sejren ved Helgoland den 9. maj. Så snart et skib øjnedes på bugten, blev der alarm i lejren, en kommando tog opstilling på Skolebakken, kanonerne blev skarpladte, og artilleristerne var parate, hvis skibene skulle komme inden for skudvidde. Det gjorde de dog aldrig.

At Skolebakkens fæstning var en ubehagelig nabo for Katedralskolen siger sig selv. Det var ikke blot beslaglæggelsen af gymnastiksalen, som generede, men naturligvis betød de fjendtlige soldaters umiddelbare tilstedeværelse en belastning for elevernes opmærksomhed: det var vanskeligt at koncentrere sig om undervisningen. Og værre blev det hen på sommeren, da ikke mindre end 6 klasseværelser i skolens nederste etage blev beslaglagt og indrettet til kaserne for 84 mand af de tyske tropper. For at skaffe undervisningslokaler til skolens 10 klasser måtte inddrages: Solennitetssalen, lærerværelset, det af rektor benyttede biblioteksværelse, »de to værelser i museumsbygningen og et kvistværelse«. Som rektor skrev i skolens årsberetning: »Det er overflødigt at sige, at disciplenes sammenstuvning i ubekvemme, for det meste forholdsvis små og adspaltede lokaler medførte mange ulemper, og at de fjendtlige soldater ofte forstyrrede undervisningen ved støj eller eksercering på legepladsen, på hvilken skolen, for så vidt den ikke ganske udelukkede fra samme, ofte måtte færdes midt imellem soldaterne«.

Umiddelbart efter fredsslutningen og de tyske troppers afmarch i november 1864 kom der endnu en prøvelse for Katedralskolen: en epidemisk øjenssygdom, som plagede hele byen, men især latinskolens elever, måske fordi de havde måttet arbejde i dårlige, for små og slet oplyste lokaler. Det blev så slemt, at stiftsfysikus, dr. Weis, beordrede skolen lukket i næsten en måned. Rektor turde dog ikke ganske benægte, at enkelte af eleverne »kunne have givet mere end fornødent var efter for denne øjensvaghed, hvis grad og intensitet vist nok var overmåde forskellig, men det var umuligt at konstatere dette, endog for lægerne, og med mange har det næppe været tilfældet«.

Det kunne ikke undgås, at alt dette var gået ud over undervisningen, og rektor så det derfor som »skolens opgave på forskellig måde at stræbe derhen, at følgerne af disse ulemper skulle blive så lidet følelige og ramme så få som muligt«.

Under besættelsen i 1864 havde de danske embedsmænd det ikke let; især var det galt, hvis de søgte at stritte imod okkupationsmagten og kræve loven – den danske – overholdt. Havde de tilmed et iltet temperament, og var de godt stædige, var konflikten uundgåelig – og toldinspektør, justitsråd J. M. A. Müller var en sådan både temperamentsfuld, stædig og nidkær embedsmand. Han havde desuden tidligere haft embede i Flensborg og kendte tysk tankegang, havde ikke noget imod at drille og gennemførte allerede under treårskrigen

okkupation med stor snedighed en hemmelig postforbindelse mellem Århus og København, noget, som også delvis lykkedes ham i 1864.

Åben konflikt med tyskerne fik han på toldvæsenets område, da han beslaglagde et større parti kaffe, som af kommissionen, der besørgede de tyske troppers bespisning, var indført uden erlæggelse af told. Müller forlangte, at der skulle betales den lovmæssige told plus en mulkt for toldsvig, i alt 3200 preussiske thaler, inden kaffen blev udleveret. Kommissionen indbetalte også pengene, og Müller indberettede sagen til ministeriet til endelig afgørelse.

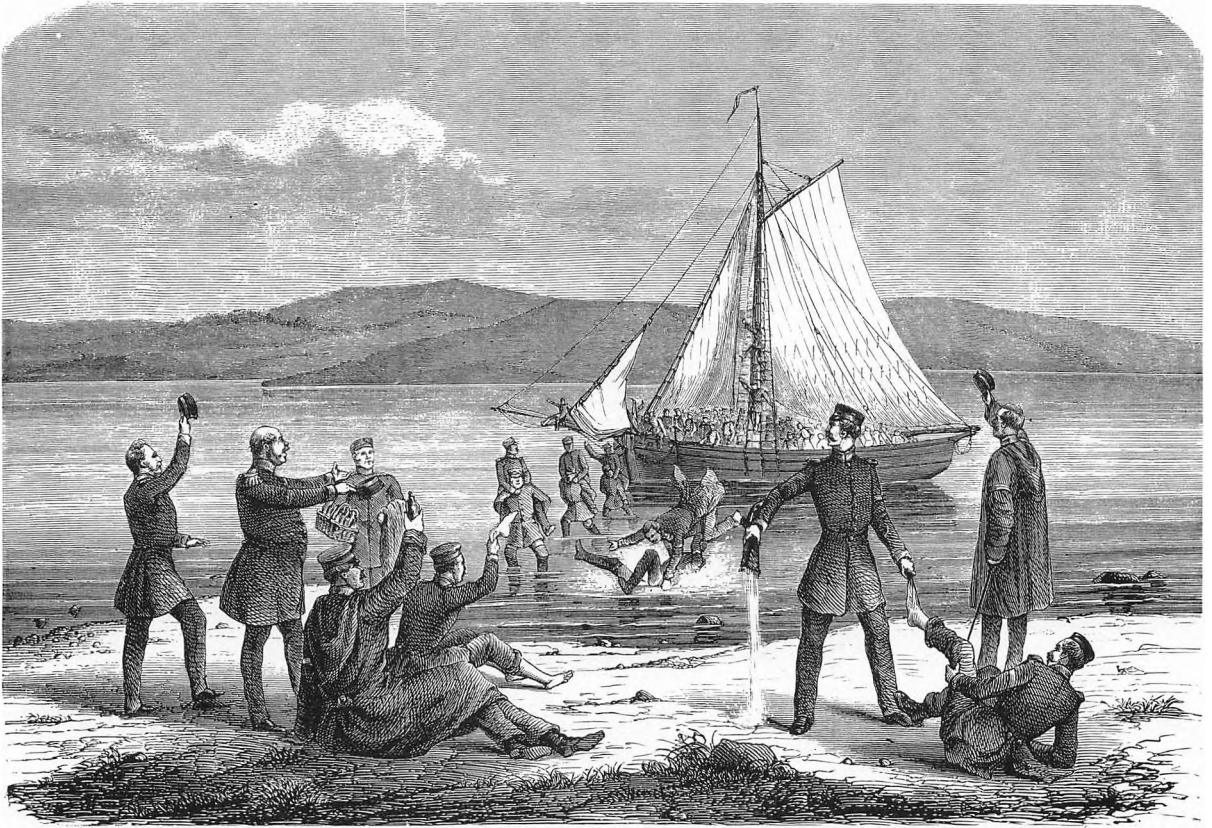
Imidlertid kom sagen den kommanderende general Falckenstein for øre, og han så naturligvis helt anderledes på problemerne og kaldte Müller op til sig. Müller mødte i galla og med ordener – og med den danske toldlov i hånden. Den brød Falckenstein sig dog pokker om, han forlangte pengene tilbagebetalt omgående, hvad Müller nægtede, indtil ministeriets resolution eller en bemyndigelse fra den overordentlige regeringskommissær forelå. Falckenstein tog på vej, og Müller lagde heller ikke fingrene imellem og gik hjem ubesejret. Han var dog næppe kommen hjem, før en tysk patrulje kom og arresterede ham. Han blev i arresten truet med »vand og brød«, og kun ved stiftsfysikus Chr. Weis' indskriden ved i en attest at godtgøre, at Müller var en gammel og svagelig mand, som ikke kunne tåle en sådan behandling, blev det nådigst tilladt, at brødet måtte være hvedebrød og vandet seltersvand. Men Müller gav sig ikke: pengene blev først tilbagebetalt, da der fra regeringskommissæren, stiftamtmand Dahlstrøm, kom en skrivelse, der bemyndigede ham til »under fornøden reservation af sagens endelige afgørelse at tilbagebetale det gjorte depositum«.

General Vogel – også kaldet »Raubvogel« – von Falckenstein havde altså i realiteten fået sin vilje, men Müller havde holdt sig stiv og formelt vundet sagen. Senere måtte han forresten flygte til Norge for at undgå fængsling for spioneri.

Under besættelsen foretog tyskerne ofte togter ud i omegnen for at »proviанter«. Anvendelige stude og køer skiftede ved sådanne lejligheder ejere, men tilberedelsen af maden måtte tyskerne dog i reglen selv sørge for; kun i et enkelt tilfælde meldes om et rigt dækket bord, parat til et større festmåltid.

Det var en majdag ved middagstid i en lille landsby på Mols; en fjendtlig »furagerings- eller plyndrings-patrulje« drog ind i byen. De fleste gårde fandtes tomme – nogle ældre kvinder og børn skjulte sig straks, da de så soldaterne – men i en af de største gårde så tyskerne til deres forundring adskillige fraspændte vogne, og stalden stod fuld af heste, men ingen mennesker var at se. Forklaringen var den, at der var begravelse, og ligfølget var netop på kirkegården, som lå temmelig langt borte.

Tyskerne gik nu ind i huset for at rekognoscere, og det lønnede sig ganske udmærket. Der forefandtes nemlig et stort og langt bord,

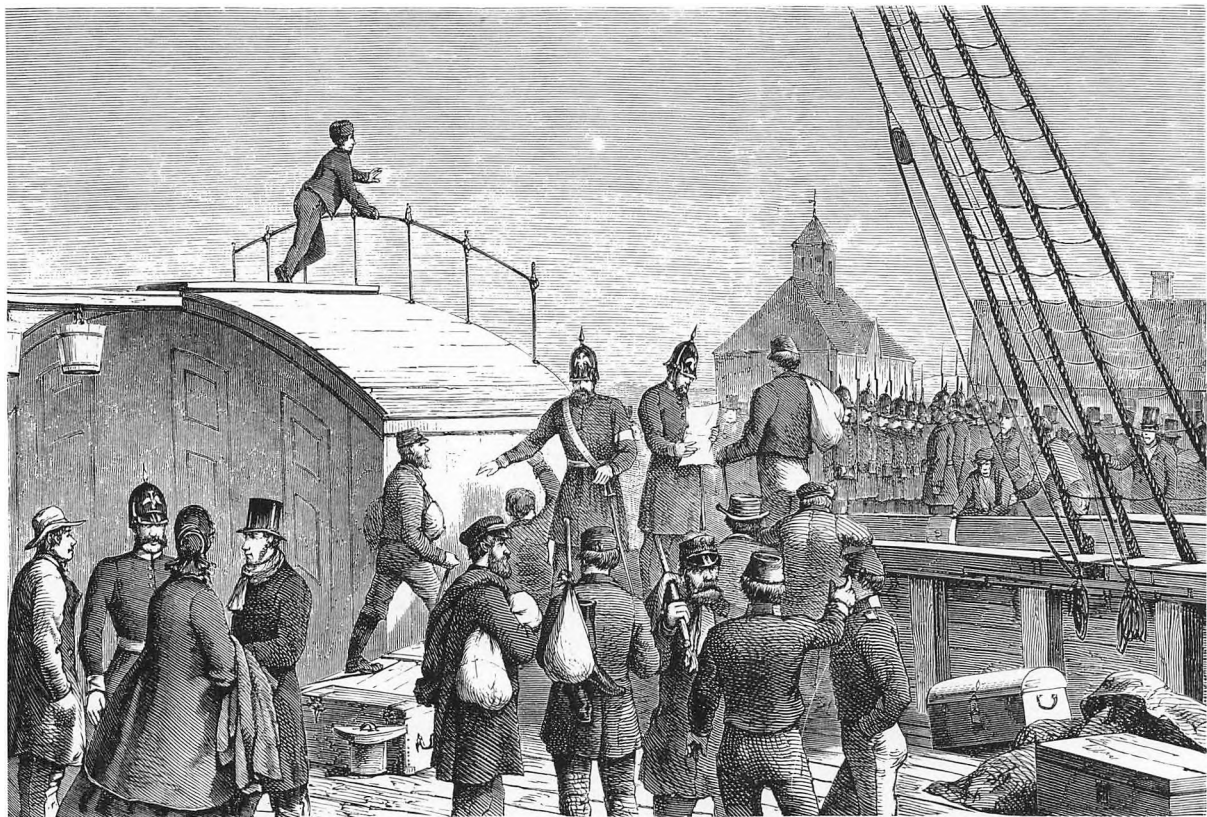
På dette billede har Fr. Visby moret sig med at fremstille tyskernes vandgang på udflugten til Helgenæs. Her efter en reproduktion i Ill. Tidende 1864.

opdækket på det prægtigste med steger og skinker, pølser, ost og smør, sigtekager og rugbrød, alt uden bevogtning, da tjenestepigerne havde taget flugten ved tyskernes ankomst. At fatte planen til et attentat på alle disse herligheder og at udføre den var et øjeblikks værk: et par heste blev taget ud af stalden, spændt for en af de største vogne, og hele stadsen – dog kun alt det spiselige – læsset på den, og af sted gik det nu i største hast ud af byen igen. Man kan let tænke sig, hvordan sørgeskaren blev til mode, da den vendte tilbage fra kirkegården og fandt begravelsesgildet så skændigt røvet af de ubarmhertige

Så vidt vides blev heste og vogn endnu samme dag tilbagesendt, men tyskerne kom ikke mere, og byen slap på denne måde for al videre krigs-molest.

Under besættelsen, der i sig selv var streng nok, forekom naturligvis også pudsige situationer, og især når det lykkedes en århusianer at gøre løjer med tyskerne, fornøjede hele byen sig overstadigt.

Det skete en dag, da nogle tyske officerer havde lejet en jagt for at få en sejltur. Fredsforhandlingerne var på dette tidspunkt i fuld gang, og der var således ikke meget for de fjendtlige tropper at gøre, så officererne kedede sig, og de var meget interesserede i havet, som mange af dem aldrig havde set før, så hvorfor ikke tage sig en sejltur.

En af havnens lodser, Nebukaneser kaldet, blev tvunget til at sejle dem over til Helgenæs. Det skulle være en rigtig fornøjelsestur, og tyskerne havde musik med for ikke at tale om madkurve og drikkevarer. Men Nebukaneser, som var ærgerlig over at skulle sejle for fjenden, lavede det sådan, at jagten løb eftertrykkeligt på grund, så tyskerne måtte vade i land og blev godt våde. Naturligvis lod han, som om han var meget ulykkelig over »uheldet«, men da han var kommen tilbage til Århus med de våde tyskere, fortalte han jo vidt og bredt om begivenheden, og århusianerne lo. Fr. Visby tegnede en scene af vandgangen, som senere blev gengivet i »Illustreret Tidende« – og Nebukaneser var dagens helt.

I Ill. Tidende 1864 findes denne skitse af Korsør-dampskibets ankomst til Århus i september, da fredsforhandlingerne var i fuld gang. Der er preussisk pasvisitation, også af de hjemsendte danske soldater, som ankommer med deres byller under armen; de er i uniform, men uden våben.

Et af de vanskeligste problemer under besættelsen var indkvarteringen af soldaterne. Kaserner fandtes praktisk talt ikke, og når der kom flere tusind soldater til byen, måtte de altså indlogeres i private hjem. »Min værtinde fik 4 mand indkvarteret«, skrev en gymnasiast hjem til sine forældre. »Hun skulle koge deres mad og give dem tør kost, resten fik de ved natural-forplejning. De var særdeles skikkelige, ikke det mindste påståelige, men høflige og taknemlige som overalt i byen; naturligvis forefaldt der imellem nogle drukne optrin, men det kunne de danske soldater jo også have

opvartet med. Ja, soldaterne er brave folk«, slutter han sit brev; »men officererne er noget kram«, tilføjer han.

Også andre kilder melder i reglen, at indkvarteringen forløb nogenlunde gnidningsløst. Om indkvarteringen i Århus Mølle, der lå, hvor folkebiblioteket nu ligger, fortalte fru Bertha Weis, gift med møllejer Andreas Weis, i breve til sine forældre: »Vor store grønne dagligstue, de to gæsteværelser og entreen beboes af en »Hauptmann« og hans adjutant, »Præstegården« (en sidebygning ud til haven) af en hr. Zahlmeister, med officersrang ... et pulterkammer og en lade er kvarter for en geværmager og en halv snes menige. Til hele denne besætning måtte jeg skaffe opredte senge til de fem; de øvrige ligger på halm med gulvtæppe og andre gamle tæpper over sig ... De menige og underofficererne får naturalforplejning, som de har bedt os koge for dem; vi laver også deres kaffe; hvad de forresten bruger af smør og æg, køber de jævnlige af jomfruen og betaler meget akkurat, hvad derfor forlanges. I det hele taget har vi ingen grund til at klage over deres opførsel. De tre officerer bespiser vi; jeg har endnu ikke set dem, men efter Andreas' sigende er de overmåde artige folk. Hauptmanden havde beklaget, at han måtte gøre ulejlighed, han fandt det selv en kedelig krig ... De gør sig i det hele umage for at være os til så lidt besvær som muligt ...«.

Der kunne dog i samtaleens løb være tidspunkter, hvor man nærmede sig ilden. Således var en løjtnant utilfreds med krigen og sagde, at »efter hans mening ville enderesultatet ikke bringe Preussen noget udbytte«. Andreas bemærkede hertil, at ære kunne den da heller ikke bringe dem; når to stormagter bekæmper en liden stat, der kun kan stille soldater af så og så mange indvånere, kan der ingen ære være for dem at hente; men herpå ville han slet ikke gå ind, thi de danske kæmper »vorzüglich« ...«. En anden gang, da to unge løjtnanter skulle indkvarteres i møllen, var det lige ved at gå galt. Så snart de unge mennesker havde set deres værelser, sendte de oppas-

Den danske del af annoncen om den tyske koncert i Vennelyst må vel være ment som en indbydelse også til det danske publikum. Desværre kan der intet oplyses om, hvorvidt der mødte danske tilhørere. Det har næppe været mange; i avisen omtales koncerten overhovedet ikke.

Morgen, Sondag den 14ten August,
großes Concert auf „Vennelyst“,
 ausgeführt von der Kapelle des königl. preuß. 3ten
 Garde-Regiment zu Fuß.
 Anfang 4 Uhr. Entree 1 Mk.
 Runge, Kapellmeister.

Smorgen, Sondag den 14de August,
stor Concert i „Vennelyst“,
 udføres af det kongl. preuß. 3die Fodgarde-Regi-
 ment's Kapel.
 Begyndelse Kl. 4. Entree 1 Mk.
 Runge, Kapelmester.

seren ind til møller Weis med det bud, at de ville have et værelse til. Fru Weis skriver derefter i et brev til forældrene, at »Andreas lader dem svare, at vi intet kunne give dem, får derefter anmodning om at komme ind til dem og bliver, da han opfylder denne begæring, af den yngste, en preussisk ung grevesøn, tiltalt meget brøstigt: han vidste, at vi havde en salon, den ville han have for sin egen person, og hvis stuen ikke godvillig blev ham overladt, ville han tage den. Andreas, som heldigvis vanskeligt taber sin ligevægt, svarede ham meget rolig, at han forstod, at det var vor dagligstue, han ville have; han havde hidtil ingen grund haft til at undersøge sine rettigheder over for sin indkvartering, men ville nu henvende sig til indkvarteringskommissionen; imidlertid ville han foreslå en »våbenhvile« imellem dem indtil aften. Herpå gik den unge løjtnant ind (hans kammerat holdt sig uden for striden). Om aftenen gik Andreas, som imidlertid havde været i byen, atter ind til ham, sagde ham, at han nu troede at have ordnet sagen således, at han måtte kunne være tilfreds med den, og leverede ham en indkvarteringsbillet til et af byens hoteller; sin stue kunne han ikke afstå ham. Nu blev den unge mand rød og søgte øjensynlig efter en honorabel retræte; han ville ikke have tiltalt Weis, som han før gjorde, hvis han ikke havde følt sig såret ved det bud, hans tjener bragte fra ham etc. Andreas kunne hertil kun svare, at *han* ikke havde sendt ham noget sårende bud, at det naturligvis ikke kunne have været hans tanke at fornærme ham. Hermed var æren reddet, og alt skulle blive som før ... og den unge helt synes at gøre sig al mulig umage for atter at komme på en god fod med sin vært ...«.

En lille indkvarterings-solstrålefortælling kunne fru Weis også meddele sine forældre: En »meget net preussisk officer kom ind til Andreas og spurgte ham, om han ikke ville leje ham et værelse eller to. Andreas sagde ham, at det kunne han ikke, da han var sikker på at få indkvartering. Officeren sagde da: »Men når vi nu kan sikre Dem mod anden indkvartering ... Sagen er den, jeg er nylig, nogle uger før krigen, bleven gift og ville nu så meget gerne have min kone herop under våbenhvilen«. Andreas blev rørt, kom ind til mig og spurgte om min mening, jeg svarede naturligvis: lad ham få hende, det var synd andet; og aftalen blev da, at han skulle søge at ordne sig med kommandanten og indkvarteringskommissionen ...«.

Om det lille romantiske eventyr fik et heldigt forløb, melder brevene dog intet om.

Det var meget vanskeligt under besættelsen at få pålidelige nyheder ude fra. Telegrafene havde tyskerne beslaglagt, og postforbindelse med København var ikke at tænke på, i hvert fald ikke på legal vis. Derimod havde man allerede under treårskrigen tyske besættelse forstået at oprette en hemmelig forbindelse med København, og det gjorde man naturligvis også i 1864. Det var toldinspektør Müller, som var sjælen i dette farefulde forehavende under begge krige, og

Den temperamentsfulde fru Constance Gerdes, født von Fromberg (1829–1904). Her efter maleri i privateje af Theodor Blätterbauer fra 1850.

hele byen fik derfor hjertebanken 5. maj 1864, da Müller pludselig blev arresteret. Man troede naturligvis, at den hemmelige postforbindelse gennem fjendens linier var røbet, og muligheden for at få københavnske aviser dermed slut. Det viste sig imidlertid at være blind alarm; næste dag kom der meddelelse om, at »postbudet« lykkeligt var nået over Norsminde til Samsø; men samtidig fik man også at vide, at Norsminde var bleven besat af fjenden, og så snart strandkontrollør Treschow dér hørte, at toldinspektør Müller var arresteret, flygtede han omgående til Samsø, så der kom alligevel kludder i postforbindelsen.

Under våbenhvilen kunne man abonnere på tyske aviser, og det var dog altid bedre end ingenting; men da våbenhvilen udløb, og krigstilstand igen indtrådte, ophørte også denne mulighed for efterretninger ude fra. Naturligvis lykkedes det at genoprette den hemmelige postforbindelse med København, og når et par numre af Berlingske Tidende var sluppet igennem, var der fuldt hus i læseselskabet Athenæums lokaler i Kannikegade. Heldigvis var der dog kun tre-fire mand til stede 12. juli ved middagstid, da læseselskabet pludselig blev okkuperet af fjenden. Der blev sat vagt uden for døren med ordre til, at ingen måtte slippe ud af lokalet. Snart trådte en officer ind og spurgte efter selskabets bestyrelse, og da der blev svaret, at ingen af bestyrelsen var til stede, forlangte han bestyrelsesmedlemmernes navne opgivet. Det fik han, og der blev sendt bud efter kassereren, som officeren åbenbart anså for den solideste. Da kassereren var kommet, blev der holdt strengt forhør: Århus by havde haft et utilladeligt samkvem med København; beviset i skikkelse af et nr. af Berlingske Tidende lå på bordet. Hvornår, hvorfra og hvorledes var det kommet? Kassereren, som af gode grunde ikke kunne indlade sig på at besvare disse spørgsmål, indskrænkede sig til den forklaring, at han rigtignok for selskabets regning havde bestilt og betalt Berlingske Tidende for juli kvartal, men at selskabet ingen blade havde fået fra København siden St. Hansdag.

Med denne besked var officeren naturligvis ikke tilfreds, og kassereren måtte dele arrest med de andre, mens officeren forhandlede med kommandanten. Imidlertid var begivenheden rygtedes ude i byen, og læseselskabets bud fik til opgave at patruljere på Kannikegade og advare andre medlemmer af selskabet, så de ikke uforvarende skulle falde i fjendens hænder. I løbet af eftermiddagen lykkedes det bestyrelsen at få de indespærrede løsladt, mod at bestyrelsen som sådan næste formiddag mødte til klø hos kommandanten. Heller ikke han formåede dog at få opklaret, hvordan det forholdt sig med den mystiske Berlingske Tidende, som åbenbart var dalet ned fra himlen.

Dommen kom til at lyde på 1) Athenæum lukkes straks som læse-lokale, 2) det må kun benyttes som konversationsværelse, og 3) hvis nogen af selskabets medlemmer blev grebet i at læse blade, lige meget hvilke og i hvilket sprog, så ville bestyrelsen »erholde 3 dages vand og brød«. Denne risiko turde bestyrelsen ikke løbe, så man besluttede

ganske simpelt at lukke lokalet – dog er Berlingske Tidende nok blevet læst andre steder.

De tyske tropper, som i 1864 holdt Århus besat, lå ikke på den lade side, end ikke under våbenstilstanden fra 12. maj til 26. juni; de var beskæftigede og arbejdede, som om der stod en eksamen for døren, fortæller Ernst Bodenhoff i sine erindringer »Mellem Venner og Fjender«. Der var eksercits over alt, hvor der var en større tom plads i byens udkanter, på de to militære ridebaner og lignende steder.

Alle våbenarter var repræsenterede: smukke hvide kyrasserer med sølvskinnende hjelme og blanke stålkyrasser, røde husarer med gule snore og blå husarer med hvide snore – små usle folk. Dragoner, lysblå som vore egne, grimme mørke artillerister med deres sorte kraver og pikkelhuer, der for oven endte med en kugle i stedet for den blanke spids; grønne jægere med store klodsede kepie, blå infanterister og gardere med det meget hvidt skinnende lædertøj. Stramme og opblæste så de alle ud, syntes Bodenhoff.

Felttjenesten blev holdt rundt om i egnen. Der gjaldt ingen forbud mod at betræde haver eller tilsåede marker. Den gamle Wallensteins skanse fik atter engang krigen at føle; »mange gange«, skriver Bodenhoff, »har jeg set den blive stormet af tætte sværme under »Schnellfeuer« og levende hurraråb. Skarpskydningsøvelser holdtes næsten daglig nede ved stranden under Marselisborg skov ude i nærheden af Silistria mølle. Om søndagen gravede vi drenge de afskudte blykugler ud af skydevolden og bragte dem som trofæ til vore respektive hjem«.

I det gamle ridehus blev der etableret et feltslagteri, hvor man fra morgen til aften kunne høre den dumpe lyd af køer, der sloges for panden, og se de store opskårne kroppe hænge på bjælker derinde. Civile slagtere og soldater, iført smudsige, blodplettede drejlstrojer, var i travl virksomhed, medens blodet i tykke strømme flød ud i ridehusets sand, ja, dannede bække helt ud på ridebanen uden for og udbredte tilligemed indvolde og affald en forpestet stank i vid afstand deromkring. Fattige koner stod i flokke for at købe affald og navnlig ko-hoveder, som de fik for 8 skilling stykket.

De rød-hvide farver kunne tyskerne ikke lide. Det er allerede nævnt, at man havde lagt Dannebrog over kisten, hvori en dansk soldat blev begravet; han havde ligget såret på hospitalet og var død efter tyskerens ankomst. Begravelsen foregik med stor højtidelighed, i følget fulgte også våbenbrødrene med deres fane, og søfolkene gik i spidsen for toget, ligeledes med fane, ligesom Dannebrog vajede fra de fleste huse. Det var under den første våbenhvile, så man mente, det var tilladt at flage med dansk flag, men general Falckenstein var af en anden mening: Han sendte straks bud til politimesteren med den erklæring, at han på ingen måde ville tåle, at det danske flag blev

Fru Glæsel, fotograferet i al sin pragt i den begyndende klunketid. Billedet er taget af maler Dresler, som 1865 gik i kompagni med landskabsmaleren A. Fritz, der en tid også virkede som fotograf.

vist uden specielt erhvervet tilladelse fra ham, og han forlangte, at alle flag skulle være nede fra husene kl. 5 eftermiddag. Ligtoget lod han dog uhindret passere.

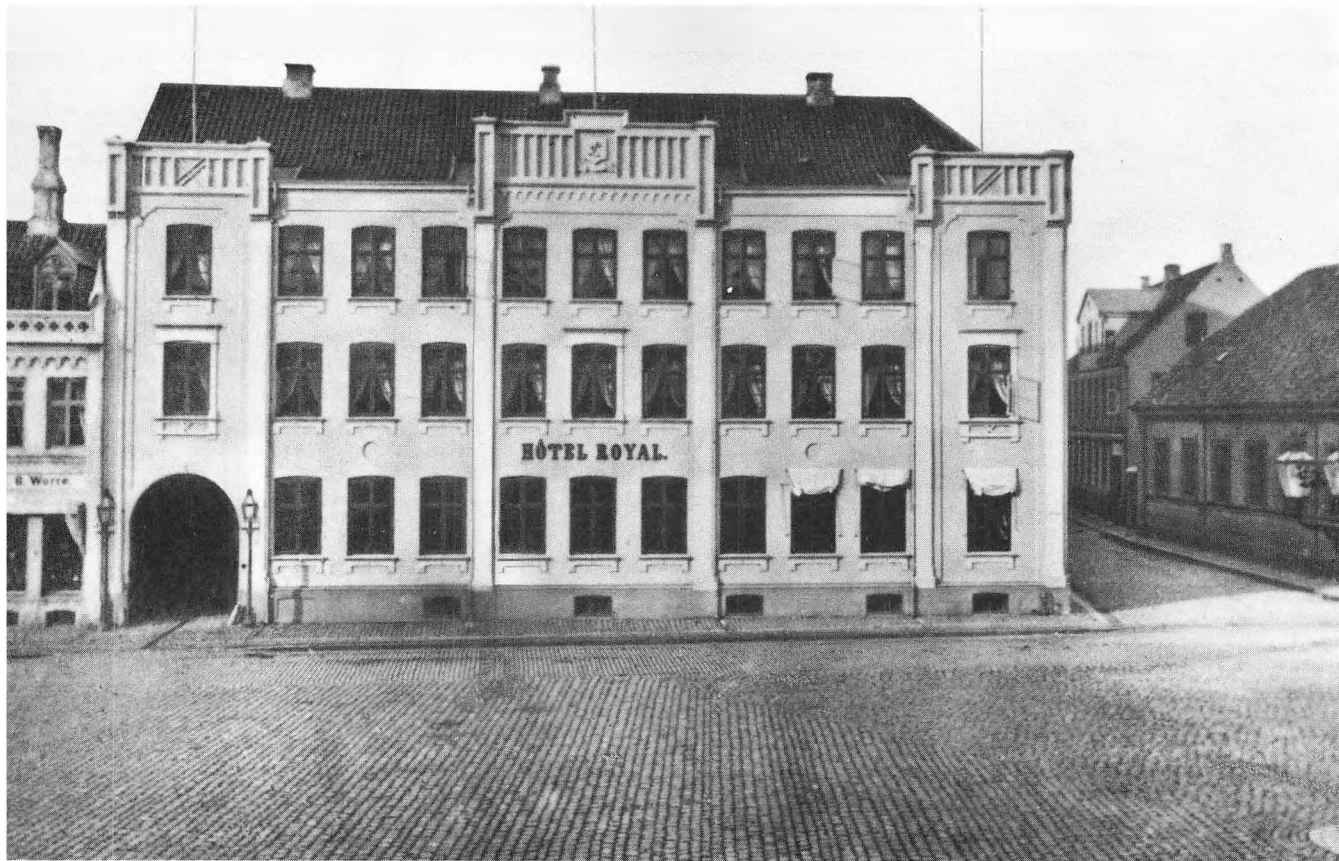
Politimester v. Scholten måtte så bekendtgøre, at flagene skulle tages ned, men en gæstgiver, som boede lige over for general Falckensteins kvarter, og som ærgrede sig over stadig at måtte se på det preussiske flag, lod som om han intet havde hørt og lod sit meget store dannebrogssflag blive hængende efter kl. 5. Straks kom en tysk officer med ordre til at tage flaget ned. Gæstgiveren svarede, at han ikke modtog ordre fra andre end sin øvrighed og allermindst fra nogen, han ikke kendte. Da det derpå blev betydet ham, at ordren kom fra den kommanderende general, svarede gæstgiveren uden betænkning, at når generalen først havde taget sit flag ned, skulle han også nok tage Dannebrog ned. Det svar turde officeren ikke overbringe general Falckenstein, og i stedet måtte han bede politimesteren give gæstgiveren besked, og så blev flaget også taget ned.

I pinsedagene forsøgte århusianerne sig igen med flagning. Det var jo helligdag, og så plejede man at flage. Men general Falckenstein blev naturligvis rasende, fordi man trodsede hans forbud, og ikke mindst fordi en del af flagene med forkærlighed var anbragt sådan, at de hængte ned i næsen på de tyske soldater, som gik skildvagt uden for de beslaglagte butikker. Han gav derfor ordre til, at patruljer skulle gå rundt i byen og forlange flagene taget ned øjeblikkelig, og hvis det ikke skete omgående, skulle soldaterne selv tage dem ned. Naturligvis måtte man bøje sig for overmagten, skønt forbudet mod flagning ikke indgik i våbenhvilens betingelser; men man gav sin ærgrelse luft ved så vidt muligt at drille tyskerne; således fandt man på at hejse flaget ned, når patruljen lod sig se, og at hejse det op igen, når soldaterne var ude af syne. Den morskab kunne gentages flere gange.

En købmand på Tangen udspekulerede en anden måde at drille tyskerne på: hans flag vajede fra en stang, der gik ud fra et loftsrum, og da vagten kom, var købmanden ikke hjemme, og hans kone havde naturligvis ikke nøglen til loftsrummet. Soldaterne havde imidlertid strenge ordrer til at få flagene ned, og de måtte da med stort besvær skaffe sig adgang til loftet og sprænge døren til loftskammeret – for så at opdage, at flaget pludselig var forsvundet.

Hele denne flagkampagne førte til en demonstration, som Falckenstein ikke kunne eller måske ikke turde skride ind mod: byens ungdom blev enig om altid at bære de danske farver, når de gik på gaden, og snart viste alle unge mænd sig med en rød-hvid sløjfe i knaphullet eller en kokarde på huen. Den kvindelige ungdom fulgte hurtigt efter, og snart så man hele befolkningen med en dannebrogssløjfe på brystet eller en roset på hatten.

En slags værnemagere havde man også i 1864. Det viste sig, da tyskerne holdt auktioner over udsætterheste. Den første forløb tem-

melig upåagtet, men bagefter kom dog en del forargelse til orde, og man betegnede det som manglende nationalsfølelse hos dem, der bød på tyskerne heste. Køberne måtte høre meget ilde, navnlig en gæstgiver og hans karl, der under auktionen tillige havde fungeret som tolk.

Ved den næste auktion – denne gang uden tolk – som holdtes på pladsen mellem Domkirken og Nationalbankens filial, var en mængde mennesker strømmet sammen, og da den første hest var tilslået en ældre Århus-borger, og han havde betalt den, så han sig pludselig omringet af de »nationale«, som nu under hujen og skrigen gav sig til fra alle sider at puffe og sparke ham og rive hans klæder i stykker, og kun det tililende politi frelste manden fra en værre skæbne.

Mængden var nu meget ophidset, også gadeungdommen var strømmet til, og under de omstændigheder opgav politiet ævret. Når en køber havde fået en hest tilslået, fik han prygl, købte han to heste, fik han to gange prygl. Det skete med præstegårdsforpagteren fra Viby, som først blev banket ind i Hotel »Cimbria« port og derefter banket ud af den igen. Ind i hotellet fik han ikke lov at komme, men tilsidst lykkedes det ham at slippe ind på Hotel Royal, der var de tyske officerers højborg. Imidlertid var højskoleforstander Lars Bjørnbak, Viby, kommet til, og han syntes, det var for galt, som man

Således så Hotel Royal ud i 1864, dog bortset fra de firkantede gesimser og antydningerne af pilastrer, der først kom til i 1865. Formodentlig har hotellet efter besættelsen trængt til at pudses op, og gæstgiver Larsen havde jo, som fru Glæsel skrev, tjent penge på tyskerne, det »utøj«.

behandlede hans bysbarn, og tog til genmæle og talte om pøbelstreger, hvad dog kun bevirkede, at mængden nu gik løs på ham, slog hans hat af og pryglede også ham – skønt han jo nok havde ret i, at »indbyrdes slagsmål i tyskerne nærværelse kun kunne gøre de danske til grin«.

Endnu en køber blev forfulgt hen ad Rosensgade, hvor han kravlede op i en skorsten, som han stak hovedet op af for at spejde efter sine forfølgere. Derefter tabte tyskerne tålmodigheden, og en kommando på en snes soldater indfandt sig, så auktionen kunne fortsættes; men ingen danske turde nu byde, og de to heste, som forpagteren fra Viby havde købt, men ikke fået lejlighed til at betale, blev opråbt igen og for spotpris tilslået en preussisk overvagtimester, som endnu samme aften solgte dem til præstegårdsforpagteren med en fortjeneste på 80 preussiske thaler. Bjørnbak havde nok ret i, at det var danskerne, som gjorde sig til grin. Således – hedder det i en samtidig beretning – »blev resultatet af disse optøjer et ganske andet, end patrioterne havde ventet sig: tyskerne fik nogle penge, som de ikke havde gjort regning på, men de danske fik nogle prygl, som de heller ikke havde gjort regning på«.

Forfatteren Sophus Bauditz var som bekendt født i Århus, hvor hans fader var officer, og som 13–14-årig oplevede han krigen 1864 og besættelsen af byen, der naturligvis gjorde stærkt indtryk på ham og bl.a. gav ham en del af stoffet til hans mest kendte roman »Krøniker fra Garnisonsbyen«. Der forekommer heri en scene fra en preussisk krigsret, og den var ikke uden forbillede i virkeligheden, hvad Bauditz senere har fortalt om i nogle Århus-erindringer:

En sommeraften – det var endnu helt lyst – går jeg i Mindegade med min moder. Inde i købmand Mallings port stod der to tyske artillerister, en trompeter og en menig, rygende af deres piber. Da vi kom lige ud for porten, hører vi trompeteren sige noget til den menige, denne svarer igen, trompeteren griber ham i armen, men artilleristen – en stor, rødskægget karl – slider sig løs, går over imod os, spærrer først vejen og griber så uden at sige et ord min mor om livet og kaster hende over gaden med hovedet mod en dørstolpe. Så løb fyren ind i købmandens port og forsvandt, min mor rejste sig, blødende af en lang flænge, gik hjem og blev forbunden, og det viste sig da heldigvis, at såret ikke var farligt.

Næste dag klagede vor huslæge og vært, distriktslæge Glæsel, til den højstkommanderende i byen, og så begyndte der et rykind: Dørene stod ikke stille hos os; der mødte en general og en oberst, den Hauptmann, hvis folk var indkvarterede hos købmand Malling, stillede, en militærlæge målte flængens længde, og en auditor tilsagde min mor til at møde i krigsforhør. – Nejtak, hun foretrak at udeblive – men så kunne sagen ikke forfølges, og den skyldige ikke blive straffet. – Ja, min mor ønskede ingen straffet, blot hun måtte få lov at blive i fred.

Så gik auditøren, men så kom den højstkommanderende. Det var åbenbart, at såvel han som alle de andre preussiske officerer var ilde berørt over, hvad der var passeret – dobbelt ilde ved det, fordi overfaldet var sket på en dansk officers hustru; og skønt intet fornuftigt menneske kunne falde på at lægge den kgl. preussiske armé det til last, at der i den – som i alle arméer – fandtes bøller, var det dog den højstkommanderende meget om at gøre, at der statueredes et eksempel, hvorfor han indstændigt bad min mor om at give møde, og omsider rykkede han ud med, at de to mænd gensidigt beskyldte hinanden for at være gerningsmanden, så at det var aldeles nødvendigt, at man fik en autentisk afgørelse.

Jeg overværede heldigvis forhandlingerne, og jeg rømmede mig i rette øjeblik. Den højstkommanderende lagde mærke til min ringhed, spurgte, om jeg ikke havde været til stede ved overfaldet og erklærede efter mit bejaende svar, at så kunne man godt nøjes med mig. Min mor protesterede rigtignok, men det hjalp ikke; inden generalen gik, havde jeg tilsigelse til næste dag at møde i preussisk krigsforhør. Jeg var naturligvis evigglad og forresten temmelig stolt, men min mor var yderst betænkelig, navnlig ved tanken om, at jeg jo kunne tage fejl af voldsmanden og måske derved bringe en uskyldig i ulykke. Før jeg vandrede i krigsretten, måtte jeg derfor på det bestemteste love hende ikke at udpege den skyldige, og noget nedstemt mødte jeg derfor på Skolegade, på 1. sal hos bager Frydensberg, hvor retten var sat.

Ude på gangen stod trompeteren og den menige som arrestanter mellem et par artillerister med trukne sidegeværer – det så temmelig højtideligt ud. Og endnu mere højtideligt var det indenfor: Der sad en oberst, et par kaptajner, nogle løjtnanter, underofficerer og menige, alle i galla, og auditøren førte mig ind i kredsen. Kort og tydeligt satte han mig ind i sagen, gjorde mig opmærksom på, at det kun drejede sig om at udfinde, hvem af de to, der var den skyldige, og lod derpå arrestanterne føre ind.

Hvem af de to var det så, min dreng? spurgte obersten venligt. Kan du kende ham? Om jeg kunne kende ham – det var også et spørgsmål! Rigtignok havde han taget sit røde fuldskæg af, men det infame ansigt, det havde han ikke kunnet blive af med. Jeg var allerede ifærd med at sige: det var ham, da jeg i rette tid kom i tanker om løftet til min mor: jeg måtte jo ikke udpege den skyldige. Mit hjerte bankede, og jeg mærkede, at jeg blev rød i hovedet – kunne jeg være sunken i jorden, havde intet været mig kærere. Men så fik jeg en indskydelse. »Det var ikke ham!« sagde jeg og pegede på trompeteren – og dermed var den rødskæggedes skæbne afgjort.

Officererne lo, en oppasser bragte vin, alle klinkede med mig, og obersten drak et glas til min fraværende faders og de »tapre danske dragoner«s ære.

Jo, det kunne virkelig gå ret gemytligt til i preussisk krigsforhør.

Malermester og fotograf J. E. Bøgh (1815–93), her efter maleri af J. P. Bless. Foruden fotografierne af de tyske soldater var Bøgh også mester for enkelte billeder fra det gamle Århus, som nu har stor topografisk interesse. Bøgh var medlem af borgerrepræsentationen 1859–67.

Da den øverstkommanderende, general Falckenstein, under den tyske besættelse af Jylland kom til Århus, ønskede han at blive indkvarteret på Lille Torv i købmand Gerdes' gård, nuværende nr. 2. Det var dengang en af de anseeligste bygninger i byen, tidligere ejet af justitsråd Harboe Meulengracht og allerede dengang benyttet som bolig, når kongen eller andre fornemme gæster besøgte byen. I 1864 ejedes den af købmand J. U. Gerdes, og når general Falckenstein ønskede at bo netop i gården på Lille Torv, beroede det ikke blot på, at han dér ventede at finde en god og bekvem lejlighed, men først og fremmest på, at købmand Gerdes var gift med en tysk dame, Constance von Fromberg, datter af en officer, som Falckenstein kendte. Han ventede sig derfor et behageligt ophold i familien, men blev bittert skuffet.

Fru Gerdes følte sig fuldkommen som dansk og gav straks den første dag generalen klar besked, så han hurtigt måtte føle, at han også her var alt andet end velkommen. Hun lod således sin lille dreng på 6-7 år møde op med en stor dannebrogssfarvet kokarde i huen, og når soldaterne i generalens følge undertiden flåede kokarden af, havde drengen ordre til straks at komme op til moderen og få en ny.

Efterhånden blev opholdet i Gerdes' gård general Falckenstein for ubehageligt, og han tog derfor derfra. Forinden søgte han en samtale med fru Gerdes; men havde hun ikke før sagt ham sandheden, så gjorde hun det nu eftertrykkeligt, idet hun ytrede, at hun hidtil havde været stolt af at tilhøre den tyske nation, men det var hun ikke mere, efter at hun havde set tyskernes fremfærd over for hendes nye fædreland. Og da general Falckenstein gav hende sit fotografi, tog hun det og rev det i stykker for øjnene af ham og kastede stumperne i kaminen, samtidig med at hun titulerede ham som »Danmarks Gessler«. Det var Gessler, der tvang Vilh. Tell til at skyde æblet af sin søns hoved.

Intet under, at generalen blev rasende efter denne salut og gik sin vej i stor vrede. Men rygtet om den temperamentsfulde fru Gerdes' behandling af ham bredte sig hurtigt i byen og gjorde hende meget populær. Et årstid senere besøgte Christian IX og dronning Louise efter krigen Århus og blev da indkvarteret i Gerdes' gård; også kongeparret havde hørt om fru Gerdes' uforfærdede optræden, og ved deres afrejse forærede dronningen hende »et guldarmbånd med allerhøjstsammes portræt« i en medaillon med en tak for hendes smukke danske sindelag. Købmand Gerdes fik »en kostbar gulddåse«.

Selv om krigen 1864 krævede mange dødsofre, førtes den alligevel på en næsten primitiv måde i sammenligning med vore dages krige med deres fjernstyrede masseødelæggelsesvåben, hvor de kæmpende soldater måske slet ikke ser hinanden. I 1864 kom man direkte ind på livet af hinanden, man stod ofte ansigt til ansigt; men måske netop derfor blev de stridende parter også lettere forsonede under våbenhvilen, ja, kunne ligefrem blive »kammerater«. Det ses af

erindringer, som fortæller om hjempermitterede og sårede soldater, der under våbenhvilen undertiden opholdt sig i Århus på vej til deres respektive hjem. De bar uniform, dog uden våben, skriver Ernst Bodenhoff i sin bog »Mellem Venner og Fjender«. Disse sårede soldater blev straks omringede af preussere, som kaldte dem »kammerater« og trængtes for at komme til at trykke dem i hånden. En stakkels dansk infanterist, som gik med to krykker, »så jeg en dag modtage en hel håndfuld sølvpenge af nogle preussiske officerer ... »armer Kammerat« kaldte de ham og klappede ham på skuldre og kinder, som var han et barn«.

Lige så venskabeligt blev de gamle forstærkningsmænd behandlet, når de under den anden våbenhvile i store flokke kom med Korsørskibet til Århus. På dampskibsbroen myldrede det med tyskere, der allerede begyndte at fraternisere med forstærkningsmændene, inden skibet havde lagt til.

»Guten Tag, alter Kammerat! Wie gehts?« og så et rigtig bredt »goddau hæ hæ – ja, vi så nok hejsen sidst hinanner ved Dybbøl, men det wa nok dengang vi vendt det hvi'e u a øvnen«. Latter om bord og godmodig latter i land fulgte gerne den slags udbrud, som gensidig ikke blev forståede.

Så kom forstærkningsmændene sindigt i land med tværsækken over skulderen og felthuen – den sidste rest af uniformen – dybt ned over ørerne og det lange blonde hår, fik en preusser under armen, helst en under hver arm, »og stampe med et bredt smil ind ad byen til for i de nærmeste beværgninger at tømme et venskabsbæger med deres fjender«.

Også fru Weis i Århus Mølle havde lagt mærke til denne fraternisering: »Jeg så i går en vogn fuld af forstærkningsmænd holde her i nærheden, medens to preussiske soldater fik sig en højst gemytlig passiar med dem; det endte med, at gamle »Jens« traktede dem af sin feltflaske«.

Familiebreve fra 1864

Vil man have et indtryk af, hvordan krigens begivenheder afspejlede sig i den almindelige århusborgers eller her borgerindes sind, skal man læse distriktslæge Edvard Glæsel's kones breve (nu i Statsbiblioteket i Århus) til sønnen, der studerede medicin i København. Fru Glæsel havde tidligere været gift Risom, og hendes breve er rettet til den ældste søn af første ægteskab, Johan Risom, og handler meget om forsyninger af mad osv., som hun sender til ham, ikke blot smør og sigtebrød, men også andesteg – »for gås bryder du dig jo ikke om« – hare- og kalvesteg, duer, æg m. m., således som det dengang var skik, når man havde studerende sønner i hovedstaden; selv brænde fik han sendt over, »for det er jo så dyrt i København«. Men ind imellem disse praktiske meddelelser kommer så naturligvis lidt bynyt, om selskaber i hjemmet, dilettantforestillinger, forlovelser og andre sensationer – og krigsrygter. Fru Glæsel hørte til de brevskrivere, der skriver omtrent, som de taler. Ordene kommer ofte tumlende og

En af de tyske soldater, som blev fotograferet hos fotograf Bøgh. Formodentlig for at se rigtig drabelig ud har han sat bajonetten på; man skulle ellers ikke synes, den var påkrævet i denne situation.

falder undertiden over hinanden, stort og småt veksler, og ortografien tages ikke så nøje. Politiske kommentarer giver hun sig ikke af med, men hun gengiver kontant og lige ud, hvad der er sket, eller i hvert fald det, man siger er sket, for selv begivenhederne i byen synes undertiden at have været et lille stykke af vejen med den lille fjer, der blev til fem høns.

I et brev af 1. marts 1864, altså før tyskerne var nået til Århus, hedder det: »Af nyt har man da ikke noget her i byen; der siges, at tyskerne er rykket højere herop, men om det er sandt, skal jeg ikke kunne sige ...«. Senere i brevet taler fru Glæsel om nogle bønner (måske kaffebønner), sønnen har købt: »Da du nu har købt bønnerne, lad mig så få dem hjem ... synes jeg, de er dårlige, så gemmer jeg dem, til tyskerne kommer ...«. Til dem kunne de i hvert fald være gode nok. Derpå undskylder fru Glæsel, at hendes sidste brev var så forvirret, »men der var så stor alarm her i byen den dag, jeg skrev, som om fjenden stod ved porten (hvad han jo egentlig også gjorde). Folk for af til København, som om de var bange for at blive myrdede alle ...«. Fru Glæsel, som ikke havde mulighed for at rejse fra byen, har åbenbart forarget sig over de andres frygt. Heller ikke nogle damers planer om at demonstrere over for tyskerne imponerer hende: »Fru Meyer (apoteker Meyers kone) og en hel del damer har i sinde, når tyskerne kommer, at være blot sorte (◊: sortklædte) med en dannebrogssløjfe på siden af brystet. Gud ved om de holder stand, men jeg tænker nok, når de hører fjenden her i byen, at de glemmer sløjfen ...«. Selv ville fru Glæsel tage mere håndfaste forholdsregler: »Jeg har i sinde at lægge dit og Alfonsos (en anden søns) geværer i min seng. Jeg håber da at få lov at beholde mit soveværelse, men det er vel det eneste, vi får til os alle fire (der var to mindreårige børn). Gud give dog, at den krig var forbi. Håndværksfolk er nær ved at sulte ihjel. Københavnerne kan da være glade, at de er fri for at få det tyske utøj«.

Det næste brev er fra 21. marts, altså efter tyskernes første besøg i Århus, men inden de var kommen igen for at blive, så der var rigtignok noget at fortælle: »Hvis du læser i avisen, at tyskerne har spist hos Larsen (ejereren af Hotel Royal) uden at betale, skal du ikke tro, at det er sandt; nej, tværtimod: han ville vist ønske, at de ville komme snart igen, for de har spist og drukket så voldsomt, at de *alle* var fulde. Larsen har vist folk sin penge-skuffe, at den var fuld af preusser- penge; han har jo nok snydt dem en hel del, men det kan jo også være det samme ... alle hotelværterne har tjent gode penge på det utøj ... Men hvad siger du til vor amtmænd (stiftamtmand T. C. Dahl), som de beholder; blot de ikke tager ham til skanse-arbejde, for da vil han puste (Dahl var temmelig svær). Da den tyske general spurgte ham, om han talte tysk, sagde han: ja, vielleicht. Generalen blev jo gal i hovedet over dette svar og troede, at han ville ærgre ham, men han kom jo snart til den erfaring, at han

De tyske soldater, menige som officerer, holdt meget af at lade sig fotografere hos malermester og fotograf J. E. Bøgh på Klostergade; de rendte der bestandig, fortæller fru Glæsel, så hun ikke turde gå derind af skræk for, at »der skulle komme en preussisk officer«. En stor del af disse fotografier er opbevaret i et album, som nu findes i »Den gamle By«. Gruppen her synes at have haft det meget gemytligt. Det var også særlig i besættelsens sidste uger, da man gik og ventede på, at fredsforhandlingerne skulle afsluttes, at fotograferingerne tog fart og blev et behageligt tidsfordriv for okkupationstropperne, som nu ikke havde meget at bestille.

(Dahl) ikke kunne (tale tysk), så den stakkels stiftamtmand var jo til betydelig latter ...«. Her må fru Glæsel have fået noget galt i halsen, for stiftamtmand Dahl var meget sprogkyndig, hvad hans store, efterladte bogsamling på Moesgård tilfulde viser.

Men brevet fortsætter i gallop: »Gamle Bang (oliemøller, rådmand Chr. Bang) havde de (tyskerne) sagt, at han skulle have 25 på pukelen (hvad det var for 25, står der intet om); Liisberg (rådmænd H. Liisberg) og Mørk (folketingsmand, konsul J. M. Mørk) sagde de til at holde mund; amtmanden og Mørk sagde de til, at de skulle stå op, når der blev talt til dem ... Vi skal have 16 mand (i indkvartering), når de kommer igen ...«.

I et brev af 23. marts, da tyskerne var borte og danske tropper igen rykket ind i Århus, skriver fru Glæsel, at byen »har i 3 dage været besat af 9 mand af 1. regiment og en underofficer. Det er i grunden komisk at se: lige så snart at tyskerne er trukket lidt bort, så har vi straks kavaleri og infanteri, og lige så snart at fjenden rykker

lidt nærmere, så kiler vore tropper af, det bedste de har lært. Havde her blot været en 3000 mand på rede hånd, kunne de magelig have taget hele klatten, da de var i nærheden af byen, for det havde måske ikke været så rart, om det var sket inde i byen. Nu får vi jo vel snart igen det utoj til byen ...».

I dette interregnum mellem tyskernes første og andet besøg i Århus fortæller fru Glæsel i et brev af 9. april om en »preussisk overløber, som synes meget godt om at være her i Århus ... i går var han ude at køre med 3 soldater (danske); han har gået i flere dage og søgt om at få fat på nogle af de danske soldater for at lade sig fange, da han vel ikke kunne lade sig fange af civile folk. Det skal være et meget smukt, ganske ungt menneske, men han er ked af det slagteri og vil helst blive i Danmark. Jeg kan ikke huske, hvad han er, men han vil til København«.

I et brev af 12. juli, da tyskerne havde indrettet sig efter behag i Århus, fortæller fru Glæsel om alle besættelsens vederstyggeligheder. Dog må man nok trække lidt fra hist og her; begivenhederne har i hendes fremstilling en tilbøjelighed til i hvert fald ikke at blive mindre sensationelle end de var. Men man kan nok regne med, at fru Glæsel refererer historierne, sådan som de fortæltes mand og mand imellem, og som bekendt skal man ikke ødelægge en god historie ved at holde sig alt for strængt til sandheden. I øvrigt har det været helt rigtigt, når hun skriver: »Du kan tro, vi har det strengt. Folk, som ikke kan give soldaterne sengeklæder, bliver jaget ud af deres senge med børn og det hele, og så siger officererne, at de kan ligge på halm; soldaterne skal have sengeklæder. Gæstgiver Larsens vinkælder blev i lørdags brækket op, og to officerer og 12 mand gik ned og tog 100 flasker vin, og da der blev sagt til kommandanten, om han så det røveri, sagde han med truende hånd mod Scholten (politimester von Scholten): Hr. von Scholten vil De vare Dem for, hvad De siger, ellers skal jeg vise Dem noget andet ... Postmesteren er afsat, skatter skal der nu betales til tyskerne ... ja, kære Johan, det er frygteligt at have det, som vi har det«.

At Århus på dette tidspunkt var ganske uden oplysninger om krigens gang, og at selv de vildeste rygter derfor havde god grobund, kan man se af fru Glæsels spørgsmål i brevet: »Er det sandt, at vore tropper har forladt Fyn og gået til Sjælland? Er det sandt, at ministeriet er gået af, og at Moltke skal danne et nyt? Folk og bønderne er fortvivlede over den krig; de siger, at de ikke kan holde det ud. Landmanden lider forfærdeligt. Her går en adresse om, at kongen skal slutte fred ...».

I denne periode, da tyskerne rykkede stadig højere op i Jylland, er måske efterfølgende bemærkning skrevet (i et udateret brudstykke af et brev): »Forleden kom der en husar (tysk) og skulle jo op i Jylland til de andre; da var der en, der spurgte ham, hvor han skulle hen; så sagde han: vi skal nok op til Skagen og lære at fiske«.

Der er nu et spring i brevrækken til 15. oktober. Der har været

lægemøde i Århus, og det har åbenbart fundet sted hos Glæsel, »da der jo ikke er noget sted her i byen, uden det er overfyldt med tyskere. Hvad skal enden blive? når får vi fred? Jylland suges ud – og kongen besørger fester i København«. Der var megen bitterhed i Jylland i den tid: jyderne mærkede jo på deres krop alle besættelsens ubehageligheder, og så var det harmeligt at høre om fester i København. Fredsforhandlingerne var forlængst i gang, og den kommanderende general i Jylland, Vogel von Falckenstein, strammede grebet om landsdelen for at fremskynde den danske regerings underskrift på fredstraktaten. Man ser det af et brev fra fru Glæsel, dateret 29. oktober: »Jeg sender dig hermed nogle spisevarer, som bliver det sidste foreløbig, hvis Falckenstein holder sin trussel og overtager det danske postvæsen fra 1. november ... Ja, du kan tro, at han regerer med os. Toldvæsenet skal nu også afsættes. Ja, han har sagt, at vi har haft det godt, men nu fra 1. november skal vi få at vide, at vi her skal få et stærkt tryk på os ... I går blev Carl Larsen (Hotel Royal) arresteret, og sådan går det hvert øjeblik. Når folk går ud, er de ikke sikre på at komme hjem, for de behøver kun ikke at gå af vejen på fortovet for en officer, så bliver de smidt i brummen. Denne Chretsmes (?) ... som har banket Falckensteins skriver, skal have ris. Falckenstein har sagt, at når han bærer sig ad som en dreng, så skal han have prygl ...«.

Endelig er vi nået frem til 4. november. Besættelsen lakker mod slutningen, men endnu myldrer det med tyske soldater, som dog opfører sig mindre militært nu, ja, næsten »civilt«. Især havde de deres gang hos fotograf Bøgh i Klostergade, hvor mange af dem blev fotograferede, både menige og officerer. Fotografen boede i nærheden af Glæsel, men fru Glæsel skriver: »Jeg tør ikke gå ind til Bøgh, da jeg hele tiden ville sidde i skræk for, at der kom en preussisk officer, da Bøgh aldrig er fri for dem... I morgen rejser vor indkvartering, som består af 1 oberstløjtnant, 3 (med en ulæselig betegnelse), 1 løjtnant, 1 tjener og 2 skrivere. Gud ved hvad vi så får igen ...«.

Næste dag fortsættes brevet, og det hedder da, at tyskerne »i aftes gav adskillige en Andenchen (som de siger), inden de skulle rejse«. Her kommer også en beretning om fru Bauditz' ublide behandling (se s. 57); den stemmer ret nøje med Sophus Bauditz' fremstilling: »Fru Bauditz og Sophus kom i aftes fra (amtsforvalter) Frosts, og ligesom de kom uden for fru Malling (Mindegade), kom en af hendes indkvartering og tog fru Bauditz i begge skuldre og ruskede hende og kastede hende over på fortovet, så hun slog et hul i hovedet på 1 tommes længde og ikke så lidt dybt. Du kan tænke dig den stakkels kones skræk; Sophus skreg så voldsomt, at folk kom til vinduerne, men asenet stak af, og ingen officer var hjemme hverken hos Frost eller fru Malling ...«.

Om andre voldsomheder fortælles mere summarisk: skorstensfejer »Schavos svend kom kl. 9½ og gik hjem, ham slog der en i ansigtet,

Sophus Bauditz og hans forældre, fotograferet i 1856, da drengen var 6 år.

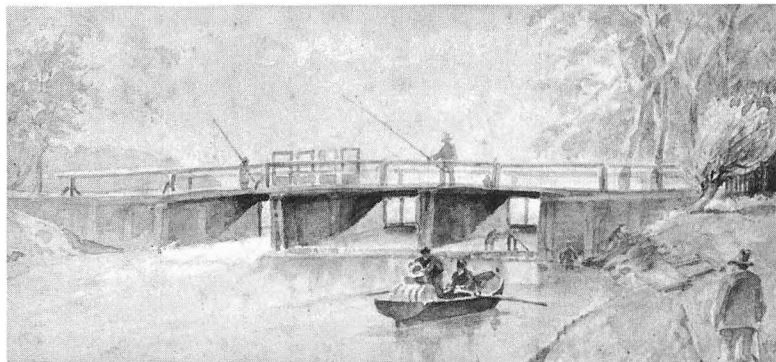
så næse og mund gik i et, som man siger. To sprang over (bager) Zeuners plankeværk med deres sabler og slog ham, og sådan har de gjort en skrækkelig molæst på gaden; skal vi have det sådan, hver gang noget af det røverpak rejser bort, så Gud hjælpe os arme jyder, for så bliver nok det sidste værre end det første ... Jeg ville i dag sende dig et portræt af jydernes bøddel (Falckenstein), men Bøgh (fotografen) vil ikke sælge dem, før han (muligvis Falckenstein) har fået, hvad han skal have«.

Desværre findes ingen breve, som giver et indtryk af stemningerne efter tyskernes afmarch. Men der kan vel ikke være tvivl om, at fru Glæsel har fundet malende udtryk for sin glæde over befrielsen.

»Kroniker fra Garnisonsbyen«

Når der tales om Århus under krigen 1864, kan man ikke komme uden om Sophus Bauditz' »Kroniker fra Garnisonsbyen«. Denne meget underholdende roman, skrevet med Bauditz' altid oplagte fortælleglæde, hviler på forfatterens barndomserindringer og fastholder i alle detaljer atmosfæren i det gamle Århus. Romanens handling er frit opfundet og har ikke meget med virkeligheden at gøre; men den udspilles ganske tydeligt i Århus, og byen kan genkendes ikke blot i de direkte beskrivelser: »den nedlagte kirkegård, hvor ask og hyld, katost og snerle fik lov at gro, som de ville mellem de sunkne grave og de hældende kors« (således så Sct. Olufs kirkegård ud dengang) eller Katedralskolens daværende gård: »den ene langsides begrænsedes af skolebygningen, den anden af gymnastikhuset, pedellens diminutive bolig, (som er minutøst beskrevet), og et plankeværk, bag hvilket rektors have lå«. Selv hvor Bauditz laver lidt om på enkeltheder, kan den, der husker virkeligheden, let genkende den, således i skildringen af Katedralskolens bygning: »den lange, mørke bygning bag kirken, prangende med sit stolte »Non scholæ sed vitæ discimus« over hovedindgangen med de dobbelte døre; men dørene til visdommens tempel var lukkede; de åbnedes kun ved højtidelige lejligheder, og til daglig brug gik alle, lærere og disciple, ind ad porten og over pladsen«. Her er kun den latinske indskrift ombyttet med en anden sentens, ellers er det en nøjagtig beskrivelse af skolens daværende udseende; og de dobbelte døre var normalt lukkede, lige til de ved ombygningen i 1906 helt forsvandt. Og således hele romanen igennem: »det statelige »Petersens Hotel« er naturligvis Hotel Royal, »Aarhus Stiftstidende« har fået navnet »Amtstidenden«, hvad ikke kunne forvirre nogen, for »Aarhus Amtstidende« eksisterede endnu ikke i 1864, og da »Aarhus Stiftstidende« var byens eneste rigtige dagblad, kunne ingen være i tvivl om, hvad »Amtstidenden« var.

En mængde forhold og lokaliteter i romanen er således direkte overført fra datidens Århus, om end under andre navne. Formodentlig er også flere af de optrædende personer tegnet efter levende model, uden at de nu lader sig identificere: romanens hovedperson, den nysgerrige overlærer Jochumsen, der interesserer sig for alt og blander

»Baghullet« kalder Fr. Visby denne tegning, som forestiller slusebroen ved Århus Mølle. Det var ganske sikkert her, overlærer Jochumsen sad og fiskede og derved fik lejlighed til at høre samtalen oppe på broen, der afslørede noget af mystikken omkring løjtnant Poulsens familieforhold.

sig i alt, søger efter en løngang og eftersporer den familieløse løjtnants afstamning; den gamle, aristokratiske kammerherre, der vel allerede i 1864 må have virket som et levn fra fortiden, men skildres med fuld sympati af Bauditz; rektor Lassen, som i sin verdensfjernhed gerne kunne have den blide rektor G. Lund som forbillede, når man i stedet for Lassens roser og levkøjer sætter katte, som var Lunds lidenskab. Man har været særlig ivrig efter at finde modellen til overlærer Jochumsen; man har gættet på overlærer Cl. Funch, måske fordi han underviste i tysk i skolen, hvad Jochumsen også gør i romanen; Funch var tillige meget interesseret i byens udvikling, sad i byrådet osv. Man har endvidere nævnt overlærer Kleisdorff som forbillede for Jochumsen, især fordi han i rektor Lunds periode dominerede næsten lige så meget på skolen som Jochumsen i romanen gør over for Lassen. Det skinner igennem alle skoleerindringer fra den tid, at Kleisdorff var den egentlige rektor, og Sophus Bauditz anfører ham i sine erindringer som en af de lærere, der havde størst betydning for ham. I øvrigt kunne adjunkt Edv. Erslev også gerne være et forbillede for Jochumsen-figuren, for han var næppe mindre nysgerrig, ville gerne have sin næse i alt og kunne udmærket tænkes at have interesseret sig også for »Jomfru Jensens Hyacinter«. Men skal man tro Bauditz' søn (Gustav Bauditz: Sophus Bauditz, 1917, s. 97), så er den »allestedsnærværende overlærer Jochumsen« såmænd den person, »som Bauditz engang har sammenlignet sig selv med«. Og hvorfor skulle en forfatter ikke tildele sig selv hovedrollen i en af sine romaner. Overlærer Jochumsen er afgjort en af de morsomste skikkelser, Bauditz har skabt – selv om man uvilkaarligt ville synes, at »kaptajnen« i »Hjortholm« måtte være den roman-figur, som stod forfatteren nærmest.

Krigsbegivenhederne omtales naturligvis også i »Krøniker fra Garnisonsbyen«, men ikke særlig indgående; dog mærker man f. eks. i skildringen af den fjendtlige besættelse af byen, at det er et øjenvide, som fortæller. Sophus Bauditz var 13 år, da krigen brød ud, og han var fyldt 14, inden fjenden igen var rykket ud af Århus. Han har naturligvis levet intensivt med i begivenhederne og indsuget alt med en drengs vidåbne sanser: »Så en søndag ... opskræmmedes kirke-

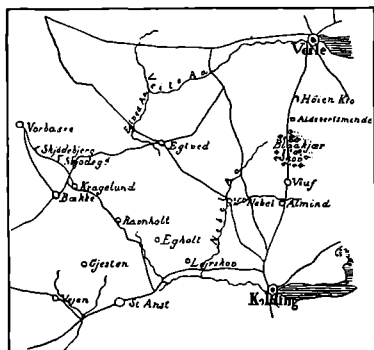
gængerne af et uvant syn: tre ungarske husarer kom susende gennem gaderne med spændt pistol, red ud ad Nørreport, vendte om igen, gjorde en afstikker ned til havnen og forsvandt...«.

Romanen går i øvrigt ikke meget ind på besættelsens besværligheder; dog har Bauditz fået en krigsretsscene med – han var jo kender – men naturligvis var det Jochumsen, der blev arresteret og kom for retten, og han klarede sig kun med nød og næppe. Situationen er en af romanens mest spændende og er skildret med fortrinligt håndelag og tillige med hjerte. En direkte krigsbegivenhed, nemlig »affæren ved Vorbasse«, som generalstaben kalder den i værket om krigen i 1864, er også taget med i romanen, men rigtignok i ganske fortegnet skikkelse: begivenheden finder sted i »Ordrup præstegård«, det vil sige Blegind præstegård ved Solbjerg sø, hvor Bauditz som dreng kom i alle sine ferier, og hvortil han i romanen henlægger en del af handlingen. Under krigen sker der det, at præstegården bliver besat af fjenden, men det lykkes Jochumsen at få sendt bud til løjtnant Poulsen, der er indkvarteret nogle mil nordligere, hvorefter de danske dragoner tager de fjendtlige tropper på sengen i præstegården. Det sker altsammen af romanteknisk økonomi for at skaffe først løjtnant Poulsen og senere Jochumsen et ridderkors foruden den glorie, som romanhelte nu engang har brug for. Men sådan forløb »affæren ved Vorbasse« slet ikke, og dog var der en løjtnant, som fik et ridderkors; og da det også var Århus-dragonerne, som var i ilden, og da århusianerne betragtede Vorbasse-slaget som deres særlige sejr – ved siden af slaget ved Helgoland et af de få lyspunkter under krigen – så er det rimeligt at omtale begivenheden nærmere her.

Da hæren efter tilbagetog fra Dannevirke havde sat sig fast i Dybbølstillingen, rykkede fjenden videre op gennem Slesvig og senere også Nørrejylland; general Hegermann-Lindencrone fik da den opgave at forurolige fjenden og sinke tyskernes fremrykning, særlig ved hjælp af rytteriet, og under disse omstændigheder kom det til rytterfægtninger mellem forposterne hist og her. Om egentlige slag kunne der ikke være tale, fordi fjenden var alt for overlegen.

Århus-dragonerne, 3. dragonregiment, var også med i dette sinklede tilbagetog. I slutningen af februar stod ritmester Moe med regimentets 5. eskadron i Vorbasse, en landsby ca. 30 km syd-sydvest for Vejle. Militærhistorikerne Axel Liljefalk og Otto Lütken har i »Vor sidste Kamp for Sønderjylland« skildret begivenhedernes udvikling således: »Morgenpatruljerne havde meldt, at der intet fjendtligt var at mærke, dagen skulle derfor anvendes til et længe påtrængt arbejde, et grundigt hesteeftersyn, og mandskabet stillede med hestene i Vorbasse. Overvagtimester Jøns stod på piket (forældet betegnelse for en mindre, sluttet styrke, der i forposttjenesten stilledes bag feltvagterne) ved Skødegården (se kortet) med 16 mand; ved Bække og Kragelund stod feltvagter, hver på en underkorporal og 6 mand, og på Skødebjerggård lå sekondløjtnant Saurbrey med 3 underofficerer og 20 mand. Ritmesteren selv lå med resten af eska-

Kort over egnen mellem Kolding og Vejle og »krigsskuepladsen« ved Vorbasse.

dronen i Vorbasse. Hele den kampdygtige styrke udgjorde, officerer og underofficerer medregnet, 104 mand. Et par mand var sendt frem til Ravnholt som patrulje.

Så kom de preussiske husarer susende med deres sædvanlige hastværk. Patruljen ved Ravnholt måtte skyndsomt gå tilbage, og mens den blev jaget mod Kragelund, kom en deling af fjendens anden eskadron og jog vor feltvagt i Bække foran sig. Pikettet ved Skødegård var blevet alarmeret og forsøgte at standse preusserne, men det lykkedes ikke; overvagtimester Jøns og nogle dragoner blev fangne, de andre sprængte ad Vorbasse til, forfulgt af husarerne.

Ved Skødebjerggård kom underofficererne og de 20 dragoner hurtigt til hest, tildels uden sadler og kun i staldkitler med sabelen i hånden (det var altså ikke, som i romanen, tyskerne, der blev overrumplet, tværtimod); de ilede forposterne til undsætning, men blev kastede sammen med dem. Omtrent 400 alen syd for Skødebjerggård mødte løjtnant Saurbrey dragonerne, vel henimod 40 mand. Preusserne var standset ved gården for at afsøge den, og dette korte pusterum benyttede løjtnanten til at få sin lille skare ordnet og føre den frem til indhug. Preusserne veg uden kamp lidt syd for gården, og løjtnanten, som fandt dette mistænkeligt, standsede, da han nåede den, og lod et par mand ride uden om for at sikre sig mod baghold. Snart efter så han den preussiske eskadron ride frem i trav med halvdelingsfront. Løjtnant Saurbrey kommanderede karriere og satte ind på dem; de forreste husarer blev redet ned ved sammenstødet, de andre vendte deres heste til flugt trods alle officerernes anstrængelser, og da ritmester Moe i det samme brød frem fra Vorbasse med resten af eskadronen, opgav preusserne al modstand. Marken var som oversået af sprængte og til fods flygtende husarer, medens der ved vejen lå og stod sårede folk og heste. Ved Kragelundhusene opførte forfølgelsen, da sideblænkerne meldte, at husareskadronen i Bække nærmede sig til undsætning.

Alle vore fangne dragoner blev befriede på 4 nær. Overvagtimester Jøns stod til fods på heden, da han så preusserne komme tilbage i rask flugt; en husar styrtede tæt ved ham, overvagtimesteren springer til og afvæbner ham; i det samme farer en gruppe husarer og dragoner forbi blandet mellem hverandre og i vild nærkamp; en husar styrter igen, overvagtimesteren griber hans hest, og da stigbøjlerne er meget for korte, lader han husaren selv spænde dem længere; så svinger han sig i sadlen og deltager i kampen.

Preusserne opgiver selv deres tab til 1 husar død og 3 sårede, desuden savnede de 1 officer, 32 mand og 23 heste. Officeren og 5 husarer faldt sårede i de danskes hænder, desuden tog vi 1 feltkirurg, 6 underofficerer og 21 menige husarer som usårede fanger. Vort eget tab var 4 underofficerer og 3 dragoner sårede, den ene af underofficererne døde senere af sit sår. 4 dragoner førte preusserne fangne med sig.

Fra anden side har denne beretning kunnet suppleres en smule;

Løjtnant Valdelin Saurbrey, der udmærkede sig i ryttertræfningen ved Vorbasse og fik ridderkorset som anerkendelse. Mod havde han, men efter alt at dømme var han uligevægtig af sind og førte et »vildt« liv, som man siger. »Den væmmelige Saurbrey« kaldte fru Glæsel ham.

En fantasifuld tegning af rytterfægningen ved Vorbasse, således som maleren og billedhuggeren K. Hansen Reistrup forestillede sig den i 1889.

Her efter en reproduktion i det illustrerede ugeblad Nordstjernen.

således deltog en vagtmester H. P. Geertsen i kampagnen, og hans søn, bogtrykker Marius Geertsen, som sikkert mangfoldige gange har hørt beretninger om »affæren ved Vorbasse«, har i »Vort Forsvar« 1892 givet sin version af begivenhederne. Han fortæller bl.a., at overvagtimester Jøns ikke blot tog husarens hest, men også hans sabel, og med den genoptog han kampen med tyskerne. Vagtmester Geertsens sabel blev bøjet og helt krum i håndgemænet; »i trængslen fik han sit ene ben, der var dårligt og opsvulmet af et bid af en hund nogle dage i forvejen, således klemte, at hans støvle blev omtrent fuld af blod – et held, da benet efter denne ufrivillige operation snart kom sig fuldstændig«.

Affæren ved Vorbasse fandt sted den 29. februar 1864, og de to mest aktive i aktionen, løjtnant Saurbrey og overvagtimester Jøns, belønnedes med henholdsvis ridderkorset og dannebrogsmændenes hæderstegn. Saurbrey var dog langt fra den idealskikkelse (lidt fersk, hvad romanhelte af denne type vanskeligt kan undgå at blive), som Bauditz har skildret i løjtnant Poulsen. Fru Glæsel kalder ham i et brev til sønnen »den væmmelige Saurbrey«. Han har åbenbart været en vildbasse, modig, men vel også dumdristig: hans indhug ved Vorbasse kunne sikkert let være mislykkedes, og de danske tab ville da

være blevet meget store. Afgørende for resultatet har måske de kraftigere og tungere jyske dragoner været: de rendte bogstavelig de lettere tyske husarer over ende. Saurbrey modtog som belønning ikke blot ridderkorset, men fik også lov at tage den bedste af de erobrede heste som ejendom. Med hensyn til penge, vin og kvinder synes han at have været temmelig letsindig, og han døde vist som sindssyg.

Affæren ved Vorbasse fandt som nævnt sted den 29. februar 1864, og i 1868, da det igen var skudår, har nogle af deltagene i den heldige træfning følt trang til at fejre begivenheden. Vagtmester H. P. Geertsen, som i mellemtiden havde sagt militæret farvel og taget borgerskab i Århus som børstenbinder, indrykkede et avertissement i avisen, hvori det hedder:

»I anledning af affæren ved Vorbasse den 29. februar 1864 indbydes deltagere fra by og land til at møde i Våbenbrødrenes lokale på Fiskergade aften kl. 8 for der at udbringe et »leve« for Danmarks sønner og for det danske kavaleri, for 29. februar 1864, hvor 3. dragonregiments 5. eskadron, endog i ubelejlig tilstand, modtog 2. og 4. eskadron af det 8. preussiske husarregiment med en sådan velkomsthilsen, at preusserne i vild flugt, efter en times underholdning, trak sig tilbage, efterladende en officer, en læge, nogle underofficerer samt nogle og tredive mand; ja, en ritmester, der var kommen lidt forkert af hesten, skammede sig, efter at være kommen op igen, ikke ved ad omveje over heden, uden at sige farvel, at søge sit regiment, for der at samle resten af sin eskadron. – Danmarks sønner viste den dag for hele verden: at modtage i ærlig kamp tre imod én var ikke for meget.

H. P. Geertsen, fhv. vagtmester, børstenbinder«.

Der kan næppe være tvivl om, at der den 29. februar 1868 er holdt drabelige taler og drukket adskillige bægere, og muligvis er endda enkelte ligesom i 1864 blevet på valen, men denne gang dog kun for at rejse sig igen.

Ved den første verdenskrigs udbrud 1914

Under den anden verdenskrig proklamerede Hitler jo ikke i forvejen sit overfald på Danmark eller senere Rusland; hans kampvogne kom bare rullende, flyverne tordnede hen over de overfaldne lande, og de motoriserede tropper fulgte efter kampvognene.

Sådan gik det ikke til i den første verdenskrig i 1914; da var der endnu en smule anstændighed tilbage i staternes omgangsformer: man begyndte ikke krigen, før den var erklæret (selv Tysklands overfald på Belgien skete først efter et tilstillet ultimatum dagen før), og forud gik forskellige diplomatiske noteudvekslinger; man sørgede omhyggeligt for, at det så vidt muligt kunne se ud, som om det var modparten, der var skyld i krigen. Derfor gik der adskillige dage, inden det store uvejr brød løs; skyerne trak sammen, og situationen blev stadig mere spændt, men længe kunne man ikke vide, om det nu blev alvor, eller om det skulle lykkes at afværge ulykken.

Under disse omstændigheder er det klart, at folk med stadig større uro fulgte begivenhedernes udvikling, og da man ikke havde radio end sige fjernsyn, blev det dagbladenes telegrammer, som gav de første oplysninger om, hvad der var sket, og som man derfor fulgte med den største spænding. Den 31. juli 1914, den dag Tyskland »trådte i krigstilstand«, skrev Aarhus Stiftstidende: »Vi mindes ikke nogen sinde at have oplevet en tid, hvor interessen har samlet sig så stærkt om en enkelt ting som i disse dage om spørgsmålet: *krigen*. Man mærker det på en bladredaktion: telefonerne kimer ustandseligt, ti vil vide, om Tyskland har mobiliseret, ti andre, om *deres* årgang skal ind i tilfælde af mobilisering... Uden for bladenes vinduer trænges hundreder af mennesker for at læse de sidste telegramopslag – de fleste ser alvorlige ud, når de har læst dem, man har åbenbart forståelsen af, at nu er situationen ikke at spøge med...«.

Alle, som er så gamle, at de kan huske disse svundne tider, husker også denne spænding foran telegramopslagene, diskussionen om krigsmulighederne, hvor længe krigen mon kunne vare; næppe mer end tre måneder, mente de fleste i de første dage – og så varede den mere end fire år!

Krigens første uger, tyskernes indfald i Belgien, de voldsomme kampe i Nordfrankrig fulgtes med spænding fra dag til dag. Men efterhånden sløvedes man; krigen blev den daglige overskrift i avisen: nå ja, intet nyt fra vestfronten!

I årene før den første verdenskrig var der mange, som var overbevist om, at der aldrig mere kunne blive krig; blandt andet ansås

det internationale socialdemokrati som en absolut hindring: det var antimilitaristisk, og dets program krævede stridigheder staterne imellem afgjort ved voldgift. Hvordan skulle der blive krig, hvis arbejderne i alle lande nægtede at gå med? Og både i Tyskland og Frankrig var der store og indflydelsesrige socialdemokratiske partier. Den 29. juli, dagen efter Østrigs krigserklæring til Serbien, citerede »Demokraten« i Århus da også med fremhævet skrift de østrigske socialdemokraters protest »i den arbejdende klasses navn«. Den gik ud på, at »vi ikke vil overtage ansvaret for denne krig, men at vi vil lægge ansvaret for den og alle dens følger på dem, der har forberedt, understøttet og befordret den... og deri ved vi os enige med de klassebevidste arbejdere verden over og ikke mindst med Serbiens socialdemokrater...«.

Endnu før krigsfaren var overhængende, var der planlagt et stort socialdemokratisk arbejdermøde i Århus i Vennelyst den 2. august 1914. Som tingene udviklede sig, måtte dette møde ganske naturligt forme sig som et protestmøde mod krigen. »Demokraten« opfordrede da også til at møde »under fredens faner... det danske socialdemokrati står som socialdemokratiet i alle andre lande som fredens vogter. Vore partifæller i Tyskland og Frankrig modsætter sig af al kraft, at disse lande giver signalet til en verdensbrand. Vore partifæller i Ser-

Billedet viser, hvordan folk i dagene omkring 1. august 1914 stimlede sammen for at følge udviklingens gang i telegrammerne, der blev hængt op i Aarhus Stiftstidendes vinduer. Bladet havde dengang til huse i »Emilienborg«, Skolegade 7, og ingen, som oplevede disse hektiske dage, vil kunne glemme den trykkede stemning, som spredte forsørne replikker egentlig kun forstærkede.

bien og Østrig er undertrykte ved brutal udfoldelse af det militære diktatur; men i begge lande har de dog protesteret mod krigen og krævet striden afgjort på retfærdig vis ved voldgift. I overensstemmelse med denne det internationale socialdemokratis stilling protesterer de danske socialdemokrater...«.

Mødet i Vennelyst mundede derfor også ud i en protestresolution, hvori det hedder: »Tusinder af århusianske arbejdere, samlede til arbejdermøde i Vennelyst, erklærer sig i tilslutning til det internationale socialdemokratis program som modstandere af al krig og som tilhængere af socialdemokratiets store krav: »fred mellem folkeslagene«.

Man kan ikke undre sig over, at resolutionen falder lidt teoretisk og blodfattig ud, for den 2. august var krigen jo i virkeligheden allerede en realitet, og hvad værre var: de tyske og franske socialdemokratier havde trods protestmøder og en del uro både i Paris og Berlin ikke formået at hindre krigen; tværtimod var også arbejderne i begge lande stort set revet med af den nationale ophidselse. I Frankrig blev den førende socialdemokrat, Jean Jaurés, om aftenen den 31. juli myrdet af en national fanatiker, og man kunne da have ventet, at de franske socialdemokrater havde samlet sig i en masseprotest mod nationalismen og mod krigen; men det modsatte skete: deres sorg og forbitrelse blev vendt til en voldsom national begejstring, bag hvilken sikkert også lå ønsket om revanche for Frankrigs nederlag i 1870–71; med fuld tilslutning gik de ind i krigen: á Berlin! á Berlin! De franske socialister gik også med i regeringens.

Trods protestmøder skete det samme i Tyskland; da det kom til stykket, viste det sig, at kun 14 af de 110 socialdemokrater i den tyske rigsdag var imod krigsbevillingerne, og de 14 bøjede sig for kravet om enstemmighed. I England fik partilederen, Ramsay MacDonald, kun fire med sig, da han stemte mod krigserklæringen.

Den socialistiske internationale havde altså lidt et tragisk nederlag, og det nytter ikke, at vi græmmer os over det.

I krigens første dage blev mange mennesker herhjemme grebet af panik. Ingen vidste jo, hvad fremtiden kunne bringe: Det var så længe siden, der sidst havde været krig; teknikkens udvikling i de mellemliggende år havde også medført en uhyggelig udvikling af krigens ødelæggelsesmidler. Hvordan ville en moderne krigsførelse forme sig? Netop usikkerheden bidrog stærkt til at øge ængstelsen. Danmark kunne måske selv komme med i krigen, og i hvert fald ville der blive vendt op og ned på de fredelige tilstande, landet nu havde haft i de sidste halvtres år. Hvordan kunne man sikre sig mod de ukendte farer og ubehageligheder? De, der var nogenlunde beslået med penge, søgte i mange tilfælde at indkøbe og oplagre levnedsmidler, så de i det mindste ikke skulle komme til at sulte.

Men disse masseindkøb bevirkede hurtigt, at priserne steg. Allerede

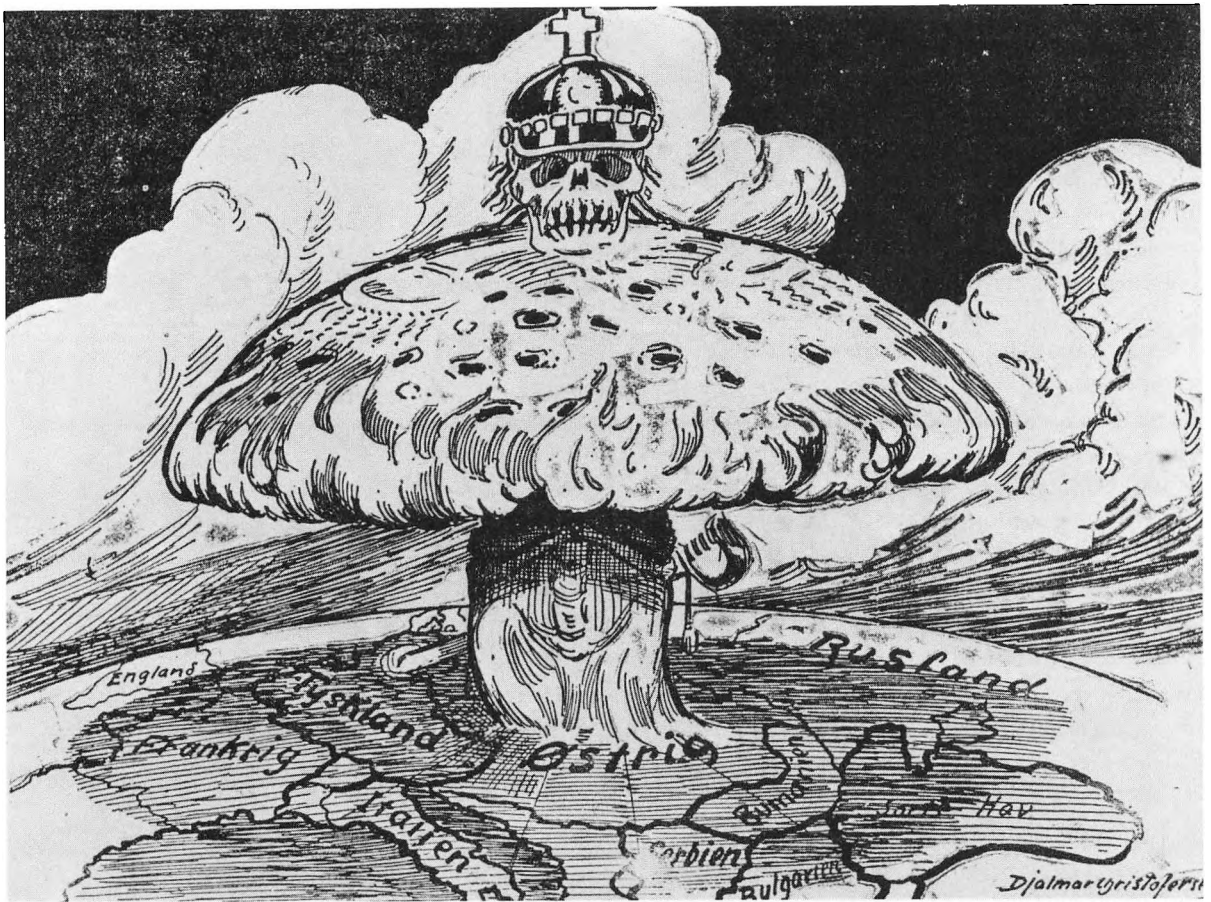
5. august kunne avisen oplyse, at mel var steget med 20 til 30 kr. pr. sæk, sukker med ca. 10 pct.; 9. august noteres det, at der fra publikums side klages højlydt over disse stigende priser på mange »husførnødheder«, særlig mel og kolonialvarer. En bager kunne meddele, at en tønne ny dansk rug nu kostede 20 kr. pr. tønne, og »med den pris kan vi ikke længere levere et otte pundes rugbrød for 80 øre«. For øvrigt mente han, at bagerne snart kunne pakke sammen, da kul næsten ikke var til at opdrive; og folk havde desuden forsynet sig med mel i store mængder: han kendte en familie, der havde købt ikke mindre end to sække flormel. Der gik jo nok mider i melet, men det måtte de jo om.

Avisen understregede nu, at folk i virkeligheden selv var skyld i prisstigningen: »I den forløbne uge har adskillige mennesker været som grebne af panik for, at den nærmeste fremtid skulle føre os ud i en nødstilstand, hvor det ville knibe med at få nok at spise. For at værge sig mod denne mulighed har man gjort indkøb i så voldsom grad, at købmændene ikke har kunnet ekspedere ordrerne. Købmændene har måttet storme grossisterne, og disse har ført panikken videre til fabrikanterne. Resultatet er blevet, at både fabrikanter og grossister har sat varepriserne op... og kun sælger mod kontant... Under et sådant pres stiger varepriserne til den urimelige højde, de har fået for flere varers vedkommende, og publikum kan altså takke sig selv for fordyrelsen. Det vil sige, at det er den del af publikum, der er blevet betaget af panikken, som har skabt dyrtid for sig selv og for – alle andre«.

Skønt man i bladene havde manet til ro, havde det hidtil ikke hjulpet. Dog var der nu tegn på, at der var ved at komme en standsning i de forcerede køb. Handelen hos kolonialhandlere og mellemhandlere stilnede i løbet af den 9. august noget af – måske fordi købmændene nu nødtes til at forlange kontant betaling, siden de ikke selv mere kunne købe på kredit.

Da den store verdensbrand i begyndelsen af august 1914 var en kendsgerning, begyndte man at overveje de mange problemer, krigen førte med sig for Danmark, selv om vi ikke direkte var med i opgøret. Forsyninger med madvarer mente man nok at kunne klare, for korn, kød, smør og æg kunne vi jo selv præstere; men man var meget ængstelig for tilførslerne af kul, fordi England, som dengang leverede de fleste kul til Danmark, havde standset udførslen i krigens første dage; det havde jo også andet at tænke på.

I Århus fik Kampmann, Møller & Herskind telegram om, at to kuldampere, som lå sejlfærdige i Grimsby, ikke kom, og den 4. august meddelte avisen, at en kuldampere var kommet til Århus, men tilføjede: »det bliver måske den sidste foreløbig«. Der var altså god grund til at tage et overblik over byens forsyningssituation. Det viste sig da, at gasværket kun havde kul til 10. eller 15. september. »Efter den tid må folk belave sig på at undvære deres gas, dersom der ikke

Krigens giftige paddehat, som tegneren fremstillede den i »Demokraten« i krigsudbruddets dage i 1914, resultatet af militærets og dødens samarbejde. I dag kan man ikke undgå – med en indre gysen – at drage parallellen med atombombens paddehat. Hvad angår ødelæggelsernes omfang og vederstyggelighed har menneskeheden virkelig gjort fremskridt.

pludselig viser sig mulighed for at få kul«, sagde belysningsudvalgets formand. »Man må altså have komfurerne og petroleumssapparaterne parate«. Salget af koks fra gasværket blev naturligvis standset med det samme. Elektricitetsværket mente man at kunne holde i gang et par måneder.

Bryggeriet Ceres kunne meddele, at man der havde truffet sine dispositioner, så der ikke ville blive kulmangel foreløbig – og altså heller ikke ølmangel. Det var beroligende. Ligeledes forlød det, at spritfabrikken havde forsynet sig med kul, så heller ikke den ville komme i vanskeligheder foreløbig. »Men var det nu ikke bedre«, skriver avisen, »om man kunne opnå en overenskomst, hvorved de kulbeholdninger, der er til rådighed for øl- og spritfabrikationen, blev overført til mejerierne – som også manglede kul – og til gasværket? Under en periode, hvor ydre forhold gør det vanskeligt at fremskaffe de nødvendige livsfornødenheder, må det være en opgave for vort byråd at søge den rette fordeling tilvejebragt. Det ville kun være rimeligt, om kommunen ved køb erhvervede sig dispositionsret over eksisterende kulbeholdninger for atter at få dem afsat på den måde, der tjener vor bys borgere til fælles bedste. Det ville ganske vist være

en ekstraordinær foranstaltning, men de forhold, vi lever under, gør også ekstraordinære skridt nødvendige».

Århus byråd holdt møde 6. august og vedtog her at yde al fornøden hjælp til de indkaldte soldaters familier, ligesom man vedtog at spare på alle områder. Der blev ikke taget endeligt standpunkt til kulsituationen; man mente nu at kunne holde gasværket i gang til 1. oktober og elektricitetsværket til henimod jul. Nogle dage senere besluttede belysningsvæsenet dog at forbyde al reklamebelysning samt oplysning af butiksruder efter lukketid; endvidere blev den kommunale badeanstalt lukket indtil videre.

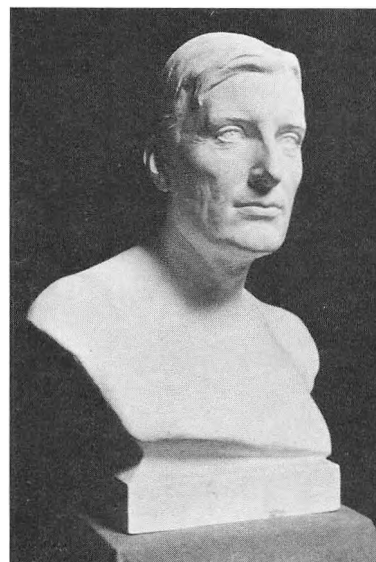
Fra mange sider kom der i avisen forslag om, hvordan man bedst kunne spare på kullene, f.eks. ved at kommunen ophørte med at levere strøm til den elektriske sporvej. Avisen mente dog ikke, det var noget godt forslag, »selv om man nok kunne kvittere den luksus at køre i sporvogn«. Sporvejene var jo dengang ikke kommunale, og kommunen måtte derfor yde erstatning til sporvejsselskabet, hvis den ikke kontraktmæssigt leverede strøm til sporvejenes drift.

Kulbekymringerne var ikke blot århusianske; det forlød således, at Tuborg Bryggerierne havde købt 1 million stk. tørv til 2 kr. mere pr. 1000 end normalt. Og så varede det dog kun fjorten dage, før skrækken var overstået. Allerede 14. august kunne avisen meddele, at der nu snart kunne fås masser af kul fra England og Skotland, og inden længe stod den ene damper efter den anden ind i Århus havn, og alle sorger på dette område var dermed slukket.

Verdenskrigens ukendte farer førte mange bekymringer med sig. Det første, man tænkte på, var naturligvis pengepungen: mon det ikke var sikrest at få sine sedler vekslet til guld – og som tænkt så gjort: folk strømmede til bankerne. Beroligende røster hørtes, men de hjalp ikke; den 7. august skrev Aarhus Stiftstidende:

»Må vi lige have lov at gøre vore ærede bysbørn opmærksom på, at der ikke er nogen som helst grund til at gøre sig selv og bankerne ulejlighed med at få sine sedler vekslede med guld. Vi hører nemlig, at det ikke alene er i København, men også her i byen, man har sporet denne »guldtørst«. Nationalbankens Filial har endda haft så mange anmodninger om veksling, at dens beholdning af guldpenge slap op i dag. Der er i alt udbetalt 75.000 kr. i guld i går og i dag. Koldt vand i blodet, ærede medborgere! Behold De bare sedlerne – det er fine papirer, som De aldrig risikerer at komme til at tabe penge på«.

Det var naturligvis ikke blot Nationalbanken, man løb storm på; i samtlige banker og sparekasser var der livligt rykind. Avisen mente, at det kunne være rimeligt, at officerer, der når som helst kunne vente at blive bortkaldt til en usikker fremtid, ønskede at ordne deres pengesager, »men borgere, der skal blive hjemme, kan lade deres penge stå«.

Billedhuggeren Elias Olsgaards buste af teaterdirektør Aage Garde, nu opstillet i Aarhus Teaters foyer. Garde var ved krigens udbrud i 1914 meget ængstelig for teatrets fremtid og mente, at folk ikke ville have lyst til at gå i teatret; men det gik modsat: teatret fik netop en blomstringstid med mange fulde huse.

Der var dog stadig en vis uvilje hos folk mod seddelpengene. Det var jo kun papir; det gule metal måtte givetvis være bedre, og i mangel af guld kunne sølv naturligvis også være godt. »De naive er begyndt at samle på sølv«, kommenterer avisen. »De tror i deres naivitet, at sedlerne ikke dur mere. Følgen er, at normale mennesker efterhånden har noget vanskeligt ved at opdrive småpenge. På byens restauranter må kellnerne stadig veksle sedler, selv om fortæringen kun andrager 25 øre. Flere restauranter har måttet melde pas – de har ikke kunnet skaffe alt det sølv, der skal til. Hvilken fornøjelse folk kan have af at samle på sølvpenge, er ikke let at forstå; de er dog hverken kønnere eller mere værdifulde end de gode, gangbare sedler, som det slet ingen skade er til at have rigtig mange af. Tværtimod«.

Nå, sedlerne kom også til ære og værdighed igen, men det tog sin tid.

Aarhus Teater havde i 1914 tænkt at åbne sæsonen den 22. august med Orla Bock og Henrik Malbergs harmløse lystspil »Bolettes Brudfærd«, men så kom krigen ude i Europa, og mobiliseringen herhjemme berøvede teatret først skuespiller Svend Bille, der straks blev indkaldt, og derefter Adolf Wantzin, som også måtte i trøjen en tid; desuden var der fare for, at Peter Christiansen, der var gammel underofficer, kunne blive indkaldt.

Under disse forhold måtte direktør Aage Garde overveje den nye situation for teatret. »Dersom det bliver sådan ved«, sagde han, »kommer vi til at udsætte premieren og foretage forskellige forandringer i repertoiret. Folk interesserer sig desværre ikke for teater for tiden«.

Premieren blev udskudt til 28. august, og Garde syntes ikke, at man under den alvorlige verdenssituation kunne åbne sæsonen med »Bolettes Brudfærd«. Han havde derfor anmodet forfatteren, adjunkt Olaf Hansen, hvis versificerede skuespil »I Rungsted Kro« havde gjort så stor lykke i sæsonen 1913-14, om at skrive en lille enakter »I Høstnatten«, som i en middelalderlig ramme priste dansk natur, og hvis klingende vers stadig tangerede det, »som i disse dage fylder alle danske hjerter: frygten for Danmarks, vor moders skæbne under verdenskrigen«, som det hedder i en anmeldelse.

Åbningsforestillingen bestod dog ikke blot af Olaf Hansens lille skuespil, men omfattede også en opførelse af N. W. Gades korværk »Elverskud«, dirigeret af L. J. Hansen. Solopartierne blev sunget af Anders Brems, frk. Hüffeldt og frk. Karen Engell. Aftenen havde præg af det ekstraordinære, som kendetegner øjeblikket, hedder det i anmeldelsen, »og netop ved berøringen med tidens stemninger opnåedes der udmærket forbindelse mellem de optrædende og publikum«.

Men man kan ikke leve på det »ekstraordinære« til stadighed; hverdagen må have sin ret, og det fik den 1. september, da turen

Titelbladet til Olaf Hansens lille versificerede stemnings-spil »I Høstnatten«, som direktør Aage Garde i 1914 åbnede sæsonen med, fordi han syntes, at tidens alvor ikke rigtigt egnede sig til Henrik Malberg og Orla Bocks bramfri lystspil »Bolettes Brudfærd«, som han ellers havde tænkt at spille.

Olaf Hansen

I Høstnatten

Dramatiff Situation i en Akt

Høsten
Forlagt af D. Ploeg Boghandel
— First Edition —
1914

endelig kom til »Bolettes Brudfærd«, som absolut kun var landlig hverdag. Men publikum var nu også ved at komme ned på jorden og finde sig til rette i hverdagen, som ganske vist henlevedes i skyggen af det store verdensopgør, men ikke desto mindre var ved at blive ganske ordinær hverdag for de fleste. Og man morede sig overdådigt over Victoria Petersen som Bolette og Johs. Gulbrandsen som »putkræmmeren«.

Det viste sig, at folk interesserede sig meget for teater trods verdenskrigen.

Hverdagen vendte tilbage overalt, også i forretningsverdenen; der havde ellers været så megen ængstelse og uro på grund af hamstring af levnedsmidler i stor stil, pengehamstring osv. Den kaotiske tilstand varede dog kun en fjorten dages tid. Den 16. august kunne Aarhus Stiftstidende give efterfølgende beroligende oversigt over situationen: »Det er kun naturligt, at udbruddet af den verdenskatastrofe, som den store krig er, gjorde et mægtigt indtryk også i Danmark og vakte både uro og bekymring. At uroen visse steder voksede til panik, under hvilken lavsindet egennytte skød op som giftblomster, hører til de fænomener, der åbenbarer sig sædvanemæssigt under et sådant verdenschok; men i øvrigt affødte ængstelsen for krigen i første omgang en lammelse af alt forretningsliv, der ikke blev mindre ved den usikkerhed, der rådede angående vort lands vigtigste indtægtskilde: vor landbrugseksport.

Efterhånden som det synes at vise sig, at vort lands neutralitet ikke vil blive udsat for krænkelser af nogen fremmed magt, og da vor eksport nu atter er kommen i gang, og der på ny kan hentes kul hjem fra England, begynder der igen at falde ro over gemytterne. Folk er i færd med at forstå, at det er dem selv, der skaber vanskelighederne ved deres mangel på åndelig ligevægt; og lidt efter lidt lægger stemningsbølgen sig, så at det daglige liv kan antage sin sædvanlige form.

Det mærkes også i Århus' forretningsliv. Vi har talt med en række handlende i forskellige brancher, og fra dem alle lyder det så nogenlunde enstemmigt: august måned er jo en af årets mest stille perioder. Den første uge efter udbruddet af den store krig standsede så at sige al forretning undtagen netop urtekram og andre konsumvarer, hvor afsætningen var ganske abnorm. Men nu begynder kunderne at vende tilbage, og ved sammenligning med vore bøger fra samme tid i fjor står den daglige omsætning nu ikke tilbage for august 1913. Det kniber endnu lidt med småmønten, men den kommer nok frem, når det går op for pengepugerne, at det er en dårlig spekulation at gemme på dem.

Disse udtalelser fra forretningsverdenen lyder særdeles beroligende. Forhåbentlig vil livet da nu komme ind i normal og rolig gang. Selvfølgelig opfordrer tiden fremdeles til både alvor og sparsomhed, men det er jo kun, hvad vi alle har godt af at øve os i.

*Således myldrede folk ved
Københavnsdamperne i de første dage af
august 1914, da de indkaldte soldater
tog afsted.*

Allerede den 31. juli 1914, inden krigen endnu var en realitet, mobiliseredes i Danmark 2700 mand, nemlig 1300 hjemsendte værnepligtige til Københavns søbefæstning og 1400 ligeledes hjemsendte værnepligtige til flåden; men dagen efter, da den europæiske storkrig syntes uundgåelig, mobiliseredes yderligere 18.000 mand: af fodfolket 2.-6. årgang, livgardens 2.-6. årgang, 1. og 2. artilleriregiments 3.-5. årgang, husarregimentets og 4. dragonregiments 3.-5. årgang, fæstningsartilleriets 4.-6. årgang, ingeniørregimentets 3.-6. årgang, og af trainkonstablerne udtoges nogle af 2., 3., 4. og 5. årgang.

Disse indkaldelser optog naturligvis sindene stærkt, ikke mindst i Århus, som dengang havde stor garnison, omfattende både infanteri, artilleri og dragoner. Desuden ville en stor del af de indkaldtes rejse til de respektive kaserner komme til at gå over Århus. Allerede den 1. august om aftenen blev den ordinære rutedamper fra Århus til København beslaglagt til overførelse af de indkaldte soldater og medtog derfor ikke civile passagerer. Også rutedamperne »H. P. Prior« og »Dronningen« lejede krigsministeriet, ligesom et par af Århus-bugtens dampere lå med dampen oppe. Til transport ind i landet stillede mange private automobilejere i øvrigt deres vogne til rådighed for det indkaldte mandskab; også Otto Mønstedts store lastautomobiler var til disposition og gjorde udmærket nytte.

Men allermest opstandelse vakte det, at Århus' eget militær skulle bort fra byen. 3. artilleriregiment sendtes til Viborg, 3. dragonregiment til Randers, og en del af 3. trafikreds' personale afgik til Viborg. Store menneskemængder tog opstilling uden for kasernerne for at se afmarchen, og trods den lune sommerregn holdt man troligt ud i timevis. Artilleriet indladede kanoner og heste i et tog i Mølleengen ved Hammelbanegården, og vognene blev derefter kørt til hovedbanegården, hvor en række personvogne til brug for soldaterne blev koblet til, og omkring kl. 1 kunne afrejsen foregå. Dragonerne

drog af sted allerede kl. 11. Uden for de tilstødende gader stod en tætpakket bølgende menneskemængde, som var mødt for at sige de blå dragoner et sidste farvel. Regnen faldt blødt og stille ned over de bortdragende og deres århusianske venner, skriver avisen, og tilføjer denne lille situation: »I morgen bliver der rigtignok trist på kasernen«, sagde en ung pige med tårer i øjnene. Hun vinkede bedrøvet med sit hvide lommelørklæde.

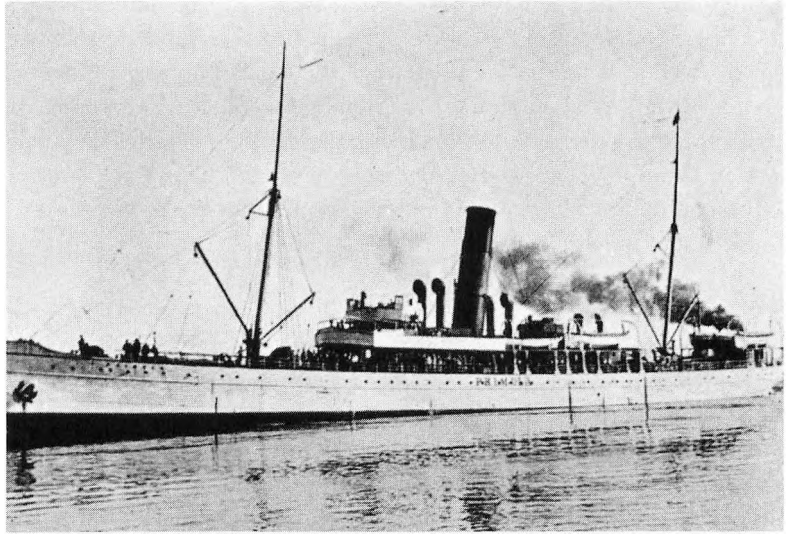
Ved krigens udbrud opstod, som naturligt er, stor forvirring, ikke mindst på det økonomiske område: importen fra de krigsførende holdt til dels op, og da samtidig landbrugseksporten til England standsede, i hvert fald i de første dage, standsede samtidig den guldstrøm, som ellers derigennem tilførtes landet.

Under disse forhold var det rimeligt, at man overvejede indførelse af et almindeligt moratorium, dvs. en af lovgivningsmagten fastsat tvangsmæssig henstand med økonomiske forpligtelser. Aarhus Handelsstandsforening vedtog imidlertid på et møde den 7. august 1914 en henvendelse til handelsministeriet om »ikke foreløbig at fremkomme med lovforslag om indførelse af moratorium«, mens Aarhus Handelsforening af 1887, Aarhus Haandværkerforening og forskellige af byens brancheforeninger var af en anden mening og indskærpede over for handelsministeriet, at »indførelse af et begrænset moratorium vil være i høj grad betimeligt, idet omsætningen så vel som indbetalingen på udestående fordringer er delvis standset«.

Aarhus Stiftstidende advarede mod at nære overdrevne forventninger til indførelse af et moratorium, men henstillede, at det offentlige »ikke gik for strengt til værks«. I denne vanskelige tid, »hvor det kniber for alle mennesker at skaffe penge frem, bør kommunen ikke gå for strengt til værks, hverken med at lukke for gasforbrugere, der er i restance, eller med at pante for skat...«. Om betydningen af et moratorium skrev avisen: »Folk tror, at så behøver man ikke at betale sin gæld. Væk med gamle skrædderregninger, blæse være med købmanden ... man spiser, drikker, lader hver dag have nok i sin plage: Herregud! vi får jo moratorium«. Men sådan er det ikke, ak nej: I Norge, hvor man straks indførte moratorium, lød hovedbestemmelsen: »Pengefordringer, som forfalder i tiden 5. august til 6. september, kan først kræves betalt 1 – én – kalendermåned efter forfaldstid«, men derefter skulle der også betales, endda med et tillæg af 5 procent for mellemtiden.

Fordelene ved et moratorium var altså begrænsede, og da det senere kom herhjemme, viste det sig også, at det ikke blev benyttet i større udstrækning. Årsagen hertil var dog nok, at den første krigstids panik var begyndt at sætte sig, så forretningsverdenen igen kunne trække vejret. Det betød ikke, at de gode gamle dage vendte tilbage – de var forbi for bestandig – tværtimod blev forretningslivet stadig mere hektisk; men pengene kom igen frem fra strømpeskafterne, eksporten kom i gang, endda i stærkt øget omfang.

S/S »Primula«, bygget 1896, en af de eksportdampere, som i august 1914 blev dirigeret til Århus, da man på grund af minesfaren ikke længer turde lade landbrugseksporten gå over Esbjerg.

Forretningsverdenens vanskeligheder i den første tid efter krigs-udbruddet i 1914 var mangfoldige og ofte meget generende, således udeblev skibsladninger uden videre; der blev blot telegraferet fra vedkommende rederi, at skibene »på grund af krigstilstanden« ikke kom. Men selv om en damper var ankommen til Århus, kunne resultatet blive negativt alligevel; således gik det med den tyske damper »Germanicus«, der lå i havnen med en ladning til Andels-Foderstofforeningen og allerede var begyndt at losse. Den 1. august fik kaptajnen imidlertid ordre til at vende tilbage til Kiel, og det gjorde han, skønt den største del af ladningen endnu ikke var losset.

Andels-Foderstofforeningen ville først lægge beslag (arrest) på damperen, men byfogedfuldmægtig Kiørboe forestillede foreningen, at det under de øjeblikkelige forhold kunne medføre uberegnelige konsekvenser, og henstillede, at man nøjedes med en »søprotest« og forbeholdt sig erstatningskrav over for rederiet. Det gik Andelsforeningen ind på, men resultatet var, at ladningen ikke kom ind i landet.

I det hele taget gik det i disse dage galt med adskillige ladninger korn og foderstoffer, som ikke blot var købt, men ofte også betalt af århusianske firmaer; de blev stoppet i tyske havne og beslaglagt af regeringen. Avisen kommenterede således: »Om dette var sket efter Tysklands forbud mod udførsel, kunne det vel forsvares, men disse ladninger var indladede og klar til afsejling flere dage, før forbudet udstedtes, og dog stoppedes de. Det er ulovligt, og hvornår betalingen godtgøres vore firmaer, er der i øjeblikket ingen, der kan sige«.

Men havde Danmark således direkte tab på grund af krigsbegivenhedernes udvikling, så begyndte de økonomisk mere positive følger af krigen også at melde sig. Allerede 12. august kunne det i pressen meddeles, at »forskellige af vore større eksportører har i går fået

anmodning fra det kendte tyske firma Staub & Co. om tilbud på store kvantiteter pølser og andre fedevarer til Tyskland. Det drejer sig for flere af firmaerne om levering på 10.000 pund og derover».

Det var begyndelsen til den omfattende leverance af konserver til Tyskland, som senere fik betegnelsen gullasch – og det var ikke ment som en kompliment – et navn, der tillige hæftedes på de spekulanter, som på en mindre fin måde udnyttede konjunkturerne og tjente store penge – som lugtede.

Umiddelbart efter verdenskrigens udbrud i 1914 gik Danmarks landbrugseksport til England helt i stå; men da den havde afgørende betydning for landets økonomi, gjorde man sig store anstrengelser for at få den i gang igen. Tyskerne havde imidlertid udlagt miner i Kanalen og i Nordsøen, hvor et norsk og et islandsk skib blev sprængt i luften, og da det forlød, at der også var udlagt miner ud for Esbjergs havn, turde man ikke mere lade eksporten af landbrugsvarer udgå derfra, men valgte midlertidigt Århus som hoved-udskibningssted, hvorfra eksportdamperne skulle sejle nord om Skotland til Liverpool eller Glasgow.

Allerede et par dage efter denne vedtagelse lå tre af eksportdamperne i Århus havn; det var den nye og flotte »A. P. Bernstorff«, »J. C. la Cour« og »Eos«, og der blev nu en voldsom travlhed: 80 arbejdere var til stadighed beskæftiget med landbrugseksporten; men da de ikke var vant til dette arbejde, tog det lidt længere tid med indladningen end i Esbjerg, hvad man naturligvis ikke undlod at gøre opmærksom på i Esbjerg, hvor man var ked af at miste landbrugseksporten.

Den 2. september afsejlede »A. P. Bernstorff« med 600 tons gods og 58 emigranter, som over København var nået til Århus. Disse emigranter var et nyt billede i havnens liv, fremkaldt af krigens forvirring. 4. september afgik eksportdamperen »Primula« med fuld last landbrugsprodukter og 108 emigranter om bord, hvoraf 37 voksne og 53 børn var landflygtige polakker, der sagde den gamle verden farvel; polakkerne gjorde et fattigt, men ikke just forarmet indtryk, og de syntes at bære deres skæbne med alvor og ro. Men Århus var ikke vant til at være gennemgangsled for emigranter, og derfor blev ventetiden ved havnen ofte ubehagelig for dem. De engelske udvandrerselskabers agenter gjorde åbenbart ikke spor for dem, og havneudvalget med borgmesteren i spidsen undersøgte derfor forholdene for at se, hvad der kunne gøres. Havnens varmestue blev stillet til rådighed for emigranterne, ligesom der blev indrettet et særligt rum til deres bagage.

De stakkels fædrelandsløse mennesker, skrev avisen, er så at sige hjælpe- og rådløse her i dette fremmede land. Det ville være en smuk opgave for deres trosfæller i den katolske menighed at stå dem bi med råd og dåd.

I øvrigt protesterede udvandringschefen J. C. Nielsen, Århus, dagen

Nicolai August Kjørboe, som diplomatisk afværgede en faretruende konflikt i de hektiske augustdage i 1914. Kjørboe var på det tidspunkt byfogedfuldmægtig i Århus og blev 1919 statsadvokat i Ålborg, hvor han døde allerede 1926.

efter mod beskyldningen for ikke at tage sig af emigranterne: han havde gjort, hvad han kunne, og skønt ikke-katolik havde han købt en kurv frugt og uddelt blandt dem.

Da den store verdensbrand 1914 blussede op, fyldtes mange med frygt og uro: hvad ville der ske? skulle verden gå under? hvor kunne man finde tryghed?

Det var under disse forhold naturligt for mange at søge til kirken, ikke blot til de normale gudstjenester men også til ekstraordinære aftenandagter, som i krigens første uger holdtes både i Sct. Pauls Kirke og i Domkirken af henholdsvis pastor Wiese og stiftsprovst Lindhardt. Der blev undertiden til disse andagter skrevet salmer med særligt henblik på den øjeblikkelige farefulde situation, f.eks. som efterfølgende:

Herre, du høre os sukke i løn
knælende menneskers angstfulde bøn:
Lad verdens grumme
og onde had forstumme –
Du til vor frelse jo ofred' din søn.

Også på andre områder ønskede man, at tidens alvor skulle sætte sit præg på tilværelsen. Pastor Christensen i Harlev syntes ikke, det så godt ud, at de mange ungdomsforeninger på landet averterede med dans i forsamlingshusene. Ungdommen kunne tage sig noget mere nyttigt for i øjeblikket, mente han; men det var der adskillige af ungdomsforeningsformændene, som gik imod. En af dem svarede:

»Vi, der har haft riflen på nakken og håber at kunne bruge den så nogenlunde, om det forlanges, véd, hvor tit det glade letsind har oplevet os og vil for fremtiden kunne gøre det, og vi vil næppe blive bedre soldater af alt for megen højtidelighed. Vi priser ikke letsindet som ideal, men der skal ikke slås løs på det med knipler, fordi det ytrer sig lidt tankeløst som f.eks. i en dans med sognets piger. Tænk om krigen blev ved i 10 år, som kyndige folk har sagt. – Det kunne ikke gøre en gammel knast som undertegnede synderligt. Jeg har danset nok, siger pigerne. Nu skal andre til. Men gå ud og spørg de østjyske piger, hr. pastor!«

Pastor Christensen svarede hertil: »Den ungdom, der ikke i en alvorlig tid som den nuværende kan afse sine tilvante fornøjelser, men skal og må danse – ske hvad der vil – den kan måske have mange gode sider, men alvor har den åbenbart ikke meget af; jeg er bange for, at den heller ikke har megen modstandskraft og udholdenhed, om den skulle blive sat på en alvorlig prøve«.

Men følelsen af tidens alvor kunne ikke opretholdes som hæmmende faktor, efterhånden som krigen fortsatte måned efter måned, og snart blev der danset både i by og på land; ganske særligt blev der danset uhæmmet omkring guldkalven.

Det var ikke nogen sund tid.

Under den første verdenskrig var militæret ikke så motoriseret, som det senere blev tilfældet, og der krævedes derfor en mængde heste til krigsbrug. I Tyskland blev de rekvireret fra landbruget; men da landbruget dengang heller ikke var motoriseret, måtte landmændene sørge for at købe andre heste. Fra Frankrig og Rusland, som Tyskland var i krig med, kunne de ikke fås, og allerede kort tid efter krigens udbrud oversvømmedes Danmark og særlig Jylland derfor af tyske heste-opkøbere.

De danske hestehandlere fik travlt, og mange af dem tjente en formue; det hed sig, at en enkelt mand havde købt 4-500 heste landet over og solgt dem igen til høje priser, så snart han havde fået dem hjem. Under disse forhold steg priserne på heste med feberagtig hast, og undertiden kom en mand af med sin hest, fordi køberen uden videre godkendte en pris, som med vilje var sat så højt, at salg mentes udelukket. Således kom en husmandsfamilie kørende til marked i en enspænder; et par handelsfolk spurgte: hvad skal du have for hesten? Åh, 1000 kr., sagde husmanden, som ikke havde tænkt på at sælge, og som mente, at denne pris var så høj, at hans Lotte var uden for fare. Men handelsfolkene slog straks til, og husmanden måtte, overrumplet, af med sin hest, der samme aften gik til Tyskland. Til gengæld blev han skældt ud af sin kone. Her slog det ikke til, at hvad fatter gør er altid det rigtige.

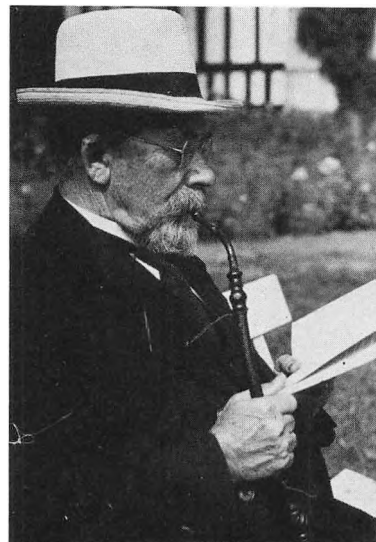
En anden historie fortalte om en gårdejer, der for to unge, kraftige heste forlangte 2200 kr.; han syntes selv, det var en stiv pris, og havde ikke ventet at få den, men opkøberen slog til uden prutten – og solgte et par timer senere hestene til tyskerne for 2500 kr. En enkelt hestehandler solgte i løbet af et par dage over 200 heste til Tyskland.

Under disse forhold var det ikke helt let at få de nødvendige heste til den danske hær, og artilleriets kommission, der i august 1914 var på turné i Jylland, var omsværmet af de tyske opkøberes kommissionærer. Artilleriet skulle bruge ca. 300 heste, og det lykkedes at få dem; men for ikke senere at komme i forlegenhed føjedes til de mange andre udførselsforbud for forskellige varer også »forbud mod udførsel af heste, der er udpegede til hæren iflg. lov af 30. april 1913«.

I september 1914 noteredes følgende priser på heste: bedste heste til Tyskland 1200-1400 kr. pr. stk, middelgode 1000-1150, ringere 700-950 kr. Og det var meget høje priser dengang i forhold til førkrigs-priserne.

I Aarhus Stiftstidende for 7. oktober 1914, da verdenskrigen havde raset godt to måneder, filosoferede *Crayon* over folks letbevægelighed: lige så let bevægelige menneskene er, så snart der viser sig en truende ulykke på nært hold, lige så let falder de også til ro, så snart det synes, at uvejrsskyerne holder sig på afstand; og det er godt det samme.

Folk var højt oppe i spænding og angst i de første dage under krigens udbrud, men er kommen hurtigt i balance, så spændingen nu

Pastor H. P. Christensen, sognepræst i Harlev-Framlev 1895-1934. Han var ellers ikke en »sur« mand, som hans indlæg i avisen kunne tyde på, men var en frisk og virksom mand, aktiv i ungdomsarbejdet og medlem af hovedbestyrelsen for De danske Ungdomsforeninger.

almindeligvis er afløst af »en vis utålmodighed over, at de krigsførende egentlig bestiller for lidt... man er lige ved at være fortrydelig på hærene, fordi de ikke maser hinanden mere, end de gør, og alt imens glemmer man halvvejs, at det dog er et drama af den højeste rædsel, der udspilles i forholdsvis kort afstand. Krigen har tabt sin virkelighedskarakter i vore forestillinger. Vi læser om dens begivenheder og enkeltheder, men de efterlader kun indtryk på os, som om det var en films-forestilling, vi overværede«.

Ja, sådan måtte det gå: når en spænding vedvarer uge efter uge, bliver den en vane og taber sin spænding. Men *Crayon* fortæller nu, hvordan krigen igen pludselig kan blive nærværende i al sin rædsel blot ved at få en direkte personlig tilknytning til Århus: en handelsrejsende i Århus og hans kone traf år før krigen på et badested en belgisk købmandsfamilie, som de sluttede venskab med, og de to fruer førte stadig en korrespondance, som holdt venskabet vedlige. I den belgiske familie var tre unge døtre på 16, 20 og 22 år. Så kom krigen, og det sidste brev fra Belgien berettede om tyskernes hærgen: også i købmandens hjem var de trængt ind – og havde *skændet de tre døtre*. *Heldigvis er de alle tre døde*, tilføjede moderen i brevet.

»Her rejste rædselen sig i al sin knugende uhygge lige for mine øjne«, skriver *Crayon* videre, »blot fordi det tilfældigvis er en mand fra Århus, der har fået beretningen på første hånd. Hvad hans belgiske bekendt har oplevet, er kun en enkelt episode af krigens skændselsgerninger. Som det er gået denne belgiske familie, således er masser af det ulykkelige lands beboere blevet mishandlede. Men jeg havde glemt det, indtil krigen atter kom uden for min egen dør, fordi det var en mand i Århus, der havde part i beretningen«.

Ja, sådan går det vel også i dag: først når vi får rædslen helt ind på livet, bliver den håndfast virkelighed for os.

En storm i et glas vand

Den 4. februar 1887 havde 5. studerende klasse i Århus Katedralskole religion i timen fra kl. 10–11. Lærer var pastor Henry Ussing fra Vejlbj¹, den senere stiftsprovst i København, og han talte til eleverne om overgangen fra middelalder til nyere tid. Man skulle ikke tro, at der i dette emne kunne findes stof til nogen form for affære, men det var alligevel tilfældet; allerede samme dags eftermiddag begyndte lavenen at rulle. Det vil være lettest at følge udviklingens gang gennem den minutøse indberetning² til kultusministeriet, som rektor Dahlenborg³ følte sig foranlediget til at udarbejde og indsende. Den lyder således:

»Fredag eftermiddag kom redaktør Nielsen⁴, fader til en discipel i 5. klasse, til mig for at beklage sig over, at pastor Ussing samme formiddag på utilbørlig måde havde omtalt kongen og regeringen i sin time. Samtidig med at erklære mig beredvillig til at tage mig af sagen, udbad jeg mig på grund af sagens vigtighed, at han skriftligt ville meddele mig sin klage. Dertil var han meget villig og lovede at sende mig klagen næste morgen. Ved bortgangen ytrede han imidlertid, at han gik hen for at rådføre sig med en anden af fædrene til en discipel i klassen, nemlig biskop, dr. Clausen⁵. Lørdag morgen opsøgte hr. Nielsen mig på skolen for at lade mig vide, at efter rådførelse med biskop Clausen, ville disciplene nu selv henvende sig til mig med en klage, som jeg straks erklærede mig villig til at modtage. Imidlertid kom to af klassens disciple til mig i første kvarter for at bede om min tilladelse til at tale med pastor Ussing om noget, som var forefaldet i den sidste time. Jeg erklærede dem, at dette måtte stå dem frit for selv uden min tilladelse. På dette tidspunkt af sagen fandt jeg det rigtigst personlig at meddele redaktør Nielsen det forefaldne. Han havde intet derimod at indvende.

Uagtet jeg endnu ikke havde andet at holde mig til end redaktørens mundtlige ytringer dagen før, mente jeg at burde indhente pastor Ussings fremstilling af det passerede. Jeg begav mig derfor til hans hjem lørdag eftermiddag og havde medbragt skriftlig nogle spørgsmål, hvorpå jeg bad ham give svar. Pastoren var meget beredvillig dertil. Spørgsmålene var: Har pastor Ussing omtalt danske politiske forhold? – svaret var: ja. – Er der brugt nedsættende ord om kongen og regeringen? – svar: nej. – Er kongen iblandt andre bleven benævnt en slyngel? Herpå svarede pastoren straks, at det var usandhed; men senere, da pastoren udviklede vidtløftig, hvad han havde sagt, fremgik det, at det var ytret, at tilhængere af det falske fremskridt kunne betragte Louis Philippe, Napoleon III, Christian IX og Estrup for uhyrer og slyngler. Det sidste spørgsmål var: Har pastor Ussing tidligere omtalt i klassen kultusministeren som

Redaktør Chr. Nielsen, som fik lavinen til at rulle i den »Ussingske affære«. Nogen fanatisme kan nok løses i det stærke, beslutsomme ansigt. I øvrigt var han en dygtig mand og inden for provinspressen en foregangsmand, der sluttede kontrakt med statstelegrafjen, som hver aften og nat stillede en telegrafledning til rådighed for Jyllands-Posten, som derfor hver morgen kunne bringe nyhedsstoffet udefra ad telegrafisk vej. Under datidens forhold betød dette en hel revolution inden for provinspressen.

en åndelig undermåler? Herpå kunne pastoren kun svare, at han anså det for højst usandsynligt, da han slet ikke nærede denne mening.

Jeg bad derefter, om pastoren ville gengive mig tankegangen i det foredrag, han havde holdt, og tillade mig at gøre optegnelser deraf; dertil var han ligeledes straks villig. Det efterfølgende er nu et forsøg på at rekonstruere pastorens foredrag efter disse blyantsnotater. Det var et kirkehistorisk foredrag. Emnet var overgangen fra middelalder til nyere tid. Det fremhævedes, at det gjaldt en åndelig forståelse af sagen. »Fremskridt« i sin almindelighed blev benægtet. Det indrømmedes vel, at der var gjort fremskridt på det videnskabelige og på det praktiske område; men i sidste henseende gjordes opmærksom på, at produktionens udvikling også havde haft indflydelse på arbejderens stilling og givet anledning til socialismen. Tanken forfulgtes videre ind på det politiske område. Den større deltagelse i det politiske liv ansås for et gode, men med urette. I denne forbindelse omtaltes også valget her i Århus og udtaltes, at

fremskridtsmændene her var glade for udfaldet. Man satte således fremskridtet i de mange kræfters sammengriben, i de mange procent af deltagere. Var det det, som det gjaldt om, kunne man jo ved nedsættelse af valgaldere og ved at tage kvinderne med komme til et endnu højere tal. Men det var kun et formentligt fremskridt. Misligheden derved var, at de politiserende glemte pligterne mod hjemmet. Var hin opfattelse rigtig, måtte man betragte tiden til 1789 som manglende jævnt fremskridt og antage, at der først fra revolutionen blev gjort brud på en stilstandsperiode. Fra et sådant synspunkt kunne enkelte reaktionære, Louis Philippe, Napoleon III, Christian IX, Estrup, anses for de største uhyrer eller slyngler. Men alt dette forment fremskridt har intet at sige; det er kun den tomme opfattelse af fremskridtet. (Med hensyn til Louis Philippe havde en strejftanke indfundet sig, om at han vist ikke passede i den forbindelse, men han havde ikke givet den udtryk). Derfra gjordes overgang til middelalderen selv. »Emancipationen« påvistes på de forskellige gebeter, det politiske, det økonomiske, det videnskabelige (humanismen), det kunstneriske (renæssancen). Den religiøse emancipation skulle omtales næste gang.

Såvidt pastorens gengivelse. Det forbavsede ham højlig, at han således var blevet misforstået; han havde netop selv haft en følelse af, at han måske havde udtalt sig alt for skarpt reaktionært. I sin videre samtale med mig erklærede han sig for at stå uden for de politiske partier og fralagde sig bestemt enhver sympati for det parti og den mand (dr. phil. J. V. Pingel)⁶, der her havde sejret ved valget. Ved taktløshed af denne, som den valgte imidlertid havde gjort offentligt undskyldning for, var han ved forrige valg bleven anset for tilhænger af denne sin forrige lærer, men aldeles med urette: han ville aldrig give ham sin stemme. Han bad mig om at foranledige, at han kom til at udtale sig for den pågældende klasse, og jeg lovede at give ham lejlighed dertil på mandag. Jeg erklærede ham derhos, at jeg ikke fandt ham uden skyld i den skete udlæggelse af hans ord: han havde fordret mere af disciplenes evne til at opfatte, end han var berettiget til efter deres udviklingstrin; men på den anden side må jeg i mit hjerte frikende ham for enhver tanke om forsætlig at ville vække oprørsånd mod borgerlige eller kirkelige autoriteter.

Dette blev skrevet lørdag aften den 5. februar 1887 og viser rektor Dahlenborg som en pedantisk forhørsdommer, der tager unødigt højtideligt på et efter vore begreber bagatelagtigt problem. Dog kommer han tilsidst til det resultat, som alle vel må komme til (og som han skulle have ladet være enerådende): at man i sit hjerte må frikende pastor Ussing for enhver tanke om oprør mod borgerlige og kirkelige autoriteter. Hele fremstillingen røber tværtimod den reaktionære tankegang, som pastor Ussing selv frygtede alt for tydeligt var kommen frem i hans udtalelser.

Imidlertid udvikler sagen sig videre, og mandag aften den 7. februar

En af redaktør Chr. Nielsens agitationsannoncer for Jyllands-Posten: »en særlig telegrafledning« og »frit udbragt i Aarhus to gange daglig, udenfor Aarhus med Tillæg af Postgift.

fortsætter rektor Dahlenborg sin indberetning til ministeriet. Hans pedanteri udvikler sig nu raskt i retning af den store, ufrivillige komik.

»Efter bestemmelsen ordnedes det således, at pastor Ussing i dag, mandag, i rektors time i 5. klasse fik lejlighed til at samtale med klassen, medens rektor overtog pastorens time i 6. klasse. Efter timen samlede rektor klassen i solennitetssalen og forlangte at erfare, hvad der var foregået. Den samlede klasses udtalelser var, »at pastor Ussing havde forklaret det således, at det påklagede udtryk var sagt af en fremskridtsmand, ironisk, så at pastoren mente, at han aldrig havde talt fra et så reaktionært standpunkt«. På mit spørgsmål om, hvad klassen nu efter pastorens oplysninger mente om sagen, kunne jeg ikke få et for alle gældende svar, idet tre (Schlichtkrull, Jensen og Sørensen) erklærede, at de bestandig var gået ud fra, at talen var ironisk, to (Halling og Gylling) havde ikke hørt det omspurgt, resten, undtagen Clausen, troede tidligere, at pastoren havde brugt det omhandlede udtryk alvorligt, men nu efter udtalelserne i forrige time var de overbeviste om, at det brugte udtryk (at Christian IX var en slyngel) ikke var et udtryk for pastorens egen mening.

Jeg lod da for større klarheds skyld hver enkelt efter orden udtale sig efter det spørgsmål, om de anerkendte at have misforstået pastoren eller ikke. Herpå svarede:

Halling: at han ikke kunne svare.

Leth anerkendte at kunne have misforstået pastor Ussing.

Petersen anerkendte at have misforstået pastor U.

Gylling havde ikke hørt det sagte.

Imm. Bang mener, efter at have hørt hans forklaring, ikke at have handlet rigtigt ved at mistro p. U.

Stallknecht er af samme mening som Bang.

Marius Jensen har ikke hørt ordet slyngel.

Nielsen mente i første øjeblik, at det var pastorens virkelige mening, men efter at han (p. U.) bestemt havde udtalt, at det var ironisk ment, har han (N) ingen grund til tvivle på hans (p. U.s) udsagn. Senere ønskede Nielsen dette forandret til: Nielsen mener, at det var pastorens egen mening, men efter at han bestemt har udsagt (ikke overbevist Nielsen om), at det ikke er hans egen mening, har Nielsen ingen grund til at tvivle på pastorens udsagn.

Sørensen og *Schlichtkrull* har altid ment, at det var taget ironisk som visse fremskridtsmænds mening.

Clausen mener, at p. U. har sagt det om kongen i ilterhed, og mener at måtte fastholde dette samme efter p. U.s udtalelser.

Zyphen-Adeler troede først, at udtrykket var pastorens egen mening, men efter hans forklaring i sidste time mener han, at han har misforstået p. U.

Som helhed ønskede klassen at fremsætte nogle bemærkninger: »Pastor Ussing går ud fra, at han *har begyndt med* at tale ironisk om valget, fremskridt og kvindeemancipation (stemmeret), og da pasto-

ren spurgte, om de havde forstået *det* ironisk, svarede klassen: ja. Pastoren indrømmede, at ordenen muligvis ikke havde været denne, men klassen var *vis på* det modsatte«. De bad også om at måtte gengive de påklagede udtryk, såvidt de erindrede dem: »Til 1789 var verden gået frem og tilbage, op og ned, men fra 1789 er der sket store fremskridt, med undtagelse af enkelte misgreb fra slyngler som Louis Philippe, Napoleon III, Christian IX og Estrup. Pastor Ussing har i dag sagt, at han til disse ytringer føjede: for de er naturligvis de værste slyngler, og at han kun der brugte ordet slyngel for at gøre det indlysende, at det skulle være ironisk«. Derefter bad de mig om at notere, »at p. U. i dag havde sagt til klassen, at han ikke var venstremand, og at han agtede og ærede kongen som ingen anden, og at man ikke skulle finde nogen landsby her i egnen, hvor der blev prædikeret mere om agtelse for kongen end i Vejlbj. Og desuden nærede han også personlig sympati for kongen«.

En af disciplene (Schmidt) meddelte mig derhos, at han i timen havde gjort optegnelser af p. U.s foredrag i den tanke, at dette emne (overgangen fra middelalder til nyere tid) ville senere blive opgivet som opgave til en dansk udarbejdelse. Han var villig til at overlade mig disse optegnelser, som de var; kun tilføjede han et mærke for at notere det sted, hvor udtalelserne om kongen faldt. Jeg gemmer dette papir og afskriver det her som et ikke uinteressant dokument til sagens oplysning verbotenus:

»Hvad kan man kalde fremskridt? Er verden gået frem? Det kommer af det blik, hvormed man ser på det skete. (Her faldt udtalelsen om kongen). Fremskridt har egentlig hjemme i naturvidenskaben, nationaløkonomi (sic), hvor opfindelserne anvendes. Endelig på det politiske område. Stemmetallet udviser en udfoldelse af kræfter, de etiske værdier spørges der ikke om. Et årstal kan ikke danne grænsen mellem to tidsaldre. Der arbejder sig nye principper frem; de middelalderlige kommer i opløsning, navnlig autoritetsfølelsen over for kirken og paven. Hvor længe varer middelalderen? Så længe som middelalderen trænger til at gå i skole hos paven. Overgangen kan betegnes som emancipationen. Først har kongen, lensmændene og gejstligheden magten, men i 1302 samler Philip den Smukke stænderne og støtter sig på borgerne. Altså borgerne begynder at føle deres selvstændighed og forlanger mere indflydelse. Endvidere formeres rigdommen, navnlig ved korstogene, der egentlig udsprungne af middelalderen bidrager til at bringe den sin slutning nær. Endelig kommer opdagelserne; de bidrager end mere. Rigdomsadelen udvikler sig. Vi ser, at borgerne først slutter sig til den nye lære, således København og Nürnberg. Endelig videnskaben, humanismen trænger ind i Italien og udbreder sig i Europa; fra araberne lærer man Aristoteles at kende. Der kommer en kraft i sprogstudier, som kirken ikke kan beherske. Humanismen har fået sit navn af det menneskelige, der er ingen følelse for kirken, der ligger til grund. Da vågner dannelsens mænd: »Vi har intet at gøre med kirken«. Det fjerde område er

Rektor J. C. L. Dahlenborg (1831–1922) som han så ud i 1856, altså endnu en sværmerisk ung mand. Efter en tegning af H. Olrik på Frederiksborg.

kunstens, som dog ikke kommer ganske til udvikling. Plastikken vågner af sin dvale. Man finder gamle billedstøtter, man får øjet op for det menneskelige legeme. Hidtil har man malet disse stive, fromme mennesker, men så kommer den friske genfødsel af det klassiske liv, renæssancen, der selvfølgelig også emanciperer. Leo IX lever som en hel græsk hedning. Nu vil vi leve vort selvstændige liv, nu kaster vi hele kirkevæsenet overbord; således talte en del af de stærkere ånder. Men der er jo også den mulighed, at kirken er fast indgroet i hjertet, hersker over samvittigheden. Og det er tilfældet, frigørelse«.

Således slutter rektor Dahlenborgs pudsigt omstændelige skrivelse, der viser ham som en trippende ivrig og sikkert gennemhæderlig og samvittighedsfuld embedsmand, der imidlertid ganske synes at mangle evnen til at skelne væsentligt fra uvæsentligt og til at skære igennem til sagens kerne. Når hele affæren, som dog kun var affødt af nogle ungdommelige misforståelser, overhovedet har kunnet tages så grav-alvorligt, beroede det på datidens politiske spænding. Det var midt i provisorietiden, da Højre og Venstre stod fuldt så skarpt over for hinanden som Øst og Vest i vore dage; og da man var hinanden så nær inde på livet, blev virkningerne ofte katastrofale: der kom ufred i familierne, og ven skiltes fra ven, som Henrik Pontoppidan har skildret det i sine fortællinger »Skyer« (1890).

Situationen tilspidsedes netop i disse år. I april 1885 kom den første provisoriske finanslov, som udløste et voldsomt raseri inden for Venstre med forsøg på skattenægtelse, dannelse af riffelforeninger osv.; og oktober 1885 fandt attentatet på konseilspræsident Estrup sted, hvad der førte til oprettelsen af gendarmerikorpset og andre repressalier fra Højres side. I Århus var kampen særlig heftig. Her havde man – bortset fra valgperioden 1876–79 – i en lang årrække haft konservative folketingsmænd, først redaktør J. M. Mørk⁷ og derefter godsejer Ingerslev⁸, Marselisborg, den senere indenrigsminister; men ved valget i 1884 sejrede Venstres kandidat, dr. phil. J. V. Pingel, ved hjælp af landdistriktets stemmer, som dengang hørte med til valgkredsen, og ved valget i januar 1887, altså umiddelbart før affæren i Katedralskolen, sejrede Pingel endnu en gang efter en hidsig valgkampagne – og til århusborgernes store harme.

Pingel havde i sin tid været Ussings lærer i København, og under valgkampen i Århus i 1884 var det rygte opstået »ved en taktløshed« fra Pingels side, at Ussing var hans tilhænger, hvorved han naturligvis blev mistænkelig i alle rettænkende højremænds øjne, uagtet Pingel gjorde offentlig undskyldning for sin fejltagelse. Det er derfor forståeligt, at rektor Dahlenborg sikrer sig Ussings erklæring om, at han »aldrig ville give ham (Pingel) sin stemme«.

Det kan nu have sin interesse at undersøge, hvordan pastor Ussing privat så på sagen. Det erfares af et brev⁹, han den 7. februar 1887 skrev til sin fader, professor J. L. Ussing. Forinden havde pastor Ussing været i audiens hos kultusminister Scavenius: »og nu må jeg fortælle dig lidt mere om grunden til min visit hos ministeren, en

Fjerde Klasses Hovedexamen.

	Dansk Stit.	Latin (mundtlig),	Latin (skriftlig),	Gresk.	Tysk.	Fransk.	Historie.	Geografi.	Arithmetik.	Geometri.	Naturlære.	Naturhistorie.	Point i Afslutnings- fagene.
1. E. Leth	mg ÷	ug.	g. +	ug ÷	ug ÷	mg. +	ug ÷	ug ÷	g. +	ug.	«	ug ÷	36 ² / ₃
2. W. Gylling	g. +	ug	mg	«	mg.	mg. +	ug ÷	ug ÷	ug.	mg. +	ug.	ug.	38
3. E. Halling	g. +	ug ÷	g. +	mg ÷	mg. +	mg.	mg. +	mg.	mg. +	ug ÷	«	ug ÷	37
4. F. Borregaard	mg. +	mg.	slet.	«	mg. +	g. ÷	mg.	mg.	g.	g. +	mg. +	ug.	24 ¹ / ₃
5. A. Sørensen	mg.	mg. +	tg. ÷	«	mg. ÷	g. ÷	mg.	mg. ÷	mg. +	mg. ÷	mg.	mg.	29 ² / ₃
6. O. Arboe	mg. ÷	g. +	mdl.	«	g.	mg.	mg. +	mg. ÷	mg. +	mg. +	mg. ÷	ug. ÷	23 ² / ₃
7. J. Bang	mg ÷	ug.	g. ÷	mg.	mg. +	mg.	mg.	g.	mg.	g.	«	mg. ÷	30 ² / ₃
8. M. Jensen	g. +	mg. +	g.	mg. ÷	mg.	g.	ug. ÷	mg. ÷	mg. ÷	mg.	«	mg.	35
9. V. Clausen	mg ÷	mg. ÷	tg. ÷	tg. ÷	mg.	g. +	ug. ÷	mg. +	g. ÷	mg. ÷	«	mg.	31 ¹ / ₃
10. Chr. Schmidt	mg	mg. +	g. +	mg.	ug. ÷	mg. ÷	ug. ÷	ug. ÷	g. ÷	mg. ÷	«	ug ÷	33
11. F. Stallknecht	mg.	mg.	g. +	«	mg. +	g. ÷	mg.	mg.	mg.	ug.	mg. +	mg. ÷	33 ¹ / ₃
12. A. Brasch	g.	g. +	mdl.	«	mg. +	mg. ÷	ug. ÷	mg.	g. +	mg. ÷	mg. ÷	ug ÷	26 ² / ₃
13. H. Jürgensen	g. +	ug.	g. ÷	«	mg.	mg.	ug. ÷	ug.	g.	g. +	ug.	mg. +	36 ¹ / ₃
14. N. Nielsen	g. +	mg. +	g.	«	g. +	mg.	mg. +	mg.	mg. ÷	g. ÷	mg.	ug.	33 ¹ / ₃
15. P. Bang	mg. ÷	mg. ÷	g. ÷	«	mg. +	tg.	g. ÷	g.	mg.	g. ÷	g. ÷	mg. ÷	30
16. A. Gøtsche	g.	g.	slet.	«	g.	tg. +	g. +	mg. ÷	mg. ÷	mg. ÷	g. +	mg. ÷	21
17. V. Bay	g.	mg. ÷	mdl.	g. ÷	g. +	g. ÷	g.	g.	ug ÷	mg. ÷	«	g. ÷	28 ¹ / ₃
18. A. Weng	mg ÷	mg. ÷	mdl.	«	mg.	g.	g. +	mg. ÷	g. ÷	g.	g. +	ug. ÷	25 ² / ₃
19. F. Zytphen-Adeler	mg. ÷	mg.	mg. ÷	mg. ÷	mg. ÷	g. +	g. +	g. ÷	tg. ÷	tg.	«	mg. +	20
20. H. Handest	mg. ÷	g.	mdl.	g.	g. +	g. ÷	mg.	g. +	tg.	g. ÷	«	g.	21
21. M. Mørk	g. +	g.	mdl.	tg. +	mg. ÷	g. ÷	g. ÷	g.	g. ÷	tg.	«	g. ÷	19 ² / ₃

historie så fabelagtig, at jeg nærmest føler mig hensat til petuanernes land. Jeg er beskyldt for majestætsfornærmelse: jeg har kaldt kongen for en slyngel i latinskolen! Hele Århus er i bevægelse, der er straks klaget til kultusministeren, og rektor ryster og bæver. Jeg kan ikke nægte, at når man véd med en god samvittighed, at man har al skyldig ærbødighed for kongen, og at man som præst har prædikeret det alvorligere og mere end de fleste: ær kongen! – så forekommer det hele én så utroligt og så komisk!«.

Derefter følger et klart referat af det ironiske foredrag i religions-timen, og så fortsætter pastor Ussing: »Men nu vil skæbnen, at en søn af Jyllands-Postens redaktør Chr. Nielsen (der har mig i kikkerten endnu siden den smudsige sladrehistorie for tre år siden) er i klassen. Han iler hjem og beretter det forfærdelige; og Chr. Nielsen (en fanatiker uden samvittighed) får samme dag igennem landstingsmand Juul¹⁰ skrevet en klage til Scavenius, går selv til biskoppen og derpå til rektoren og gør et stort nummer. Rektor kommer ganske befippet ud til mig for at forlange forklaring og kan ikke forstå, at jeg ler ad det.

Jeg finder ganske vist rektors adfærd i denne sag storartet: i stedet for at værne sin skole og sine lærere uden videre at gå med til at antage (eller dog ved sin indgåen derpå at give skindet deraf), at jeg både må være en topmålt dumrian og en samvittighedsløs præst;

En del af pastor Ussings elever 1887 i 5. studerende klasse vil her genfindes blandt eksaminanderne ved forrige års eksamen – uden at karaktererne giver noget fingerpeg med hensyn til forståelse eller mangel på forståelse af Ussings ironi.

i stedet for ganske roligt at le derad og bilægge det hele ved at ryste på hovedet at redde sin egen lille person ved at stille mig blot for så ærekrænkende en beskyldning – er det ikke pjatteri? Du har dog haft ret i hans karakters bedømmelse.

I dag har jeg nu talt med ministeren, som naturligvis svarede, at han ikke et øjeblik havde troet historien. Og jeg har sagt rektoren, at det er mig, der her må kræve afbigt og æresoprejsning. Jeg har dernæst talt alvorligt med drengene, der naturligvis ingenlunde alle havde været så dumme at misforstå ironien; og efter at have forklaret dem min mening vist dem, hvilket brud på pietet og noblesse de havde begået over for mig, og jeg har forlangt en undskyldning, hvis jeg skal vedblive at læse med dem. (Hvad der ligger bagved, er jo i virkeligheden slet ikke engang drengenes dumhed, men redaktørens politiske fanatisme, idet han anser mig stakkels upolitiske som en sort venstresjæl). Jeg gad nu vidst, hvorledes min historie vil gøre sin rejse også over til eder. Jeg frygter for, den ikke har hævet rektor i ministerens – end sige andre rettænkendes – øjne...«.

Historiens rejse til København lod ikke vente længe på sig. Mens affæren endnu ikke var omtalt i de århusianske blade, heller ikke i Jyllands-Posten, kunne man den 9. februar i Højres frøndørorgan Avisen læse følgende skildring af begivenhederne under overskriften: En skandale i Århus:

»Hele Århus by taler i disse dage kun om en formentlig skandale i latinskolen der i byen. I fredags fremsatte pastor Ussing i en religionstime i 5. klasse nogle udtalelser om Hs. Maj. Kongen og konseilspræsident Estrup, der af disciplene opfattedes som højst fornærmelige. Et par disciple bad om at måtte gå, da de ikke ville høre på sligt, og de gjorde straks anmeldelse til skolens rektor om det passerede. I går skulle pastor Ussing, der er en tilbøder af dr. Pingel, aflægge forklaring for skolens værger, stiftamtmanden, biskoppen og stiftsprovsten. Det hed sig i går, at af de 13 disciple i klassen fastholdt de 12 deres fremstilling, medens den 13. intet havde hørt. I aften modtog vi følgende privattelegram: Pastor Ussing erklærede, at drengenes afbrydelse forhindrede en forklaring, hvorved meningen ville være blevet en helt anden. Klassen er hjemsendt i tre dage«.

Man må uvilkårligt mindes en karakteristisk af Avisens redaktør Fr. Hansen: at han var »robust, hurtig i hovedet, løs i munden og drøj i pennen«¹¹. Løs i munden – og i pennen – har han i hvert fald været. Men nu var bolden altså givet op, og skønt Berlingske Tidende mente at vide, at Avisens historie beroede på en misforståelse, gav Dagbladet for 10. februar alligevel en fremstilling, som ikke adskilte sig meget fra Avisens. Derefter tog Chr. Nielsen fat i Jyllands-Posten¹²: han mente, at det havde været rigtigst at lade sagen uomtalt på dens nuværende stadium; men da den nu var kommen frem, så – og derpå følger en nogenlunde rigtig fremstilling af begivenhedernes forløb. Men til slut hedder det: »Der er blandt fædre til disciple i latinskolen en bevægelse i retning af indgivelsen

af en adresse om at få pastor Ussing fjernet fra skolen som religionslærer. Vi tror, at en sådan henvendelse i hvert fald vil være unødvendig, og anbefaler at afvente den afgørelse fra myndighedernes side, som vistnok ikke vil lade vente længe på sig».

Det var jo ikke til at tage fejl af: redaktør Nielsen mente, at pastor Ussing ville få sin afsked på gråt papir. Hvor helt urimeligt dette end kan forekomme i vore dage og for os, som kender sagens enkeltheder, så var det dog slet ikke en urimelig tanke i provisorietiden, da politiske afskedigelser ikke var ualmindelige; således havde dr. Pingel få år tidligere fået sin afsked som overlærer ved Metropolitan-skolen i København, fordi han ikke ville moderere sin politiske agitation.

Imidlertid rykkede pastor Ussing i Dagbladet ud med en erklæring på fem punkter, som 12. februar aftryktes i Aarhus Stiftstidende. I det første erklærede han Avisens fremstilling for »usand og opdigtet fra ende til anden«; i det andet gav han en kort oversigt over det, han havde sagt i religionstimen, og undrede sig over, »af hvilken grund en del af disciplene (ingenlunde alle) har misforstået denne udtalelse – om fordi jeg har været for udygtig en lærer til at holde opmærksomheden oppe, så at de har sovet, indtil de famøse ord vækkede dem – eller fordi deres opfattelse er ualmindelig indskrænket – eller af andre skjulte motiver – tør jeg ikke nærmere afgøre«. Det 3. punkt var en benægtelse af, at han nogensinde skulle have talt nedsættende om regeringen. »Sådan er *aldrig* sket«. Punkt 4 lyder: »Afset fra den utrolige dumhed, der er forudsat hos en lærer, der ville og kunne bruge sådanne ord for alvor i en skole, tør jeg tilføje, at de mennesker må ane meget lidt om, hvad kristendom er, som kunne tvivle på, at en kristen præst hellere udrev sin tunge end udtalte hånsord mod den, hvem Guds åbenbare ord og bud daglig minder ham om både selv at ære og at skaffe æret af dem, han arbejder iblandt«. Endelig oplyser han i punkt 5 om dr. Pingel, »hvad dr. Pingel sikkert vil bekræfte, at han ganske vist én gang har været i ilden i Vejlbys præstegård, men det var ikke tilbedelsens ild«; og pastor Ussing erklærer, at han aldrig har og aldrig ville stemme på dr. Pingel, som han nu står, og at han ikke er eller nogensinde har været venstremand, »idet jeg overhovedet som præst føler mig bedst at tjene Guds rige ved at holde mig helt uden for politikken«.

Også andre erklæringer fremkom, således fra samtlige menighedsråds medlemmer i Vejlbys, som endda mente, at de kunne få tilslutning af alle sognets mænd uanset deres politiske standpunkt. Det fastsloges i erklæringen, at »næppe nogen præst i landet mere stadigt og indtrængende har forkyndt Guds ords formaninger om at ære kongen og være de lovlige øvrigheder underdanig«. Selv dr. Pingel rykkede ud og meddelte, at pastor Ussing »ganske vist er en af mine gamle disciple fra Metropolitan-skolen, men at han i politisk henseende står mit og mine meningsfællers standpunkt fjern, og at jeg ganske må give afkald på at regne ham mellem mine »kære vælgere«,

Henry Ussing, den senere stiftsprøst i København, var fra 1882–91 sognepræst i Vejlbys ved Århus og en tid tillige religionslærer ved Århus Katedralskole. Han blev her årsag til den fuldkommen barokke »Ussingske affære«, takket være de i 1880'erne så stærkt oppiskede politiske lidenskaber.

skønt jeg håber, at det rent personlige forhold mellem mig og min fordums discipel ikke må lide noget skår ved den store uoverensstemmelse, som finder sted imellem os i politisk henseende«.

Venstrebladene hoverede naturligvis og søgte at slå politisk mønt af historien. Aarhus Amtstidende fandt, at publikum nu havde fået »bevis for 1) at Chr. Nielsen, Jyllands-Posten, er en sladderhank, 2) at Avisens Århus-korrespondent er uvederhæftig, 3) at Avisens spalter bestandig er åbne for løse rygter, når de går ud på at skade nogen, der menes at være venstremænd, og 4) at disciplinen i Katedralskolen kunne være bedre, end den er«. Bladet mente også, at det jo var muligt, kultusminister Scavenius ville tænke, at når pastor Ussing havde begået den forbrydelse at lade sig undervise af dr. Pingel, så kunne han jo nok også nu have ladet sig forlede til at fornærme kongen. Og så ville han jo blive afskediget som lærer ved latinskolen og hans præstekald frataget ham. »Men ud over landet vil der rejse sig en homerisk latter over denne angiver væsenets ypperste frugt: at Højres mest fanatiske præst faldt for politisk angivelse fra Højres egen side. Dette vil være højdepunktet for Højres latterlighed¹³».

Politiken hæftede sig særlig ved de »unge angivere« i skolen, disse »tolv konservative klubspirers forargelse«; de »små anklagere repræsenterer efter deres alder det *hvidlevrede* i tidens ungdom, Matzens, Avisens og Dagbladets lovende udsæd«. Ordet *hvidlevret* er vist gået af brug; det stammer muligvis fra engelsk white-livered, men ordet findes også på nedertysk og hollandsk og betyder nærmest fej, ondskabsfuld. I den politiske kamptid talte Hørup også om den *hvidlevrede* reaktion og mente dermed den værste form for social, kulturel og åndelig reaktion. Udtrykket dækkede altså højdepunktet af politisk modbydelighed.

Der var i øvrigt også højremænd, som reagerede. Redaktør Chr. Nielsen modtog en opsigelse af abonnement fra kaptajn A. Langhoff »i anledning af Jyllands-Postens holdning over for den hr. pastor Ussing påduttede skandale i Århus latinske skole«, og da redaktør Nielsen var uforsigtig nok til at aftrykke kaptajnens brev i bladet, kom der flere opsigelser. Også lærerne på Katedralskolen, som vistnok alle var højremænd, sendte Ussing en sympatitilkendegivelse til stor ærgrelse for rektor Dahlenborg. Den havde følgende ordlyd: »Da vi tror ikke alle personlig at kunne få lejlighed til at udtale os for Dem, sender vi Dem disse linier, som skulle være et udtryk for en trang til ved Deres hjemkomst at sende Dem en venlig hilsen med den forsikring, at vi naturligvis under de mange Dem i disse dage beredte ærgrelser ikke et øjeblik har kunnet tvivle om, at der gjordes en samvittighedsfuld mand øjensynlig uret«².

Dahlenborg sendte denne erklæring i afskrift til ministeriet og tilføjede forarget: »underskrevet 12. februar af alle lærerne, skjult for rektor«. I det hele taget var han nu ved helt at miste besindelsen, åbenbart i panisk skræk for, at man skulle mistænke ham for at have Venstre-sympatier. I en skrivelse af 15. februar klager han sin nød

Dr. phil. J. Victorinus Pingel var folketingsmand for Århus 1884-92, repræsenterende Venstre. Han havde som adjunkt ved Metropolitanskolen i København været lærer for pastor Henry Ussing og var i Århus uforsigtig nok til at hilse hjerteligt på sin gamle elev, hvorved denne kom i miskredit hos alle rettroende højremænd.

J. Pingel

ministeriet en fremstilling af, hvad der var passeret i sagen angående nogle utilbørlige ytringer om Hs. Majestæt Kongen og regeringen, som sognepræst for Vejlbj menighed, lic. theol. Ussing beskyldes for som timelærer ved Århus Katedralskole at have brugt i en af ham fredagen den 4. ds. i skolens 5. klasse given religionstime, i hvilken han som kirkehistorisk foredragsemne behandlede overgangen fra middelalderen til den nyere tid, har De i skrivelse af 15. næstefter hertil indberettet, at sognepræst Ussing af hensyn til, at de påklagede udtryk, som han i en ironisk fremstilling af de vildeste fremskridtsmænds historieopfattelse havde lagt sådanne folk i munden, var blevet draget frem for offentligheden, i en skrivelse af 14. ds. af Dem har begæret en offentlig erklæring om skolens tillid til hans lærervirksomhed og mundtligt meddelt Dem, at han uden en sådan ikke mener at kunne fortsætte sin virksomhed ved skolen. Idet De i den anledning udtaler, at De ikke ser Dem i stand til at meddele sognepræst Ussing en sådan erklæring, når henses til, at hans personlige forhold til den pågældende klasse, med hvilken han har læst i 1½ år, og hans kendskab til dennes åndelige standpunkt ikke er anderledes end, at så alvorlige misforståelser som sket har kunnet opstå, samt at der ingen nødvendighed var for at komme ind på det nylig stedfundne folkevalg eller på Hs. Maj. Kongens og konseilspræsidentens personer under betragtningen af overgangen fra middelalderen til den nyere tid, har De derhos henstillet til ministeriets overvejelse, om det vil være gavnligt for skolen, at sognepræst Ussing fremdeles fortsætter sin virksomhed, idet De sluttelig har tilføjet, at Deres indstilling går ud på, at ministeriet ville opsigte sognepræst Ussing hans timer i skolen fra den termin, som ministeriet nærmere måtte fastsætte.

Således foranlediget skal man herved tilbagemelde, at man vel kan være enig med hr. rektoren i, at sognepræst Ussing, når han i det hele ville nævne Hs. Maj. Kongens navn i sit foredrag, burde have udtrykt sig så tydeligt, at enhver misforståelse havde været umulig, og endvidere deri, at særlig under de nuværende forhold og stemninger ville det have været det rigtigste ikke at drage vore indre politiske forhold end mindre Hs. Maj. Kongen ind som eksempler i foredraget; men da på den anden side det er klart godtgjort for ministeriet, at sognepræst Ussing ikke har haft den fjerneste tanke om at udtale sig fornærmeligt om kongen, så finder ministeriet ikke i det forefaldende retfærdig grund til at følge Deres indstilling om nu at opsigte ham, med hvis lærervirksomhed man hidtil, efter hvad der er kommen til ministeriets kundskab, har været særdeles tilfreds, hans timer i skolen. Derimod må man have det overladt til hr. rektoren efter indeværende skoleårs slutning at indstille til ministeriet, hvad De til den tid i dette spørgsmål måtte mene, at skolens tarv kræver.

I realiteten er ministeriets skrivelse jo en oprejsning for Ussing og en meget lemfældig næse til Dahlenborg, og sagen skulle således synes at være bragt til afslutning på en rimelig måde; men der skulle endnu hvirvles noget støv op. Jyllands-Posten og Aarhus Stiftstidende fik

3. Frikvarteret.

„Har I hørt det, Dreng! Nu har de i en Skole i Værbhus begyndt at straffe Drengene lige som Gstrup straffer Holstingsmandene: naar de har gjort noget, bliver de sendt hjem.“

„Det er da Egen vel?“

„Gulstrofme! Det har selv skaaet i „Naisen“.“

„Og saa vil Du ha'e vi skal lade det!“

„Tammen det har ogsaa skaaet i andre Skole. Det var en Religionslærer, der hed Hr. Mollin, han sa'e noget om den franske Revolution, og saa sa'e han noget om Kongen og Gstrup, og saa begyndte de tolv Drengene at strige og flåbe sig, men den tre endte sig ingen Ting, for han sad og saa. Og de vilde ikke lade Bæren tale ud, for faaen saan det var, var det Majestætsforræderie mod Gstrup, men naar han havde faaet Lov til at tale ud, var det ikke blot en Majestætsforræderie.“

„Nemmer! Ikke noget budende Majestætsforræder!“

„Og saa gik de ned til Indpeltøren og angav Bæren.“

„Na, det havde ha'e været nok! Ikke forfærdige sig vi har de faat.“

„Du tosfag! Det er osse nogle helt anderledes Drengene end vi! De er rageringsdyrlige Drengene, de er alle sammen inde i den konervative Klub derovre, og saa har de det formaal at gøre efter naar nogen sier noget om Regeringen og sig det igen, lige som Bledy, Hestegter, Jernsen. Men da Bæren kom ned til Indpeltøren, saa fik han taalt ud, og saa kunde man jo høre, at det ingen Majestætsforræderie var, og saa til Straf blev Drengene sendt hjem i tre Dage.“

„Det var jo akkurat ligesom da Molboerne brændte Tølen. Saa vi kunde saa den Straf indført i vores Skole.“

„Du tosfag! Naar vi havde satte faaen et Dyr i Skene, saa maatte vi jo til sammenlægge os og lave Komité . . .“

„Kom i hua . . .?“

„Jæ! — Og der maatte straffes Lov, og hvem der fik den fætte Kule havde fætte Kufen ud.“

„Sikke noget Bærel! Der er jo slet ikke Tale om at fætte.“

„Og Du ikke forstaa det, dit Job, at det er faaen en Færdmaade, man sier, naar En skal vælges til at lede Dyrret.“

„Men det bliver alligevel noget Bærel, naar vi skal til at tampe Bæren; Enden bliver da: a) han fik os os no' n paa Smunden og la'r os fætte over i Skindet for at fætte os hjem.“

„Naar hun endda vilde de va' fætte over hos Bærene; men det gør hun ikke. Saa er det blot b) det vi la'r var. Men det maa alligevel være noget andet, det Drengene i Værbhus, og var de ikke konervative og hørte til Regeringspartiet, saa fore de heller ikke!“

Vittighedsbladet »Ravnen«, der var organ for Socialdemokratiet, valgte ligesom »Punch« at gå uden om selve Ussing-affæren og lod københavnske drenge filosofere over problemerne: »Det var jo akkurat ligesom da molboerne dronedes ålen«.

nemlig af Dahlenborg en afskrift af ministeriets skrivelse, men meddelte naturligvis i de respektive blade kun det af den, som passede i deres kram, dvs. fremhævede misbilligelsen og undlod at oplyse om tilfredsheden med Ussing undervisning; desuden knyttedes kommentarer til, som ikke kunne fornøje nogen på skolen. Pastor Ussing forlangte derefter, at Dahlenborg skulle berigtige bladenes fremstilling, og da han ikke ville det, sendte Ussing ham et brev, som det ikke må have været rart for Dahlenborg at skulle indsende til ministeriet. Det hedder heri: »Hr. rektorens oplysning, at De selv har givet Aarhus Stiftstidende en afskrift af resolutionen og dog hverken har følt Dem opfordret til at forlange udeladelserne og omskrivningerne berigtigede eller til at tilbagegive bladets øvrige krænkelser, godtgør endnu engang for mig, at fortsættelsen af min gerning som religionslærer for ungdommen er en umulighed i den skole, hvor rektor stiller sig på deres side, som uden virkeligt kendskab til en mand vover at tilsøle både hans person og hans stilling i samfundet...«².

Med pastor Ussing øjeblikkelige fratræden som religionslærer i protest mod Dahlenborgs passivitet, var affæren endelig forbi. Lærerne ved skolen, der tidligere havde tolket deres sympati for Ussing, sendte ham nu et brev med »en beklagelse over i ham at miste en alvorlig lærer og en afholdt kollega«, og overlærer Kleisdorff¹⁴ resumerer i marts 1887 i et brev¹⁵ til sin tidligere kollega, adjunkt A. V. Gram¹⁶, sit syn på sagen således: »Jeg – og det er alle lærernes opfattelse – forsvarer naturligvis ikke Ussings optræden, som forekommer mig temmelig uforsigtig og lidet pædagogisk, men hele sagen er dog så gemen, idet den har fået det omfang, den har fået, ved en ganske simpel forfølgelse fra Chr. Nielsens side, idet han fejlagtig har antaget ham for venstremand, hvortil kommer, at biskop Clausen vist nok har udvist en ikke ringe mangel på holdning, og Dahlenborg en fuldstændig dum og pjaltet optræden«.

På sine gamle dage mindedes Ussing i sine erindringer¹⁷ de politisk spændte tider i 1880'erne og fortæller, at han dengang »formodentlig i nærheden af et valg« mødte dr. Pingel på gaden i Århus. »Ganske umiddelbart trykkede jeg min gamle lærers hånd, men dette viste sig at være ganske utilladeligt i højrepartiets øjne. Rygtet fik travlt, og jeg mærkede ofte en uhyggelig afstandtagen«. Om affæren i Kate-dralskolen beretter han, at han i en time under belysning af tidens stemninger »brugte en ironisk vending, i hvilken jeg i ungdommelig uforsigtighed indflettede Christian IX.s og Estrups navne. Det var mig så fjernt som noget dermed at udtale nogen dom over disse; jeg sigtede kun til, hvad andre kunne finde på at sige. Naturligvis har jeg udtrykt mig uheldigt, men overrasket blev jeg unægtelig ved af rektor at erfare, at mange var oprørt over mine udtalelser...«. Dahlenborgs andel i affæren omtaler han i øvrigt ikke.

Hele historien kan vel anføres som et advarende eksempel på, hvordan sund fornuft og nøgtern vurdering undergraves eller sættes helt ud af spillet, når de politiske lidenskaber er kommet i kog.

Dans i det gamle Århus

I forrige århundrede var dansen ikke hverdagskost. Der krævedes megen og omhyggelig forberedelse, før man kunne træde dansen på rette vis. Et bal var en oplevelse, noget, man så hen til med forventning og bagefter længe talte om. Det var på ballerne, det foregik: her mødtes de unge, hvad de ellers ikke havde mange muligheder for, og den gamle konversationsvittighed: »Har frøkenen været på mange baller i år?« havde aktualitet. I dag er dans ikke længere identisk med bal; danse kan man nogenlunde, hvor og når man vil, hertil behøves ingen balsal med strålende lysekroner, ingen balkort, hvorpå kavaliererne kan tegne sig til de enkelte danse, ingen specielt syet og med forventning imødeset balkjole. Men nogen oplevelse som dengang er dansen vel heller ikke mere.

Man kan få et indtryk af fortidens bal-ceremoniel ved at kigge i Selskabet Polyhymnias love fra 1832 og notere sig de regler for baller, som her er anført. Foruden på »højtidssdagene« var der hver vinter 6 baller i Polyhymnia, og naturligvis skulle det gå pænt og anstændigt til på ballerne i denne byens i selskabelig henseende toneangivende forening. Herom hedder det i lovene: »Ingen dans, som enten strider mod sædelighed eller anses for at være skadelig for helbredet, må opføres«. Der står dog intet om, hvad man anså for stridende mod sædeligheden, og heller ikke noget om, hvornår en dans måtte betragtes som skadelig for helbredet. Men straffen var hård for dem, der forbrød sig på dette punkt: 3 rdlr. i bøde af hver herre, der havde deltaget i dansen, og 5 rdlr. af den, der havde ført an.

Der var i det hele taget meget, man ikke måtte: »Ingen ugift mandsperson tillades at danse med støvler«. Hvis det betød, at en gift mandsperson gerne måtte danse med støvler, så undres man jo i vore dage lidt over en sådan forskel på gifte og ugifte. At man ikke måtte danse med sporer er indlysende, og det forbud synes da også at gælde både gifte og ugifte.

Selve dansen skulle gå efter ganske bestemte regler: »Når selskabet er talrigt nok, danses bestandig i tvende kvadriller, som benævnes første og anden, og hvis plads gøres kendelig ved 2 ophængte tavler. Så snart en dans er ophørt, veksler kvadrillerne plads«. »Enhver Chapeau (dvs. herre) skal, før der tilstedes ham at danse, hos bal-inspektionen udtrække et tegn, der viser, til hvad kvadrille han hører, og hvad nummer han har i samme...«. »I hveranden dans står i kvadrillerne de, der har de første numre, øverst, og i hveranden dans nederst, dog således at de første numre står øverst i første dans«. »Den, der går over i en kvadrille, hvortil han ikke hører, bøder, hvis

Den alsidige dansemester O. G. F. Bagge.
 Onde tunger udlagde navnet som:
 Oh Gud forbarme sig Bagge.
 Underskriften lyder: Berømt jydsk
 Danser, Digter og Deklamator; og
 nederst et citat af et af Bagges digte:
 Jeg iler hen den fagre Møe at skue.

det ej er en uagtsomhedsfejl, der efter given erindring straks rettes, 2 rdlr., og hvo der tager anden plads i kvadrillen, end den hans nummer tilholder, bøder 1 rdlr.«¹.

Der var altså mange ting at iagttage, når man ville på bal i gamle dage, og der kan nok have været brug for danselærere, som kunne indvi de unge i dansekunstens hemmeligheder.

I vore dage varetages, om ikke just Terpsichores kunst, så dog selskabsdansens tarv af Danseringen, og de nye danse kommer frem samtidig og i autoriseret form. Anderledes i gamle dage, da var de omrejsende dansemestre ikke organiserede, og deres kvalifikationer må betegnes som yderst forskellige. Flere af de tilrejsende danselærere var tidligere figuranter ved Det kgl. Teaters ballet, ja, i 1807 gaves undervisning af en tidligere solodanser *W. Jansen* samt af *J. V. C. Stahl*, der ligeledes havde været danser ved nationalscenen². Men i almindelighed havde disse Terpsichore-dyrkeres tilknytning til balletten været periferisk og temmelig kortvarig – og så var det jo i øvrigt slet ikke ballet, der skulle undervises i, men skikkelig selskabsdans.

Den mest kendte af de omrejsende dansemestre i de første tiår af forrige århundrede var O. G. F. Bagge, der efter en kort periode som figurant ved Det kgl. Teater havde ført en omtumlet tilværelse som »danselærer, rejsende, skribent, tolk og translator, sekretær i fransk tjeneste, husejer, boghandler, skuespiller og deklamator«. I 1809 gav Bagge undervisning i Århus i de nyeste danse. Taksten var 3 rigsdaler månedlig, og for den pris gaves to timers lektion daglig. Det var da at få smæk for skillingen³.

Bagge skildres som langstrakt og mager med et rynket, dybtffuret ansigt, en stærkt rødfinnet næse, der ragede frem som et fyrtårn, et par små tindrende øjne, hvori en vis godmodig jovialitet blandede sig med usikre, vilde glimt; han gik med en fedtet kasket på tre gråsprængte hår, en gammel luvslidt kjole, hvori flertallet af knapperne manglede; den ene hånd var dybt begravet i lommen på et par nankinsbukser, hvis farve oprindelig havde været gul, men nu spillede i alle nuancer; i den anden hånd havde han en lille, stumpet kridtpibe. Han bar støvler, hvis sål og overlæder havde separeret sig efter et af mange genvordigheder betegnet liv; hans stemme skingrede i diskant og ledsagedes af livlige gebærder.

I 1810 havde Bagge arrangeret en opvisning i »Det dramatiske Selskab« i Århus med velvillig assistance af »Dramatikken« skuespillere. Forestillingen fandt sted i Løveapotekets sal, også kaldet »apotekerens loft«, og Bagge spillede selv med; men desuden optrådte han sammen med eleverne fra sine dansekursus i en ungarsk »Entré«⁴. Det må være en sådan forestilling, der hentydes til i en senere avisfejde af en poet, der ikke kan kaldes Bagges ven:

Med krummet arm, barsk som en bjørn,
 han danser en solo med 18 små børn,
 skønt agterkastellet er noget svær –
 det er snurrikt, han ikke taber sit vejr.

Dandse-Underviisning.

Efter Tysforbring aafter Undertegnede inarest muligt at begynde et Dandse-Cursus for Borne og et for Borne, i Klubben „Harmoniens“ Locale, der godhedsuldt er mig overladt til Udnyttelse. Da jeg i flere Aar har underviist i Dands og erhvervet mig (saavel fra Stuebørn som fra flere Steder her i Jylland) gode Anbefalinger, smigrer jeg mig med, at de ærede Familier her i Byen vilde antage deres Børn til min Veiledning, forstikkende, at Enhver skal finde sig veltilfreds med de opnaaede Resultater.

Tilføjet aafter jeg at begynde en Singskole for unge Herrer og en for Børn, hvori alt til Singskolelærerne henhørende vil blive gennemgaaet; denne Dvæls foretages en Time daglig, for den billige Betaling af 2 Mk. ugentlig.

De, der i ovennævnte Gjenstande ønske at deeltage, vilde behagelig henvende sig i mit Logis, paa Gæstgivergaarden „Skandinaviens“.

Århuus, den 9de Marts 1818.
 J. M. Maarup.

En annonce om danseundervisning fra 1848. Tilsyneladende står der rigtignok 1818, men det skyldes kun dårligt tryk på dårligt papir: »Skandinaviens« eksisterede slet ikke i 1818, »Harmoni« heller ikke. Den havde lokaler i Vestergade og var en selskabelig sammenslutning svarende til »Polyhymnia«; medlemmerne bestod af de jævne borgere, som ikke var fine nok til at blive optaget i »Polyhymnia«. Forresten ville man heller ikke have hvem som helst med i »Harmoni«, hvor man holdt møder for at stemme om forslag til optagelse af nye medlemmer, og det var ikke alle, som kom gennem nåleøjet.

Alligevel gør han ret artige spring,
 hopper og skræver som ingenting.
 Det dunder i apotekerens sal –
 Messieurs! Den komedie er kapital.

Som danser var Bagge elev af Galeotti, og han kæmpede drabeligt mod Bournonville sen., mod valsen og andre af de nye danse, som dengang kom frem. I et af hans polemiske vers hedder det:

O, gid jeg kunne sadle op Pegasen,
 jeg ville drage formelig i kamp
 mod valsens hurliburli snurrerasen,
 mod cotillons den pæredumme fjasen,
 mod carilons gemene klap og tramp,
 og skævhed, femtrin, takløshed og stamp.

På prosa lyder hans dom om de nye danse ikke mindre drastisk: »At hænge med næsen, strække fingrene ud som møggreb, skræve og slæbe en holstens vals ud af takten, klunte sig frem som en dragkiste i jordskælv og springe vildt som en tønde på storkeben kaldes – at danse«. Det er en verbal frodighed, som ikke giver Klaus Rifbjerg meget efter.

For Bagge var livet en kamp, men han synes ikke at have været ked af en rask lille krig engang imellem, i hvert fald luftede han glad

og gerne sit poetiske talent i avis-polemikker, som dengang ofte gik på vers; både motiver og midler i hans polemik var ofte en smule anløbne, således i en avisfejde mod en danselærer Scavenius, som – åbenbart uden tilstrækkelig grundlag – smykkede sig med en løjtnants titel. I Aarhuus Stiftstidende stillede en anonym indsender ham derfor det ondskafulde spørgsmål, hvorfra han havde sit løjtnantskab, og da Scavenius havde svaret noget væv og udenomssnak, rykkede Bagge frem for at benytte den gode lejlighed til at skade en konkurrent. Han drejede behændigt striden om i sin egen gade i et

Nota Bene

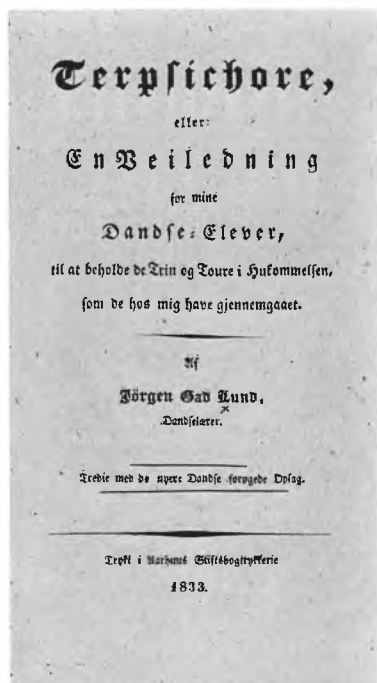
At i en lille by en schnurbart kan
indbilde folk: han er »stedholder«, man
kan tilgi: skinnets knægten gør til herre.
Men at man i de større byer tror
en dansefusker mester på sit ord,
tykkes mig to hundred gange værre⁵.

Nu havde Bagge snildt mistænkeliggjort den uheldige løjtnants evner som danselærer, og det gjorde så mindre, at han også selv blev angrebet, da en anden kamphane blandede sig i striden og tugtede Bagge med et

Bene Nota

At fårekylings lyd er bardesang,
og at man hører Wessels harpeklang
i hver en vægters pibe,
det kan tilnøds passere i Løgstøt;
men at man tror derpå i Helsingør,
nej! det kan f. ikke selv begribe⁶.

Enkelt danselærere nøjedes ikke med praksis, men forsøgte sig også som teoretikere, således Jørgen Gad Lund, hvis vejledning »Terpsichore« blev trykt i Aarhuus Stiftsbogtrykkerie og kom i hele tre oplag. Jørgen Gad Lund havde været danselærer ved Sorø Akademi, hvad han mærkeligt nok ikke synes at have prælet med i sine annoncer om danseundervisning.

St. St. Blicher havde i sine unge dage moret sig med at polemisere mod Bagge med det resultat, at Bagge senere hen aldrig forsøgte en lejlighed til at fare i benene på Blicher. Den ækle Bagge kaldte Blicher ham og hævnedes sig ved at bruge ham som model, for eksempel til figuren professor Spring i novellen »Fjorten dage i Jylland«, om hvem det hedder, at »han påstod, at hans kunst (dansekunsten) var fundamentet til alle andre, ja til alle videnskaber – moralen med. Den samme professor Springgås tog aldrig hatten af for et menneske, som gik udad med fødderne, var han endog kongens første minister...«.

Også i den lille komedie »Avisfrieriet« har Blicher anbragt en komisk figur i Bagges lignelse, Sving hedder han, og på spørgsmålet, om han er dansemester, svarer han: »Solodanser, min dyrebare! forhen solodanser ved teatret; men der havde jeg en rival, og to sole på een himmel, ved De nok, går ikke an – han misundte mig – bestak min skomager – hvad sker: i en flik-flak sprang min ene sko – jeg faldt – parterret lo, og jeg – forlod teatret for evigt: nu danner jeg den tilvoksende ungdom...«.

De fleste danselærere i første halvdel af forrige århundrede rejste

som Bagge og Scavenius fra by til by, anmeldte først deres komme i avisen, hvor de naturligvis også fremhævede deres særlige kvalifikationer; således kunne figurant ved Det kgl. Teater *P. Poulsen* reklamere med, at han havde været danselærer ved Søkadetakademiet og havde en anbefaling fra chefen, admiral Sneedorff. Eller de kunne, som danselærer *Fr. Zangenberg* i 1824, regne alle de forskellige danse op, som de underviste i: »de nu så yndede *kvadriller* med alle deres afvekslinger, *Tamper*, *Figaros*, *Fandango*, wiener-, tyroler- og russisk vals, franske contredanse etc.«⁷.

Når kursus var forbi, takkede man i avisen, for eksempel således:

Min hjerteligste taksigelse modtage ved min afrejse herfra byen de ærede forældre og foresatte, som værdigede mig deres tillid, de ærede elever, store og små, for de mange behagelige timer, jeg nød ved deres undervisning, og hver den, som gjorde mig mit ophold her så behageligt, at mindet herom vil være mig uforglemmeligt. Levvel! Vi ses igen!

P. Poulsen
Danser ved Det kgl. Teater⁸

En *Louis Rehne* »fra København« meddelte i 1847, at han havde etableret sig som handlende i Kolding »med kasketter og buntmagervarer... da min datter i 7 år har været hos en buntmager og har erhvervet sig betydelige kundskaber i dette fag...«⁹. Men Louis Rehne vedblev dog at rejse ud som danselærer. Senere solgte han også kobberstik og litografier og foreviste »Kosmorama«¹⁰. *Jørgen Gad Lund* havde tidligere været ved Det kgl. Teater og var elev af Bournonville senior. Han boede under Århus-opholdet hos skrædermester *J. Bang* på Skolegade, men i hvert fald i 1835 dansedes i apoteker *Reddeliens* gård, det vil sige Løveapoteket¹¹.

Der fandtes også enkelte dansemestre med fast bopæl i Århus; således høres i 1801 om *Hans Henrich Mohr* på Brobjerg; han synes imidlertid at have haft mange andre interesser end dansen, for han averterer i avisen, at man hos ham »kan bekomme udklinkede, gode, gamle tagsten, nemlig af de store, brede hollandske...«¹². Ellers var det mest militæret, der dengang – og i nogen grad også senere – afgav det største kontingent til danselærerstanden. En tid var det hoboist, det vil sige regimentsmusiker *H. Deetje*, som boede i Skolegyde og i 1814 »ved mange års ophold i Århus har givet information i dans og musik og har både her i byen og på herregårdene ved enden af informationen haft den glæde at erhverve sine elevers og deres foresattes... fuldkomne tilfredshed...«¹³ – ja, ja, når han selv skulle sige det. I øvrigt gav hans kone også undervisning i dans¹⁴. Af andre hjemlige danselærere må nævnes *Frantz Hagelstrøm*, der var gymnastiklærer ved 1. jyske regiment¹⁵, og især vagtmester og gymnastiklærer *Vilhelm Bovien* eller *Bonvien*, som også underviste i svømning, fægtning og hugning. Han havde en god presse og roses »fremfor så meget

Vagtmester Stilling, som Rasmus Nielsen omtaler i sine erindringer, og som han selv har tegnet. Nogen stor dansemester ser han jo ikke ud til at have været.

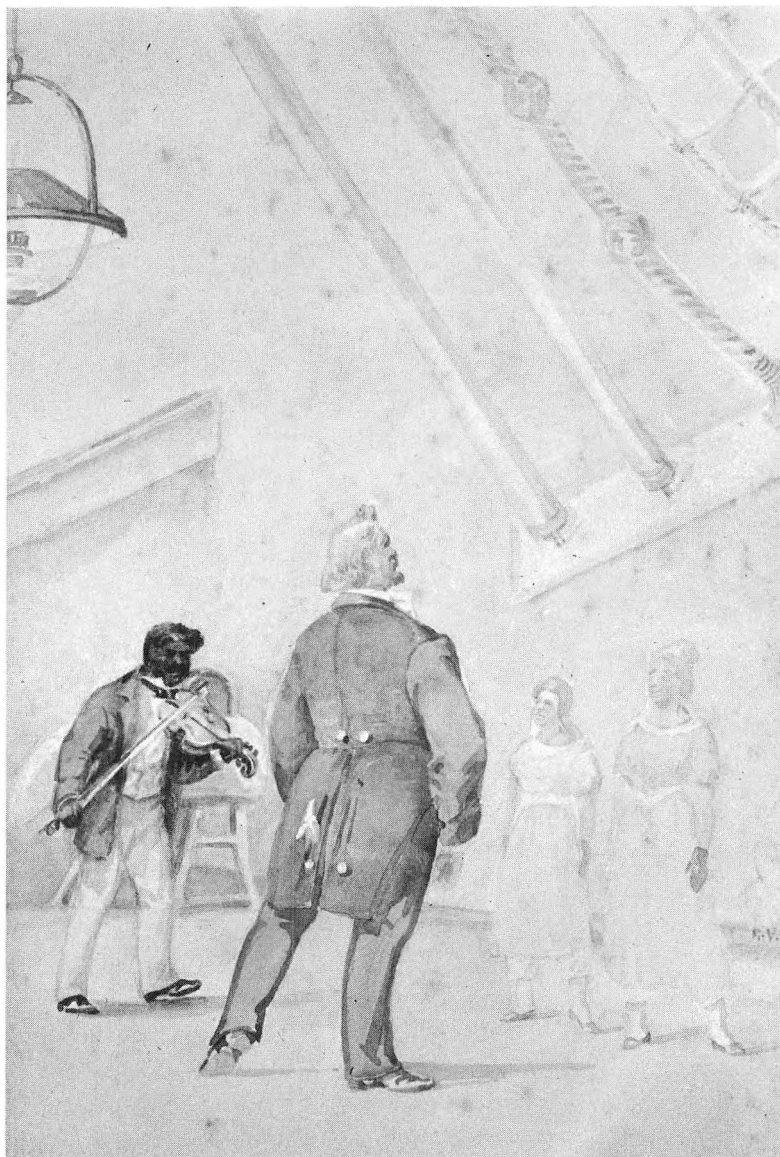
»Vor »Orpheus« i stemning« er
Fr. Visbys titel på dette billede.

»Orpheus« var skræddermester A. W. Ree, der åbenbart har haft en biindtægt som violinist ved danseskolerne. At han har været noget ved musikken, kan man også slutte af, at han i 1860 averterer »to gode violiner og en udmærket violoncel« til salg. Han boede da i Frederiksgade, men flyttede senere til Graven og Volden.

andet, man så ofte ser udbasunet. Hr. Bovien har vist, at han har forstået at bibringe selv det allermindste barn smuk holdning og rigtig takt, to ting som er det vigtigste for at kunne danse smukt. Når dette opnås, så kan det være eleverne det samme, om mesteren har lært hos Galeotti eller Bournonville«. Det sidste var et hip til Bagge, som altid himlede op om Galeotti, og til Jørgen Gad Lund, der som nævnt reklamerede med at være elev af Bournonville senior. Den største hæder opnåede Bovien dog i 1835, da prins Ferdinand og prinsesse Caroline »bærede hans danseskole med deres høje nærværelse«¹⁶. Der var jo ikke mange forlystelser i Århus – og måske var der pæne piger at se på i dansesalen. Det var en af prins Ferdinands fornøjelser.

I 1840'erne var det vagtmester ved dragonerne *Hans Nielsen Stilling*, der var førstemand i den hjemlige danseinformation. Som følge af hans mangeårige virksomhed som kavalierist besad hans ben dog ingenlunde en Bournonvilles smidighed, hedder det i erindringer fra den tid, og hans koreografiske indsigt var uhyre beskeden¹⁷. Også hos de omrejsende danselærere stod det forresten ofte sløjt til med

Fr. Visbys akvarel viser »kaptajn Schøenberg som danselærer i latinskolens gymnastiksal«. Violinen trakteres af skræddermester A. W. Ree. Om Visby har ret i, at Schøenberg var »kaptajn«, er måske tvivlsomt, i hvert fald har det så nok været kaptajn i borgerbevæbningen. Derimod kan man tydeligt se, at hans danseundervisning tog »særdeles hensyn til anstand og gang«, som det hedder i en af hans annoncer fra 1855.

indsigt og faglig dygtighed; det ses for eksempel af en lille avisfejde i 1851 mod en skuespiller *F. Sørensen*, der forsøgte sig i dansekunsten. Han havde i sine annoncer været uforsigtig nok til at tale om sin »heldbringende metode«, der især skulle være glimrende over for børn, og da afdansningsballet nærmede sig, optoges i avisen en anonym og yderst ironisk opfordring til at møde talrigt op til hr. Sørensens opvisning for at se de fremskridt, hans for børn heldbringende metode har kunnet bevirke. »Man vil da forbavses over den færdighed, eleverne lægger for dagen; ja, der gives sågar dem af børnene, der danser lige så godt nu, som da de begyndte kursuset«¹⁸. Hr. Sørensen søgte at klare sig ved i et værdigt-fornærmet svar at gøre

opmærksom på, at der er forskel på at skænke småsnapse for bønder (den anonyme indsender har formodentlig være restauratør) og så at lære børn at danse, ligesom han mente, at hans renommé som danselærer hvilede på en solid grundvold: erfaring og duelighed¹⁹. Men hans antagonist svarede igen og rådede den gode danselærer til at gå sagte med dørene, hvis ikke han ønskede »attest« fra de fleste forældre, som havde haft børn på hans danseskole, om beskaffenheden af hans »heldbringende metode«²⁰. Hr. Sørensen skyndte sig efter et dårligt besøgt afdansningsbal at forlade det utaknemlige Århus.

En »vgl. eksamineret danselærer« – hvad det så kan have været – træffes første gang i slutningen af 1840erne; hans navn var *J. M. Maarup*²¹, og han havde tillige lagt sig efter den dengang endnu spændende nye kunst at fotografere efter Daguerres metode. I disse år begyndte også en række nye danse at blive moderne, først og fremmest polkaen. Tidligere havde man danset holstensk vals, hamborgskotsk, tyrolervals, engelskdans og – når det kom højt – en française. Omkring 1850 dukker alle mulige polka- og mazurka-variationer op: la véritable polka, polka-fandango, mazurka-polka, tyroler-mazurka, polka-française osv.²² Senere høres om Les Lanciers, den nye française og alle kvadrillerne: Eugenie-kvadrille, jule-kvadrille, le prince imperiale og – som et offer til datidens politiske sensation – en Garibaldi vals²³.

Da Århus fra 1850erne tager til at vokse efter en voldsom målestok, vokser naturligvis også antallet af danselærere, både de hjemlige, fastboende – fortrinsvis rekrutteret blandt garnisonens underofficerer – og de tilreisende. Fordringerne til danseundervisningens kvalitet voksede også: dans kan være en overmåde eksklusiv ting; man danser jo dog ikke med hvem som helst og gjorde det især ikke dengang, da befolkningen var opdelt i selskabeligt ret skarpt adskilte grupper, der hver havde deres foreningsliv: Polyhymnia, Handels- og Kontoristforeningen, Håndværkerforeningen osv. Det var her, man dansede. Sagens betydning i datiden afspejles gennem en redaktionel meddelelse i avisen i 1854: »Det vil sikkert interessere en del forældre og unge damer her i byen og omegnen, at madame *Rosa Price*, ledsaget af hendes søn *Carl Price*, der er en bekendt, udmærket danselærer, vil fra København indtræffe hertil for at give undervisning i dans. Det for unge damer bestemte kursus vil især blive med hensyn til de nyere danse, som i den senere tid er indførte på hovedstadens baller...«²⁴.

Fru Rosa Price gav i mange år danseundervisning i Århus, fra slutningen af 1860erne kom hun sammen med datteren, fru *Amalie Hagen*. Senere fortsatte fru Hagen sammen med sin datter, frøken *Dagmar Hagen*, og denne igen sammen med frøken *Louise Puls*, en kombination, som sikkert vil huskes af mange ældre århusianere. Omkring 1870 oprettede søstre *Flora* og *Josephine Hoffmann* dansekursus i Århus. De tilhørte en i 1840erne meget kendt cirkusfamilie og havde i deres første ungdom gjort stor lykke med karakterdanse i manegen, ja, i 1847 engageredes de til en stor cirkus i Berlin for den svimlende

Billedet er taget fra en tysk »Katechismus der Tanzkunst« fra 1876, der såmænd i sin tid har tilhørt Aarhus Haandværkerforenings bibliotek. Der har man altså ønsket at sætte sig ind i dansekunstens finesser. De dansende kunne ellers godt se ud til at danse den danske folkelige »Den toppede Hone«, men det er noget meget fornemmere, nemlig »Les Ronds« eller på tysk »Ringelreigen«.

gage af 160 prøjsiske thaler månedlig. Nu var de blevet noget ældre og havde slået sig på danseundervisning; de kunne også pege på en række smukke resultater fra danske og svenske byer og havde i nogle år god søgning i Århus. I erindringer fra begyndelsen af 1870erne er bevaret en skildring af søstrene Hoffmanns danseundervisning: »Josephine var en svær dame, som altid var forkølet og gik med sjal. Flora var den slanke og smidige person og egentlig den, som havde arbejdet. Jeg kan endnu se hendes magre ansigt for mig med de smukke, markerede træk og det brune bølgede hår redt ned over ørene. Hun stod i reglen midt på gulvet, klappede i hænderne som takt og akkompagnement til de første dansetrin, og en, to, tre, og en, to, tre, således lød det for vore øren. Hun var dygtig men meget bestemt... Vi lærte både menuet, Les Lanciers, francaise, russisk kavalieri og mange forskellige runddanse...«²⁵.

Denne skildring er fra Fredericia, men fremgangsmåden har nok været den samme i Århus.

Det var dog ikke udelukkende damer, som tog sig af danseundervisningen; både blandt de tilrejsende og de fastboende var mændene i flertal: fra Det kgl. Teater kom balletfolk, der benyttede teatrets ferie til at tjene en ekstraskilling ved at give danseundervisning i provinsen, således i 1860erne *Charles Carpentier*, »balletdanser ved Det kgl. Teater«²⁶. Det lød jo flottere end blot »danselærer fra København«, som *L. Egede* måtte nøjes med²⁷. Ja, selv Det kgl. Teaters berømmelige solodanser *Hans Beck* havde i 1893 et dansekursus i Århus²⁸. Men efterhånden blev Århus næsten selvforsynende på dette område, og det var især underofficerer, der lagde sig efter dansekunsten: der var kvartermester *Lindholm* og den senere krigsassessor *Lassen*, der først boede i Møllestien og derefter på Volden²⁹; hans danseskole overtoges i 1870erne af stabssergent *S. Petersen*³⁰, der også

fik titlen krigsassessor og var gymnastiklærer ved Katedralskolen; han holdt sine danseøvelser i Håndværkerforeningen. Der var endelig sergent *W. Selsted*, som foruden i dansen også gav undervisning i fleuret-fægtning, hugning og bajonettfægtning³¹, og flere andre. Det er rimeligt, at »anstand og god holdning«, det vil sige stram, militærisk holdning, hos disse lærere spillede en stor rolle, og at undervisningen foregik med smældende underofficers-appel; men i øvrigt var den ikke ringere af den grund, om end måske nok mest anlagt for drenge – tøsene tog man med som et nødvendigt onde.

I begyndelsen af dette århundrede ændrede dansen imidlertid karakter, ikke blot som tidligere ved små knopskydninger og variationer af det gamle, men revolutionært, gennemgribende og rystende alt i sin grundvold, samtidig med at jazzen lidt efter lidt afløste de gamle dansemelodier à la Strauss og Lumbye. Der var en overgang voldsom reaktion hos det ældre slægtled over for denne udvikling; man fandt den moderne dans uskøn og uanstændig og lagde den inden for foreningslivet alskens hindringer i vejen. Men naturligvis sejrede det nye, den moderne dans; man ser det alene af en lille notits i avisen i 1913: »I Hotel Royals marmorsal demonstrerede frk. *Laage-Petersen* og hr. *Thorsø* i aftes den nye og så moderne dans »Tango« for et elegant og stærkt interesseret publikum«³².

Men dermed er vi ikke mere i det gamle Århus, hvor baller var en fast bestanddel af det selskabelige liv. Dansen har i vort århundrede udviklet sig dels som en slags sport og dels som en hverdagsforeteelse. Den sportslige udfoldelse kulminerer nu i store internationale dansekonkurrencer, og det synes ofte tvivlsomt, om man skal tale om amatører eller professionels. Hverdagskost er dansen blevet, fordi den nu praktiseres overalt, hvorsomhelst og nårsomhelst, mellem bordene i en restaurant eller i hjemmene til grammodifonen. Begrebet bal i den gamle betydning, bortset fra skoleballer og forenings-juletræsballer, er egentlig ophørt at eksistere; ballerne, som man havde dem i »Polyhymnia«, »Harmonien«, »Handels- og Kontoristforeningen«, eller hvor det nu var, med mødre og tanter i »kødranden« langs salens vægge, nøje overvågende de unge mennesker, især naturligvis de unge piger. Og hvor svulmede ikke det moderlige hjerte af stolthed, når datteren gjorde lykke og var omsværmet, særlig hvis hun syntes at favorisere en bestemt ung mand, som man godt kunne tænke sig som svigersøn. For det var jo på ballerne det foregik: her var en af de få muligheder, unge mennesker dengang havde til lidt mere intimt samvær – det var utænkeligt, at unge af forskelligt køn dengang kunne tage på tur sammen – derfor var der i gamle dage hjertebanken både før og efter et bal, og resultatet kunne undertiden være en hel stribe forlovelser.

Begrebet forlovelse er vist forresten også gået ud af kurs – om man så vil betragte det som et tab eller et fremskridt.

På klapjagt i Riis Skov

Klapjagt i Riis Skov! Det lyder som en dårlig vittighed; og dog er det slet ikke så længe siden, der hvert år holdtes en veritabel klapjagt i skoven.

I fællesskabets tid, det vil sige dengang bymarken virkelig var fælles område, hvor borgerne havde ret til at lade deres køer græsse, var jagtretten udlejet. Al jagtret efter enevældens indførelse tilkom egentlig kongen, med mindre han gav afkald på den; det var derfor ikke helt hen i vejret, når stiftamtmand P. O. Rosenørn i 1820 averterede, at »den kongelige jagtrettigheds udøvelse på Århus købstads mark allernådigst var overdraget ham«¹, ja, hans broder og efterfølger som stiftamtmand, C. G. Rosenørn havde endogså fået jagtretten i de omliggende herreder: Vester-Lisbjerg, Hasle, Sabro, Framlev og Ning², så han må have været en vældig nimrod.

Da fællesskabet omkring 1840 var blevet ophævet, og det ved en forordning af 20. maj 1840 var fastslået, at jagtretten fremtidig skulle tilkomme grundejerne, begyndte ejerne af de udskiftede bymarker at få lyst til at lege med. Hvorfor skulle de ikke gå på jagt? Ved en rådstuesamling i 1848 blev det derfor vedtaget, at jagtretten på Århus bys marker skulle overlades vedkommende jordejere og lejere af byens egne jorder mod en årlig afgift til kærnerkassen af 2 skilling pr. td. land³. Det må jo siges at være billigt.

Men om Riis Skov var ingen bestemmelse taget, hvad jagt angår; man har vel regnet med, at der ikke var synderligt at jage efter. Det kom derfor som lidt af en overraskelse, da et medlem af byrådets skovudvalg – X – sammen med nogle ligesindede i 1880 foranstaltede en jagt i Riis Skov. Begivenheden kommenteres spøgefuldt af *Persiflex* i Aarhuus Stiftstidende⁴ i form af et »brev fra Århus«: Vi har det glimrende her, hedder det; foreløbig »giver vi greven«, vi holder klapjagt – vil du tænke dig – i Riis Skov. Havde det været i gamle stiftamtmand Rosenørns tid! Men de sidste 40–50 år »har rævene uforstyrret haft lov til at tage musene, der ødelagde den unge opvækst, som derfor også har trivedes fortrinligt«. Nej, det var ikke stiftamtmanden, som holdt klapjagt, men »os selv – vi, borgerne, folket«.

Så møder *Persiflex* et byrådsmedlem og undrer sig over, at han ikke er på jagt, men han forsikrede, at byrådet hverken havde besluttet eller foranstaltet »disse løjer«, som han sagde. Der var udsendt et cirkulære fra X med indbydelse, »men både borgmesteren og de

Stiftamtmand, kammerherre Carl Gustav Rosenørn (1784–1858) var først amtmand i Skanderborg, senere i Vejle, inden han 1828 efterfulgte sin broder P. O. Rosenørn som stiftamtmand i Århus. Han vågede nøje over, at ingen drev jagt på hans omfattende revier og indrykkede undertiden advarende annoncer mod krybskytter.

andre havde svaret »møder ikke«... kun to andre byrådsmedlemmer var deltagere, og det måtte altså være skovudvalget, som havde foranstaltet sagen på egen hånd«.

Naturligvis møder Persiflex så et medlem af skovudvalget, og undrer sig meget over, at han ikke er på jagt. »Nej«, var det let irriterede svar, »jeg har trolig gået og passet på alle de krybskytter, jeg kunne attrapere, og så skulle jeg selv agere krybskytte!... Der er aldeles intet besluttet i skovudvalget; sagen har ikke engang været for i et møde«.

Det var rigtigt nok, at der dreves en del krybskytteri i Riis Skov; man ser det bl.a. af forargede læserbreve i Aarhus Stiftstidende, som udtrykker harme »over den frækhed, hvormed *fangst af fugle* drives«; næsten hver morgen er man på færde, og forleden havde indsenderen fundet »en hare, fanget i en snare, som var udsat af en krybjæger... ugerningsmændene kan ikke være ubekendte, da de sælger deres rov her i byen... hvad har man en skovfoged til?«⁵.

Ingen syntes altså at ville tage ansvaret for den opsigtsvækkende jagt. Persiflex mødte et medlem af det borgerlige skydeselskab, som havde skydebane i Riis Skov, og han fandt anledning til at understrege, at hvis der i fremtiden fandtes mærker af skud i skoven, så skyldtes det »de skytter, som går frit omkring og skyder løs, så snart noget rører sig i buskene«, og ikke skydebrødrene, som skyder på bane efter et bestemt mål. Den sidste, Persiflex mødte, ræsonnerede over, at en af skytterne forleden havde udskældt en fuglefænger. Hvem skulle nu røfle fuglefængerne, når skovudvalget selv gik på jagt i skoven? Forresten havde udbyttet af jagten kun været to ræve, tre harer, en skovskade og en tællepikker. Man burde hellere få en skovfoged med, »så behøvede man næppe være seks mand om en ræv og tre om en hare«.

Hvem X, det medlem af skovudvalget, der havde foranstaltet jagten, var, har samtiden sikkert vidst god besked med. Om Persiflex har været redaktør J. M. Mørk selv, kan ikke vides nu, men noget kunne tyde på det: som mangeårigt medlem af byrådet og nøje inde i dets funktioner kendte han præcis forretningsgangen i byrådet og de forskellige udvalgs kompetence, og hans våben har da naturligt nok været en mistænkeliggørelse og underkendelse af det formelle grundlag for jagtens afholdelse: byrådet så lidt som skovudvalget havde besluttet denne jagt, altså var den en privat foranstaltning, som et medlem af skovudvalget ved en tilsnigelse havde fået i stand og uberettiget givet en officiel karakter. At Mørk i hvert fald principielt var imod jagten i Riis Skov kom tydeligt frem i byrådet i 1883, da man her drøftede det formålstjenlige i en jagt for at udrydde rævene. Mørk »fandt det latterligt, at man i en af byens borgere tilhørende skov ville optræde som adelige herregårdsjægere. Desuden forstod de her optrædende jægere sig aldeles ikke på jagt, og der kunne som følge deraf let befrygtes ulykkestilfælde...«. Han ønskede ikke, at man skød rævene, som gjorde megen nytte ved at udrydde

var dog en trøst, at lægerne Brøndsted og Høegh-Guldberg var med på jagten: det er altid godt, at lægehjælp er ved hånden ved den slags lejligheder. Af byrådsmedlemmer så reporteren overretssagfører Kier og skolebestyrer Fenger¹⁰.

Af byrådsmedlemmerne må dog også kammerråd Esmann have været med, for i Aarhus Amtstidende taler en indsender om »kammerråd Esmanns jagter, både hans private og hans offentlige (byrå-dets)«, og der spørges i den anledning: 1) hvilke forberedelser er der truffet? 2) hvornår skal komedien spilles? 3) er det sandt, at det høje byråd for at få vin til de stegte dyr har i sinde at tage entré til skoven den dag? 4) i bekræftende fald: er det lovligt?¹¹ En anden indsender i Aarhus Amtstidende spørger, »om skatteydernes penge skal spises op af medborgere, som har råd til at betale? Skoven er byens, og dyrene er byens, men byen er ikke det samme som byrådet. Fordi byrådet skyder dyrene, skal det ikke have lov at eje dem. Dyrene er skatteydernes. Med hvilken ret spiser de vore dyr? Det er uretfærdigt«¹².

Også mere revyagtig behandling var byrådsjagten i 1884 ude for, således i bladet »Aarhusianeren«, der i lidt anstrængte vers kommenterede lokale begivenheder. Om jagten i Riis Skov hedder det:

...Rådet har på jagten eneret,
møder årligt jægerklædt komplet;
dyrene til møde tilsagt blir,
fattiglemmerne (der brugtes som klappere) til gavn og svir.
Strængt forbydes – gar ved magt, De ved,
uvedkommendes delagtighed;
thi det kunne hænds de tov en gæv
skatteborger for en lumpen ræv.

Eller i et andet versemål:

...ikkun i skoven
er de (byrådsmedlemmerne) lidt hoven;
når til den en rævesyr
tyr,
bliver den lagt hen
til efterårsjagten,
hvor de gir det lille dyr
myr!
Indtil da i pløret
fredes den – dog bør'et
mærkes, torsdag gør'et
godt at ha bag øret:
fyren lånt er, mod kvittering, til
mulig brug ved det turneringsspil,
som i ugentlig servering vil
blive budt os i træningsstil.

Således smilede man højlydt ad jagtherrerne, som imidlertid ikke lod sig afskrække. Det med skatteydernes penge holdt byrådet dog ikke af, og man understregede derfor, at deltagerne i jagten selv

Redaktør af Aarhus Stiftstidende J. M. Mørk var født i Århus og havde i sin tid været købmand. Fra 1861–73 var han folketingsmand for Århus og bidrog bl. a. til, at den jyske længdebane ikke fik hovedstation i Brabrand med stikbane til Århus, således som det oprindeligt var planlagt. Men især spillede Mørk en fremtrædende rolle i byrådet, som han var medlem af fra 1854 til sin død 1889. Både her og som redaktør af Aarhus Stiftstidende arbejdede han ihærdigt for byens vel: enhver sag, som angik Århus, tog han standpunkt til – også klapjagterne i Riis Skov.

afholdt udgifterne, og at jagtudbyttet bortauktioneredes, og at det derved indkomne beløb tilfaldt kæmnerkassen. Så var den kritik afværget, og man kunne med bedre samvittighed tage del i fornøjelserne.

Stort var der jo ikke at skyde i Riis Skov, men da byen i 1896 købte Marselisborg – »vort gods«, som århusianerne med stolthed kaldte gården dengang – blev der ikke så lidt mere mening i byrådsjagterne, og de tog da også et vældigt opsving. Men indtil da var Riis Skov den eneste skov, byen ejede, og jagtinteressen måtte således foreløbig samle sig om den.

Efter den megen diskussion om jagten i 1884 faldt sindene lidt til ro, og i de følgende år afholdtes jagterne i al stilfærdighed uden diskussion i byrådet eller polemik i aviserne; jagternes fjende nr. 1, redaktør Mørk, døde desuden 1889, og ingen andre i byrådet synes at have haft lyst eller energi til at kæmpe mod de offentlige klapjagter, som heller ikke var fri for at være omgivet af et let komisk skær. Da således apoteker Meyer i 1894 spurgte i byrådet, om man ønskede i år at afholde jagt i Riis Skov, vakte forespørgslen »betydelig munterhed, og læge Ørum sagde, at der vist ikke mere var jægere i byrådet«. Men Meyer fortalte, at skovrideren havde sagt, der var en del ræve i skoven, som generede beboerne og altså burde skydes. Borgmesteren mente, at skovfogeden vel kunne overkomme at skyde de ræve, og dertil sluttede byrådet sig¹³.

Tilsyneladende havde man altså slet ingen interesse i byrådet for klapjagten i Riis Skov, og det var sikkert også kun de meget få særligt jagtinteresserede af medlemmerne, som tog affære; de synes til gengæld at have været ihærdige, men tillige forsigtige, for vedtagelsen af jagterne skete gerne i de lukkede møder; så opstod der ikke så let ubehagelige diskussioner, som man kunne spinde videre på i aviserne.

Bladene noterede dog altid jagtudbyttet: i 1893 »nedlagdes 3 ræve og en hare. Bagefter samledes jagtherrerne til en middag i »Polyhymnia«¹⁴. I 1898 var udbyttet »2 harer, en ræverød kat – og en anskudt dreng fra Vejlby, der dog heldigvis slap med at få et skud hagl i bukserne. Jægerne skillingede sammen til et par nye bukser til drengen, og så var den smerte overstået. Dog, nu var de øvrige klappere lidt misundelige på den lille fyr, der havde været så begunstiget af heldet«¹⁵. Og så var dette ikke særlig imponerende resultat først nået, efter at jagtherrerne havde styrket sig ved en bedre frokost hos hr. Iver Rasmussen i Pavillonen, ligesom de om aftenen måtte hvile ud ved en middag hos hr. Gudnitz i Handels- og Kontoristforeningen. Der havde været i alt 13 deltagere i jagten – de specificeres ikke – men deraf var en del »ikke-byråder«, således kammerråd Esmann, som dog tidligere havde været medlem af rådet, købmand Jaster og gartner Stabell. Endnu i 1909 noteres en byråds-klapjagt i Riis Skov; dens udbytte var 1 ræv og 2 harer, og det var grosserer Schourup, som tog Mikkell på sin samvittighed¹⁶.

Det kan undre, at der på den tid overhovedet var noget at skyde i Riis Skov; men det må erindres, at byens bebyggelse dengang ikke nåede nær så langt ud som i vore dage; der boede også kun ganske få mennesker i villakvarteret i sammenligning med nu, og færdslen gennem skoven var derfor langt mindre end i dag. Da store dele af byens jorder endnu var ubebyggede, havde vildtet altså mulighed for at opretholde livet. Det var heller ikke så længe siden, at skovene syd for byen havde vrimlet med vildt: Endnu i 1830'erne averteres i avisen, at der »af Marselisborg jagtdistrikt kan til billig pris erholdes rådyr og harer, når de betimelig bestilles hos skovrider Schou«¹⁷. Det samme var tilfældet med råvildt fra »Moesgård vildtbane«, og man behøvede her kun at gøre sin bestilling »et par dage forud«¹⁸.

Da Århus kommune i 1896 havde købt Marselisborg, blev jagtspørgsmålet derfor langt mere rimeligt og realistisk, selv om vildtbestanden også i Marselisborg skov i årenes løb var blevet formindsket ikke så lidt. Allerede 1897 vedtog byrådet at lade »Marselisborg-udvalget foranstalte en jagt afholdt på godset«, og avisen mener, at »dette til reguleringen af vildtbestanden på århusianernes revier sikkert fornødne arrangement hører antagelig til de mindre hårdt tyngende udvalgs-byrder«¹⁹.

Marselisborg-udvalget afholdt klapjagter i de følgende år, og undertiden afsluttedes de med en middag hos udvalgets formand, over-

Pavillonen i Riis Skov, som den så ud i 1874.

retssagfører Chr. Kier, og synes således at have haft en halvt privat karakter. Senere var det skovrider Pries, som tog affære, tilsagde klappere og i det hele taget ledede jagterne. Derimod synes der ikke at have været mange af byrådsmedlemmerne, som var jagtinteresset; i 1901 mener avisen, at grosserer Schourup var den eneste, som deltog, men til gengæld var flere forhenværende medlemmer stadig med, således overretssagfører Kier, skolebestyrer Fenger, kammerråd Esmann m.fl.

Der var dog ingen, som tog jagterne helt alvorligt; det fremgår tydeligt af Aarhuus Stiftstidendes omtale af byrådsjagten i 1904: »I går var et selskab på 13 sportsudhalede gentlemen, de mest drevne nimrødder i Århus kommune, på byrådsjagt – naturligvis ikke på jagt efter byrådsmedlemmerne, i hvert fald ikke direkte eller bevidst, men derimod efter de kommunale harer og måske – rådyr på vort gods ...«. Blandt deltagerne nævnes grosserer Schourup, og »man så overretssagfører Kiers elegante person, iført smart engelsk jagtdress og superficiært* ansigtsudtryk«. (Det »superficiære« ansigtsudtryk skyldtes en udtalelse af Kier i byrådet, hvor han engang var kommet til at benytte denne juridiske terminologi, som de øvrige medlemmer – og referenterne – ikke vidste hvad betød, noget de havde meget ondt ved at tilgive ham). Endvidere nævnes læge Frisch og skolebestyrer Fenger som deltagere. Jagtudbyttet omtales på denne måde: »I alt måtte 9 stakkels Mortener lægge ørene tilbage for sidste gang som følge af jægerfærden, medens måske-rådyrene, klapperne og jægerne selv slap uden blessurer«²⁰. Dette var dog kun første dags resultat; næste dag fortsattes jagten, og »det er da dyrene i Ladegårdsskoven (»Friheden«), som skal »bedes««.

I 1905 var det Skåde skov, som måtte holde for. Jagten var meget vellykket, hedder det: »Ikke én af klapperne blev ramt, og hullerne i den klare luft lukkede sig hurtigt. På valen blev 1 ræv, 12 harer, 1 agerhøne, 1 skovdue og 1 skovskade«²¹. I 1906 lykkedes det at nedlægge en råbuk foruden 8 harer, men »vildtet blev efterhånden så angst, at det foretrak at bryde gennem klapperkæden frem for at gå den visse kanondød i møde«²². Af byrådets medlemmer deltog denne gang selve borgmesteren og overlærer A. Müller.

Byrådsjagten i 1907 blev den mest sensationelle af dem alle: Udbyttet noteredes nemlig som »en hare og en postfuldmægtig«²³. Jagtdeltagerne havde rigtignok svoret at holde fuldstændig tæt med det beskæmmende uheld over for postmanden, men i det følgende byrådsmøde bragte redaktør Simonsen sagen frem. Der var dog ikke sket noget videre med postfuldmægtigen, som ganske vist havde fået en halv snes hagl i kroppen, men dog ikke værre, end at han dagen efter jagten kunne promenerer sit smilende ansigt på gaden, formodentlig som dagens helt. Og egentlig var det slet ikke af hensyn til

* Superficiær ejer kaldes den, som bygger eller har tilladelse til at bygge på en fremmed grund eller dyrke en andens jorder. Superficiært fæste (arvefæste) vil sige, at fæsteren ejer bygningerne, men kun er bruger af jorden.

ham, at redaktør Simonsen tog til orde; han ville blot spørge, hvorfor han ikke var inviteret til denne byrådsjagt? Ganske vist brød han sig ikke om at gå selv, men hans bekendte kunne vel lige så godt være med som andres bekendte.

Det blev ikke til nogen større diskussion, og borgmesteren sluttede af med nogle beroligende ord om, at det var skovrideren, som arrangerede jagten, men borgmesteren havde spurgt de herrer byrådsmedlemmer, om nogen ønskede at komme med. »Hvad der i øvrigt skete på jagten tilhørte privatlivets fred«.

I 1909 blev der på byrådsjagten skudt 1 rådyr og 7 harer; det var overlærer Müller, som nedlagde dyret²⁴. Kort tid efter var der stor jagtdiskussion i byrådet angående udlejning af jagten på bymarken²⁵. Forhistorien var den, at den afgift på 2 skilling pr. tønde land, som var vedtaget i 1848 for leje af jagtret, skæppede mindre og mindre i kærnerkassen, fordi mange af lodsejerne ikke var interesserede i jagten og derfor ikke ville betale afgiften. I 1868 besluttede byrådet derfor, at man hellere måtte udleje jagtretten under eet til en enkelt eller nogle få mænd, så snart de ældre lejemål udløb, og i hvert fald i 1890'erne havde H. C. Jaster, August Thybo og Andreas Sørensen jagten, som de ved auktion havde opnået mod en årlig afgift på 100 kr.²⁶. Nu i 1909 tog byrådet sagen op til fornyet overvejelse, fordi Thybo og Andreas Sørensen havde afhændet deres jagtret til købmand Windeløv, som de sidste tre år kun havde givet 75 kr. i afgift.

I byrådsmødet den 25. november 1909 foreslog så Moustén, at man helt skulle stryge den smule indtægt og i stedet indføre fredningsbestemmelser.

Jacob Jensen: Kan byrådet ikke selv besørge det jagteri. Der er jo de store byrådsjagter.

Magnus Nielsen: Ja, hvorfor kommer vi ikke med til dem. Jeg har aldrig været med.

Borgmesteren: De siger jo altid nej.

Magnus Nielsen: Jeg er aldrig blevet inviteret.

Mikael Johansen: Jeg heller ikke. Men kan vi ikke aflyse al jagt, altså også byrådsjagterne.

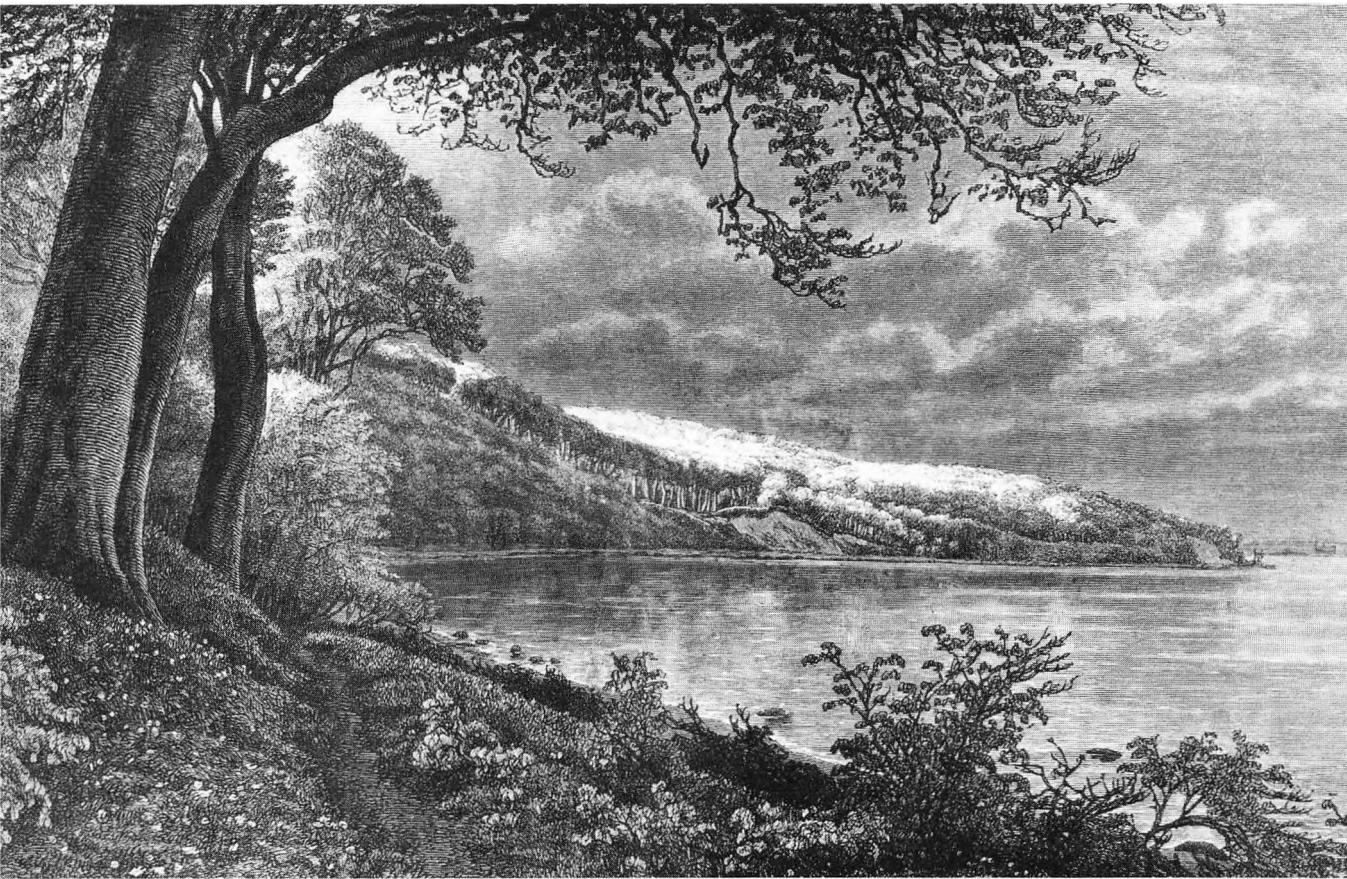
N.J. Laursen mente, man burde opretholde jagterne. »De er vist ret ufarlige«.

Mikael Johansen: Nå, der blev da skudt en postfuldmægtig engang (stor munterhed).

Niels Jensen fandt, at jagterne absolut burde opretholdes. Harerne måtte skydes; de gjorde skade i haverne.

Resultatet af diskussionen blev, at man med 7 stemmer mod 6 vedtog, at jagtretten ikke mere skulle udlejes, men byrådsjagterne ville man opretholde som sædvanlig.

Således refereredes forhandlingerne i Aarhus Stiftstidende, mens Demokratens referat var lidt mere kortfattet; det nævner dog, at Magnus Nielsen efterlyste en invitation til byrådsjagterne, og desuden

Stranden ved Ørnereden, efter maleri af A. Fritz 1879. Her kan man nok se, at kysten og skoven dengang har været så uberørt, at vildtet endnu havde mulighed for at trives.

at han var tilhænger af udlejning af jagtretten på kommunens jorder: »for at ikke alle og enhver skal løbe og plaffe med en bøsse«. Men Moustens forslag om fredning blev altså alligevel vedtaget, »og harerne kan altså nu være i fred, til byrådsmedlemmerne selv rykker ud med muskedonnerne«²⁷.

Går man til det officielle referat i Århus byråds forhandlinger, viser det sig, at de »store byrådsjagter« overhovedet ikke omtales her, hvorimod det refereres, at Magnus Nielsen, som nok ville have jagten på bymarken udlejet, til gengæld syntes, at »i skovene burde vildtet fredes«, og Jul. Andersen understregede, at markudvalget gerne så, at jagtretten ikke blev udlejet, men hvis fredningen vedtoges, »måtte det bekendtgøres fra næste jagtsæsons begyndelse«.

Vedtagelsen formuleredes således: »Det vedtoges ikke at udleje jagtretten efter udløbet af det nuværende lejemål«²⁸.

Dette er vistnok den sidste mere principielle jagtdiskussion i Århus byråd, og som man ser, er »de store byrådsjagter« ligesom ved at fortone sig; de synes heller ikke senere at have fået et så stort format, at pressen har fundet anledning til at fortælle nærmere om dem – men der har altså, også i dette århundrede, været afholdt rigtige klapjagter i Riis Skov såvel som i skovene syd for byen.

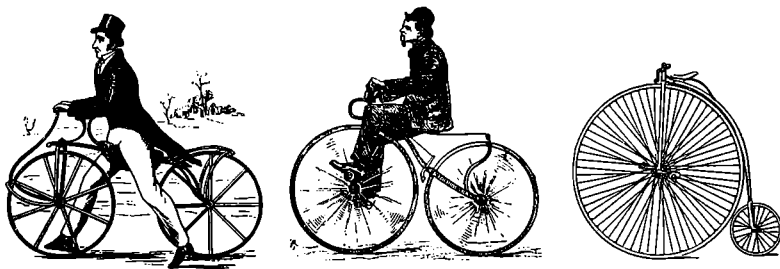
Bidrag til cyklens kulturhistorie

Cyklens rolle i den almindelige trafik synes at have kulmineret; den tætte strøm af cyklister, som for blot en snes år siden hver morgen bevægede sig fra forstæderne ind mod byens centrum, er tyndet ud og delvis afløst af motoriserede befordringsmidler. Endnu cykles der, og helt vil den fortræffelige tohjulede maskine næppe nogensinde forsvinde; tværtimod er der tegn på ny fremgang for cyklen i den senere tid. Men ikke desto mindre: Cyklen har gennemgået en udvikling fra et lidt kuriøst legetøj til at blive hvermands befordringsmiddel og er nu vigende for andre typer. Cyklen har med andre ord en historie, og det vil ikke være urimeligt at kaste et blik tilbage og konstatere cyklens betydning for menneskene og deres forhold til den.

I og for sig går cyklens historie slet ikke så langt tilbage i tiden, og »almindelig« er den først blevet i vort århundrede; endnu omkring 1900 var det at cykle så sjældent i afsides egne af landet, at en gammel bondekone måtte ud og undre sig over det mærkværdige i, at man kunne »køre på to hjul«.

Den første forløber for vore dages cykel var den i 1816 opfundne *draisine*, opkaldt efter opfinderen, den tyske friherre Karl Wilhelm von Drais. Den bestod af et stel med to hjul, en sadel og et styr, der kunne dreje forhjulet. Sadlen sad så lavt, at rytterens fødder nåede jorden. Han skulle altså, siddende overskrævs på draisinen, løbe den i gang og løfte fødderne op under sig, når maskinen var i fart. Det påstodes, at man på en draisine kunne nå op på en fart af seks kilometer i timen, og det var nok til at imponere dengang; men hele apparatet var dog så klodset og ubehageligt at køre på, at draisinen aldrig fik videre udbredelse¹.

Omkring 1860 fandt en franskmænd, M. Michaux, imidlertid på at forsyne forhjulet med pedaler, og rytteren kunne nu siddende på cyklen selv drive den fremad – »dovne hvide mand sidder ned og

Her ses de første led i cyklens udviklingshistorie: Til venstre draisinen fra 1816, i midten velocipeden fra 1860 og til højre bicyklen eller »væltepeteren«, som var den populære betegnelse herhjemme, fra ca. 1875.

går«, som indianeren sagde, da han første gang så en cyklist. Denne franske udgave af draisinen kaldtes velocipede, og den fik virkelig en del udbredelse, også herhjemme, selv om den egentlig var lige så klodset og ubehagelig at køre på som draisinen. Det var dog først velocipedens afløser, bicyklen med det kæmpemæssige forhjul og et ganske lille baghjul, der i løbet af 1870erne og 1880erne gjorde cyklen populær. Væltepeter kaldte man herhjemme denne nyeste form for cykel, og ordet var vel egentlig en dansk vulgarisering af velocipede, men det karakteriserede langt bedre den himmelhøje bicykel, hvor rytteren tronedede højt til vejrs i stadig fare for at falde ned.

Man havde nu også fundet på at lægge en massiv gummiring omkring cyklens hjul, og senere kom en gummislange med luft inderst inde, og det betød unægtelig et stort fremskridt, ligesom ubehaget for cykelrytterens bagdel blev langt mindre. Da man endelig med de såkaldte safety-maskiner eller bicykletter efter nogen famlen var nået frem til at anbringe trækket på baghjulet i stedet for på forhjulet, nærmede man sig stærkt nutidens form for cykler, og dermed tog udviklingen fart.

Man må dog ikke tro, at det at cykle straks blev lige så selvfølgeligt, som det er i dag. Kunsten måtte læres, og til at begynde med måtte man have en hjælper; alene det at komme op på den høje bicykel eller væltepeteren var et problem, og var man endelig kommen op, skulle man jo lære at holde balancen, og den kom ikke af sig selv som i vore dage, da børnene automatisk opøver den på deres løbehjul.

Først når cykelrytteren var sikker på at kunne holde balancen, kunne han tænke på at indøve opstigning på væltepeteren på egen hånd.

Operationen beskrives således i en Håndbog i Bicykle Sport fra 1885:

»Man sætter den venstre fod på afsatsen oven over baghjulet, omfatter styrestangen med begge hænder, bøjer det venstre knæ og trækker bicyklens ryg godt ind imellem benene, for da ved gentagen at støde af eller hoppe med den højre for at sætte maskinen i gang, og med det højre ben foran sig skyde sig op i sadlen«².

På billedet man ser hvordan.

Afstigningen voldte også vanskeligheder; rytteren på væltepeteren sad højt til hest og skulle helst komme ned på jorden med benene først, ikke hovedet. Det sidste kunne meget let ske, hvis bicyklen i

Her lages de sidste skridt hen imod vore dages cykle: Til venstre den første gearede safety med trækket ført over på baghjulet; den er fra ca. 1880. I midten en safety med cushionringe, det vil sige tykke gummiringe med et hulrum indei, som bidrog til at forøge elasticiteten, men som alligevel slet ikke kunne måle sig med det sidste trin af udviklingen: luftringe, der ses på safetyen til højre.

fart løb på en sten eller blot en tilstrækkelig ujævnhed, så fløj rytteren på næsen ud over det høje hjul, og det kunne være ret ubehageligt.

Særlige problemer havde damerne, som også så småt var begyndt at interessere sig for cyklen, dog ikke for væltepeteren, som det ville være umuligt at bestige med skorter – og slacks kendtes ikke dengang; de ville være blevet betragtet som højst uanstændige. Alene det, at damer forsøgte sig som cykelryttere, vakte en del forargelse og kunne gøre gamle koner helt forskrækkede. Den kvindelige cyklist, selv på safety'en, måtte have en passende cykeldragt med ikke alt for vid nederdel, da den ellers let kunne sætte sig fast i hjulene. Opstigningen beskrives således i en cykel-lærebog:

»Stående på venstre side af cyklen lægges hænderne på styret, cyklen stilles således, at højre pedal har passeret toppunktet, legemet hviler på venstre ben, der er stillet tæt ind til cyklen, og højre fod sættes derefter i højre pedal. Man læner sig frem over styret, således at sadlen så vidt muligt er lige bagud for ryttersken, derefter hæver man sig langsomt i armene, idet man skubber cyklen frem samtidig med, at højre fod træder i pedalen. Man medtager halvdelen af kjole-nederdelen, idet man sætter højre fod på pedalen, har man så sat sig lige op i sadlen, vil der næppe være noget at rette på tøjet, thi kjolen vil falde ud med lige meget på hver side«³.

Så indviklet forekom denne proces datiden, og det er klart, at der måtte en lærer til for at komme over de første vanskeligheder. Det var især underofficerer, som skaffede sig en ekstra indtægt ved at være cykel-lærere – til stor ærgrelse for cykelhandlerne, der helst ville have eneret på bestillingen. Som det hedder i en »Cykle-Haandbog«, skrevet af en cykelhandler: »Der er mange sergenter, som ikke kan undervise i cyklekørsel; dette er nu i og for sig en mindre følelig ulempe. Men ulykken er, at de underviser alligevel«.

Naturligvis gaves der forskellige gode råd med hensyn til damernes cykeldragt, som mange troede burde være en ridedragt – man var cykel-rytter og »red« på sin stålganger. Men cykel-specialisterne protesterede: »Et mere upraktisk kostume vil næppe kunne findes«. Nej, når det ikke kunne være sportsbenklæder, så gjaldt det først og fremmest om at hindre »kjolens flagring«, og her var det et godt middel at sy blyhagl eller endnu bedre små blyplader ind i den nederste kjolesøm, men allerbedst var det dog at »sammenhefte for neden kjolens for- og bagbredde, helst med en strop syet i bagtil og en knap fortil. Når damerne kører kan det ikke ses, at kjolen er sammenheftet på denne tyrkiske maner«⁴.

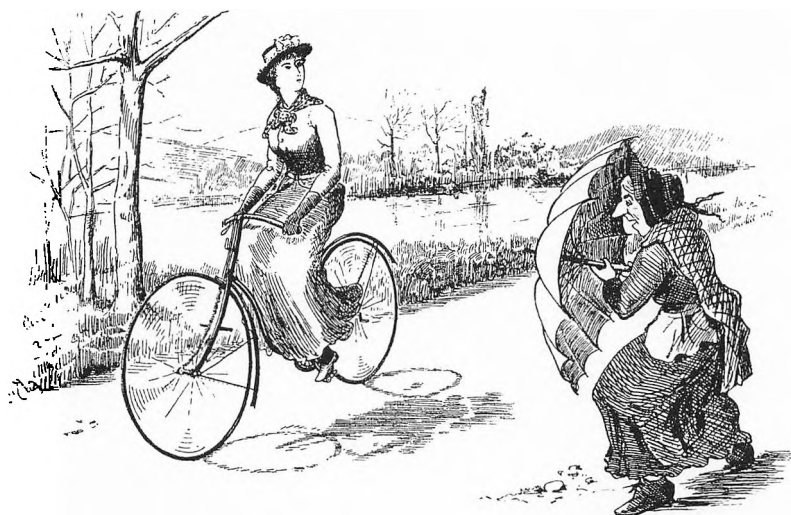
Nej, ses måtte det jo under ingen omstændigheder.

Der blev i 1890'erne gjort meget for at stimulere interessen for cykling; en af dem, der havde størst held med sig, var Sylvester Hvid, den senere reklame-mand, som både oprettede en cykelhandel og en cykel-skole, ligesom han i 1893 udgav en Cykle-Haandbog,

Det var et problem at komme op på den høje »væltepeter«; det var så at sige »højt at stige, men især dybt at falde«. Derfor var der god mening i, at lærebøgerne i cyklekunsten havde en minutløs beskrivelse af, hvordan man frelst skulle komme op på gangeren – og ned igen, helst frivilligt.

I cyklens barndom kunne en gammel kone blive så rædselstagen ved synet af en kvindelig cyklist, at hun måtte slå paraplyen op som værn: Nu stod verden da ikke længer!

der fik stor udbredelse. Efterfølgende indledende opmuntringer røber allerede den senere så idérige reklame-specialist:

»Tror De, at De ikke bør købe en cykel, fordi De ikke har tid til at køre, så tager De fejl. De har netop ikke tid til at gå. Tror De, at De ikke har råd, tager De også fejl. De kan købe på afbetaling og betale med de penge, som De tjener i den tid, De sparer.

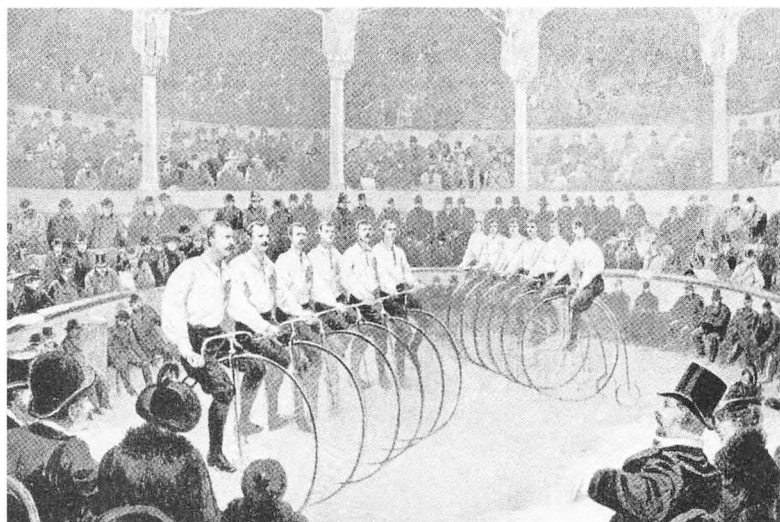
Tror De, at De er for gammel, for tyk og for stiv, så har De til en vis grad ret. Men når De blot tager fat, så varer det ikke længe. De bliver yngre, slankere og bevægeligere for hver dag, De kører.

Tror De, at Deres kone ikke vil sidde hjemme alene, da viser Deres anskuelse, at De har et skarpt blik for retningen af kvindernes følelsesliv. Hun skal selvfølgelig have en maskine med.

Kun en ting vil jeg fraråde Dem: Køb ikke en tandem i forening med Deres svigermoder«⁵.

I øvrigt gav de forskellige cykel-håndbøger råd for alt muligt: hvordan man skulle køre op ad bakke og hvordan ned ad bakke, hvordan man skulle forholde sig, hvis en hest blev sky. Der blev givet regler for, hvordan man skulle sætte fødderne: »ca. 1½–2 tommer frem over pedalen«, knæene skulle »vandre op og ned uden sidebevægelser«. Munden skulle holdes lukket, »man bør ånde gennem næsen«, »albuerne må holdes tæt ind til siderne« osv.⁶.

Med hensyn til klædedragten var det ikke blot damerne, der fik råd; også herrerne måtte klæde sig på til formålet: »Den, som udøver cykelsport i en dragt, som ikke passer dertil, proklamerer sin uvidenhed«; dragten må først og fremmest være »beskyttende«, dvs. den skal forsyne hele legemet med en ligelig og tilstrækkelig varme uden at hindre bevægelserne. Stoffet må være elastisk og stærkt, af uld eller flonel uden nogen tilsætning af bomuld eller linned«. Mandens cykeldragt kunne i øvrigt bestå af »uldskjorte med påsyet ombøjjet flip, hvorunder benyttes et tørklæde... knæbenklæder af uldstof, syet således at de ikke hindrer knæets og musklernes virksomhed, lange

Som man ser, har kvadrilleridt været en hel cirkusforestilling. Billedet her er fra Dansk Bicycle Clubs præsentation 1888 i cirkusbygningen i København. Men århusianerne holdt sig ikke tilbage: De havde også opvisninger, hvor Aarhus Bicycle Clubs medlemmer udfoldede sig i kvadrilleridt. Desværre synes der ikke at foreligge billeder fra disse forestillinger.

uldstrømper, en jakke af uld (om vinteren med foer om sommeren uden foer), en kasket eller baret af samme stof som tøjet ... mænd, som ikke ønsker at benytte knæbenklæder, kan med fordel benytte stramt sluttende benklæder med ridestroppe; om vinteren benyttes gamascher af uld«⁷.

Som man ser, krævedes der ikke så lidt dengang for at kunne køre på cykel som sig hør og bør. Derfor sluttede man sig sammen i cykle-klubber, hvor begynderen blev hjulpet så godt som muligt, og de mere erfarne tog på udflugter eller opøvede udviklede cykleformer som kvadrille-ridt, der forlystede medlemmerne på klubafsternerne. Kvadrille-ridt var en temmelig krævende sport og kunne foretages af f.eks. seks ryttere, der efter minutiøst indøvede regler kørte i cirkler og sving; det skulle gøres med »gratie og sikkerhed«, og bevægelserne skulle være »smukt afrundede«⁸.

Der fandtes i 1890 cirka 40 cykle-klubber i Danmark med i alt 2000–2500 medlemmer; der var flere cykel-hoteller, som gav rabat til medlemmer af klubberne, og selv om der naturligvis også fandtes cyklister, som ikke var medlemmer af nogen klub, så var det dog klubberne, som dengang angav cykel-tonen og var karakteristisk for tidens opfattelse af cyklen. Allerbedst afspejles den måske i Holger Drachmanns cykle-sang, der er skrevet i slutningen af 1880erne:

Frem på det rullende hjul
højt over støvet og stik gennem regnen og blæsten:
hårdeligt spæge sit sul,
aldrig for byger i skjul,
ride for æren og kappes om prisen med »hesten«!
Hesten er stålsat og rytteren med;
plads for cyklisten! han ruller af sted.

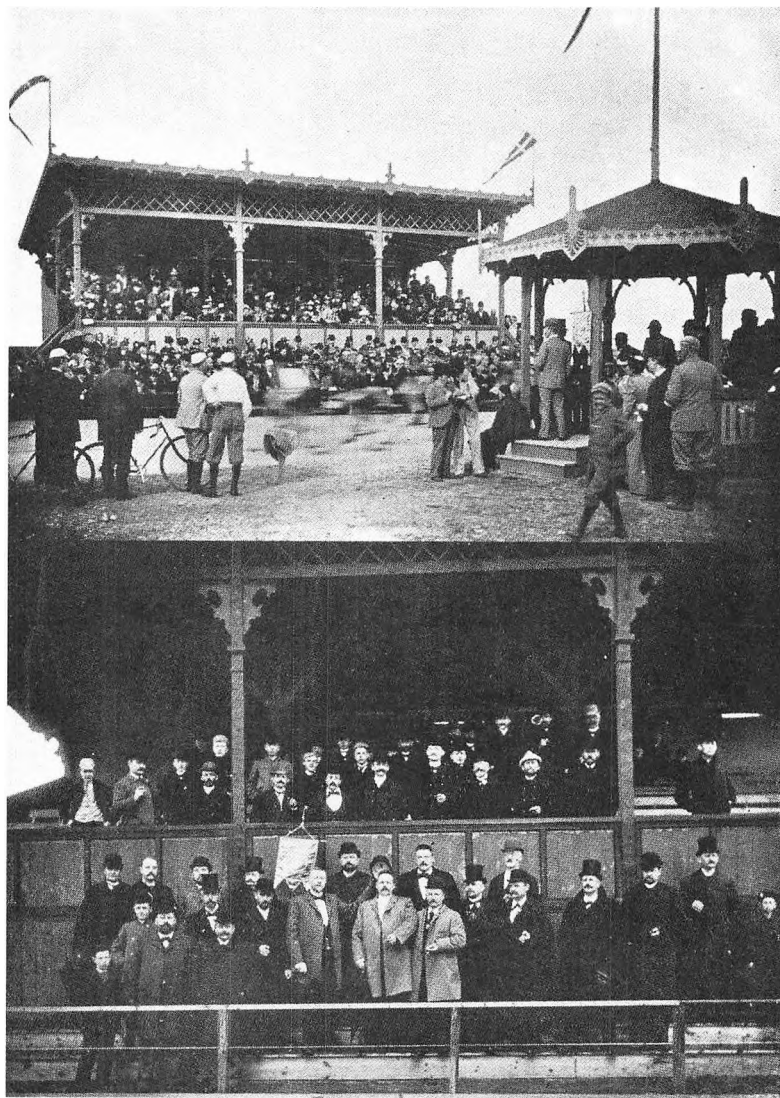
Ser I den færende svend!
komme han gør for i nuet igen at forsvinde;
knæleddet krummes i spænd,
fast er hans blik og hans lænd;
plads for hans gang og plads for hans ledsagerinde!
To-hjul og tre-hjul og holdt ved en kro.
Verden har næppe nok rum for de to.

Ud i den vigende dag:
Fart hen ad veje og løb langs de flygtende lunde,
vale til vrøvlet der bag.
Frihed selvfølgelig sag!
Styret i hånd og smil til de bjæffende hunde!
Forlæns og fremad så meget man vil;
baglæns – det kender cyklisten ej til!

Leve den rullende lyst!
Halvmilepæle bli'r snart til stakitværkers spidser.
O, hvilken luft i mit bryst,
hør, hvilken klang i min røst,
når jeg med klokken slår klemt ad en kvie, som »bisser«!
Bøller kan true med stok og med sten;
væk er cyklisten i kraft af sit ben!

Snæver er snart denne jord,
flyve gør tiden, og dampen har lånt den sin vinge.
Iltogets fart er vel stor,
men det må følge et spor:
Cyklens behersker ej la'r sig af jernvejen tvinge.
Hesten er stålsat og rytteren med:
Plads for cyklisten! han ruller af sted⁹.

Man kan nok få sine tvivl om, hvor dybt Drachmann egentlig har været inspireret af cykle-romantikken; han har næppe selv været aktiv rytter, og »den færende svend«, som ellers optræder i hans digtning, har ikke meget tilfælles med cyklisten. Men digtet skal nok have fanget noget væsentligt i tidens syn på cyklen. Senere er der skrevet andre cykle-sange, som røber et intimere samliv med den tohjulede stålhest, og i dette århundredes litteratur vil man også i romanerne kunne finde mange skildringer af menneskets liv i selskab med cyklen, ja, der kunne skrives en cyklens litteraturhistorie, som slet ikke ville være kedelig. Den ville vise, hvordan cyklen fra at være et eksklusivt, endnu lidt legetøjsagtigt befordringsmiddel lidt efter lidt blev hvermands eje og derved »individualiseret«. Og i samme takt som cyklen blev hvermands eje, tabte klubberne deres betydning: Når alle og enhver havde cykel, som alle og enhver kunne køre på, så var der jo ikke længere noget særligt eller mærkværdigt ved at være cyklist. Også kvadrille-ridtene og væddeløbene, som klubberne havde arrangeret, tabte i interesse som klubforanstaltninger: De blev en selvstændig sportsgren, parallelt med andre sportsgrene, og væddeløbene blev kun for de få, mer eller mindre professionelle ryttere. De har deres egen historie, alt for omfattende til at kunne berøres her.

Billeder fra cyklebanen ved Riis Skov. Øverst et situationsbillede fra løbene i sommeren 1896. Det fotografiske apparat havde dengang ingen mulighed for at fastholde cykelryttere i fart; de forsvinder som en tåge midt i billedet.

Nederst et billede fra den højtidelige indvielse 6. maj 1894. Her efter J. Beyerholm: Aarhus Bane-Klub gennem 25 Aar.

Om den første udgave af cyklen, den såkaldte draisine, nogen sinde nåede til Århus, er usikkert; den fik ikke større udbredelse nogen steder. Derimod vides det, at draisinens afløser, velocipeden, fandtes i Århus i 1869; da meddeler nemlig Aarhuus Stiftstidende, at »de nye løbemaskiner eller velocipeder har nu også fundet vej her til byen«¹⁰, og det kunne endda samtidig oplyses, at C. Jensen & Comp.s nye jernstøberi i Vestergade havde påbegyndt en fabrikation af dette befordringsmiddel, som avisen syntes »så meget godt ud og afgiver efter få timers øvelse et ikke blot hurtigt, men også net og let befordringsmiddel«¹¹.

I marts samme år berettes om en tur »på løbemaskine« fra Århus til Høver kro og tilbage igen; det var en vejlængde på $5\frac{1}{4}$ mil, som blev tilbagelagt i 4 timer. Den anvendte maskine »var af mindste

størrelse med et drivhjul på 30 tommer, og rytteren var under middelstørrelse. Med en større maskine i mere stille vejr vil denne vej-længde med lethed kunne tilbagelægges i 3 timer« – og det syntes man var en svimlende fart¹².

Der må straks have været interesse for de nye løbemaskiner, for allerede i april 1869 oprettedes en »velocipede-rideskole« i koncertsalen i Vennelyst. »Betalingen er 24 skilling timen. Undervisningen er gratis« – hvordan det så skal forstås¹³.

Det store fremskridt kom dog først i løbet af 1870erne med bicyklen, på dansk oftest kaldet væltepeteren på grund af det faretruende høje forhjul, men ganske særligt som nævnt med safety'en eller bicykletten, der kom frem i 1880erne og blandt andet udmærkede sig ved at have lået trækket flyttet fra forhjulet til baghjulet, ligesom beggernes hjul nu var lige store, så maskinen mindede ikke så lidt om vore dages cykler.

Det er ganske interessant at lægge mærke til, hedder det i nogle cykle-erindringer, skrevet 1890, hvordan bicykletten har fortrængt den høje maskine (væltepeteren). »Jeg mindes således fra den første større sammenkomst, jeg deltog i – nemlig det 2. møde af jyske cyklister i Århus 1887 – den imponerende procession af ca. 60 ryttere, alle på høje maskiner; den lave (bicykletten) hørte man dengang kun omtale som noget nyt, der skulle være fremstået«. Erindringerens forfatter var en varm tilhænger af væltepeteren, men konstaterer med bekymring, at bicykletterne vinder mere og mere frem og anskaffes af »gamle sportsfæller, om hvem jeg aldrig havde troet det, og den tanke har da grebet mig: skulle du med din bicycle virkelig blive alene tilbage som et kuriosum fra en svunden tid«¹⁴. Han tilføjer: Det sker forhåbentlig ikke; men det skete prompte: i løbet af 1890erne forsvandt væltepeteren og betragtes nu ikke blot som et kuriosum, men vel snarere som lidt af et fabeldyr i al sin usandsynlighed.

For at stimulere cykle-interessen oprettedes i 1883 Aarhus Bicycle Club, altid forkortet til A.B.C. Det var boghandler Thruue, som fik ideen; han havde set noget lignende i udlandet. Stentrykker A. Hvilsted blev klubbens første formand; af andre medlemmer fra de første år kan nævnes fabrikant J. Chr. Møller, den poetiske hattemager Jean Findling, assuredirektør Elvin Wistoft, der i de helt unge år havde været i Amerika og ikke mindst interesserede sig for cykelvæddeløb. I 1900 blev grosserer Groes-Petersen formand og var det resten af klubbens levetid¹⁵.

Aarhus Bicycle Club havde ikke mange medlemmer i de første år, endnu i 1886 kun 20 (der var dog desuden en del ældre, passive medlemmer)¹⁶, men disse 20 var til gengæld meget aktive: De samlede cyklister fra hele Jylland, i 1885 således 44, hvoraf 19 fra Århus¹⁷, og efter udflugter til Riis Skov og Marselisborg var der middag i Handels- og Kontoristforeningen.

Klubben afholdt også i 1886 den første bicycle-præsentation i Dan-

Et løb for »blandede maskiner« på Aarhus Bicycle Clubs bane på Vejlbj Fed. Desværre er der ingen oplysning om, hvorvidt »væltepeteren« klarede sig i konkurrencen.

mark. Den fandt sted i Eksercerhuset ved Galgebakken, og her udførte otte unge mænd »kvadrille-ridt med stor sikkerhed«¹⁸.

For at lette unge mennesker optagelse i Aarhus Bicycle Club anskaffedes en »øvelsesmaskine«, så indtrædende medlemmer fik lejlighed til at gøre sig bekendt med cykel-sporten¹⁹; det var nok den, som populært kaldtes »aktiehingsten«. I øvrigt forlystede man medlemmerne – i 1888 var der 24 aktive og 60 passive – med udflugter til omliggende byer, de senere så berømte klubture, f.eks. til Løgten, hvor der serveredes en halv kylling, øl og snaps for 1 kr.: Selv efter hine tiders priser var det meget billigt. Der arrangeredes også »lygte-ture« til Brabrand, eller man tog til Samsø, hvor man cyklede øen rundt. Endnu i 1933 mindedes disse ture som »en stor oplevelse«.

Klubturene var naturligvis en form for selskabelighed, og det ærgrede århusianerne, at man ikke kunne præstere ligeså mange kvindelige cyklister som Aalborg, hvor der i 1890 fandtes 22 damer, der kørte på cykel; en af dem kørte en dag til Århus og var genstand for megen beundring fra århusianerindernes side, hvad avisen udlagde som et godt tegn på, at Århus nu ønskede at blive jævnbyrdig på dette område²⁰. Det var forresten slet ikke alle, der syntes om kvindelige cyklister; mange fandt, at det var et uskønt syn, ja, nærmest lidt upassende.

Aarhus Bicycle Club arrangerede også landevejsløb, i begyndelsen kun for klubbens medlemmer. Der startedes gerne på Egaa Fed ud ad Grenaa Landevej. I 1891 »red« Victor Andersen 3 mil i 54,6 minutter²¹; men man satte sig også gerne større mål, arrangerede således et cykelløb Jylland rundt, hvor også ikke-århusianske cyklister kunne deltage. Der startedes fra Magdalenemøllen kl. 6,15 søndag morgen, og 36 timer og 10 minutter senere havde nr. 1, den berømte mejerist Esper Andersen fra Jebjerg ved Skive, gennemført turen. Nr. 2 brugte godt 2 timer mere²².

Det var dog bane-væddeløb, man inden for klubbens bestyrelse

var ganske særligt interesseret i; men hvor skulle man få en bane fra? Der gjordes 1893 et forsøg med Galgebakken; men det var utilfredsstillende: Arealet var udlånt af militæret, og der kunne kun disponeres over det fra lørdag til mandag, og hele lørdagen gik med at gøre banen nogenlunde anvendelig til cykelkørsel om søndagen. Alligevel var den officielle åbning af denne grus-bane en stor dag for Århus-cyklisterne: Der kom både gæster og ryttere fra hele landet, også København; en anselig skare »red« kl. 15,30 i procession til væddeløbsbanen, musikken spillede, flagene smældede, og 3000 mennesker var samlet om den primitive bane, hvor hundene glædesstrålende tog en ikke beregnet og temmelig generende del i løbene. Mærkeligt nok var det ikke en af de rutinerede københavnske ryttere, som blev dagens helt, men en provinscyklist, Aage Petersen fra Maribo, der vandt hele tre løb²³.

Men i Aarhus Bicycle Club ville man ikke lade sig nøje med den håbløse bane på Galgebakken, og da der nu fandtes hele to cykelbaner i København, rejste Elvin Wistoft til hovedstaden for at se på banerne der. Han kom også hjem med både udkast og overslag til en cementbane på Vejlbj Fed, som det virkelig lykkedes at få bygget. Allerede 1894 var den færdig, og den var større end de to københavnske, ja, Århus kunne pludselig prale med at have »den største cykelbane i Norden«, og dog havde den kostet mindre end 10.000 kr. Der var stor tribune, plankeværk uden om hele banen, påklædningsrum med styrtebad, totalisatorboder og en grundmuret restaurationsbygning med altan, hvorfra man havde en glimrende udsigt både over banen og stranden. Ingen anden væddeløbsbane havde den flottere²⁴.

Samtidig med, at cykelbanen blev færdig i foråret 1894, havde man gennemført anlægget af en cykelsti langs jernbanesporene fra Østbanegården til Risskov. Ideen var Wistofts. Det havde rigtignok været svært at opnå Statsbanernes samtykke, og det lykkedes vist kun ved indgriben af den gamle folketingsmand J. Wistoft, Elvin Wistofts fader. Udgifterne blev 2223 kr., og Aarhus Bicycle Club kom aldrig til at fortryde, at den havde ofret dette beløb, tværtimod²⁵.

Glad og stolt var bestyrelsen, da den sammen med forskellige indbudte 6. maj 1894 tog den nye cykelbane i øjensyn²⁶. Ved frokosten i restaurationsbygningen præsiderede klubbens formand, fabrikant J. Chr. Møller, mellem byfoged Thorup og folketingsmand Wistoft; der blev holdt en lang række taler, og efterfølgende sang, som Jean Findling var mester for, blev afsunget:

Man gerne vil det gamle ord
i jyde-øren tude,
»den kommer også med, min bro'r,
som ager kun med stude«.
Og det kan være, man har ret,
thi jydene er ej vindig,
men flytter foden sig ej let:
han kommer – støt og sindig.

Så er det gået med den sag,
som os i dag har samlet,
på cyklen foer vi tit i mag,
og tit vi frem os famled.

Men var vi hidtil lidt æ bag,
vi hurtigt tog ved nemme,
og hejser stolt i dag vort flag
i téten yderst fremme.

Vor tak vi derfor bringer her
til dem, som venlig rakte
en hjælpsom hånd, en tak til hver,
hvis råd os fremad bragte.
Og love vil vi frem at gå
helt støt, som jyden plejer,
så téten altid ses at stå,
hvor Århus-mærket vajer.

Århus-mærket var et banner, som en damekomité med fru J. Chr. Møller i spidsen havde skænket; det var af blå silke med hvidt broderi og hvide kvaster og et forgyldt cykelhjul som topstykke på stangen.

Man begyndte straks i den store stil med et internationalt væddeløb 2. pinsedag 1894. Vejret var fint, og der var mange tilskuere; men de lokale ryttere blev slået af nordmænd og svenskere. Det tog man dog med godt humør, og et par år søgte man at holde den samme standard over løbene. I 1896 havde man for første gang i Danmark udenlandske »professionals« med; de gjorde forresten ikke lykke: »Man mærkede for tydeligt, at det hele var en forretning«, hedder det i avisen; de kørte i begyndelsen i parademarch, »indtil publikums hyssen gjorde dem kloge på, at det ikke gik an sådan ligefrem at gøre grin med borgerskabet, og så satte de lidt mere fart på«.

Amatørerne var derimod meget populære, og netop væddeløbene 5. juli 1896 skulle blive lidt af en sensation: Blandt amatørerne debuterede nemlig to brødre Ellegaard fra Odense, og den ene af dem, Thorvald Ellegaard, den senere verdensmester, gjorde sig især bemærket; han vandt Aarhus Bicycle Clubs vandrepokal og blev efter løbet båret i guldstol af begejstrede tilskuere.

Det hele gik i øvrigt meget højtideligt og korrekt til: grosserer H. C. Hansen, København, var dommer, fabrikant A. Leth starter, fabrikant Th. Christiansen handicapper, og tidmålere var stentrykker A. Hvilsted og urmager L. Theil. Totalisator-omsætningen var 2600 kr. og 14 øre – ja dengang tog man også ørerne med – største gevinst 35 kr. for 2 kr.

Men interessen for cykel-væddeløbene tog af. Der var også uenighed om væddeløbs-programmerne; klubbens bestyrelse fik bebrejdelser, fordi den forsømte landevejs-løbene til fordel for bane-løbene; det var desuden vanskeligt at få folk til at komme den lange vej til Vejlby Fed, og da statsbanerne ophørte med »skovtogene«, gik det helt galt, og et planlagt løb, hvor Thorvald Ellegaard skulle have forsvaret sin vandrepokal, blev opgivet.

Grosserer N. Groespetersen, som var en af cyklesportens pionerer; han havde været med til at starte Aarhus Bicycle Club og var formand fra 1900 til dens opløsning i 1939.

Den kun 3-4 år gamle cykelbane kom aldrig mere i funktion; en tid benyttedes den af fodsportsklubberne, men 1899 solgtes træbygningerne til nedbrydning, og cementbanen huggedes op.

Der oprettedes enkelte andre cykel-klubber – Aarhus Cykle-Union og »Kvik« – men cykelsportens første periode var forbi i Århus. Den senere cykelsport er først og fremmest sport og vedrører kun perifert cyklens kulturhistorie.

Tiden var ved at blive en anden for cyklen, som ikke længer var et legetøj, men mere og mere måtte betragtes som en brugsgenstand; allerede 1894 kunne avisen meddele, at ikke mindre end 5 af Århus' læger brugte cykler for hurtigt – og bekvemt – at komme rundt til patienterne. I det hele taget voksede cyklernes antal stadig; snart havde hver mand sin cykel, og dermed var den blevet noget for sig – og cykelsport noget ganske andet.

Cyklen begyndte også at kræve plads i samfundet; således drøftede man 1902 i Århus byråd anlæg af en cykelsti i gaden Spanien. At meningerne om cyklers fortræffelighed dog endnu var delte, ses af Peter Sabroes udtalelser: Han stemte i byrådet for cykelstiens anlæg, »men ikke for cyklisternes skyld – dem sværmer jeg ikke for; særlig de kvindelige cyklister er det mest modbydelige, jeg kender. Jeg stemmer for den af hensyn til fodgængerne«²⁷.

Under disse forhold var der ikke megen baggrund for Aarhus Bicycle Clubs eksistens; når den alligevel opretholdtes endnu i mange år, skyldtes det udelukkende cykelstien til Risskov. Denne meget smukke og meget hurtige forbindelse mellem Århus og villabyen mod nord var jo forbeholdt klubbens medlemmer, og det medførte en mængde nyindmeldelser af risskovitter, efterhånden som villakvarteret voksede, ja, klubbens formand, grosserer Groes-Petersen, hævdede, at villakvarteret egentlig skyldte cykelstien sin tilblivelse, og noget er der vel om det; i hvert fald ville villabyen næppe uden cykelstien være vokset så hurtigt i de år, da der endnu ikke gik busser til Risskov.

Økonomisk klarede A.B.C. sig altså fortræffeligt, og da den ved 50 års jubilæet i 1939 – efter flere stormende generalforsamlinger – overdrog cykelstien til Århus kommune, kunne der medfølge en kassebeholdning på 7500 kr.

Hotel Skandinavien

Det nu forsvundne Hotel »Skandinavien« var byens næstældste hotel, men trods det udpræget nordiske navn var det oprettet af en italiener, der hed noget så unordisk som *Antonio St. Pietro*. Han var en lille, sortsmudsket mand og kom 1832 til Århus til Olufsmarkedet med et »vel-assorteret lager af galanterivarer og alle sorter af de fineste parfumerier, kobberstykker... landkort m.m.«¹.

I Århus mødte St. Pietro sin skæbne: Madame Anne Schucany, der netop var bleven skilt fra sin mand, schweizeren Louis Schucany², som siden 1814 havde drevet konditori og gæstgiveri i Århus i en gård, der lå på Sct. Clemens Torv eller Svinetorvet, som det dengang hed. Efter skilsmissen flyttede Schucany i 1830 sit konditori til Mejlgade, mens madame åbnede et konditori i gården på Svinetorvet³. Det er vel her St. Pietro har gjort hendes bekendtskab – man kunne også få »varm frokost og middagsspise i og ude af huset« hos hende⁴ – han kunne i øvrigt gøre sig nyttig i hendes fag, da han også undertiden betegnes som »kukkenbager«, og 21. december 1833 stod brylluppet⁵.

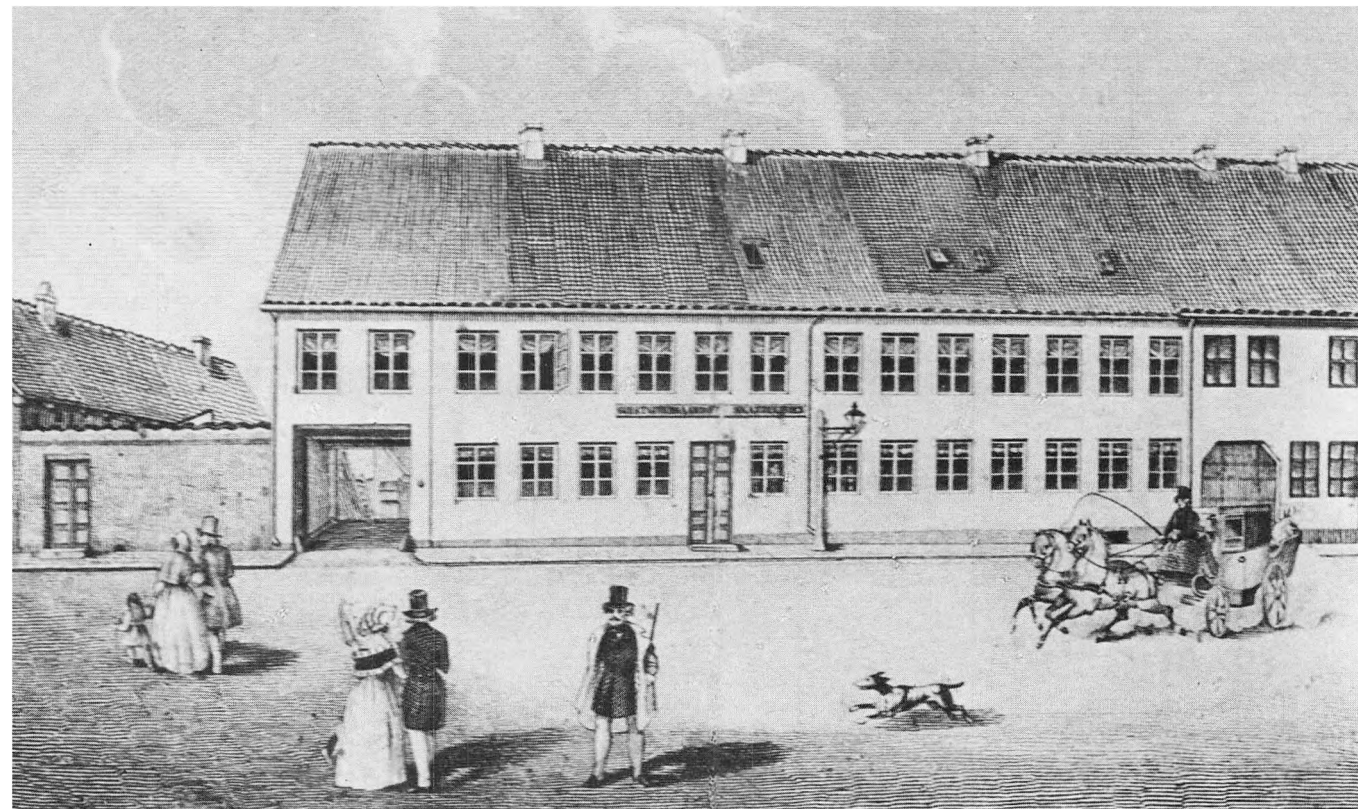
Antonio St. Pietro må have været dygtig og opfindsom og nøjedes ikke med at være sin kones mand. Foruden at tage aktivt del i konditoriets drift – han averterede bl.a. med »Dronning Caroline Amalie kager«, »Fru Heiberg kager« og »Wellington kager«⁶ fortsatte han stadig sin handel med kobberstykker, landkort og skrive- og tegnematerialer og udvidede den til også at omfatte barometre og termometre⁷. I øvrigt synes han at have været en hyggelig fyr, som hos sin sagfører, prokurator H. G. Jensen, altid havde et kræmmerhus sukkergodt i baglommen til børnene, når han kom på besøg; og det må han have gjort ret jævnligt, for prokuratorens søn, højesterets-assessor G. A. Jensen fortæller i sine erindringer, at når den lille italiener ikke straks rykkede frem med sukkertøjet, så begyndte børnene selv at rage i baglommen. Betegnende er det også, at Schucany, der havde opgivet gæstgiveriet på Mejlgade og købt Harlev Mølle, som han omdøbte til Ludvigsholm, tog ind på Hotel Skandinavien, når han kom ind til Århus, og blev overmåde vel modtaget her både af sin tidligere kone og hendes nye mand⁸. St. Pietro kan altså ikke have lidt af eksplosiv sydlandsk skinsyge.

Oprettelsen af Hotel Skandinavien gik i øvrigt ikke så glat. Hertil krævedes nemlig en kongelig bevilling, og ansøgningen kunne let forulykke under den langsommelige vej til kancelliet og tilbage igen.

Sct. Clemens Torv fik sit nuværende navn 1868. Tidligere kaldtes det Svinetorvet, senere Slagtertorvet eller Kødtorvet. Billedet viser torvet, som det så ud i 1830'erne, altså før Hotel Skandinavien blev bygget. Bygningen foran Domkirken er det daværende rådhus, som nedreves i 1857. Efter et maleri i »Den gamle By«.

Det gjorde den også i første omgang i 1836, da St. Pietros nabo, konditor K. N. Knudsen, der drev Hotel Stadt Kopenhagen på hjørnet af Store Torv og Sct. Clemens Torv, fik lejlighed til at udtale sig om betimeligheden af en sådan bevilling. Han håbede rigtignok, at St. Pietros ansøgning måtte blive tilbagevist med al den hån, som den fortjente, thi for det første drev denne italiener selv en galanteriforretning, og hans kone holdt både svend og dreng i et konditori, og desuden havde de billard, ligesom de under Olufsmarkedet havde hele to telte ude, et med galanterivarer og et med konditorvarer. De var altså velstående nok, ja, de var »rigfolk«, havde ingen børn, skrabede bare penge sammen... og endelig lå deres ejendom lige ved siden af Knudsens gæstgivergård, »så der var slet ikke den mindste grund til, at de blev en sådan bevilling tildelt«. Der var heller intet behov for endnu et gæstgiveri i Århus; det kunne vel hænde en enkelt gang om sommeren, at der var så mange rejsende, at de ikke kunne

huses hos Knudsen, men det var yderst sjældent. Der var »henimod« 30 værelser i Knudsens gæstgiveri, og hvis han kunne få et pengelån, kunne antallet let bringes op på 40, »så her trængtes såmænd ikke til mere plads«⁹.

St. Pietro fik ingen bevilling denne gang, og 1838 fik gæstgiver N. Larsen fra Odense bevilling til at oprette Hotel Royal på Store Torv lige over for Knudsens etablissement, så chancerne for et tredje gæstgiveri skulle derfor synes minimale. Men imidlertid gik Knudsen fallit, og St. Pietro købte hans gård på hjørnet af St. Torv og Sct. Clemens Torv, der var nabo til hans egen gård, og han kunne nu i ansøgningen om gæstgiverbevilling understrege, at der i hans »gårde nr. 928 og 930, som begge er sammenbyggede i hinanden, kan indrettes bekvem lejlighed til at logere og beværte rejsende«. Endelig i 1842 kom bevillingen til St. Pietro, dog på betingelse af, at han samtidig opgav den hidtil drevne handel med papir og galanterivarer, og at »indretningen af inventaret og lokalet af vedkommende lokale øvrigheder er befundet tilfredsstillende«¹⁰.

Først i februar 1845 var ombygning og andre forberedelser fra hånden, og St. Pietro kunne indrykke en annonce i Aarhus Stiftstidende om åbningen af sin nye gæstgivergård, som han med sans for de politiske strømninger i tiden gav navnet »Skandinavien«. Den var »bekvem beliggende midt i byen, og dog ikke langt fra havnen,

Mens Hotel Royal straks ved oprettelsen i 1838 kaldes hotel, nøjedes Skandinavien i begyndelsen med den dengang hyppigst anvendte betegnelse: gæstgivergård. Billedet er taget efter et litografi fra slutningen af 1840'erne og viser Svinetorvet og St. Pietros flotte gæstgivergård, som den dengang tog sig ud. De høje hatte betyder ikke, at der var fest i byen; det var den almindelige hovedbeklædning for pæne borgere.

tæt ved domkirken og det store torv«, og naturligvis var der »hyggelige og velmøblerede værelser, propre senge, staldtrum og vognremiser, god beværtning, flink opvartning og billige priser«¹¹.

I øvrigt fik St. Pietro kun kort tid glæde af det hotel, han havde slidt så ihærdigt for i årenes løb: Han døde allerede 1846, og hans enke averterede derefter etablisementet til salg. Af annoncen fremgår det, at ejendommen »er for størstedelen opbygget 1845 og består af 15 fag 2etages grundmuret forhus, 11 fag 2etages grundmuret sidehus og 17 fag 1etages baghus«. I bygningen var der indrettet »21 gæsteværelser foruden billard-, spise- og domestikqveværelser, køkken, vaskehus, stald og vognremise«¹². I 1847 fik Jacob Christensen Fastrup bevilling til at drive »det af Antonio St. Pietro forhen drevne gæstgiveri«¹³, og under hans ledelse konsolideredes virksomheden. Han havde i øvrigt også »øl til salg ud af huset«, og han indrettede billard, hvad man ser af, at han jævnlig averterede efter en markør: Fastrup ville helst have »en konfirmeret dreng af honnette forældre«; markørens årlige løn var 50 rdlr. I 1856 kunne Fastrup overdrage hotellet som en blomstrende forretning til sin svigersøn Niels Jensen¹⁴.

Om Hotel Skandinaviens hverdag i disse år forlyder ikke meget; men den har nok været ganske stilfærdig. Der var ikke megen trafik, og turister kendtes så godt som ikke; men da den første jernbane åbnedes i 1862, og gæsterne nu kom til byen også med toget og ikke blot søværts eller med diligencer og dagvogne, så mente Niels Jensen åbenbart, at der måtte gøres noget ekstraordinært, og i januar 1863 bringer han til publikums kundskab, at »en elegant udstyret omnibus, hvorpå er anbragt navnet »Hotel Skandinavien«, vil afgang daglig fra mit hotel et kvarter før jernbanetogets afgang og fra banegården umiddelbart efter hvert togs ankomst«¹⁵.

Det vigtigste, som skete i Niels Jensens tid, var dog opførelsen af en helt ny hotelbygning, den som de fleste endnu husker, først nedrevet for få år siden. Den blev bygget 1859–60 og var »en treetaget bygning med grundmur til alle sider«¹⁶; den fulgte imidlertid ikke helt den gamle bygningslinie, men rettede facaden ud op mod Sct. Clemens Stræde, eller Barbergdyden, som den dengang hed, således at 24–25 kvadratalen af fortovet gik med. Bygningskommissionen indvilgede heri, fordi »det ville blive til vanzir for den påtænkte nye, smukke bygning, hvis den ikke erholdt en lige facade«; dog måtte Niels Jensen betale 50 rdlr. for det stykke fortov, han skulle bruge, og desuden »erlægge til brolægningskommissionen de udgifter, et nyt fortovs anlæggelse... ville medføre«.

Hotel Skandinavien udviklede sig altså til et anseligt etablisement og blev i disse år især søgt af folk fra landet, det omtales som et »landmandshotel«¹⁷. I 1877 solgte Niels Jensen det til tidligere hotelforpagter i Ribe Jacob Sørensen. Købesummen var 160.000 kr., men omfattede også en grund mod Agade (det var jo før Sct. Clemens bro var bygget) samt de til »hotellets drift hørende monteringsgenstande af møbler, effekter og inventariesager samt varelager etc.«¹⁸.

Niels Jensen var dog virksom i Århus endnu i mange år med køb og salg af ejendomme, vistnok det som interesserede ham allermest. Allerede 1867 købte han bygmester Schrøders ejendom på hjørnet af Fredenstov og Fredensgade for 15.000 rdlr. I 1869 ejede han en gård på Lille Torv; i 1874 solgte han Vestergade 47 for 13.000 rdlr., samme år Munkegade 4 for 7.500 rdlr.; men først 1892 solgte han gården på Fredenstov og er formodentlig derefter flyttet til København, hvor han døde 1897.

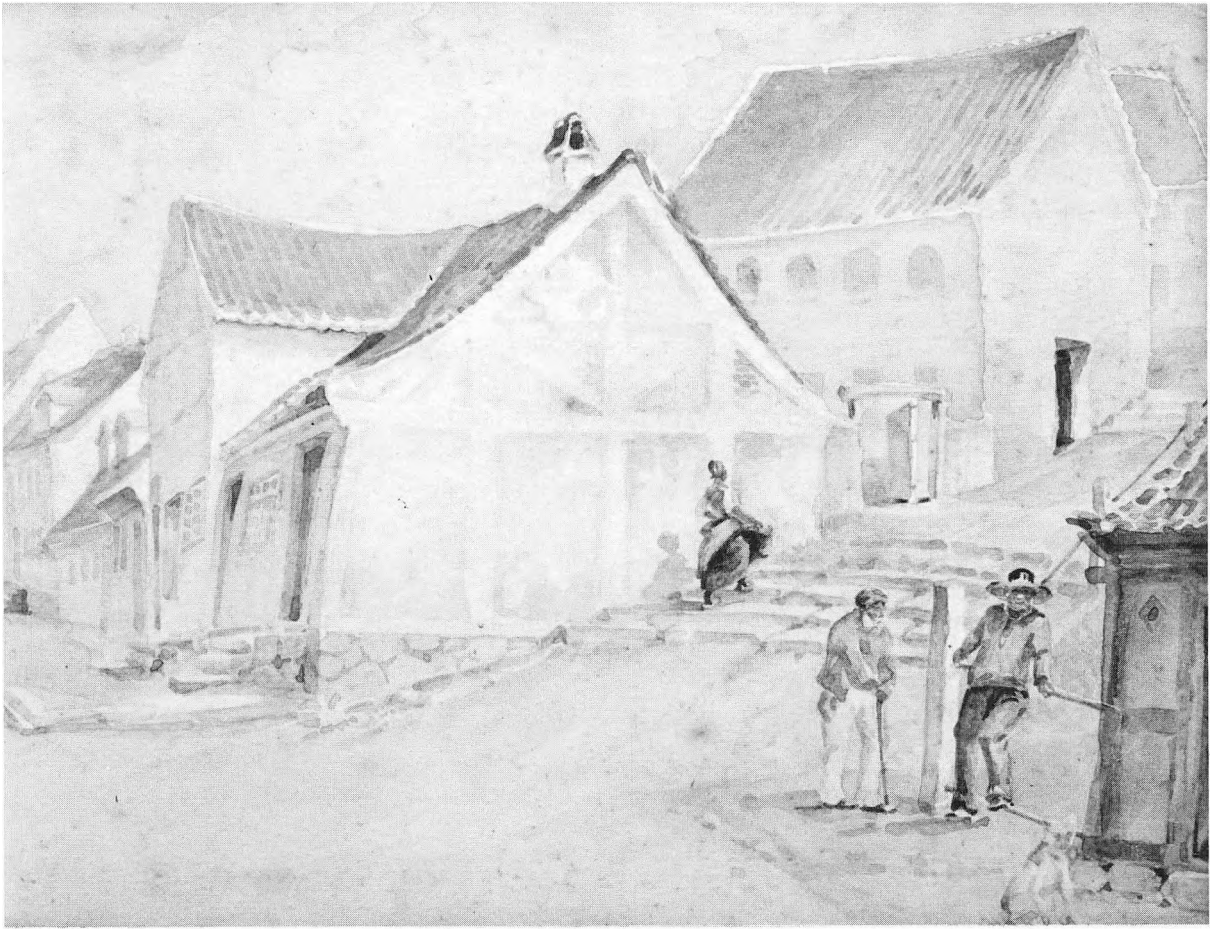
Jacob Sørensen ejede hotellet til sin død i 1885; den vigtigste begivenhed i denne periode var tilbygningen af en fløj mod Barbergdyden, således som man endnu vil huske den. Efter Jacob Sørensens død averteredes hotellet til salg eller bortforpagtning. Ejendommen omfattede nu »38 smukke, særdeles godt i alle måder møblerede gæsteværelser foruden flere andre værelser til brug for hotelpersonalet. Endvidere 3 store butikker og en kælder, udlejet til øltapperi, samt telefonstationen i det ene tårnværelse. Desuden hører til ejendommen tvende op til samme stødende bygninger, beliggende ved Ågade og Barbergdyde...«¹⁹.

Det lykkedes dog ikke at få etablissementet solgt, og Jacob Sørensens enke bortforpagtede det derfor til H.J. Davidsen, som i 15 år havde virket i hotelfaget i udlandet, særlig Amerika. Forpagtningsafgiften var 10.000 kr. årlig²⁰. Senere forpagtedes det af Georg Jørgensen, og da enkefru Sørensen var død i 1888, søgte arvingerne flere gange at sælge hotellet ved auktion – i 1888 var højeste bud 149.000 kr., i 1890 150.000 kr.²¹ – men de blev ikke akcepterede. Først 1894 solgtes hotellet til den hidtilværende forpagter Georg Jørgensen for 180.000 kr.²², og købet omfattede tillige grunden ud til Clemensbro og Ågade samt to bygninger ved Barbergdyden, som nu havde fået navneforandring til Sct. Clemens Stræde.

I 1896 omgikkes et konsortium med fantasifulde planer om at købe Røses gård, Store Torv nr. 3, og Hotel Skandinavien, hvis grunde stødte op til hinanden. På Røses grund skulle der så opføres et stort nyt hotel, som ved glasoverdækkede gårde og haver skulle sættes i forbindelse med Skandinavien²³. Det blev dog aldrig til noget, og 1901 solgte Georg Jørgensen hotellet for 1/4 mil. kr. til fhv. hotelejer Carl Nielsen²⁴.

Georg Jørgensen var derefter i mange år direktør for Skagens Badehotel og til sidst leder af Fanø Kurhotel. Han døde 1931 i en alder af 75 år.

Den nye ejer af Skandinavien var netop vendt hjem fra USA, hvor han havde haft et hotel i Boston. Af nyt indførte han en »amerikansk bar« i kælderen; men århusianerne fandt, at den mest mindede om »en dansk frokostkælder«²⁵. Allerede i 1902 var Carl Nielsen blevet ked af hotellet og solgte det til bogholder Elvin Wistoft og fotograf Hadrup for 255.000 kr., altså med en fortjeneste på 5000 kr., som dog vist nok rigeligt var gået med til indretningen af den amerikanske bar i kælderen²⁶.

Fr. Visbys akvarel forestiller Stentrappen, som den så ud midt i forrige århundrede. Den dannede som i dag forbindelsen mellem Åboulevarden og Sct. Clemens Stræde eller Ågade og Barbergade, som det dengang hed. Den pakhusagtige bygning oven for Stentrappen benyttedes som stald for Hotel Skandinavien.

Hotellet blev nu moderniseret, der blev indlagt elektrisk lys, og restaurationslokalerne blev udstyret med gyldenlæderstapeter og nye møbler. Fotograf Hadrup trak sig senere ud af kompagniskabet²⁷, og i oktober 1906 solgte Elvin Wistoft hotellet til Centralhotellets forpagter, L. Petersen, for 400.000 kr.²⁸. Den nye ejer af Skandinavien fortsatte moderniseringen: i løbet af 1912 blev der indlagt centralvarme med varmtvandsforsyning til alle etager, ligesom der skulle indlægges WC, »så snart kloakforholdene tillader det«²⁹.

Under den første verdenskrig blev Hotel Skandinavien revet med af den spekulationsbølge, som gik hen over landet: I januar 1917 solgte L. Petersen hotellet til forhenværende kelner på Hotel Royal Hans Nissen for 350.000 kr.³⁰, og en måned senere solgte denne det videre til restauratør S. M. Mikkelsen med en fortjeneste på 20.000 kr.³¹. Også Mikkelsen solgte inden årets udgang hotellet videre til et konsortium, repræsenteret ved grosserer Michael Jensen. »Købessummen er efter forlydende 530.000 kr.«, hedder det i avisen³². Og i 1919, da de oprørte vande ellers var ved at falde til ro, solgte konsortiet hotellet igen til hotelejer Hans Boisen, Grand Hotel i Vejle,

tidligere mangeårig bestyrer af Missionshotellet i Løngangsstræde i København. Købesummen var 600.000 kr.³³.

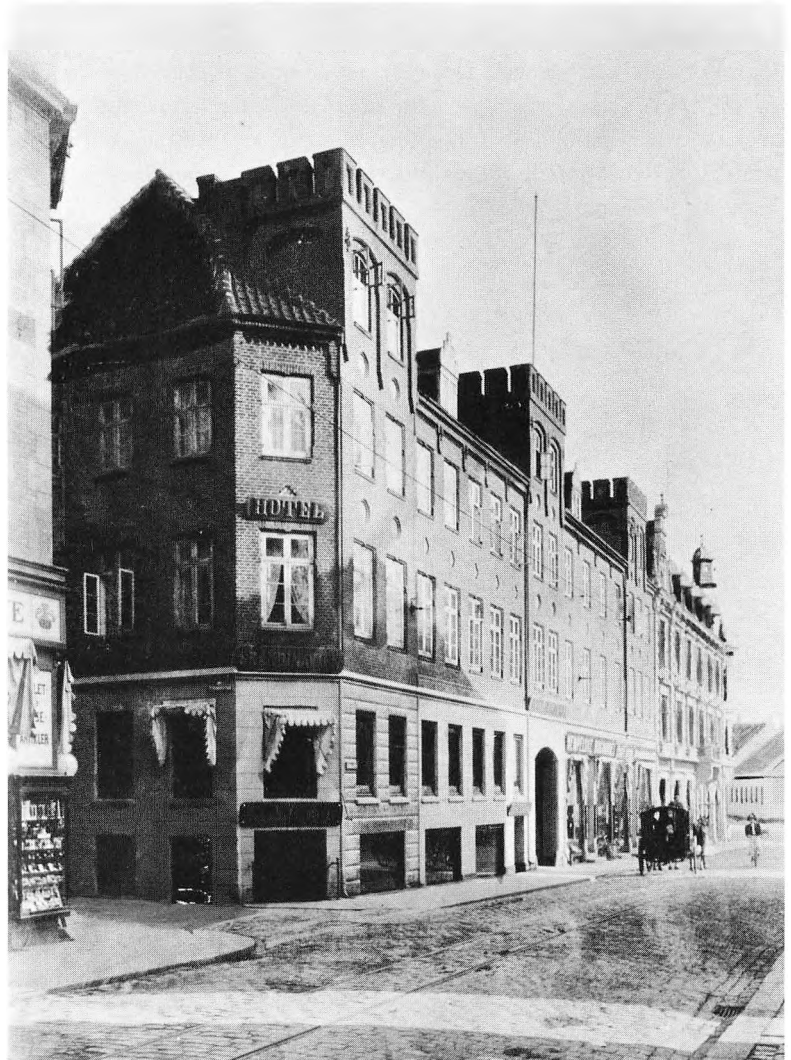
Derefter fik Hotel Skandinavien 12 rolige år, hvor det befæstede sit ry fra gammel tid som et solidt, hyggeligt familiehôtel. I 1931 fyldte Boisen 70, og samme år solgte han Skandinavien til hotelejer N. P. Eilersen³⁴, der oprindeligt kom fra Odense og i 1909 åbnede Koncerthallen i Østergade i Århus. Senere havde han Hinnerup Kro og Hotel du Nord i Løgstør³⁵. Under hans ledelse blomstrede Skandinavien stadig, men under den anden verdenskrig solgte han 1943 hotellet til Magasin du Nord, som havde planer om at opføre et større kompleks mod Sct. Clemens Torv og Store Torv efter krigen. Da der ikke kunne bygges foreløbig, beholdt Eilersen indtil videre hotellet på en fem-årig forpagtningskontrakt. Et halvt år senere afgik han imidlertid ved døden, og hotellet førtes derefter videre af hans enke, fru Dagmar Eilersen, og direktør S. M. Sørensen, som i en år-række havde været overtjener på Skandinavien.

Hotellets hundredårs fødselsdag 8. februar 1945 blev fejret med honnør. Flagene smældede, og gratulanterne strømmede ind. Da Magasin du Nord opgav sine byggeplaner, fortsatte Skandinavien stadig som hotelvirksomhed, også efter at Magasin havde solgt ejen-

Sct. Clemens Torv ca. 1870. Hotel Skandinavien ses helt til venstre i forgrunden. Den lille bygning i baggrunden lige til venstre for domkirken er Nationalbankens filials daværende beskedne domicil.

Hotel Skandinaviens bygning, som den opførtes af hotelejer Niels Jensen 1859-60, og som mange endnu vil huske den. I tårnet til venstre indrettedes såmænd Århus første telefoncentral i 1883 med et abonnentantal af 76. Som et minde om disse troskyldige tilstande havde Hotel Skandinavien resten af sin levetid de tre første telefonnumre i Århus.

dommen til Andelsbanken. Forpagterne skiftede: I 1956 afløste Carl Refsvig direktør C. O. Søgaard.

Det var Andelsbankens hensigt at nedrive de gamle hotelbygninger og opføre en ny hovedbank på grunden; men det kneb med at få byggetilladelse, ligesom kravet om indretning af parkeringspladser kun vanskeligt kunne imødekommes. Men i december 1961 realiseredes hotellets inventar ved auktion, og i november 1962 udbød Andelsbanken nedrivningen af hotellet i licitation, skønt der stadig manglede byggetilladelse.

I sommeren 1962, da vanskelighederne ved at skaffe værelser til de mange studerende, der strømmede til Århus, var på sit højeste, opstod den tanke, at man kunne indrette Hotel Skandinavien til et foreløbigt kollegium for studenter, en ide, som direktør E. Krogh, Andelsbanken, betegnede som »morsom, men lidt urealistisk«. Planen

HOTEL SKANDINAVIEN

blev opgivet på forhånd, og nedrivningen af det 118 år gamle hotel tog sin begyndelse – og dermed indledtes det måske mest spændende kapitel i hotellets historie: Det viste sig nemlig, at arkæologerne, som fik lejlighed til at undersøge hotellets grund, her fandt rester af det ældste Århus, grubehuse fra vikingetiden og en mængde enkeltgenstande, et sensationelt middelalderfund, som nu bearbejdes i Forhistorisk Museum i Århus³⁶.

PERSONER OG PERSONLIGHEDER

Slægten Marselis og Århus

I Århus findes et kongeligt Marselisborg Slot, opført 1902; der er også en Marselis Boulevard, et Marselisborg Gymnasium, og ældre århusianere vil huske gården Marselisborg, det gods som lå umiddelbart syd for Århus, og som byen købte i slutningen af forrige århundrede. Men hvem var egentlig den Marselis, hvis navn stadig går igen, og som vel ikke mange kender i vore dage. Navnet har ingen dansk klang, og det er også kommet ude fra; vi må helt tilbage til det 17. århundrede for at finde den første Marselis i Århus.

Slægten Marselis stammer fra Flandern og Brabant, og oprindelig var det en adelig, jordejende slægt; men nogle af dens medlemmer flyttede til Antwerpen og blev forretningsmænd i stor stil. I slutningen af det 16. århundrede rasede imidlertid en voldsom borgerkrig, sædvanligvis kaldet den nederlandske uafhængighedskrig; det var tillige en religionskrig, og mange reformerte måtte i de år flygte fra Antwerpen, deriblandt Marselierne; de bosatte sig dels i Rotterdam og Amsterdam, dels også senere i Hamborg. En af de driftigste, Gabriel Marselis den ældre, handlede især på Rusland, men i 1628 blev han den danske regerings »faktor« i Hamborg, det vil sige, at han blev en slags dansk konsul og tillige leverandør til hoffet og bankier for kongen. Christian IV havde flere sådanne »faktorer« i større udenlandske byer, som stod i handelsforbindelse med Danmark, men Gabriel Marselis synes at have haft en særstilling næsten som en ligefrem embedsmand. Det ses af et af Christian IV.s egenhændige breve til sekretæren i det tyske kancelli, hvori han skriver: »Du skal lade udfærdige et patent til Gabriel Marselis, som han kan fremvise, så det kan ses, at han er min tjener...«. Der synes også at have været et fortroligt forhold mellem de to: Kongen rådførte sig jævnlig med ham og drøftede handels- og toldpolitiske problemer med ham, og da Gabriel Marselis skulle fejre en af sine sønners bryllup, blev kongen inviteret med. Han kom ganske vist ikke selv, men han lod sig repræsentere og drog omsorg for, at der blev overrakt en gave, en pokal »passende til et sligt bryllup«.

Da Christian IV ofte savnede kontanter, måtte Gabriel Marselis lægge ud, og det kunne undertiden vare længe, inden han fik sine penge igen; så måtte han stilles tilfreds med gode renter, og det var en dyr foranstaltning for kongen. Marselierne var ikke blot dygtige forretningsfolk, handlekraftige og finanskløge, de var tillige penge-kære. Der er overleveret en udtalelse om Gabriel Marselis, som går ud på, at »hvis han for at tjene ved sin handel måtte sejle gennem Helvede, ville han gøre det, selv med fare for at svide sine sejl derved«.

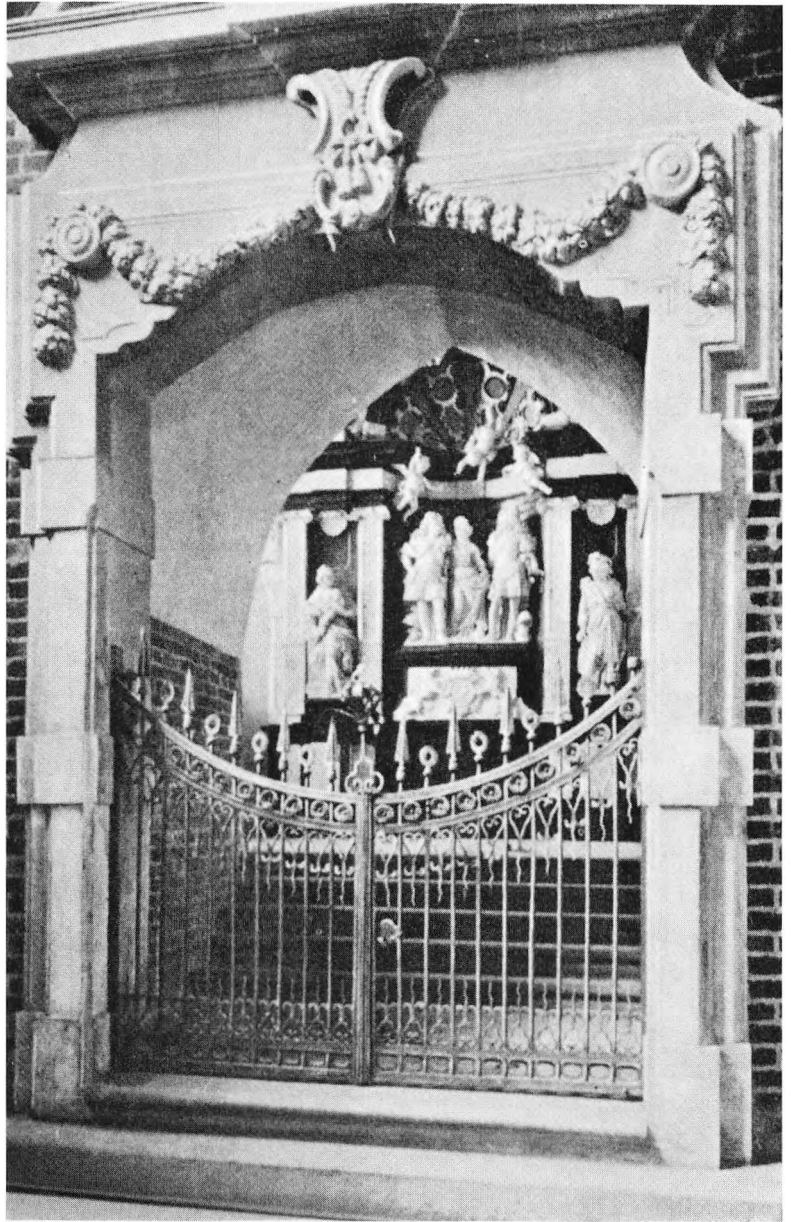

Gabriel Marselis. Efter maleri af Pieter Nason på Frederiksborg.

Gabriel Marselis den ældre døde 1643, men hans fire sønner var ham værdige efterfølgere og ikke mindre finanskloge end faderen. Deres virksomhed bredte sig over det meste af Europa, ja, de beherskede en overgang pengemarkedet i næsten lige så høj grad som senere dynastiet Rothschild, og ikke mindst blev Danmark-Norge afhængige af brødrene Marselis.

De fire sønner hed Peter, Selio, Gabriel og Leonard. Den ældste, Peter, opererede især i Rusland, hvor han blandt andet tog del i forvaltningen af de berømte jernværker i Tula; samtidig var han dansk »resident«, d. s. gesandt, i Moskva og fik her den delikate opgave at skulle forberede et bryllup mellem czarens datter Irinia og Christian IV.s søn, grev Valdemar Christian. I den anledning opnåede han 1643 et dansk adelspatent og var således den første af slægten Marselis, der blev nobiliteret i Danmark. Peter Marselis fik i øvrigt stadig større indflydelse i Rusland, opnåede bevilling til at anlægge jernværker og fik monopol på handel med korn, tjære og træ, ligesom det blev ham overdraget at indrette postvæsenet i Rusland. Så betroet var han, at czaren ofte benyttede ham til diplomatiske missioner,

Den flamske billedhugger Thomas Quellinus' storslåede gravmonument i Århus Domkirke over Sophie Elisabeth Charisius og hendes to mænd, Constantin Marselis og Peder Rodsteen. Det er indrammet af en sandstensportal, der kulminerer i det af løver bårne Marselis-våben. Kapellet lukkes af et smedjernsgitter, der er så lavt, at kun postamentet tilsløres, hvorimod figurgruppen på bagvæggen fremhæves. Hovedpersonen er her Sophie Elisabeth Charisius, hun læner sig op ad sin første mand, Constantin Marselis, der er fremstillet som en yngre, kraftig mand i heltepositur, klædt i romersk dragt, men med allongeparyk, mens hendes anden mand, Peder Rodsteen, også klædt i romersk dragt og med allongeparyk, gammel og grim står ved siden af og ser på det elskende par; han kan ikke have haft megen fornøjelse af at se på dette gravmonument – han overlevede sin hustru i syv år. Små, nøgne englebørn svæver ned med laurbærkranse til de forevige; laurbærkransene er dog forsvundne. De tre hovedpersoner flankeres af to flot draperede kvindeskikkelser. Monumentet er udført 1703–04.

bl.a. sendtes han 1665 til København for at formå Frederik III til at mægle mellem czaren og Polen. Peter Marselis døde 1672 i Moskva. Det sagdes om ham, at han »trods sin åbenbare egennyttighed« var en af de fremmede, der havde »gjort sig mest fortjent af Rusland«.

Selio og Gabriel Marselis den yngre arbejdede en del sammen. Selio var især beskæftiget i Norge, hvor han 1651 som betaling for levering af to skibe fik anvist Gudbrandsdalens kobberværk og Eidsvolds jernværk; senere overtog han postvæsenet i Norge. I slutningen af 1650erne var han i København og skaffede regeringen skibe til krigen. Sammen med broderen Gabriel forstrakte han kongen med

en sum på 52.500 rdlr. til forsvaret under den svenske belejring, og Selio kommanderede i stormnatten 10.–11. februar 1659 et korps hollandske matroser. I farens stund var familien Marselis altså de danske farver tro.

Gabriel Marselis den yngre skrev allerede 1628 på faderens vegne kontrakt om leverancer til den danske hær for en sum af 24.248 rdlr. og blev 1638 dansk »resident« og »faktor« i Amsterdam, rejste senere til Norge for at bringe bjergværkerne i bedre stand og fik sammen med Selio Marselis privilegium på Bærum bjergværk. I det hele taget erhvervede brødrene mange og store besiddelser i Norge. Gabriels største fortjeneste var måske hans medvirken i forhandlingerne med Holland om en afløsning af Øresundstolden, der blev ført til et for Danmark heldigt resultat. Men i øvrigt havde begge brødrene meget store leverancer til den danske hær og til hoffet, ligesom de ydede lån til regeringen; især var det tilfældet under krigen 1643–45 og 1657–60; de arbejdede da sammen med deres svoger A. B. Berns i Hamborg, og den danske stat kom efter de ulykkelige krige i en temmelig bundløs gæld. Marselierne var dygtige og effektive men ikke billige, og da regeringen ikke havde rede penge at betale dem med, fik de i stedet anvisning på f.eks. norske told- og skatteindtægter, men også – og i stigende omfang – jordegods både i Danmark og Norge: Kalundborg Ladegård blev bortforpagtet til Gabriel Marselis, Møns amt sat i pant til ham; det hele beløb sig efterhånden til 10.000 tdr. hartkorn, beregnet til en værdi af en halv mill. rdlr.

Blandt de godser, Gabriel Marselis den yngre havde overtaget, var også Århusgård eller Havreballegård, som han fik 1661 tilligemed en mængde bøndergods, korntiender, skove m.m.; men få år senere købte han tillige Skumstrup (senere Vilhelmsborg) og Moesgård. Også efter krigen forstrakte Gabriel Marselis den yngre kronen med kapital, bl.a. 12.000 rdlr. til prins Christians udenlandsrejse, og kon-

Marselisborggården, som kun de ældre husker den. Bygningerne nedbrændte totalt i 1909 – Marselisborg Skole var for resten også truet – og byrådet bestemte derefter, at gården ikke skulle genopføres. Der var også brug nok for grunden til villa- og anden bebyggelse.

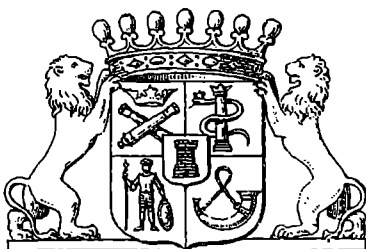
gen hædrede ham til tak ved 1665 at optage ham i dansk adelstand, ligesom han forærede ham sit portræt. Gabriel Marselis boede i øvrigt sjældent på Havreballegård eller nogen af de andre danske eller norske godser, han havde erhvervet, men holdt mest til på sin pragtfulde lystgård Elszwoud ved Haarlem i Holland; hans anseelse var så stor, at han her i 1663 modtog prins Christian, den senere Christian V, som gæst.

Et par af Gabriel Marselis den yngres sønner tog derimod fast bopæl i Danmark; den ene var Vilhelm, der bl.a. overtog Skumstrup, Moesgård og Østergård, som det 1673 lykkedes ham at få ophøjet til baroniet Vilhelmsborg, idet han selv blev optaget i den friherrelige stand under navnet Gyldenkrone, og Skumstrup omdøbtes derefter til Vilhelmsborg. Gennem adskillige generationer ejedes Vilhelmsborg af Gyldenkroner.

Den anden af Marselis-sønnerne, der bosatte sig i Danmark, var Constantin, som bl.a. arvede Havreballegård og Stadsgård; han opnåede 1684 patent som baron af Marselisborg, og ved den lejlighed fik Havreballegård navneforandring til Marselisborg. Constantin Marselis døde barnløs, men hans enke, født Sophie Elisabeth Charisius, var en virksom dame, og det lykkedes hende af Stadsgård at få oprettet stamhuset Constantinsborg, der havde næsten lige så stort landområde som Marselisborg. Den største tak skylder vi hende dog, fordi hun har skænket os det pragtfulde minde, vi har om slægten Marselis, nemlig det storslåede gravmonument i Århus Domkirke over hende selv og hendes to mænd. Efter Constantin Marselis' død 1699 giftede hun sig nemlig med stiftamtmand, baron Peder Rodsteen, der var 15 år yngre end hun, men som ikke desto mindre, efter gravmælet at dømme, har måttet nøjes med en yderst beskedne plads i hendes hjerte.

Som man ser, forsvandt navnet Marselis ret hurtigt fra Århus: Vilhelm Marselis' efterkommere blev Gyldenkroner, og Constantin Marselis efterlod sig ingen børn. Monumentet i Domkirken og gården Marselisborg var derefter ene om at bringe navnet videre til eftertiden. Da Constantin Marselis døde barnløs i 1699, gik Marselisborg-godset imidlertid tilbage til kronen og skiftede i det følgende par århundreder gentagne gange ejer, dog bibeholdtes navnet Marselisborg stadig, også efter at Århus kommune 1896 havde købt gården. Men da de sidste rester af Marselisborggården helt var forsvundet i dette århundrede, kunne man vel have ventet, at også navnet var forsvundet; her er det jo nok opførelsen af Marselisborg Slot i 1902 til daværende prins Christian og prinsesse Alexandrine, der har medført en renæssance for navnet Marselis: nu har vi Marselis-delikateser, en Marselis-kiosk, Marselis-mineralvand, Marselis Tryk, Marselisborg Apotek, Marselisborg Seminarium, Marselisborg Hospital og tillige Marselisborghallen i Tivoli Friheden; ja der findes endda en Marselis-pølse, så der er næppe nogen fare for, at navnet Marselis nu vil forsvinde fra Århus, selv om den, der har bragt det hertil, forlængst er glemt.

Dette våben førtes af baronen til Marselisborg.

Skuespillerskæbner i forrige århundrede

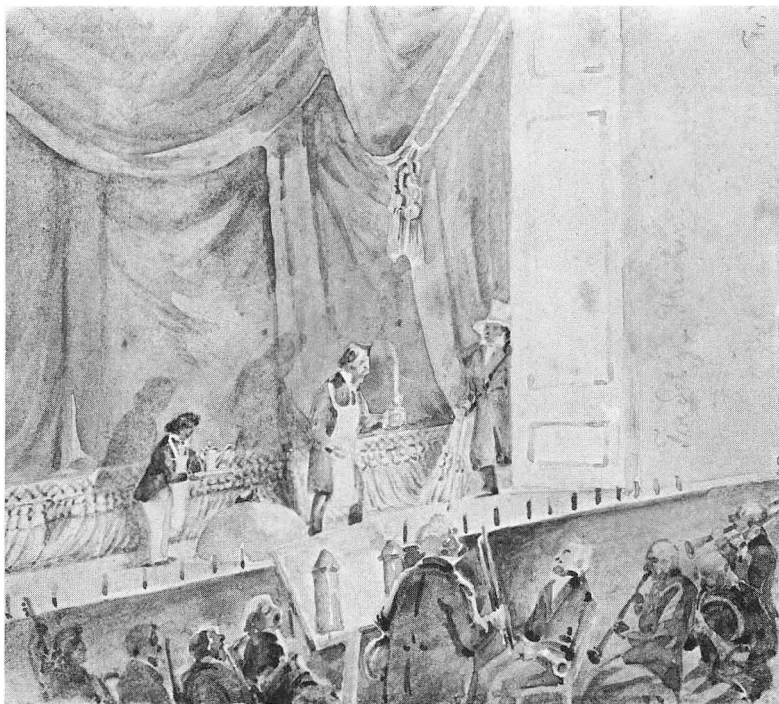
At være provinsskuespiller i forrige århundrede var noget ganske andet end i dag. Der fandtes ingen landsdelsscener, ja, overhovedet ingen faste teatre, og de mange små skuespillerselskaber, som dengang spillede på de forskellige mer eller mindre, især mindre, velegnede scener rundt om i landet, var altså alle rejsende selskaber, som spillede snart her og snart der, altid på farten og kun med lidt længere ophold i de større byer – de lidt større må man vel sige, for midt i forrige århundrede havde ingen provinsby stort mere end en halv snes tusind indbyggere. Konkurrencen var stor mellem selskaberne, og fortjenesten lille; der måtte spilles mange stykker, for i de små byer kunne en forestilling kun spilles én gang, og det var knaldsucces, hvis et stykke i de større byer kunne gentages to, måske tre gange; der var ganske simpelt ikke publikum til mere. Indstuderingen af de mange stykker blev derfor ofte forhastet og temmelig summarisk, og udstyret, som ikke måtte være mere omfattende, end at det let kunne transporteres fra by til by, har, set med nutidens øjne, været umådelig tarveligt. Når dertil kommer, at de lokaler, selskaberne måtte spille i, var primitive, ofte ganske uegnede, er det klart, at kun selve skuespilkunsten og ikke udstyret eller de ydre virkemidler blev afgørende. Selv teatret i Århus, det gamle Polyhymnia teater, der lå i Kannikegade, hvor nu posthuset findes, var pauvert, om end et af datidens bedre. Omkring 1840 savner man især »anstændige dekorationer; teaterkulisserne er nemlig så ramponerede, forslidte og forjaskede, at man meget må forundres over, at vedkommende teaterdirektion ikke antager sig disses istandsættelse«. I 1847 mente man endda, at Polyhymnias teater var »det usleste« af alle provinsens teatre. De to »langagtige gudinder«, der var placeret på hver sin side af scenen, blev også kritiseret: »Melpomene med bogrullen har lighed med en eksamineret gjordemoder, og Thalia med masken med Døden fra Lübeck...«¹.

Alligevel var teaterinteressen stor, for der var så uendelig få forlystelser i provinsen dengang; rejser var noget usædvanligt, hvorfor man levede ret isoleret i de forskellige byer. Skuespillernes ankomst var altid et oplivende element, og i sine erindringer fra 1830erne og 1840erne fortæller skuespiller C. Rau, at i byerne på Jyllands vestkyst »var glæden over vor ankomst så stor, at de bedre stillede embedsmænd og købmænd inviterede skuespillerne om formiddagen og traktered os med ekstra fine vine (strandingsgoods) og om aftenen samledes med os på gæstgivergården«². Endnu i 1870erne og 1880erne,

Som man ser af Anthon Winthers portræt har Printzlau virkelig været en smuk mand med »billedskønne« træk og store strålende øjne; måske er udtrykket lidt tomt, og tanken om begrebet »frikadelle« melder sig uvilkaarligt. Anthon Winther hørte til de omrejsende kunstnere, der før fotografiets opfindelse rejste rundt og portrætterede folk. Han kom første gang til Århus i 1837 og tilbød at male »miniatureportrætter« for 4 rdlr. pr. stk.; han kunne forresten også give undervisning i fløjte- og guitar-spil. Senere tilbød han undervisning i »frihåndstegning og calligrafi«, og hvis »et nogenlunde talrigt antal elever« meldte sig, skulle prisen ikke overstige 4 skilling pr. time. Det må da siges at være billigt. I 1840 opholdt han sig i København og fuldførte »et portræt af kong Frederik VI, skåret i elfenben«. Både fra »kunstens og lighedens side har kunstneren tilfredsstillet alle billige fordringer«, hedder det i et københavnsk dagblad. Med udgangspunkt fra Århus, hvor Winther gerne boede hos restauratør Bang, Skolegade, rejste han snart til Ålborg, snart til andre byer for at portrættere folk. Hvor er alle disse miniature-malerier nu henne? Et par ikke-århusianske miniatureportrætter var i 1910 udstillede hos Ole Haslund i København; men det kan ikke fejle, at mange gæve Århus-borgere er blevet forevigede på denne måde. Hvor er disse portrætter nu?

fortæller skuespillerinden Maria Spiers, var »familiefester og selskaber, som skulle afholdes, i mange tilfælde opsat, til vi kom«. Maria Spiers ledede et lille selskab, som også ofte spillede på den lille scene i Forsamlingsbygningen i Østergade i Århus. Hun undrede sig senere over, at der på denne diminutive scene havde kunnet spilles stykker som »Gjengehøvdingen«, »Talismanen«, »Kludesamlere i Paris«, »Ruy Blas«, »På Havets Bund« og andre helaftensstykker med stor staffage³. Endnu mere forbløffende er det dog, at William Petersen i 1884 på den samme lille scene opførte »Den flyvende Hollænder«, endda med den udtrykkelige bemærkning i annoncen: »Udstyret komplet som på Det kgl. Teater«. Forklaringen var den, at stykket var »frit bearbejdet efter den tyske original«⁴, med andre ord: Det har været et folkeligt skuespil med enkelte sange og kor og brudstykker af Wagners musik. Samme forestilling afsluttedes med en revyfarce »med viser, kor og cancan«. Det kan man nok kalde smæk for skillingen.

»Kludder med lysene« har F. Visby kaldt denne akvarel. Den viser en situation i teatret i Kannikegade, umiddelbart før tæppet går. Længst til højre i kulissen direktør J. P. Miller; i midten ses blikkenslager Meyer og til venstre teatrets faktotum lille Johnsen; de er ved at efterse lamperækken, medens musiker C. Schjørring i orkestergraven utålmodigt ser til. Visby har noteret følgende replikskifte som »prolog til »Capriciosa« med hr. Adami som Kakadue«:

Miller: Hvad er det, lille Meyer?
Meyer: Det er de bandsatte veier (væger).
Schjørring: Vi kan ikke se og ikke takten holde.
Johnsen (snøvlede): Neh, for der er inte mere olle (olie).
(Stormende bifald. Johnsen frem).

C. Schjørring var efter den sidste stadsmusikant, Peder Albrechts død 1851 den, som oftest med sit orkester besørgede offentlig musik i Århus. Samtidig drev han dog i adskillige år en restauration på Volden. Den fremragende violinist, medlem af Nerudakvartetten, kammermusikus Chr. Schjørring var hans søn.

Men scenens børn var altså i reglen velsete af borgerskabet i datidens byer; de kom som et friskt pust ude fra, var en velkommen afveksling i den trivielle hverdag; i de større byer, hvor selskaberne opholdt sig i længere tid, havde skuespillerne ofte en del forbindelse med borgerne. Redaktør Elmquist, Aarhus Stiftstidende, var således fadder ved et af skuespildirektør Müllers børns dåb⁵; skuespillerinden madame Haurowitz havde sin søn, den senere etatsråd Haurowitz, i pleje hos en frøken Carlsen, søster til fru apoteker Aagaard, Løveapoteket⁶, og da den jødiske skuespiller Will. Levini i 1835 lod sig døbe i Aalborg, var kancelliråd Strøyerberg og kæmner Wulff faddere⁷.

Idyl eller dans på roser var skuespillertilværelsen dog ingenlunde. Penge var det altid småt med, ja, det hændte ikke sjældent, at en direktør måtte give op midt i sæsonen og efterlod skuespillerne i en håbløs situation. Anstrængende var rejselivet også og tillige usundt; tillokkelserne kunne derfor kun være de kunstneriske triumfer, og der var virkelig enkelte skuespillere – særlig bonvivanten og den flotte elsker – der blev lige så vanvittigt feteret som pop-idolerne i vore dage, hvad dog ikke forhindrede, at afslutningen alligevel kunne blive en tragedie. Herpå er Frederik Printzlau et slående eksempel: Få er blevet så forgudet som ham, og dog, eller måske netop derfor, kom døden tilsidst som en befrielse for ham.

Frederik Printzlau var født i København 1814 som søn af sekretær, senere hovedkasserer ved Det kgl. Teater Ferdinand Printzlau, og han var således vokset op i teaterluft; tidligt udviklet var han også:

Som 17-årig oversatte han et fransk lystspil, der opførtes på national-scenen, hvor han selv året efter debuterede som Dick Rapid i »Den hjemkomne Nabob«. Han opnåede straks en betydelig publikums-succes, ikke blot fordi han så godt ud, men især fordi han fra første færd besad en forbløffende sikkerhed og livfuldhed, syntes fuldt fortrolig med scenens virkemidler og ikke hæmmedes af de sædvanlige begyndervanskeligheder.

Printzlaus løbebane tegnede altså mere end lovende. Men modgangen meldte sig snart; det lykkedes ikke at forfølge debut-successen; kritikken foreholdt den unge skuespiller, at hans overlegne og i det ydre så glimrende kunst savnede dybde og perspektiv, ja, hans ældre samtidige, Thomas Overskou, karakteriserer ham senere i sin teaterhistorie som »et ungt menneske af smukt udvortes... uden begreb om ånden i de forskellige, betydelige roller, hvori det tillodes ham at vise sig«. Hans spil, mener Overskou, gik ud på »at frappe med et frit væsen, stærk bevægelighed, megen tungeraphed og effektbortgange«⁸.

Karakteristikken er ikke venlig, og den er vel også lidt ensidig, men efter alt at dømme rammer den alligevel noget centralt. Faktisk kølnedes det københavnske publikums interesse ret hurtigt, og da Printzlaus fader i 1835 blev arresteret for et større underslæb, følte sønnen sig forståeligt nok utilpas på Det kgl. Teater og lod sig engagere til det Müllerske skuespillerselskab, et af datidens bedste provinselskaber. I nogle år var Printzlaus stjerne nu i strålende stigen. Han var selvskreven til alle de taknemlige roller; han forstod at benytte den lyriske helte-diktion uden at forfalde til hul patos; men især var han uimodståelig som bonvivant og vaudeville-elsker. Skønt han ikke havde nogen stor sangstemme, foretog han de enkle vaudeville-melodier med megen ynde, og han var i besiddelse af et friskt humør og en naturlig elegance i replikken, som, så vidt det nu kan skønnes, lå betydeligt over datidens provinskomedies svingen mellem højt-ravende deklamation og farceagtig ageren. Dertil kom hans spinkle, men smukke skikkelse og et billedskønt ansigt med store levende øjne. Intet under, at han fik alle pigehjerter til at banke hurtigere.

Printzlaus berømmelse kan måles ikke blot af datidens i øvrigt oftest meget spartanske og stereotype teateranmeldelser, men nok så meget af de poetiske udgydelser til hans pris, som indrykkedes i avisen, også når versene blev ironiske og gjorde sig lystige over sværmeriet som efterfølgende, i metrisk som i anden henseende temmelig vakle-vorne digt:

Hulde Printzlau med de brune blikke,
O, Gud, hvor er du dog himmelsk sød;
og at du elskes af den lille Rikke,
det dog jo hele byen ved.
O, kom, hulde svend, kom snart, kom snart igen!
Hvis du ej vil gøre det,
da du handler ikke ret,
og du er et slemme skarn.

Den lille Rikke har alle i byen sikkert vidst hvem var, og hun kunne for så vidt godt være den tante Rikke, som Anna Bloch fortæller om i sine erindringer »Fra en anden Tid«. Da Anna Bloch var teenager, var skuespiller Chr. Møller (også kaldet bukse-Møller, fordi hans garderobe var så righoldig på dette område) meget beundret. Og tante Rikke indrømmede: »Ja, Chr. Møller er yndig – han minder om Printzlau«. Tante Rikke havde nemlig i sin tid sværmet vildt for Printzlau: »Jeg spiste hans navn på smørrebrød i min tid; men det går over«. Det forlød virkelig, at de sværmeriske unge piger klippede Printzlaus navn ud af programmet og spiste det på smørrebrød. Det slog ned i Anna Bloch: Hun ville gøre det samme. Nu var hendes sværmeri jo ikke Printzlau og heller ikke bukse-Møller; det var Julius Jacobsen, og som sagt så gjort: Hun klippede »hans navn ud af plakaten, lagde strimmelen på et stykke brød, sank det og syntes ligesom Julius Jacobsens kunstnerånd var dalet ned i mig«⁹.

Den mest kontante forgudelse, som blev Printzlau til del – dog har det vel næppe været andet end et rygte – bestod i, at »damerne i Randers agtede at forære ham et guldur«. Det fortæller i det mindste i Odense, og Randers avis turde hverken »bekræfte eller modsige denne interessante efterretning; men skulle den virkelig stadfæste sig, ville jo vore damer derved forskaffe sig æren af at have været de første til at emancipere sig i Danmark, hvor man ellers synes at stå noget tilbage i begrebet om »den frie Kvinde«.

Det er rimeligt, at de jyske damers umådeholdne sværmeri for Printzlau vakte opmærksomhed, og de københavnske blade undlod naturligvis ikke at ironisere over det. Men straks rykkede en jysk poet damerne til undsætning i avisen:

I jyske piger, stakkels små!
som ej i ro jer mad kan få,
som ej tør se et skuespil –
thi – grumt man jer bagtale vil.

I ej må vise åben sans
for det, som dog gi'r livet glans
– et glimt af kunst og poesi,
som flygtigt iler jer forbi.

Dog – hør et råd, jeg giver her,
lad ej den snakken gå jer nær;
– fin i tanke, ren i sind,
med uskylds friske glans på kind:

Tør Danmarks datter, stolt og let,
vel handle, som hun synes ret,
og med et roligt hjerte vise,
at hun *talentet* ved at prise¹¹.

I 1842 kom et litografi af Printzlau i handelen. Det var tegnet af portrætmaleren Anthon Winther, der fra 1837 som regel havde bolig i Århus, hvor han bl.a. udførte et portræt af rektor Stougaard, Kate-dralskolen. Billedet af Printzlau blev litograferet i Fritzes stentrykkeri

»Når sæsonen i Kannikegade afsluttes«
 er Fr. Visbys titel på denne akvarel.
 De forskellige af teatret lånte
 rekvisitter leveres tilbage af ægteparret
 Johnsen (Thalias »små«, d.v.s.
 »stedbørn«) efter anvisning af direktør
 og teaterejer J. P. Miller. For enden
 af gaden skimtes Hotel Skandinavien;
 til højre ses general Juels gård og
 indkørslen til bispegården.

i Flensborg og solgtes i Århus hos vinhandler N. H. Fulling for 2 mark pr. stk., men det kunne også fås »illumineret« af kunstneren og kostede så 6 mark¹². At interessen for billedet har været stor og af-sætningen formodentlig betydelig, kan man se af de mange vers i avisen »med skuespiller Printzlaus portræt« osv., for eksempel føl-gende:

Af mor natur og tante kunst
 du fik et udstyr nok så prægtigt,
 og ej du kæmpede omsonst
 mod målet frem så skønt, så mægtigt.
 I hjertet du, til fryd og savn,
 med åndens runer skrev dit navn¹³.

Mandfolkeskinsygen over damernes betagelse anes bag dette epi-gram »med Printzlaus portræt til en dame«:

Så tit dit blik på dette billed falder,
 du fortids dage frem for sjælen kalder,
 da frem *han* treen for dine glade blikke
 og lod af salighed dit hjerte dikke;
 da der var ild i øjet, klang i stemme!
 O, ikke sandt? det vil du aldrig glemme.
 Nu er han borte, ak, med hud og frakke;
 du med hans kontrafej må ta' tiltakke.

Mere seriøst var sikkert det følgende »poetiske portræt« af Printz-lau tænkt; det fremkom sammen med andre lignende skuespiller-portrætter i »Dannevirke« i 1845, men Aarhuus Stiftstidende skyndte sig at optrykke det:

Det stormer i mit hjerte,
 det lyner i min pande,
 højt stråler kunstens kærte –
 Hvor dog mit mål mon stande?
 Lad gå for hjertets storme
 blandt sindets lynildsstråler;
 min kunst skal kronen forme,
 som jeg med alle måler;

lad mig min flugt kun følge
 igennem glansens sfære;
 snart fartens storm og bølge
 kan livets båd fortære;
 og mens min vej jeg farer,
 mig døver bifaldsstemmer
 fra smukke pigeskarer,
 som jeg dog alle glemmer¹⁴.

Her synes allerede at være lidt af et mene tekel på væggen; og hvad man nu ellers mener om disse lovprisninger – og de kan være afskrækkende nok som poetiske produkter – så beviser de med al tydelighed, at Printzlau har været feteret efter en målestok, som vor tids heroer ikke behøvede at skamme sig over. Når han om formiddagen gik til prøve, var der næppe et hus i nærheden af teatret, hvor der ikke bag vinduerne sås ansigter med flade næser mod ruden for at få et glimt af den forgudede kunstner. Og aften efter aften fyldtes teatret af et trofast publikum, der beundrede ham i »Don Cæsar de Bazan«, »Richard Savage«, »Hans Sachs«, Molieres »Don Juan«, »Kean«, »Den rejsende student«, hvor han havde en glansrolle, »Capriciosa« osv.; og jubelen gik over alle grænser, når han i H. C. Andersens »Den usynlige på Sprogø« optrådte som spansk danserinde og dansede *Jaleo de Xeres*. Den lille og spinkle, men uhyre adrætte Printzlau med de usædvanligt små hænder og fødder og de graciøse armbevægelser tog sig fortræffeligt ud og forstod at bruge sine smukke, mørke øjne så godt som nogen danserinde. Ingen syntes at finde situationen usmagelig, tværtimod: Dansen gjorde umådelig lykke og måtte gentages¹⁵.

For direktør Müller var Printzlau en guldgrube, så meget mere som hans gage til at begynde med kun var 45 rdlr. om måneden samt en halv netto-indtægt af en benefice-forestilling hver anden måned¹⁶. Senere fik han noget mere; men i øvrigt var allerede de 45 rdlr. en anselig gage for en provinsskuespiller i de dage; der var selskaber, som kun betalte 2 rdlr. om ugen og kosten. Endnu i 1852 engageredes den ret ansete skuespiller Laurids Stigaard og jomfru König for 65 rdlr. – for begge tilsammen¹⁷.

Teater-sejre skyldtes i hine tider som nævnt hverken pragtfuldt udstyr, lyseffekter eller andet scenemaskineri, og kostumerne var ofte parodiske. »Ørkenens Søn« optrådte med en høj rød fløjelshue, kantet med vat, der forestillede svanedun, og den samme hue benyttedes af kejser Carl V i »Dronning Margueritas Noveller«. Greven af Monte Christo spankede rundt i lange fedtlæders kanestøvler, foret med lammeskind, og norske bønder med trekantede hatte¹⁸. Midlerne til at skabe illusion var i det hele taget yderst primitive. Torden frembragtes ved at en kanonkugle rullede hen over et brædt med tremmer på tværs, og lynild var pulveriseret harpiks, som blev pustet gennem et lys bag kulissen. Belysningen var det allervanskeligste punkt. Det hele foregik nærmest i halvmørke. Gas endsige elektricitet havde man jo ikke, men heller ikke petroleum. Man brugte olielamper, og før

Plakat til en af Th. Cortes' forestillinger i Århus i 1863. I modsætning til vore dage havde man dengang ofte forestillinger med flere forskellige stykker; især om søndagen skulle der gerne være noget for enhver smag, for søndag var ugens bedste teaterdag, ikke som nu lørdagen, hvor dengang meget få kunne komme, fordi alle butikker var åbne til kl. 10–11. Personlistens prikker under Cortes' navn betyder ikke, at han har spillet alle disse roller – flere af dem er jo endda kvinderoller – men antyder nok, at man har haft statister til at tage sig af disse figurer, som ikke havde mange replikker. Et rejsende selskab kunne ikke have en stor fast stab, men måtte i de forskellige byer klare sig med lokale kræfter til småroller, hvor replikkerne måske uden skade kunne forkortes eller muligvis helt udgå. Det tog man ikke så nøje.

Theatret i Aarhus.

Søndagen den 15de Novbr. 1863. Kl. 7–10,
opførsel:

En Kone, som springer ud af Vinduet.

Dybspil i 1 Act af Scribe og Lemoine.

Personerne:

v'Courcourt, Robusteier	Dr. Gell.
Rosul, hans Hustru	Dr. Bull.
Gabrielle, Rosul's Datter	Hofen Christensen.
Marquise de L'Esperre, Gabrielle's Moder	Fra Gell.
Deane Schoppen, Forpagter	Fra Gell.
En Tjener	Dr. Steensfeldt.

Derefter:

Julestuen.

Comedie i 1 Act af Holberg.

Personerne:

Incantus	Dr. Schmidt.
Leandro	Fra Cortes.
Magdalena	Fra Müller.
Leander	Dr. Müller.
Leanders Børn	Dr. Degen.
Bernille	Fra Gell.
En	Dr. Gell.
Stolensheeren	Cortes.
Christoffer	.
Per	.
Henning	.
En	.
Marie	.
En	.
Henri Gæstgæst	Dr. Bull.
En Smørblomst	Fra Schmidt.
En Begier	Dr. Schou.
En Begier	Dr. Steensfeldt.

Til Slutning:

Sno militaire Piger.

Bauderville i 1 Act, ved J. R. Frøberg.

Personerne:

Oberst Osmund, Gouverneur i en nærliggende lille Sted	Dr. Degen.
Victor, hans Søn	Dr. Bull.
Victor, hans Broder, General's Secrétaire	Dr. Müller.
Biquet, en gammel Javalib, Commandant i en forfalden Hæjning	Dr. Gell.
Quartier, ensolet, Hæjningens Besætning	Dr. Schou.
Julie, Victor's Søster	Dr. Schmidt.
Geppie, Victor's Forlovede,	Fra Müller.
Wille	Fra Schmidt.
Victorine	Fra Schou.
Leandro	Fra Cortes.
Rita	.
Claudine	Fra Gell.
Charles	Cortes.
Rosul	Dr. Steensfeldt.
Leander	.
Wille	.
Katelet	.

Broder til de 5 skitsede Piger

(Hvad angår foregaaer i en gammel forfalden Hæjning i Frankrig.)

Billetspriserne ere de sædvanlige.

Indgangen aabnes Kl. 6½.

Næste Forestilling imorgen, Mandag.

Th. Cortes.

forestillingen måtte en blikkenslagerlærling frem foran tæppet for at efterse lamperækken og trække vægerne op.

Men måske har alle disse mangler og ufuldkommenheder bidraget til at koncentrere tilskuernes opmærksomhed så meget mere om det centrale: ordet, skuespilleren og hans kunst. Alt tyder på, at en teaterforestilling dengang blev nydt langt mere intensivt end nu.

Printzlaus teaterkarriere kulminerede allerede i begyndelsen af 1840erne, da han på baggrund af sin provins-succes forsøgte springet

tilbage til Det kgl. Teater. Han fik lejlighed til her at optræde et par gange som gæst (som Don Juan, som Kean og som Henrik i Maske-raden), men på forhånd var man i Århus bange for, at alene det, at han kom fra provinsen, ville betyde et handicap for ham, og frygten var næppe uden grund: Begrebet provinskomedie var ringeagtet i det højæstetiske København, og en provins-skuespiller var i sig selv noget mindreværdigt – og så på nationalscenen! Hvad grunden end kunne være, så slog Printzlau ikke an under sit gæstespil i hovedstaden, og pressen undlod ikke at spotte den forgudelse, hans trofaste publikum i provinsen ødslede på ham.

I Århus reagerede man dog omgående mod dette Københavner-hovmod. Det hedder værdigt fornærmet i Aarhuus Stiftstidende: »Vi jyder anser visselig ikke hr. Printzlau for en »halvgud«, men for en ung mand begavet med et ualmindeligt talent, et godt og bøjeligt organ, et for scenen fordelagtigt ydre og med en hel del mere livlighed end i almindelighed bliver os danske til del«¹⁹. Og da Printzlau vendte tilbage til provinsen, blev han modtaget med demonstrativt bifald, og pressen undlod ikke engang imellem at understrege, at han spillede den og den rolle langt bedre end hr. Pätges eller hvem der nu havde rollen på Det kgl. Teater.

Alligevel syntes Printzlau at have fået et knæk efter sin mislykkede gæsteoptræden på nationalscenen, i hvert fald har den sikkert med-virket til at nedbryde ham menneskeligt; hans trang til stærke stimu-lanser tog overhånd i den følgende tid, og i løbet af få år måtte han betegnes som forfalden. Derefter gik det ned ad bakke for ham også på scenen; ofte måtte forestillinger aflyses på grund af Printzlaus »sygdom«, og der høres beretninger om hans mangel på ligevægt, som da han »med en barberkniv ville gøre ende på sit unge liv«, fordi en konkurrerende skuespiller »vandt alles hjerter« – dem som Printzlau mente at have patent på. Inden udgangen af 1840erne var han forsvundet fra provinsselskaberne. Han døde dog først 1859, og døden kom nok som en befrier. Hans bo blev vurderet til 16 rdlr.²⁰.

I 1843, da Printzlau endnu ikke var synderlig mærket af sin last, fremsagde han ved en beneficeforestilling i Odense en prolog, skrevet af Carl Bagger²¹; den spiller på »Den rejsende Student«, hvor Printz-lau havde en af sine glansroller, og da den i flere henseender er karakteristisk for både digteren og skuespilleren, kan den passende meddeles her som det sidste træk i et billede af en kunstnerskæbne, der måske ikke var helt ualmindelig blandt provinsskuespillere, men netop derfor mere trist:

Mange stjerner ses på himlen stå,
men den største selv fordunkler ej den mindre;
der er plads nok på det store blå,
hvor de alle kan få lov at tindre.
Mennesket klassificerte dem,
satte dem i første, anden, tredje rang,
satte dem i orden bagved eller frem
efter lysets glans, som fra dem sprang.

Teaterdirektør William Otto Petersen, formentlig oversætter af monologen om den gamle skuespiller, gift med den talentfulde skuespillerinde Caroline Wimmer, med hvem han havde sønnen sindssygeløge, professor August Wimmer.

Ret som hine evige pailletter
 på den store konges kåbe
 glimre gradevis i klare nætter
 som en større eller mindre perledråbe –
 se! således og med *os!* når *hin*
 uopnåelig på kunstens firmament
 står som Talma, Garrick eller Kean,
 ak! er *denne* kun – »en rejsende student« –

Kun en rejsende student i kunstnerlivet,
 kun et glimt, der vidner om,
 hvad en gunstig guddom haver givet
 de indviede i kunstens helligdom –
 kun et stykke af en splintret stjerne,
 kun et fagert ansigts – silhuet,
 kun en halvkvædt vise, som så gerne
 ønsker se sig helt på nodebrædt.

Denne lod er min jo! men som Han i himlen
 ingen forskel gør blandt stjernevrímlen,
 men, om de er højt hvad heller lavt på strå,
 elsker alle stjerner store, små,
 tager i sin fadervaretægt
hele den pletterte slægt!
 O, således dømmes – håber jeg –
 publikum, den mildeste blandt mødre!
 publikum vil venligt sige: »Frygt du ej!
 jeg har Joseph kær trods alle brødre«!

Det centrale i karakteristikken er nok den »splintrede stjerne«. Som Carl Bagger selv var også Printzlau netop en splintret stjerne.

Der var andre af datidens provinsskuespillere som Martin Spindler (1811–43) og Carl Pallesen (1812–50), der ligesom Printzlau tidligt brændte ud – og af samme grund²². De havde alle talent ud over det almindelige, men ingen af dem formåede at styre sig selv. De var imidlertid undtagelser, og man kunne så spørge, hvordan gik det de måske mindre talentfulde men muligvis mere vindskibelige og »almindelige« provinsskuespillere i deres alderdom? Social forsyrg kendte man ikke meget til, og tilværelsen kan nok have formet sig trangt for mange gamle skuespillere, således for ham, William Bewer omtaler i sine erindringer: Mange år tidligere havde Bewer spillet med ham i provinsen og kunne nu næppe kende ham, da han mødte ham gammel og halvblind som kontrollør i Industriforeningen i København. »Ja, sådan er det altså gået mig«, sagde han. »Husk William, at gamle skuespillere og gamle droscheheste er til ingen verdens nytte! – de skal skydes«²³!

At der her virkelig var et problem, kan man også se af en »scenisk monolog«²⁴, skrevet af den svenske forfatter Aug. Blanche, men oversat og lokaliseret – Borås er blevet til Hobro, svenske skuespiller-navne ombyttet med danske osv. – vistnok af teaterdirektør William Petersen, der levede fra 1832 til 1906, og som efter nogle gode år i 1860'erne havde stadig større vanskeligheder og til sidst skuffet og

bitter opgav teatret og opretholdt livet som bogholder og retsvidne. Han var ellers ingen ringe mand, var både talentfuld og velbegavet, og med sin hustru, den udmærkede skuespillerinde Caroline Wimmer, havde han sønnen August Wimmer, den senere kendte sindssygelæge og professor. Som teaterdirektør lå William Petersen altid i krig med pengene, og flere gange brød han økonomisk sammen midt i sæsonen, forsvandt og efterlod sine skuespillere i den vildeste elendighed.

Man kan nok regne med, at William Petersen i denne monolog, som har titlen »Den gamle skuespiller«, har genkendt noget af sin egen skæbne: Når tæppet går, står skuespilleren »med korslagte arme i temmelig meget slidte klæder, høj hat og havelock«. De to sidste klædningsstykker hørte med til en ærværdig provinsskuespillers, specielt en teaterdirektørs udstyr i gamle dage. Derefter tager den gamle skuespiller ordet – på ikke alt for gode vers:

Som andre mennesker jeg kom til verden,
men ingen tænkte, da det spæde barn
i vuggen hævede sin klare stemme,
at denne stemme engang skulle lyde
højt i Thalias tempel og bedåre mængden,
som trængtes ind for hendes hellige mure.
Snart viklede jeg mig da ud af svøbet,
som rosen vikler sig af knoppens fængsel
med duften, kunstens duft udi min kalk,
og djærv jeg fløj mod himlen som en falk.

Man må jo sige, at den gode skuespiller ikke undervurderer sig selv, og hans selvfølelse svulmer også i næste vers:

Jeg følte, at Vorherre havde skabt mig
for noget højere end til at trampe
i smedjen eller hist på skrædderbordet
at sidde, flettet sammen som en kringel.
Se, tvende lyn de krydsede hinanden
udi mit bryst med aldrig slukket flamme.
Det ene tragisk var, det andet komisk,
thi når jeg græd, da græd jeg gudetårer,
og når jeg lo, ej var det blot et fnis,
nej, latteren skralded' fra den lille »gi's«.

Her har rimnøden rigtignok fået den lille »gi's« på glatis, og latteren har vel skraldet på den gamle skuespillers bekostning, når han fremsagde dette vers. Men han fortsætter ufortrødent:

Når mangan gang jeg vandrede derhjemme
udi Hobro, hvor jeg min vugge havde,
og læste recensionerne om Phister,
om Rosenkilde, Wiehe, Høedt og Hultmann,
om deres mange laurbær og sejre,
da blev det mig for trangt i knaldebyen,
og jeg besluttede' da at blive større
end alle disse mennesker tilsammen.
Og kunstens vej jeg straks begav mig på
som kunstner helt fra isse og til tå.

Indgangen til Århus gamle teater, oprindelig Polyhymnias teater, der indtil 1900 lå i Kannikegade, der hvor posthuset nu findes.

Det går stadig strålende for den unge kunstnerspire, og på en primitiv scene, indrettet på et gammelt kornloft i Hobro, vinder han sine første laurbær:

Der trådte op jeg først som Shakespeares »Hemlet«
 Hvad bifaldsstorm! hvad glimrende triumfer!
 Hobroerne blev ganske ellevilde
 ved de ord: »være eller ikke være«.
 Og hvor som sindssvag om jeg kasted mig,
 blev publikum lige så gal som jeg.

Naturligvis måtte den drabelige kunstner nu bort fra knaldebyen, ud i den store verden, hvor han dog snart mærkede den samme verdens ondskab:

To onde ånder følger skuespilleren:
 den ene, mer naturligt, kaldes hyssen,
 den anden, mere kunstlet, kaldes pibning,
 og begge have de for skummel hensigt
 at sønderrive kunstnerens vundne laurbær.
 Vel har jeg fra min barndom elsket æbler,
 men få dem kastet midt i synet på mig,
 var ej den frugt, som kunstneren ventet sig.

Som man ser, gik alt til yderligheder. Det gik op og ned: i Middelfart spillede han Herlov »med lidet bifald«; og Svend Trøst i »Ridderen af Randers Bro«, som han spillede i Sjællands »allermindste

byer«, skaffede ham en meget slet kritik; men han trøster sig: »Hvad forstår bønder sig vel på det«. Triumfer havde han dog også:

Som Ebbesen i »Elverhøj« i Marstal
jeg bragte hele huset til at ryste.
Man skrev, at her jeg spilled som en engel,
»mod mig var Vilhelm Wiehe kun en sinke«.
Men dog den store dag, jeg aldrig glemmer,
som skænkede mig mit navn et evigt minde,
da i »Et Dukkehjem« jeg spilled Helmer –
jeg kaldtes frem, bekransedes med blomster,
da var mit kunstnernavn på ærens top,
og dette skete – udi Ballerup.

Her stikker ironien frem; men i øvrigt bliver situationen mere og mere tragikomisk for den arme skuespiller. Ikke uden patos tilråber han kritikerne:

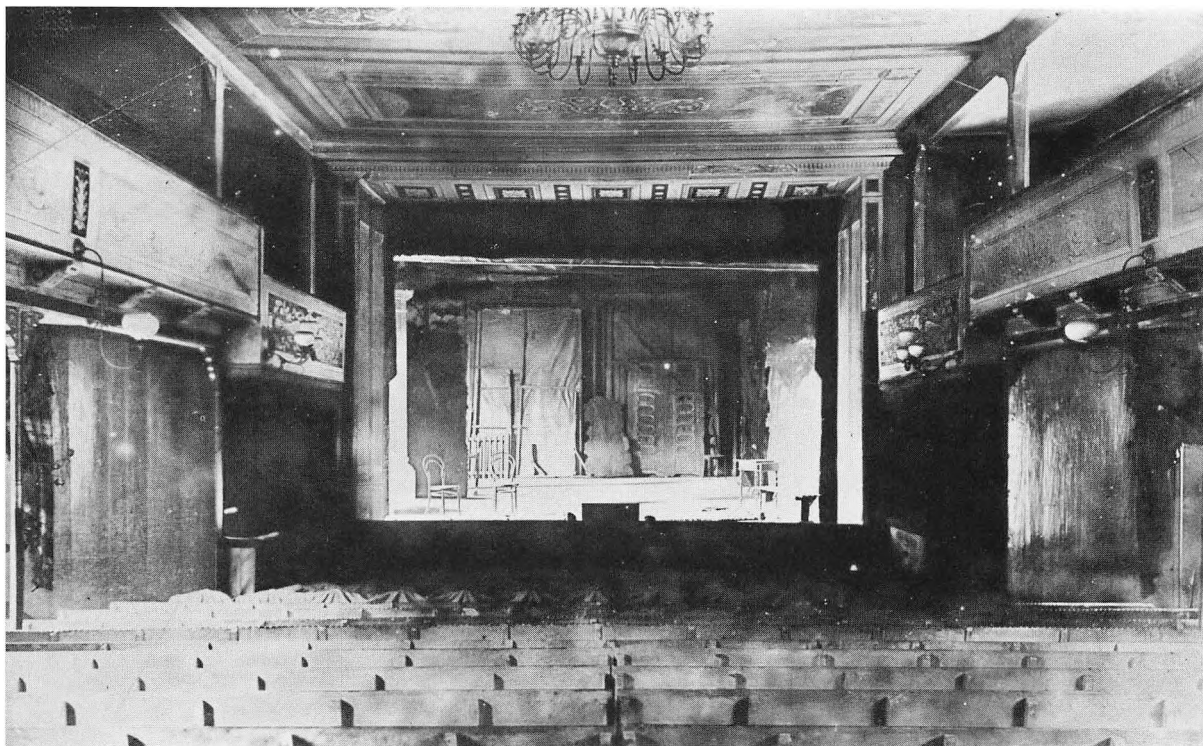
I recensenter, som så let fordømme,
oh, hvis I kendte ret, hvad kunsten lider!
Stå i en bod i 30 graders kulde
og elske dog sin elskede med varme,
og spille helt, imedens kroppen skælver
i alle leder, klædt i tyndt trikot.
Med gru endnu på Vordingborg jeg tænker:
I »Æresgæld« jeg hovedrollen spilled –
men da jeg sejerrig ud af byen drog,
for »gæld« man mine sorte bukser tog.

Til disse personlige ubehageligheder kommer nu også kærlighedens tragedie, som næppe kan tænkes grummere end den gamle skuespilleres triste skæbne:

Blandt andre uheld en elskerinde
jeg havde, primadonna ved teatret,
ak, hvor hun dog var dejlig som »skøn Valborg«,
skønt denne rolle ikke lå for hende.
I alle byer fik hun beneficer,
men ej tilfreds med dem hun tog og mine,
og havde jeg en sommerfrakke, straks hun
den skar itu og laved skørt deraf.
En dag hun rømte bort med vor sufflør,
med stykker, garderobe, direktør.

Man ser, at nu er bunden nået. Alt er tabt, og den gamle skuespiller erkender det, men endnu har han råd til lidt selvironi og en klædelig galgenhumor:

Nu er jeg blevet gammel – ingen mindes
den gamle skuespiller. For de fribilletter,
jeg skænket har til rigmænd, får jeg mulig
fri adgang nu til fattiggårdens middag,
og af den purpur, som jeg tit har båret,
jeg har blot den, som bæres af min næse.
End skulle som »père noble« vel jeg kunne
udfylde pladsen på »det kongelige«,
men der er intet håb – ak gigten drager
til gravens porte trætte kunstnerben.
Så tag mig, grav. En trøst det er, veed Gud,
hos dig ej skuespilleren pibes ud.

Scene og tilskuerrum i det gamle teater i Kannikegade, som de så ud, kort før teatret 1900 blev nedrevet. Polyhymnia havde opført bygningen i 1816, men i 1852 var teatret meget forfaldent, og da man i Polyhymnias bestyrelse var klar over, at der aldrig blev råd til en ordentlig istandsættelse, solgtes teatret til direktør J. P. Miller for 7300 rdlr. I 1854 lod Miller bygningsinspektør Thielemann foretage en gennemgribende ombygning: Gulvet i teatersalen blev sænket for at give rundelig plads for en balkon, som man ikke tidligere havde haft; også orkestergraven blev sænket, og der blev opsat et rigtigt proscenium som adskillelse mellem scene og teatersal. Derefter kunne teatret rumme ca. 700 tilskuere.

Tæppet falder under sørgemusik, står der så, og dermed er en af datidens skuespillerskæbner afsluttet, ikke at den vel er typisk, men den er næppe heller så usædvanlig, at den ikke skulle have en vis lighed med adskillige gamle skuespilleres livshistorie i forrige århundrede. Til gengæld er det også muligt at finde et eksempel fra virkeligheden på et livsforløb, som på flere områder kan synes at være parallelt med William Petersens gamle skuespiller, men som trods alt viser, at et menneske meget godt kan blive bevaret, selv om en kunstner skulle gå tabt.

Eksemplet er gamle Alfred V. Verner, som næppe mange husker nu. Han døde den 30. september 1915, et par dage før sin 75 års fødselsdag, og hørte til den type, som har venner overalt og ingen steder fjender, et elskeligt menneske, altid i godt humør – i hvert fald i sine senere år – og med et polisk smil i øjekrogen. Måske var han netop gennem et langt livs trængsler nået til et roligt og overlegent syn på menneskene og tilværelsens omskiftelser.

A. V. Verner var født i København; han var halvbroder til brygger Carl Jacobsen og havde fået en god uddannelse, var student og havde taget filosofikum; men så afbrød han også studierne, for det var skuespiller, han ville være. Han debuterede 1862 i Kalundborg hos Daniel Hansen, også kaldet »Djævle-Hansen«, var et par år på turné i Norge, som danske skuespillere dengang ofte var det, (det hed sig, at nordmændene ikke ville nedlade sig til at skabe sig på den måde).

A. V. Verner i et drabeligt kostume som Niels Ebbesen i »Ridderen af Randers Bro«. I sit lange teaterliv udførte Verner 600 forskellige roller, der spændte fra Holberg og Oehlenschläger over vaudevillen til den romantiske lyrik i »Kong Renés Datter« og »Svend Dyrings Hus«. At dømme efter den rolle, han valgte til sin jubilæumsforestilling, »Don Cæsar de Bazan«, har han dog nok haft en lille svaghed for den teatraliske positur – eller måske er det Don Cæsars galgenhumor, som har lokket ham. Verner var ikke fremmed for galgenhumor.

Han var derefter nogle år i København på sekondteatrene, som man dengang kaldte alle andre teatre end nationalscenen, dels på »Alhambra« og dels på det gamle Vesterbro Teater. Senere gik han igen til provinsen, var på Odense Teater en tid og rejste en halv snes år med Th. Cortes' selskab, dengang nok det bedste, både hvad personale og repertoire angår. Fru Emma Cortes var selskabets prima-donna og meget talentfuld. Herman Bang priste hende som »en nobel dyrkerske af den store stil, det skønne sprog og det fuldtonende vers«²⁵, og hun var desuden en habil instruktør, noget som provins-teatrene dengang ikke var forvænt med.

Disse år hos Cortes har nok været Verners lykkeligste og tillige hans bedste som skuespiller. Han blev også påskønnet. Kritikken understreger ofte hans »kultiverede spillemåde«, og det var udelukkende ment som ros.

I sit lange skuespillerliv nåede Verner at udføre 600 forskellige

roller, deriblandt Axel i »Axel og Valborg«, Hagbarth i »Hagbarth og Signe«, Henrik i »Maskeraden«, Gert Westphaler, Tristan i »Kong Renés Datter«, Stig Hvide i »Svend Dyrings Hus« og Albert Ebbesen i »Elverhøj«²⁶. Fra 1882–84 var Verner selv direktør for et rejsende skuespillerselskab, og her fik han nok sit knæk, måske ikke blot økonomisk. Han har sikkert ikke været tilstrækkelig robust til et sådant job. At være teaterdirektør er det værste, som kan hænde et menneske, sagde han senere, og han mente det. Men at det ikke kunne gå for ham, forstår man, når man ser en statistik over hans repertoire i Århus i januar, februar og marts 1883²⁷. Verners selskab kaldtes Århus teaterpersonale, fordi det havde »hovedsæson«, netop månederne efter nytår, i Århus, og han præsterede i disse tre måneder at gennemføre 60 forestillinger med 35 forskellige stykker, hvoraf 15 var nyheder. Selv om en del af »nyhederne« (det vil sige nye for Århus) har været enaktere, som det har været muligt at indstudere i en fart, har der dog været tale om en rovdrift, som er gået ud over både personalet og forestillingernes kvalitet. Blandt »repriserne« kan foruden »Feriegæsterne« og »Eventyr på Fodrejsen« nævnes meget yndede folkekomedier som »Min egen Dreng«, »Capriciosa«, »Hverdagsfolk« af Frits Holst og det franske lystspil »Don Cæsar de Bazan«, hvori Verner havde en glansrolle, som han også spillede ved en forestilling i 1897 i anledning af sit 35 års skuespillerjubilæum, skønt det allerede var flere år siden, han havde sagt scenen farvel. (Jubilæums-forestillingen viste i øvrigt, hvor afholdt Verner var: Det gamle teater i Kannikegade blev stillet til rådighed af ejeren, Sophus Birck, der selv en tid i sin ungdom havde været skuespiller, og som nu »velvilligt« udførte en af rollerne. Blandt andre medvirkende var såmænd Carl Alstrup og en »hr. Houmark«, som næppe kan have været andre end Chr. Houmark)²⁸.

Men tilbage til Verners direktørtid, der som nævnt varede to år og i hvert fald økonomisk var en fiasko. Endnu et par år rejste han med provinsselskaber, en sæson med August Rasmussen og en med Fr. Müller, Betty Nansens fader; men det var, som om lysten ikke længer slog til. Han har måske også følt trang til en roligere og mere borgerlig tilværelse: Han var gift og havde børn – en søn blev ført frem til studentereksamen og tog senere skoleembedseksamen – og Verner trak sig derfor tilbage fra det aktuelle teater, blev journalist, »redaktionssekretær« (dengang var arbejdet på en redaktion ikke så hektisk som nu), først ved Aarhus Stiftstidende, senere ved Jyllands-Posten²⁹. Men samtidig læste han op i foreninger og underviste, ligesom han leverede lejlighedssange på bestilling, ganske velformede og undertiden oplivede af uhyrlige brandere. Endelig var han forsikringsagent, og endnu i 1914 kunne man i avisen træffe hans annonce: »Dansk, tysk, engelsk, latin. Informationer. Oversættelser. Livs-, ulykkes- og brandforsikringer«³⁰.

En alsidig mand, som dog ikke havde glemt sin skuespillerfortid. Hans Hartvig Seedorff mindes i nogle Århus-erindringer Verner,

»som – iført sin trofaste havelock – deklamerede Oehlenschläger for mig, og det med en sådan indlevelse og patos, at alleen blev skummel som Jarl Hakons offerlund, og jeg syntes at høre Erling skrike mellem de mosgroede gudestøtter«³¹. Men især tog Verner sig naturligvis af dem, der aspirerede til for alvor at gå til scenen. Den berømteste af hans elever var Henrik Malberg, der selv – og forresten også hans datter, Ellen Malberg – har fortalt om, hvordan han som ung maskinlærling gik op til Verner i 1895 og blev vel modtaget. Efter at Malberg havde givet prøver på sin kunnen, sagde Verner: »Nu skal jeg hente noget til Dem« og gik ind i en anden stue. Herfra hørte Malberg fru Verner sige: »Han er da vist god«. »Ja«, mente Verner, »jeg tror han har talent«. Og så gik det løs med indstudering af forskellige roller³². På Verners anbefaling fik Malberg også lov til 31. marts 1896 at debutere på Århus Teater hos direktør Cortes som Skriverhans i »Eventyr på Fodrejsen«. Sammen med smedene fra Caroc & Leths fabrik, hvor Henrik Malberg arbejdede, var familien Malberg nok de mest spændte ved denne debut; vognmand Peter Brock Malberg og fru Katrine samt den yngre søn Peter Malberg, der fulgte så intensivt med i begivenhederne på scenen, at da Skriverhans i kvistkammeret skulle til at stjæle tegnebogen, røg den lille mand op i luften og råbte: »Gør'et ikke, Henrik, det bliver opdaget«.

Spændt har vel også Verner været, og som bekendt fik han senere megen ære af sin elev.

I sine sidste leveår havde Verner foruden sine andre gøremål også en beskeden ansættelse ved Statsbiblioteket i Århus, nogle timers skrivearbejde, som han passede samvittighedsfuldt, men forståeligt nok uden større interesse: Hans arbejde bestod i daglig at indføre udlånskvitteringerne i to protokoller, en for indenbys og en for udenbys lånere, og det hændte, at han i tankeløshed førte kvitteringer for lånere i gaderne Spanien og Grønland i Århus – dengang kunne man bo på hjørnet af Spanien og Grønland – ind i protokollen for udenbys lånere. I øvrigt var han altid fornøjet, ofte med en lun bemærkning på læben, altså en livsglad mand i balance og tilfreds med sine beskedne kår.

Og alligevel gik han i stykker til sidst: En dag i 1915 vandt han et større beløb i lotteriet – 12.000 kr., og det var mange penge dengang – og Verner, som livet igennem havde kæmpet med en vanskelig økonomi, gik helt fra koncepterne: Hvordan i alverden skulle han administrere en sådan formue? Skattevæsenet ville naturligvis komme, og andre krav ville melde sig. Han blev også sygeligt bange for, at nogen skulle stjæle hans mange penge, og i panik rejste han til København, hvor han mente bedre at kunne gemme sig og være i sikkerhed med sin formue. Og her indhentede døden ham få uger senere. Men i Århus skrev man: »Alle, der kendte den ungdom, som endnu levede i den 75-årige mand, har møje med at forlige sig med tanken om hans død«³³.

Billedet viser skuespiller A. V. Verner, som han så ud i sine senere år; velvilje og venlighed lyser ud af ansigtets træk, og Verner havde også mange trofaste venner. Det viste sig bl.a. i 1911, da han i anledning af sin 70-års fødselsdag af en deputation fik overrakt et sølvbæger med en sum i guld fra venner og bekendte. Alle satte pris på ham for hans gode humørs skyld og for den personlige beskedenhed, som prægede hele hans væsen.

Biskop Jørgen Hee

Biskop Jørgen Hee, som fra 1777 til sin død i 1788 var biskop i Århus, var af sin samtid særlig berømmet for sit lille skrift om, hvordan han i 1772 beredte grev Enevold Brandt til døden, forinden denne sammen med Struensee henrettedes for majestætsfornærmelser og det som værre var. I bogen »Pålidelig underretning om den henrettede Enevold Brandts forhold og tænke måde i hans fængsel«, fortæller Hee, hvordan han »omvendte« Brandt til kristendommen, så han med fortrøstning til et kommende saligt liv frimodigt besteg skafottet. Bogen blev oversat til svensk, tysk, fransk og hollandsk og var meget omtalt, dog ikke så meget som Struensees skriftefader, Balthasar Münters tilsvarende bog.

Bortset fra denne exceptionelle berømmelse, som i øvrigt nok var medvirkende til hans udnævnelse til biskop, var Jørgen Hees karriere ikke usædvanlig. Han var præstesøn og tog selv teologisk eksamen i 1734, var i 21 år præst i Allerup og Davinde, senere i Odense, hvor han blev stiftsprovst, for 1764 at overflyttes til København som Holmens provst. Allerede i Allerup havde Hee påbegyndt udgivelsen af en omfattende og umådelig bred forklaring i form af prædikener over »Jesu Christi hellige lidelses-, døds- og begravelses historie«, der udkom i tre bind i årene 1758–66 og fylder ca. 2500 tætrykte sider. Vore dages teologer er dog kommen til det resultat, at »som teolog var Jørgen Hee hverken original eller betydelig, og hans væsentligste indsats lå på det praktisk-kirkelige område«, hvad der vel egentlig også var vigtigst for en biskop.

Bogen om grev Brandts omvendelse er for en nutidig læser ikke netop spændende: Sproget er gråt og omstændeligt, og indholdet spækket med lange teologiske udredninger om arvesynd, nåde osv., overdryset med skriftsteder, mens der ikke dvæles meget ved Brandts menneskelige tragedie, der i reglen kun anvendes som udgangspunkt for yderligere teologiske overvejelser og argumentation for hans omvendelse til det hinsidige. Alligevel var situationen jo i sig selv så spændt og dramatisk, at det trods alt mærkes gennem Hees langsomme fremstilling, således i omtalen af den dag, da Hee måtte meddele Brandt, at tidspunktet for hans henrettelse nu var fastsat. Han nærmede sig forsigtigt problemet, understregede, at han gerne ville være Brandt til tjeneste, så længe han havde lejlighed dertil.

» thi tiden var, efter Pauli ord, knap herefter, hvorfor det var bedst efter Jesu eksempel at arbejde den stund, det var dag. Thi natten kommer, da ingen kan arbejde. Han mærkede nok af mine ord, at jeg vidste tiden, og derfor spurgte, om jeg havde erfaret noget derom; da jeg svarede ham, at hans forløsning nu snart stundede til, og at overmorgen skulle det hedde til ham af hans frelsers mund, som det blev sagt til den bodfærdige røver på korset: i dag skal du være med mig i Paradis. Han anhørte dette uden ringeste tegn på forfærdelse, sigende, at han var veltilfreds med Guds vilje, i hvilken tanke jeg og på muligste måde styrkede ham, forestillende ham, om han vel havde ringeste grund til at fortryde på, at han nu snart skulle vorde befriet fra dette døds legeme og denne hans fangne tilstand, og om han ikke nu langt mere måtte glæde sig ved, at han snart skulle se begge snarer sønderrevne og hans sjæl undkommen og sat i evig frihed der, hvor intet bånd enten åndelig eller legemlig mere var at befrygte ...«.

På selve henrettelsesdagen understregede Hee atter over for Brandt, »hvilken velsignet og herlig dag denne dag skulle blive for ham, hans sidste jammers og fængsels, men hans første og evig varende fuldkomne befrielses og saligheds dag, der aldrig skulle omveksles med nogen nat ...«, ja, endnu på skafottet lovede Hee, at han på Brandts »nu straks forestående himmelrejse ville meddele ham det rejse-pas, som herren selv havde forfattet og Jesus med sit blod skrevet og med sin død beseglet, som var herrens velsignelse, den han med blottet hoved modtog ...«.

Udtryk som disse og den lidt naive opbyggelighed, som er et gennemgående træk i omvendelseshistorien, faldt dog enkelte læsere i datiden for brystet, og den unge Goethe, der læste Hees lille bog som student i Frankfurt, fandt fremstillingen lidt komisk eller måske parodisk og morede sig med at tegne en karikatur af præsten, der prædiker for den fængslede grev Brandt². Under tegningen skrev han følgende linier som parodi på Hees trøstende ord:

Probst Hee: Bald leuchtest du, o Graf, in engelheiterm Schimmer.

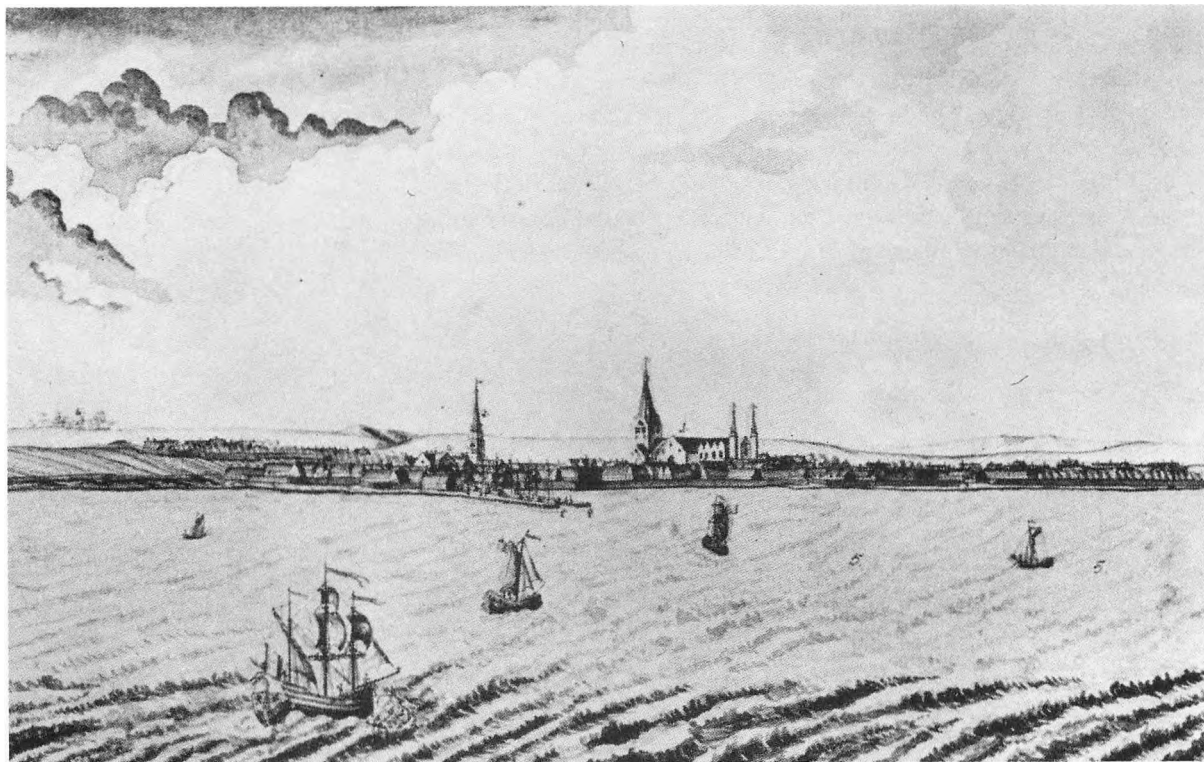
Graf Brandt: Mein lieber Pastor, desto schlimmer.

I en meget fri oversættelse kunne de måske gengives således:

Provst Hee: Snart synger du i englekoret hos Vorherre.

Grev Brandt: Min kære pastor, så meget værre.

At Hee var konservativ både i teologisk og politisk henseende er næsten en selvfølge. Hans dyrkelse af enevoldskongens person – som i øvrigt ikke blot var hans, men tidens skik – kommer pudsig frem i de taler, han som Holmens provst måtte holde, når krigsskibe løb af stabelen; således indskærpede han i 1767 tilhørerne, at »en konge er jo den person, som den allerhøjeste regentere i himmelen, kongernes konge og herrernes herre, har iblandt mange tusinde udvalgt til at synlig beklæde Guds sted i et rige ...«³.

Så idyllisk præsenterede Århus sig fra søsiden i sidste halvdel af det 18. århundrede. Man ser, at å-havnen var forlænget med to moler ud i bugten, men af havnebassiner var der kun selve åen. Domkirken rager op som en kæmpe mellem de lave huse, hvoraf kun ganske enkelte var på mere end to etager.

Denne overeksponerede »kongerøgelse« var nu ikke meget anderledes end så mange af datidens konge-glorificeringer. Fælles med så mange andre havde Hee også et fanatisk had til Struensee, ligesom han naturligvis var en varm tilhænger af arveprins Frederik, enke-dronning Juliane Marie og Ove Høegh-Guldberg. Det fortælles, at han om natten den 17. januar 1772, da livvagten efter Struensees fængsling marcherede forbi Holmens provstegård, begejstret svingede med sin nathue ud af vinduet og råbte hurra; den følgende søndag gik han også i sin prædiken kraftigt løs på det styrtede styre og læste de faldne storheder teksten for deres letfærdighed og foragt for kirke og kristendom. Prædikenen vakte opsigt og blev trykt under titlen »Forstyrrenes Forstyrrelse og Mangelens glædelige Forandring, forestillet i en Prædiken, holden i Holmens Kirke ...«, en titel, der næsten kan minde om titlerne på de teaterstykker, som dengang opførtes: »Skuldighedens Sejer eller Naturens og Dydens Eftermæle«, »Det uskyldige Bedrageri eller Land-Poeten«, osv.

Hvad der i øvrigt er bevaret af samtidens omtale af biskop Hee tyder på, at om han ikke var en fremragende tankens behersker, så har han dog været en brav og nidkær kirkens tjener, som har vidst at sætte sig i respekt. Det hedder om ham som Holmens provst, at han var »frygtet og æret af de store og højt elsket af de ringere«⁴, et karaktertræk, som tyder på respektable og tiltalende menneskelige egenskaber.

Om biskop Hees Århus-tid foreligger ikke mange oplysninger. Han var jo nu en ældre mand og fulgte med bekymring tidens almindelige udvikling og beklagede meget, at skrivefriheden benyttedes til, »at der med al dristighed både tænkes og skrives mod vores allerhelligste tro«.

Bispefamilien boede i »Domkirkegården« og bestod på dette tidspunkt kun af bispen, bispinden og en ugift datter Anna, »assisterende sin moder, som nu er noget til års, i husholdningen, hvortil hun er

Biskop Jørgen Hee, efter et stik, som har haft et miniature-maleri, der nu er på Frederiksborg, som forlæg for selve portrættet.

*Stiftamtmand Ove Høegh-Guldbergs frue,
Lucie Emmerentze, født Nørlem, til
hvem biskop Hee, få timer før han døde,
skrev et nytårsdigt.
Maleri af Peder Als på Frederiksborg.*

vel skikket og øvet«, som det hedder i biskoppens selvbiografi. Der har dog været rigelig med anden hjælp til at overkomme arbejdet med husholdningen, for folkeholdet i bispegården bestod af: »1 frøkenpige, 1 stuepige, 1 kokkepige, 1 tjener, 1 kusk, 1 gårdskar, 1 skriverkarl og 1 skriverdreng«⁵. De to sidste har naturligvis været nødvendige til bispekontorets forretninger, men jomfru Anna – nej, undskyld, frøken Anna, for hun var jo en standsperson – har næppe behøvet at overanstrenge sig med det huslige arbejde, når der var tre piger og en tjener til hjælp foruden kusk og gårdskar.

I de første år i Århus arbejdede biskop Hee sammen med stiftamtmand Peder Rosenørn til Katholm, og samarbejdet må have været godt, for ved Rosenørns afgang i 1780 skrev Hee et afskedsdigt⁶ til ham, et typisk eksempel på den snørklede stil, som dengang anvendtes, når man skulle være behagelig på vers – og forfatteren ikke hørte til de allerstørste poeter:

En rose længe har i Århus stift floreret,
som med sin yndig flor har hver mands lyst formeret.
En ørn har svinget sig om stiftets ret og ro,
dertil brugt ørnesyn men aldrig ørnæklo.
Det siges rosen skal et andet sted forplantes,
vel, når ej savnes skal, hvad godt hos denne fandtes,
når den, der drage skal i ørnens rede ind,
besidder dens forstand og redelige sind.
Gud føre rosen frem, uskad på ørnevinger,
så at ej nogen meen dens liv og helsen tvinger;
dens gode rygte her i fulde blomster står,
endog når rosen med sin ørn til himlen går.

Senere, i 1784, blev Ove Høegh-Guldberg forvist som stiftamtmand til Århus, da kronprins Frederik selv havde taget tøjlerne, og Jørgen Hee kom da til at samarbejde med den mand, hvem det vist i særlig grad skyldtes, at han havde opnået bispestolen i Århus. At forholdet og samarbejdet mellem disse to har været det bedste, kan man sikkert gå ud fra – de har stemt overens både teologisk og politisk – og at familierne har haft selskabelig omgang med hinanden, kan man skønne af et lille nytårsdigt⁷ til fru Høegh-Guldberg, som Hee skrev få timer før sin pludselige død. Stilen er så vist ikke mindre snørklet end i digtet til Rosenørn, men der er noget rørende i den gamle mands skrabud og hans så besværligt udtrykte, men afgjort oprigtige nytårsønsker:

Højvelbårne Fru Gehejmerådinde!

Høj alder ikke kan poetisk klygter love,
den gamle digtergejst snart færdig er at sove;
dog da den liden kraft endnu tilovers har,
den muntred' sig såsnart den nytårs sol blev vår.

I fjor den vakte ved trykt lykønskings tanke
fra højfornemme hånd – nu ville den påanke,
hvis den ej mødte straks, umindet om sin pligt,
skönt år og evne ej kan på kunstmæssigt digt!

Herrn Probst Jørgen Hee
Befehrungsgeschichte
des vormaligen Grafen
Enesold Brandt.

SAIVA ANIMAM TVAM! GENES. XIX.

Mit Anmerkungen.

Neueste Auflage mit Dignetten.

Hamburg,

bey Buchenröder und Ritter.

1774.

Men desuagtet er dog villien oprigtig,
og dette ene gør hvert ord og udtryk vigtig.
En hoved-sum deraf, De, højvelbårne! kan
her læse, gid den kun kan komme godt i land:

Opnået ønskers mål i alt det, som kan fryde,
veltænkende! gid Dem og Deres stedse pryde!
Min musa vovede sig her at lade se
i sin forældet dragt, der ligner autor – Hee.

Titelbladet til den tyske oversættelse af
Hees beretning om grev Brandts
omvendelse, med et stik af greven og en
allegorisk fremstilling, der viser Hee
stående på den faste klippegrund med
udrakt hånd efter den havarerede Brandt,
der endnu svømmer i de frådende bølger.

Den gamle biskop døde som nævnt få timer efter, at dette digt var afsluttet, og han har altså haft ret i, at digtergejsten var færdig snart at sove. Han døde »30. december 1788 om eftermiddagen meget hastig«, men begravelsen fandt først sted den 21. januar 1789 i

Domkirken med stor højtidelighed: Katedralskolens kantor, konrektor H. E. Grosmann, havde komponeret »en meget smuk sørge-musik« og ligeledes en hel kantate, som efter begravelsen blev opført på latin-skolen, hvor rektor Thure Krarup holdt en dansk mindetale med lovprisning af »den salige afdødes karakter og dyder, hans fortjenester af videnskaberne, kirken, skolen og det hele stift«⁸.

På en plade på kisten var der på latin »udstukket« en lang gravskrift, der efter tidens skik bevægede sig i de højeste superlativer. Her et par brudstykker i oversættelse:

Allevegne den samme:
 Gudfrygtig, from, mild og oprigtig,
 begavet med det hurtigste geni, ypperligste hukommelse
 og grunddigste lærdom...
 ...Hermed forener sig sørge-klager:
 Fædrelandet, som må savne så stor en prydelser;
 Kirken så stor en ziir;
 Skolerne deres forsvar;
 Videnskaberne deres øjsten;
 Vennerne deres fryd og lyst;
 Fattige deres trøst;
 Arme og elendige deres tilflugt og den i sandhed
Christelige Cato,
 som aldrig gjorde vel og ret for at ville ansees derfor,
 men fordi han ikke kunne gøre anderledes⁹.

Goethes tegning af den lankede grev Brandt i fængslet. Provst Hee peger mod himlen, hvor Brandt snart »som den bodfærdige røver« skal nyde saligheden. At dømme efter Goethes foran citerede tekst under tegningen, har han ikke rigtig troet på Brandts tilfredshed med den tilstundende himmelske salighed.

Så er degnen Herlov Dalhoffs ganske »uofficielle« optegnelser om biskop Hee mere nøgterne og derfor mere troværdige. Dalhoff var i enhver henseende en modsætning til Holbergs Per Degn: Han havde studeret flere år ved universitetet, men opgav af ukendte grunde studierne kort før embedseksamen, giftede sig med degnedatteren Ane Margrethe Brangstrup og overtog 1749 hendes afdøde faders embede som degn i Hvirring ved Horsens, hvor han forblev til sin død 1792. Han efterlod sig flere bind optegnelser, der viser ham som en tænksom, selvstændig og sundt dømmende mand. Han fik flere gange lejlighed til at iagttage biskop Hee og omtaler blandt andet en bispevisitats i Horsens »Mester-lectie i hebraisk og græsk«, hvor biskoppen berømmes for sin »færdighed, da end ikke det mindste puncticula kunne undgå hans opmærksomhed«¹⁰, ligeledes, at han ved en visitats i Hatting kirke var »ret fyndig og veltalende«. Ved biskop Hees død noterer Dalhoff, at han »var en beleven og munter mand, meget veltalende og forstod de fleste af de galante sprog«¹¹.

Man glæder sig vel især over ordene munter og beleven; de kunne tyde på, at den gode biskop ved siden af sin teologiske vidtløftighed og embedsmæssige højtidelighed har været et fornøjeligt menneske.

Vignet foran dommen over Brandt, der er aftrykt i den tyske oversættelse af biskop Hees bog. Citatet, »discite justitiam moniti nec temnere divos«, er taget fra Vergils »Æneide« og kan oversættes således: Lær af advarsler retfærdighed og ikke at foragte guderne.

Rektor Jens Worm

I Det kongelige Biblioteks manuskriptsamling (Ny kgl. Samling 739 ah, 2°) findes fra slutningen af det 18. århundrede en del boglister og mange breve, stilet til rektor ved Århus Katedralskole Jens Worm; i alt drejer det sig om 570 blade af forskellig format, samlet i et senere bind, som bærer titlen »Materialier til J. Worms Lexicon over lærde Mænd«, skrevet med en hånd fra det 19. århundrede. Man har med andre ord her i det mindste en del af forarbejderne til Worms »Forsøg til et Lexicon over danske, norske og islandske lærde Mænd, som ved trykte skrifter have gjort sig bekendte ...« I–III, 1771–84.

Både manden og værket er værd at mindes. Man tør vel ikke påstå, at Worm på nogen måde var en genial natur, men han havde absolut kvaliteter, og rent bortset fra forfatterleksikonnet har han også på andre områder præsteret ting, som aftvinger respekt.

Han tilhørte den store Wormske slægt, der er så rigt repræsenteret inden for dansk kulturliv i det 17. og 18. århundrede. Ole Worm var hans oldefar, og hans far, Oluf Worm, var den sidste teologiske lektor i Århus, hvor Jens Worm fødtes 1716. Mærkeligt nok gik han ikke i byens latinske skole, men fik »privat information af adskillige studiosis«¹. Størst indflydelse på ham fik daværende stiftsprovst i Århus Fr. Nannestad, som i 1733 dimitterede ham til universitetet.

Nannestad var en højt begavet, noget stejl personlighed, skarpt ortodoks og derfor i strid med biskop Peder Hygom, som hældede til pietismen. Senere blev Nannestad biskop i Trondhjem og derefter i Christiania. Af de skrifter, han udgav herhjemme, er det betydeligste »Hilaria Aarhusiensia«, en hyldest- og lykønskningstale, han holdt i Århus Domkirke i anledning af Frederik V.s kroning; dens indhold er en kronologisk ordnet opregning af de velgerninger, de oldenborgske konger har øvet mod kirken i Århus, og fremstillingen hviler på grundige studier og har værdi den dag i dag. Man må dog for tilhørernes skyld håbe, at Nannestad i kirken har nøjedes med et passende uddrag af talen, for »Hilaria Aarhusiensia« er på 210 sider i kvart og på latin, bortset fra citaterne af de originale danske dokumenter².

I studietiden i København havde Jens Worm stadig held til at komme i kontakt med adskillige betydelige og litterært interesserede personligheder, først og fremmest af hans egen familie, bl. a. biskop Christen Worm, hos hvem han traf sin jævnaldrende slægtning, embedsmanden og bogsamleren Bolle W. Luxdorph, hvis mor var født

Worm; desuden biskoppens søn, borgmester Michael Worm, og assessor i højesteret Caspar Christopher Bartholin, der var gift med en datter af biskoppen. »De tilbød mig alle deres bord«, skriver Worm, og »ved disse velynderes godhed fik jeg lejlighed at opholde mig bestandig ved Akademiet i 7 år«¹.

Størst betydning for Jens Worm fik dog hans privatpræceptor, professor Hans Gram. Dengang spillede præceptor-ordningen endnu en rolle. Det var præceptorens opgave at have tilsyn med studenten, ikke blot hans studier, men også hans økonomi og hele menneskelige tilværelse, og den unge studerende havde ofte sin gang i privatpræceptorens hus. I sin selvbiografi fremhæver Worm da også »den uødøelige Grams råd, vejledning og ypperlige bogsamling« som noget, der særlig kom ham til gode – og det er vel ikke urimeligt at forestille sig, at den første tanke om et forfatterleksikon kan være opstået hos Worm, mens han arbejdede i denne bogsamling.

Hans studier ved universitetet havde det dengang gængse forløb. Han tog teologisk embedseksamen 1736 og deltog i øvrigt i de på den tid almindelige disputatser, hvis vrangside kendes fra Holbergs »Erasmus Montanus«. Worm skrev selv et par disputatser, og desuden havde han flere gange, som han siger, »den ære ... efter invitation at opponere« mod forskellige professorer. I 1739, da man påtænkte udgivelsen af en ny bibeloversættelse, fik Worm 1. og 2. Mosebog betroet. Det kan deraf sluttes, at man har betragtet ham som en lovende ung videnskabsmand.

Men for Worms vedkommende blev det ikke til noget med bibeloversættelsen. Han blev 1740 kaldet til konrektor ved Århus Katedralskole; samme år tog han magistergraden, og i Århus begyndte derefter en helt ny tilværelse for ham. Han blev hurtigt opslugt af skolearbejde og administration. Skolens daværende rektor, magister Johan Schmidt, var svagelig, og 1745 blev Worm udnævnt til vice-rektor og måtte i de følgende år ofte passe både rektors og konrektors embeder. I 1752 døde Schmidt, og Worm blev endelig rektor også af navn.

Hvad han overkom er ganske imponerende. Han var først og fremmest en nidkær rektor og ikke blot i undervisningen; han søgte ved enhver lejlighed at fremme skolens interesser: begrænsede disciplinens løbedegnetjeneste, førte flere processer for at sikre jordegods, som tilhørte skolen, og veg ikke tilbage for at føre sagerne helt op til højesteret. Worm må i det hele taget have været en praktisk og handlekraftig mand, som også uden for skolen har skaffet sig respekt. Flere gange var han »commissarius ... i adskillige betydelige sager«, som han selv siger, og i 1761 udnævntes han til sagkyndig opmand ved forefaldende tvistigheder om fællesskabets ophævelse i Havreballegårds amt, ligesom han var medlem af den årlige kommission til »extra-skattens ansættelse for de fattige i samme amt«.

Men desuden lykkedes det ham at få opført en nybygning for skolen; og offentligt byggeri var ikke lettere at gennemføre dengang end

Titelbladet til Rektor Jens Worms *Lexicon over danske, norske og islandske lærde mænd, det første danske forfatterleksikon. Bogens format, som er kvart, er her formindsket til denne beskeden størrelse.*

nu. Ganske vist var der intet boligministerium, som skulle godkende bygningstegninger, og Worm behøvede heller ikke at søge materialebevilling. Men til gengæld måtte han praktisk talt selv skaffe pengene til byggeriet. Egentlig påhvilede det ifølge Christian V.s lov kirkerne at vedligeholde de lærde skolars bygninger, men kirkerne var fattige, og det viste sig umuligt at komme frem ad den vej. Så tiggede man i stedet hos præsterne i stiftet, og de må have været rigere dengang end nu. Århus borgerne gav mærkeligt nok ikke noget. Men Worm må have haft charmerende personlige egenskaber, for der kom både et pænt beløb fra præsterne – næsten 1000 rdlr. – og desuden modtog skolen testamentariske og andre gaver fra velhavende enkeltpersoner.

Efterhånden som pengene kom ind, begyndte Worm i forståelse

Andreas Brünniches maleri af rektor Worm, der unægtelig mere ligner en sleben verdensmand end en stille lærde. Måske skyldtes det, at Brünniche havde malet adskillige kongelige personer og formodentlig var indstillet på at den portrætterede skulle »tage sig ud«. Men her er der dog tilløb til en karakteristik, uden at det nu kan afgøres, hvor dybtgående den er.

med skolens forstanderskab at købe byggematerialer: 200 tdr. ulæsket kalk; og et par år senere 150.000 mursten. Derefter lod man »en i slige ting forfaren mand«³ udarbejde fornødne tegninger, og først da indsendtes officielt forslag om en nybygning til stiftsøvrigheden. Fremgangsmåden havde jo ikke været anvendelig i vore dage, men Worms taktik viste sig at være rigtig: Myndighederne gav deres tilslutning, og byggeriet blev påbegyndt i 1763. Worm var med i alle enkeltheder; i regnskaberne ses det, at licitationsvilkår, akkorder om materialer og selv lønningssedlerne er skrevet med hans egen hånd. Ved den nye skoles indvielse udtalte forstanderskabet da også, at uden Worm »skulde vore bedste anstalter have manglet fornøden drift, og bygningerne hverken så hastigt eller så prægtigt have rejst sig af sit støv, som nu ses på denne dag, den berømmelige rektor Worm til udødelig æreminde hos en skøn som efterslægt«³.

Den indsamlede sum til byggeriet slog imidlertid ikke til, og da der dengang ikke var noget, som hed tillægsbevilling, måtte Worm udstede obligationer til de sidste kreditorer. Hvor hårdt trængt skolens økonomi var, kan man se deraf, at Worm forsøgte at komme ud af miseren ved at spille i lotteriet. Skolens regnskab for 1769 har en udgiftspost på »20 rdlr. for tvende lodder i statslotteriet på skolens gevinst og forlis«⁴. Det blev forlis; i det mindste findes ingen indtægtspost på lotterigevinst. Worm har vel nok fået en antegnelse fra det daværende 4. hovedrevisorat for den lotteri-historie.

For at afrunde billedet af rektor Worm skal det lige nævnes, at han 1754 giftede sig med Anna Müller, der var 15 år ældre end ham, og som tidligere havde været gift to gange, først med præsten Gregers Jochumsen Bruun og derefter med krigsråd, vejler og måler i Århus, Niels Langballe. Hun må åbenbart have været noget enestående enten af ydre eller af indre – eller måske begge dele – for hun omtales som »den blandt sit køn fast uforlignelige«⁵. Desuden var hun formuende⁶. Alt tyder i øvrigt på, at ægteskabet var harmonisk, og Worm må have været en eksemplarisk ægtemand, i hvert fald i sammenligning med sine forgængere. I den af biskop C. M. Rottbøll forfattede gravskrift over fru Worm, der døde 1774, hedder det nemlig, at hun i trede ægteskaber erfarede »den sjældne lykke at vinde ved hver forandring«⁷.

I Horsens Statsskole findes de her gengivne portrætter af rektor Jens Worm og frue, malet 1758 af Andreas Brünniche. At hun har været en statelig dame, kan ingen være i tvivl om, derimod får man af ham mindre indtryk af en skolemand eller en lærd end af en typisk verdensmand fra det 18. århundrede. Parykken bølger om en høj pande, øjnene spiller i et fint, karakterfuldt ansigt, og omkring munden er der antydning af et satirisk smil. Det er tydeligvis en myndig mand, og det stemmer også med den skildring, fru Worms dattersøn, rektor Erik Gjørup Tauber, har givet af Worm, når han kom på vej til mesterlektien »med sin vajende allongeparyk og sin sorte magisterkappe til skræk og bævelse for alle tilstedeværende peblinge«⁸.

Den »fast usforlignelige« fru Anna Worm, malet af Andreas Brünniche. Det må indrømmes, at hun har været en statelig dame; men kunstneren har tilsyneladende ikke her som ved gemalen forsøgt en karakteristik af personen. Derimod har Brünniche, som det var hans skik, gjort meget ud af klædedragtens detaljer, der vist godt kan tjene som eksempel på datidens kvindelige kostume ved festlige lejligheder.

Myndighed er også en af de egenskaber, som Worms søstersøn, rektor Oluf Worm i Horsens, tillagde ham i den latinske gravskrift, han efter Jens Worms død forfattede. Han var også i besiddelse af »visdom« og »retfærdighed«, hedder det; men det er jo mere uhåndgribelige dyder, som ikke karakteriserer meget. Derimod tror man det gerne, når der i gravskriften tillægges ham »fasthed, som ikke lod sig påvirke af håb eller frygt, selv i de vigtigste sager«, og om myndigheden siges det, at den »prægede ham i den grad, at han syntes som skabt til at udøve den, og den gav sig udslag selv blot ved et nik«⁹.

At det virkelig har været muligt for Worm midt i sin travle, udadvendte virksomhed at fortsætte sine studier, er jo lidt af et mirakel.

Foruden forfatterleksikonnet fik han trykt et par afhandlinger i skoleprogrammer og en ret dybtgående undersøgelse over de lærde skolars historie før reformationen; den optoges i Videnskabernes Selskabs skrifter¹⁰. I manuskript foreligger enkelte latinske afhandlinger, bl.a. om de ældste bogtrykkerier i Århus¹¹, altsammen meget gode og for sin tid værdifulde arbejder. Det var også Worm, som leverede Århus-stoffet til Pontoppidans Danske Atlas¹².

Stiftamtmand Ove Høegh-Guldberg, stik af J. F. Clemens efter en akvarel af Jens Juel fra 1782, da Høegh-Guldberg endnu var på magtens tinde som alsmægtig statsminister og ikke ønskede at få sin beskedne fortid omtalt i forfatterleksikonnet.

Men alt blegner naturligvis ved siden af forfatterleksikonet. Det er næsten ubegribeligt, at han har kunnet få et så udpræget tålmodighedsarbejde fra hånden; hans leksikon er vort første egentlige forfatterleksikon, og mange hjælpemidler stod ikke til hans rådighed. Hvad der fandtes af tidligere fortegnelser over danske forfattere og deres værker som Alb. Bartholins *De scriptis Danorum* (1666) og Thuras *Idea historiae litterariae Danorum* (1723) var mer eller mindre ufuldstændige, tørre registre, mens Worm søgte fuldstændighed så vidt muligt og gjorde en hel del ud af forfatternes biografier.

I forordet til leksikonet skriver Worm, at han har betjent sig af »adskillige udenlandske skribenter, men i besynderlighed af alle, eller i det mindste de allerfleste, af vore egne, som hist og her har skrevet noget om den materie, tillige med en stor del programmata, lærde dagbøger og tidender, de bedste og fuldstændigste bog-registere og en temmelig del håndskrifter, foruden nøje gennembladning af skrifterne selv, så mange som jeg har kunnet overkomme, som ikke har været en liden del, samt flittig brevveksling med de i dette slags videnskab mest drevne mænd ...«.

Hvordan Worm i større udstrækning har kunnet gennemblade bøgerne, er lidt af en gåde. Hans eget bibliotek var ganske vist helt pænt for sin tid – auktionskatalogen tæller ialt 2562 numre, men omfatter adskilligt flere bind, fordi de enkelte numre ofte repræsenterer flere bøger – men bortset herfra var der intet bibliotek i Århus; end ikke skolen havde en smule bogsamling; og at rejse til København fra Århus var i de dage en formelig ekspedition, som ikke kunne foretages hvert øjeblik. Worm skriver da også til professor Abraham Kall, at »så vanheldige er vi i provinserne, hvor vi er udelukkede fra biblioteker, at hvad vi ej selv har, det kan vi ej få til eftersyn hos andre. Havde jeg været et sted, hvor der havde været adgang til anseelige bogsamlinger, kunne jeg med langt mindre møje og mindre bekostning have frembragt noget fuldstændigere«. Og han tilføjer: »Det falder mig derfor ofte ind, at det var ønskeligt, om der i provinserne blev anrettet offentlige biblioteker på et og andet sted, som ville vist føde og vedligeholde lysten til studeringer hos mange ...«¹³. Der skulle gå mange år, inden denne ønskedrøm gik i opfyldelse.

Brevvekslingen med »de i dette slags videnskab mest drevne mænd«, bl. a. mange breve fra de mænd, Worm takker i forordet til leksikonet, findes i det nævnte manuskript i Ny kgl. Samling. Om det er hele korrespondancen, kan ikke afgøres, men en anseelig del af den må det være. Ordningen, som ofte forekommer lidt tilfældig, synes at omfatte to, eller om man vil tre dele. Indledningen er en alfabetisk ordnet fortegnelse over medtagne forfattere med kort angivelse af den litteratur, hvor hver enkelt er omtalt; dernæst følger en gruppe med større og mindre fortegnelser over bøger og biografier af forfattere, skrevet af forskellige, men ofte uden afsenderens navn. Rækkefølgen synes ret tilfældig, og der er skrivelser lige fra 1760erne til kort før Worms død. Resten – og det er størsteparten – af korre-

spondancen er groft og ikke alt for nøjagtigt ordnet i to alfabeter efter afsender (undertiden også efter den behandlede persons navn), men uden at der synes at være væsensforskel på de to grupper. Også her findes fyldige fortegnelser over bøger, ofte med forfatternes biografiske data, ligesom der findes mange breve fra dalevende forfattere med lister over deres udgivne værker og i reglen ledsaget af selvbiografier, som i adskillige tilfælde er langt mere omfattende end det uddrag, Worm har kunnet give i leksikonnet.

Endelig er der en mængde breve med rettelser og tilføjelser til 1. og 2. del af leksikonnet; således sender den senere biskop Hålfdan Einarsson, Hólar, i 1774 fire foliosider rettelser vedrørende islandske forfattere og senere fire til. Og det ses, at Worm også efter 3. dels udgivelse i 1784 stadig har arbejdet med suppleringer. Helt rørende er et brev fra fru Worms dattersøn Emmanuel Tauber med fortegnelse over bøger trykt efter 1784. Brevet er fra 1789, året før Worm døde, og Emmanuel Tauber var på det tidspunkt 13 år gammel. Som bekendt glemte han ikke sine boglige interesser, men blev fra 1811 som rektor i Ålborg primus motor i arbejdet for byens biblioteksvæsen¹⁴.

Lidt rodet synes brevene i manuskriptet samlet, og der findes også uvedkommende papirer imellem, således en stamtavle over Århus-familien Basballe med afskrift af teksterne på slægtens epitafier i Frue Kirke. Ligeledes findes et brev fra 1792 til Jens Worms søstersøn, rektor Oluf Worm i Horsens, angående tiende til statsskolen i Horsens. Det kunne tyde på, at papirerne efter Jens Worms død har været i Oluf Worms eje, hvilket også forekommer naturligt.

Trods den vidtløftige korrespondance har Worm ingenlunde fået alle de oplysninger, han ønskede. I fortalen til leksikonnets 3. del skriver han, at »mange brave mænd (dog ikke så mange, som jeg havde ønsket) har beredvilligt understøttet dette værk ... men nogle af vore endnu levende lærde, som jeg både skriftligt og mundtligt har ladet anmode om deres korte biografier med fortegnelse på deres

Århus Katedralskole, som den så ud i Worms udgave. Indtil 1806 var bygningen uforandret indvendig; dette år foretoges en ændring af værelsernes størrelse og beliggenhed. Det ydre var uforandret, indtil det lykkedes rektor H. H. Blache 1848–49 at få en anden etage bygget på. Derefter klarede skolen sig, til den røde Kampmannske bygning ud mod Skolebakken opførtes 1906. Den hvide bygning mod Domkirken hviler stadig på den Wormske skoles gamle mure.

skrifter, har været så tilbageholdne (af hvad årsag ved jeg ikke) at de ingen af delene har villet meddele«.

Den art tilbageholdenhed kan have mange årsager, som ikke netop behøver at være beskedenhed. Tværtimod kendte man også i Tyskland forfattere, som ikke ønskede at give oplysning om deres jævne herkomst eller om deres egen underordnede stilling i en tidligere periode¹⁵. Noget lignende fortæller Laurits Engelstoft i en anekdote om Ove Høegh-Guldberg, som åbenbart har været en alt for stor mand til at levere oplysninger til et forfatterleksikon. Worm havde derfor selv udarbejdet en kort biografi og lod søstersønnen, Oluf Worm, søge audiens for at få den godkendt – Høegh-Guldberg var endnu på dette tidspunkt den mægtigste mand i landet. Den unge Worm begyndte at læse manuskriptet op for ham: »Hans fader var *bedemand* ...«. »Ja«, sagde Guldberg, »det går alt for meget i detail, bogen ville blive altfor stor, lad os slette det ud«. »Han tog teologisk attestats og skulle have været *personelkapellan* ...«. »Hvortil alle disse details, kjære, lad os slette dette ud« osv.¹⁶.

Man skulle næsten tro, at historien har været kendt af samtiden, for i anmeldelsen af leksikonets 3. del i *Lærde Efterretninger* bemærkes det, at der synes at være enkelte forfattere, »som have tilbageholdt deres forældres navne, andre som have undset sig ved forældrenes borgerlige handtering osv.«¹⁵. Og slår man efter i selve leksikonnet under Høegh-Guldberg, bliver anekdoten helt troværdig, for *bedemanden* er forsvundet og ligeledes *personelkapellanen*, som i øvrigt skulle have været residerende kapellan.

I slutningen af manuskriptet i Ny kgl. Samling findes en del breve vedrørende leksikonets trykning. Det første bind blev trykt i Helsingør hos litteraten Emanuel Balling, som altid var i pengetrang. Han begyndte da også med at få forskud, og det fortsatte han tappert med. Det værste var, at han tilsidst, »angrebet af sine kreditorer«, gik fallit, så trykkeriet måtte sælges, uden at der var leveret noget af andet bind, som Balling dog havde fået 50 rdlr. i forskud på. Jens Worm blev her reddet af Det typographiske Selskab, der var startet i 1772 med Suhm og Ove Høegh-Guldberg som de største kanoner blandt stifterne. Selskabets formål var netop at befordre i trykken sådanne værdifulde værker, som på grund af begrænset afsætning vanskelig kunne bære sig økonomisk, og det overtog nu restoplaget af leksikonets 1. del for 200 rdlr. (hvorfra dog gik 20 rdlr. til en aktie i selskabet, som Worm måtte tegne) og påtog sig at forlægge 2. del. Som forfatterhonorar skulle Worm have 100 eksemplarer på trykpapir, 10 på skrivepapir og 1 på median-papir.

Leksikonnet var for så vidt afsluttet med 2. del, men Worm meddelte dog i forordet, at der senere kan ventes et supplement »om Gud giver liv og helbred«. Med helbredet kneb det af og til; i flere år var Worms syn så ringe, at han næsten ikke kunne læse, og havde ikke søstersønnen, den senere rektor Oluf Worm, været, var supplementet nok aldrig kommet, siger Worm selv i forordet. Oluf Worm

opholdt sig dengang i København og havde altså god lejlighed til at udnytte bibliotekerne. Han var desuden en god ven af Rasmus Nyerup, som dengang var amanuensis ved Det kgl. Bibliotek og tog så ivrigt del i leksikonarbejdet, at Jens Worm takker for hans »besynderlige omhyggelighed for dette skriffs befordring«. Det viste sig også, at da leksikonets 3. bind udkom i 1784 med rettelser og tilføjelser, var det næsten lige så stort som de to første bind tilsammen.

På det tidspunkt var leksikonets position fuldkommen sikker i den litterære verden. Det ses blandt andet deraf, at 3. del udsendtes af Gyldendals Forlag, som altså må have set sin fordel i at overtage leksikonet.

Worms forfatterleksikon blev i det hele taget mødt med almindelig anerkendelse. 1. del, omfattende bogstav A–L, udkom 1771 og var tilegnet Luxdorph; 1773 kom 2. del med resten af alfabetet, og allerede inden 3. del med de mange vigtige rettelser og tilføjelser forelå, blev det i Tyskland, hvor man ellers havde adskillige Gelehrten-Lexica, hævdet, at intet land i Europa besad et mere fuldkomment forfatterleksikon end Worms¹⁷. Anmelderen i *Lærde Efterretninger* lykønsker den danske litteratur med »dette mesterværk; thi fra den rang vil det vel ikke kunne nedstødes, endskønt der opdages en eller anden liden urigtighed eller ufuldkommenhed, som er uadskillelig fra slige arbejder«¹⁷.

Når Worm har kaldt sit værk leksikon over *lærde* mænd, er det nok tænkt som parallel til de nævnte tyske Gelehrten-Lexica, som dengang udkom. Men i øvrigt har ordene lærdom og videnskab vist haft en lidt rummeligere betydning end i vore dage, da de kun dækker den egentlige forskning. Begrebet lærd går måske også tilbage til den tid, da de allerfleste bøger var på latin, og alle forfattere således praktisk talt var, hvad man kunne kalde lærde mænd.

På Worms tid udkom imidlertid så mange bøger skrevet af absolut ulærde personer, at redaktøren af et forfatterleksikon har måttet tage standpunkt til, om han ville sætte en grænse for optagelse og da hvor. Worm er kommet til det resultat, at han ville have det hele med, både »lærde mænd, som ved trykte skrifter har gjort sig bekendte, såvelsom andre ustuderede, som noget har skrevet«, som det hedder på titelbladet. I forordet uddyber han problemet nærmere: »Jeg anfører ej alene grundlærde og halvlærde, men endog næsten ulærde, når de ikkun har ladet noget trykke«. Han er dog klar over, at ikke alle vil synes om denne fremgangsmåde; men, siger han, »myren bor i skoven, ligeså vel som elefanten, en liden Vergiss mein nicht tåles i haven ligeså vel som den prægtigste rose. Og hvor vanskeligt ville det ikke være at afpæle grænser til skilsmisse imellem de adskillige klasser af skribentere«, tilføjer han, og det har han jo ikke uret i.

Desuden, fortsætter han: »Overalt har sådanne smålærde længe siden, så at sige, vundet borgerskab i den lærde republik, ej alene hos vore egne, men endog hos fremmede. Det er derfor ikke min sag at gøre dem sådan hævde disputerlig, eller udelukke andre, som kunne

Over hovedindgangen til Worms skolebygning satte man denne mindesten, der egentlig består af to gamle ligsten fra Domkirken. På den mindste ses Frederik V.s navnetræk; den latinske indskrift på den store kan oversættes således: »Dette hus, viet til den almægtige Gud og de århusianske musen, var forhen vandsiret af sammenstyrtninger og sammensunket af ælde, men rejste sig igen af ruinerne i denne skikkelse i året 1763, dels ved egne midler, dels ved offentlig gavmildhed. Under ledelse af ridder, stiftamtmand hr. Olaf Borch de Schouboe og biskop hr. Peder Hygom arbejdede herfor utrætteligt professor i teologien, provst hr. Michael Rottbøll, kammerråd hr. Morten Andreas Geertsen, borgmestrene Frederik Christensen Gleerup og Rasmus Eriksen Müller samt rådmændene i Århus Mathias Fellum og Knud Schytte, mens magister Jens Worm, professor i filosofien ved Københavns Universitet, var rektor og Balthasar Halse konrektor«. Mindestenen er nu indmuret i muren i den ældste af Århus Katedralskoles bygninger, som hviler på resterne af Worms skolebygning.

Foto: Thomas og Poul Pedersen.

påstå at have lige så god ret... endog de allermindste skrifter anføres... Vil nogen synes, at herudi gås for vidt, så er det dog af det slags overflod, som hverken er til skade eller fornærmelse«.

Mærkeligt nok er der i anmeldelserne af leksikonnet næsten ingen antydning af diskussion om dette dog principielt vigtige punkt, kun en henstilling om, at forfatteren i en ny udgave måske burde »udelade lejligheds-vers og andet, når det ikke udmærkes ved noget besynderligt«. Men ellers svømmer anmeldelserne over af ros, og med god grund falder man i forundring over Worms »store læsning og tålmodighed«, og man beklager, at han må leve så langt fra hovedstaden og følgelig »så langt fra de mange gode hjælpemidler, som så flittig en mand fortjente at få i hænderne«¹⁸, og leksikonnet betegnes som »et umisteligt og meget vigtigt hjælpemiddel for den, som engang føler mod og styrke nok til at give os en lærd historie af vort fædreland«¹⁹.

Tyve år senere, da Rasmus Nyerup og J. E. Kraft i 1813 udsendte subscriptionsplan på deres litteraturlleksikon, som jo er en nyudgave af Worms forfatterleksikon, kom det til meningsudvekslinger angående begrænsninger for optagelse. Den utrættelige, altid rastløst virksomme professor Jens Møller fór straks ud i Kjøbenhavns Skilderie og ivrede imod overhovedet at optrykke Worms leksikon, som han påstod fandtes »i enhver literators bibliotek, og som endnu i flere hundrede år ej vil blive vanskelig at overkomme«. Han mente, at man skulle nøjes med at trykke et supplement til Worm og forsøgte endog at bevise, at forlæggeren økonomisk ville stå sig bedst ved det²⁰.

Men dernæst går han løs på spørgsmålet om, hvem der skal med i leksikonnet, og foreslår en skarp begrænsning: »Hvi vil man dog stræbe at redde fra forglemmelse så mange åndløse forfattere, hvis fostre for længe siden er druknede i Lethe. Den hvis hele fortjeneste består i en fortabt ligprædiken eller en slet oversættelse, skal ej med rette kunne klage over at miste en plads, som uden grund var ham

indrømmet...«. Jens Møller ønsker heller ikke, at enhver skal nævnes, som har leveret bidrag til tidsskrifter, men kun dem, »hvis skrifter eller afhandlinger, de være nu små eller store, have noget værd... dog måtte målestokken ej være strengere, end at enhver forfatter nævntes, som *på nogen måde* havde gavnet litteraturen«.

Desværre gav han ingen anvisning på, hvordan det skulle afgøres, om en afhandling havde »noget værd«, eller om en forfatter »på nogen måde« havde gavnet litteraturen.

Men der kom andre indlæg i debatten, som dumdristigt søgte at opstille regler for, hvad der skulle med i et forfatterleksikon eller rettere for, hvad der ikke skulle med. Anmelderen i Dansk Litteratur-Tidende mente, at man først måtte definere begrebet forfatter, og at ikke enhver, der havde fået noget trykt, var forfatter. »Kun den kan kaldes således, der har skrevet en trykt bog, hvis hensigt er eller synes at være, enten at udbrede eller forøge den menneskelige kundskab«. Heraf følger først, fortsætter han, uden at logikken forekommer særlig iøjnespringende, »at da en bog er en samling af mange blade, er et skrift på 2 ark eller derunder snarere at ansee for et par blade end for en bog og hjemler ingen forfatternavn«.

Det er jo en klar, men noget brutal afgørelse: under to ark – intet forfatternavn. Dernæst, slutter anmelderen videre, at »den ikke er forfatter, som ej skrev andet, end det, hvis væsentlige beskaffenhed viser, at dets hensigt ej egentlig var at virke på massen af den menneskelige kundskab«. Det er dog kun en gentagelse af den første definition af begrebet forfatter, blot i negativ form, og den forekommer stadig lidt uklar og ubestemmelig. Men så nævnes en række eksempler, som jo altid er oplysende – og afslørende. »Ifølge dette«, hedder det, »udelukker vi af dette leksikon ikke blot den, der alene skrev et alfabetaisk register over medlemmerne i et selskab eller en uræsonnerende katalog, men og den der blot for sin borgerlige nærings skyld ser sig nødsaget til f.eks. at beskrive sin fabrik, sin maskine osv., eller foranlediget til enten offentligen at angribe en anden eller at forsvare sin egen ære; fremdeles enhver forretningsmand, hvis enkelte embedsarbejde tilfældigvis kunne blive trykt, f.eks. præstens præken, advokatens indlæg, officerens rapport, lægens obduktionsforretning, statsmandens note osv...«²¹.

Men naturligvis var der andre, som ønskede Worms linie holdt, og som f.eks. bebrejdede Nyerup, at han ville reducere Worms oplysninger i den nye udgave. Det drejede sig ganske vist ikke om større udeladelser, mest forkortelser af biografiene. Den alvorligste ændring bestod i, at Nyerup agtede at droppe »en hel del uvigtige forfattere«, især de afdøde, og det reagerede mange imod. Rahbek f.eks. ville helst have det hele med og ønskede desuden et titelregister med henvisning til den pågældende side i leksikonnet²², og i Molbechs månedsskrift »Athena« skrev A. E. Boye om Worms »fuldstændige, almen-agtede og næppe overtrufne værk«, og det understreges, at »fuldstændighed er et sådant leksikons første rekvisit«²³.

Da fru Worm døde i 1774, blev hun begravet i Ølsted kirke ved siden af sin anden mand, krigsråd Niels Langballe, som havde været »ejers« af Trige og Ølsted kirker. Rektor Worm lod derfor opsætte denne mindetavle i Ølsted kirke, »agtede inden for denne mur også at nyde hvile for sine bene«. Han havde »henlagt ét hundrede slette daler til denne tavles og begravelses bestandige vedligeholdelse uåbnet indtil verdens ende«. Man kunne rigtignok få meget for 100 daler dengang; men mindetavlen hænger i hvert fald stadig i våbenhuset i Ølsted kirke.

Foto: Thomas og Poul Pedersen.

Men den, som varmest er gået i brechen for fuldstændighed, er dog lægen dr. Henrik Rosted, der i et privatbrev til Nyerup argumenterer med fynd og klem for sit standpunkt. Det har moret Nyerup så meget, at han har aftrykt brevet i forordet til sit leksikon, og et par af sentenserne fortjener at gentages her:

»Hvad kan man i litteraturen kalde betydeligt og hvad ubetydeligt? Er disse benævnelser ikke meget relative? Jeg vil oplyse dette med nogle eksempler: *Statii* Skatkammer; *Coldings* blodige Brudgom; *Hoffs* Laas for Munden; *Saxens* Præstepine; *Sjelens* Luth; *Evangeli* Pegefinger; Den aandelige Nathuc; *Ruges* fornuftige Tanke o.m.fl., som i æstetisk og filosofisk forstand vistnok er ubetydeligheder, men som desuagtet hævder deres plads i den danske litteratur, og som Worm desårsag har ladet vederfares ret. Senere har man haft *Reisers* Ildebrands- og Liv og Levnet og Forsølgelses-Historie; *Lunds* landlige Glæder, Syngespil i 3 Akter; *Hytters* Tilskuere i og uden for Roeskilde; *Olaus Withammers* Biographie; *H. Hauges* Skrifter; *N. C. B. Cruse* *Eoicedium in obitum Wertheri*, trykt og uddelt til professorer. Alle disse er unægteligen i høj grad ubetydeligheder, men har dog en vis inter-

esse, *quoad scribendi genus*. Bør disse forkastes fordi de er misfostere? Vil man således romstere, bliver der kun meget lidet tilbage i litteraturens rige, og man bliver da aldrig klog på, hvad de danske presser har frembragt, godt eller slet. Når man høster en ager, kan man ikke undgå, at der jo følger noget klinte eller ugræs imellem sæden; således og, når man vil foretage en videnskabelig høst, og spørgsmålet blot er om, hvad der er skrevet og trykt i et land«. Dernæst går Rosted løs på Nyerups beslutning om, som han siger, at »fejle alle forfatternes mødre og hustruer ud« af leksikonnet. Hvorfor det? spørger han. »Kan der ikke gives tilfælde, hvor det virkelig kan have interesse at kende en eller anden familieomstændighed. Det har f.eks. moret mig at vide, at biskop Bagger var gift med den store Griffenfelds søster, og at J. Rami hustru var den kække Anna Colbjørnsen. Dog, der kunne vel gives andre, vigtigere omstændigheder, hvor en kvindes navn kunne være af vigtighed. Gamle Worm har moret mig uendelig meget; hos ham har jeg fundet bisper og prælater, jøder og hedninger, trompetere og skrædere, officerer og danse mestre, som alle har været forfattere; mange morende anekdoter: f.eks. om Helvaderus, Coccius, Jacob Worm, Zoëga m.fl. Sådant må til, hvor anledning gives; thi ellers bliver det for hårdt at få den tørre *recensio nominum* ned«.

Rosted ville sikkert have været fuldt tilfreds med den nyeste afløser af Worm og Nyerup & Kraft: H. Ehrencron-Müllers Forfatterleksikon fra 1924–35, som – uanset hvad man kan indvende mod det i enkeltheder – er et forbløffende rigt værk og en næsten ufattelig flidspræstation. Og det tør siges, at Thomas Hansen Erslews forfatterleksikon (1843–68) for perioden 1814–53 ikke står tilbage med hensyn til fuldstændighed og vel nok bærer prisen frem for alle andre, hvad angår nøjagtighed.

Tryksagernes mangfoldighed er i det sidste århundrede blevet så overvældende, at et *almindeligt* dansk forfatterleksikon for denne periode vel vil være umuligt eller dog uhyre vanskeligt at realisere. Det ses bl.a. af Svend Dahls Skønlitterært Forfatterleksikon 1900–1950, hvor ikke blot trykte værker har skullet registreres, men også utrykte (utrykte hørespil osv.), et møjsommeligt og meget krævende arbejde. Men også her er et væld af litterære oplysninger samlet til et uvurderligt hjælpemiddel for alle bogbrugere. Og uanset hvad der endnu måtte savnes, kan det vist fastslås, at Danmark stadig er det bedst dækkede land med hensyn til forfatterleksika. Det kan man nok indirekte takke Worm for. Han var pioneren, som gjorde det første, møjsommelige arbejde; og netop fordi hans leksikon var så fuldstændigt og nøjagtigt, har det været et inspirerende udgangspunkt for efterfølgerne. Derfor er der grund til at tænke venligt på den gamle herre.

Jyllands Oehlenschläger

I første halvdel af forrige århundrede boede på Viby mark ved Århus en husmand Peder Jensen, som ikke var helt almindelig. Han dyrkede ganske vist med både flid og dygtighed sin lille jordlod på 3 tdr. land, men desuden gav han sig af med at digte, og det var noget helt usædvanligt for en husmand, særlig i de tider – så usædvanligt, at man spottende kaldte ham Jyllands Oehlenschläger.

Peder Jensen var født 1795 i Pedholt i Malling sogn og blev uddannet som væver; 1818 kom han fra Sjelle til Viby, og her blev han 1820 gift med en husmandsenke, hvorefter han slog sig på landbruget. På en lidt uforklarlig måde blev også navnet Høegh føjet til hans eget; og i hvert fald kaldtes hans gennem giftermålet ny erhvervede ejendom ofte »Høgereden«, og det skyldtes ikke hans kones pigenavn – hun var døbt Pedersdatter – og heller ikke hendes første mand, der hed Rasmus Hansen¹.

Men som sagt Peder Jensen var en usædvanlig husmand: Han skrev viser og rejste landet rundt med dem til steder, hvor mange folk var forsamlede, og i reglen fik han dem også solgt. I 1832 var han i København med hele tre viser; den ene handlede om »polakkernes opstand, deres ulykkelige fald og nu elendige tilstand, fremsat som et eksempel på, hvor dårlig opstand er, samt hvor lykkelig vi lever under vor fredselkende konges regering«. Den anden vise hed »Colera morbus« og beskrev koleraens rædsler: Den uhyggelige epidemi havde nemlig i 1831 været truende nær Danmarks grænser og fremkaldt megen ængstelse; endelig var den tredje vise de »danskens glædes-sang i anledning af vor elskede konges løfte om at give sine undersåtter en stænderisk forfatning«. Denne vises første vers lyder således:

Glædens sol er højt oprunden
for vort kære land,
folkefrihed har vi vunden
i hvert kald og stand.
Derfor lad os glade være,
juble højt til kongens ære;
han den gode folkehyrde
lettet har vor byrde.

Som man ser, havde Peder Jensen indkalkuleret »folkefriheden« lidt for tidligt, hvad han stadig var tilbøjelig til i politiske spørgsmål.

I disse år mødte vor poet også op ved hestevæddeløbene, som dengang var meget populære og samlede mange mennesker, for

eksempel i Horsens, hvor han priste de enkelte heste; første præmie-
tageren hyldedes med dette vers:

Se hesten Miss Elgin hun løb jo galant, hurra!
så hun den bedste præmie vandt, hurra!
thi tør vi udsjunge med læbe og tunge:
o, hil dig Miss Elgin, du skønne og unge!

Dagen efter beklager han meget, at han har glemt at besyngte en
anden af hestene, som derefter får dette vers med på vejen:

O, Fanny, jeg skammelig glemte i går, hurra!
at skrive de dyder, hvoraf du består, hurra!
Du bør og at regnes blandt ypperste heste,
thi du har jo vist dig som en af de bedste.²

Formodentlig har hesteejerne været glade for Peder Jensens rosende
omtale af deres heste; hans vers nød endda den ære at blive oversat
til tysk og optaget i holdenske blade. Også ved væddeløbene i Randers
dukkede han op og havde også der succes med sine vers. Det er jo
nok faldet misundelige sjæle lidt for brystet, for der kom sur og spot-
tende omtale i aviserne. Men Peder Jensen tog det med sindsro og
svarede besindigt, beskedent og meget nøgternt i Aarhus Stifts-
tidende:

»Vel priste jeg både hestene og deres ejere ved væddeløbene i
Randers, fordi jeg troede, det var til landets gavn (væddeløb betrag-
tedes dengang som et vigtigt led af den ædle hesteavl); men jeg priser
dog også min amerikanske plov, som jeg ved hjælp af væddeløbet fik
betalt, og som jeg straks efter satte i gang med mine to plovstude,
som jeg også ved mine viser har forskaffet mig. Jeg stræber efter at
kunne drive min lille lod til så stor fuldkommenhed som muligt, og
når jeg opnår det, så kan jeg næst Gud takke publikums gunst og
overbærenhed derfor«³.

Peder Jensens menneskelige balance kunne misunderne ikke rokke.
Derimod kunne de nok have ret i, at han ikke altid var heldig med
sine vers: således lavede han, vistnok også til et væddeløb, en vise,
der lød således:

O, hvor går det glædelig
darellirellarellirel lal la la
nu vil Danmark vorde rig
darellirellarellirel lal la la.

Det kunne jo endda gå an; men da kong Frederik VI kort efter
døde, skyndte Peder Jensen sig at skrive et sørgedigt på den samme
muntre melodi:

O, hvor går det sørgelig
darellirellarellirel lal la la
nu vor konge ligger lig
darellirellarellirel lal la la⁴.

Det var jo ikke så heldigt – som sørgedigt betragtet. Og som politisk
skribent kunne han som nævnt også være uheldig, således i en vise

Titelblad til en af Peder Jensens viser fra 1841. Som det ses, kan den synges på melodien »Danmark, dejligst veng og vænge«. Den brugte han til mange af sine poesier. Viserne blev næsten alle trykt i Aarhus Stiftsbogtrykkerie.

fra 1841, som han kaldte »nationalsang om constitutionen i Danmark«, hvori han, som »Corsaren« skriver, »lader som om der var indført en constitution, ja, hvad mere er, roser de heldige frugter, den allerede har båret. Det kan man kalde licentia poetica«, tilføjer »Corsaren« og citerer et par vers:

Nu vil jeg nationen
tilønske fryd og held
til constitutionen
fra vor algodheds væld;
vi aldrig den begærte,
thi vi det ej forstod,
men af et ærligt hjerte
os kongen den tilstod.

Thi bør vi højt at prise
den brave gode mand,
for alt, hvad han udvise
imod sit kære land;
han lindrede vor byrde
han skænkede os fred,
han er vor gode hyrde,
det lød fra hvert et fjed.

Det må jo indrømmes, at Peder Jensen har fået det hele galt i halsen. Han har ganske simpelt ikke vidst, hvad en constitution var for en fisk, men da det var noget, alle mennesker talte om, så skrev han en vise om den, men tilstod ærligt, at »vi det ej forstod«, og faldt derefter ind i de sædvanlige kongetro klicheer, som altid var ved hånden. Uheldig var han også, da han samme år greb harpen i anledning af kronprinsens, den senere Frederik VII.s bryllup med prinsesse Mariane af Mecklenborg-Strelitz. »Corsaren« knyttede følgende kommentarer til visen:

»Den bekendte bonde-poet Peder Jensen på Viby mark har udgivet en vise i anledning af formælingen, hvori han blandt andet ønsker, at vor nye kronprinsesse må komme til at ligne Sara, Abrahams hustru. Enhver, der kender Saras historie, ved naturligvis, at landets håb beror på, at Peder Jensens håb ikke går i opfyldelse»⁵.

Nu var det næppe Peder Jensen, »Corsaren« var ude efter. Det ændrer imidlertid ikke det faktum, at den kongerøgtelse, vor gode poet præsterede, hører til hans banaleste og mest ubehjælpelige skrivelser. Som eksempler kan nævnes hans hyldest til prins Ferdinand og prinsesse Caroline, som hvert år besøgte Århus:

Hil dig, prins Ferdinand med gemalinde!
Hav tak at I besøge vil vort land!
Den kærlighed vist aldrig går af minde,
som de beviser hver en simpel mand.

Eller en anden variation:

Vor klode med en rosenkrans sig pryder:
vort land besøges af vor kongeslægt,
for hvem den hele nation udbryder
i bøn for de højtelsktes varetægt»⁶.

På Peder Jensens tid skrev man med »gotiske« bogstaver, og det gjorde den jyske Oehlenschläger også. Dog gjorde man ofte den undtagelse, at ens eget navn – og navne i det hele taget – skreves med »latinske« bogstaver. Som det vil ses, er Peder Jensen da også så flot, at han ikke blot bruger »latinske« bogstaver til sit eget navn, men også skriver Viby mark på samme måde, så kun »husmand på« står med gotisk skrift.

*Peder Jensen
Husmand på
Viby Mark*

Selv kongebesøg i København følte Peder Jensen sig forpligtet til at prise, således udtrykker han i 1838 sin tilfredshed med den russiske storfyrst-tronfølgers besøg i København på denne måde:

Hav tak, at du besøge vil
vort lille land.
Det er for os en herlighed,
du vise vil din kærlighed.
Din ankomst er os glædelig,
gid den må vorde os og dig
til held og gavn⁷.

Hans poetiske åre flød livligere og mere veltalende, når patriotismen kom op i ham; det skete i 1840'erne, da det sønderjyske spørgsmål blev aktuelt, og uroen i Slesvig ophidsede sindene. Der er ligefrem rejsning over en vise, han skrev til Skamlingsbankefesten 1844:

Vågn op, du danske borger,
om end du elsker fred!
Vi har ej flere *Norger*,
skal *Slesvig* nu gå med?
Nej, før skal sværdet briste,
før vil vi fældes ned,
før vi så slet skal miste
vort Dannevirke-led.

Helt kunne han ikke holde denne patos i de følgende vers, men til gengæld er der en troskyldig jævnhed i udtrykkene, som får de traditionelle vendinger til at virke ægte:

Nej, dansk er kongetronen,
og dansk vor karakter;
ja, dansk er nationen
og blier det mer og mer;
ja, dansk det vil vi lære
de kære børn, de små,
og danske vil vi være,
hvordan det end skal gå.

Naturligvis var Peder Jensen en sikker mand ved Himmelbjergfesterne, og St. St. Blicher satte pris på ham. Det kan ikke undre: Her var jo en folkets mand, som gav udtryk, om end ubehjælpsomt, for de åndelige skatte, der kunne ligge gemt hos den jævne mand. Man lagde også mærke til, at Peder Jensens viser blev stadig mere »folkelige«. Under et besøg, han aflagde i København, hedder det om ham, at »det synes som om Peder Jensen har skiftet politisk tro: Før lavede han viser om kongehuset, nu kvæder han om »Orla Lehmann, folkets talsmand«⁸. I 1864 skrev han »En ny fædrelandssang for det danske folk« og skænkede 250 eksemplarer til uddeling blandt soldaterne⁹.

Peder Jensen arbejdede til stadighed med samme nidkærhed både med plogen og med pennen; han deltog for eksempel med sine plovstude i en præmiepløjning på Marselisborg mark, men da studene

Pastor J. Steenberg, Viby, anbefaler her en ansøgning fra Peder Jensen til Det kgl. Landhusholdningsselskab. Ordlyden er følgende: »At Peder Jensen i flere år har brugt vekseldrift og dyrket jorden ved hjælp af 2de køer, samt at han har i flere henseender gjort meget til sin jordlods forbedring ved at rydde, grøfte, indhegne m.m.m., er mig tilfulde bekendt, da jeg hver søndag kører forbi hans mark og kan fra vejen overse den. Jeg tør derfor anbefale ham som værdig til at se sit foran ytrede ønske opfyldt. Viby præstegård, den 15. maj 1842.

J. Steenberg.«

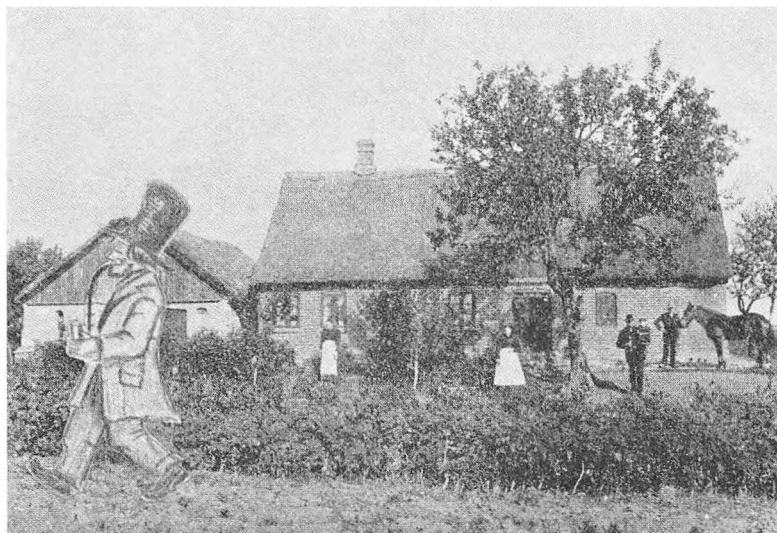
At Peder Jensen i flere år har brugt Vekseldrift og dyrket jorden med Hjælp af 2de Køer, samt at han har i flere henseender gjort meget til sin jordlods Forbedring, ved at rydde, grøfte, indhegne, m. m. m., er mig tilfulde bekendt, da jeg hver Søndag kører forbi hans Mark og kan fra vejen overse den. Jeg tør derfor anbefale ham som værdig til at se sit foran ytrede ønske opfyldt.

Viby-Præstegård den 15 Maj 1842

J. Steenberg.

under pløjningen blev urolige, trak Peder Jensen sig ud af konkurrencen, og spotterne mente da, at han nok hellere skulle have spændt pegasus for ploven i stedet for studene¹⁰. Hans interesse for landbruget og for husmandens kår var dog ægte nok: Ved Himmelbjergfesterne optrådte han undertiden som taler og holdt for eksempel i 1841 foredrag om »bondestandens fremgang og husmandsloddernes forbedrede opdyrkning«. I følge referaterne sagde han i denne forbindelse blandt andet: »Jeg er for øjeblikket så rørt i mit hjerte og så henrykt i min fatning, at jeg med glæde ville ofre alt, når det kunne virke til statens vel«. Til husmandsloddernes forbedring ville han – for at vise sin gode vilje – »af min ringe formue« give 1 rdlr. straks og 2 mark årligt i 10 år¹¹. Og man skal slet ikke smile ad disse beløb: 2 mark var dog penge dengang, og i Peder Jensens økonomi talte skillingerne i høj grad med.

Hans retoriske begavelse synes at have været begrænset: I referaterne fra Himmelbjergfesterne omtales uro og forstyrrende tilråb under Peder Jensens taler¹². Han var også lille og uanselig af statur – hvad han bødede på ved at gå med en vældig høj hat – men man får uvilkårligt respekt for hans karakter. Ved flid og nøjsomhed – og ved salget af viserne – lykkedes det ham at blive en ret velstående mand. Han fik også i årenes løb adskillige præmier fra Det kgl. Landhusholdningsselskab for indførelse af vekseldrift og andre forbedringer, og gennem en taksigelse, han i 1861 rettede til oberst Julius Høegh-Guldberg (se s. 236), får man et smukt indtryk af Peder Jensens tankegang og hele personlighed. Han var blandt de »fattige, men arbejdsomme husmænd«, som Høegh-Guldberg omkring 1820 havde skænket forædlede frugttræer; og han glemte det ikke. I den taksigelse, han indrykkede i Aarhus Stiftstidende¹³, hedder det:

Viby-poeten Peder Jensen er her indtegnet på et nyere billede af »Høgereden«, Peder Jensens ejendom i Viby. Portrætligheden skulle efter gamle folks udsagn være veltruffen. Peder Jensen var af statur en meget lille mand, hvad han søgte at bøde på ved at gå med en mægtig høj hat.

Til oberst Høegh-Guldberg i Århus!

Uagtet der i år ikke er megen frugt, kan jeg dog ikke undlade offentligt at aflægge min skyldige og ærbødige tak for den velgering, De for mere end 40 år siden viste mod mig og mange flere husmænd ved gratis at meddele os tre forædlede frugttræer. Medens nu grå hår pryder Deres isse med ærens krone, så pryder Deres træer vore haver ved deres frodige vækst, og vi blev derved opmuntrede til selv at opelske flere, så vi nyder frugt af Deres flid som børn af en elsket faders, og jeg tillader mig derfor hjerteligt at udbryde:

Tak for din flid i din kraftfulde alder,
tak for din godhed ved råd og ved dåd;
når til et bedre liv Herren dig kalder,
da vil vi væde din grav med vor gråd;
da vil vi kærligheds-kranse dig binde,
som skal forædle vort hjerte og sind;
næret iblandt os skal leve dit minde,
mens der af træerne findes en pind.

Viby mark,
5. september 1861.

Ærbødigst
Peder Jensen

Den sidste linje i verset kan måske nok fremkalde et smil, men slår intet i skår i den gode hensigt, som taler ud af hele digtet. Var Jyllands Oehlschlager end ikke nogen stor poet, så var han i det mindste en hædersmand; og man forstår, at Aarhus Stiftstidende ved Peder Jensens død i 1867 kunne skrive, at han »overalt var meget agtet og afholdt på grund af sin retskafne og i enhver henseende hæderlige karakter«¹⁴.

Hestebaronen og Rosenkrantzgade

Rosenkrantzgade i Århus er efter de officielle kilder opkaldt efter baron Fritz Rosenkrantz, Vorregård, og det er for så vidt rigtigt, som baron Rosenkrantz har foranlediget, at gaden har fået dette navn, men den er dog ikke opkaldt efter ham, det vil sige ikke til minde om ham.

Fritz, egentlig Frederik, Rosenkrantz var født 1804 og blev 1823 sekondløjtnant ved prins Ferdinands lette dragoner i Århus, og her steg han efterhånden i graderne, deltog i krigene og fik 1867 sin afsked som oberst, hvorefter han til sin død i 1882 boede på sin lille gård Vorregård på Århus mark.

Baron Rosenkrantz var ugift og ikke så lidt af en særling. Som det vil ses på billedet, blev han med årene ret svær, så da han i 1878 var i København i anledning af Christian IX.s 60 års fødselsdag, vakte han opsigt på gaden med det kridhvide fuldskæg og den høje dragonhjem på hovedet. Drengene vendte sig om efter ham og sagde: Nåh, der skal du se, det er Frederik VII, som er steget ned fra hesten ved Christiansborg for at gå op og hilse på kongen¹.

I Århus kaldte man Rosenkrantz »hestebaronen«, fordi han i mange år sad i remontekommissionen. I øvrigt interesserede han sig vist allermost for stude og i det hele taget for landbrug, og det lykkedes ham ved indkøb af parceller på Århus mark at sammenstykke en gård på 7 tdr. og 3 skpr. hartkorn. Noget særligt skulle der imidlertid være ved alt det, Rosenkrantz havde med at gøre, og ved »deklaration af 27. august 1856« fik han gården døbt »Vorregård« »i henhold til placaten 11. april 1812«²; dermed var han jo baron Rosenkrantz til Vorregård. Det lød da af lidt. Som landmand var han også noget for sig og havde sine egne meninger, der sjældent fulgte de almindelige: Både driften og bygningerne på Vorregård, ja, det køretøj, han brugte, var indrettet helt anderledes end andres. I avisen skrev han om dyrkning af »kæmpe-hvede« og redegjorde for sine erfaringer med kreaturfodring med majs.

En karakteristik af Rosenkrantz fra ca. 1840 går ud på, at han var en »ærke-aristokrat, meget højtaltende og brovtede temmelig stærkt«³. Højesteretsassessor G. A. Jensen, ved hvis dåb Rosenkrantz var fadder, mindes ham dog som »en stadselig herre, noget forfængelig, stillede sig tit over for spejlet, men godhjertet, indladende sig med os børn ...«⁴. Og hans nevø, forfatteren Palle Rosenkrantz fortæller i sine erindringer »Junkerdrømme«, at Fritz Rosenkrantz af væsen var yderst jævn og talte ravjysk.

Et hidsigt temperament havde han, men han kunne besinde sig. Engang han fik bebrejdelser, fordi han havde forløbet sig, undskyldte han sig sagtmodigt: »Herregud! hvad kan a for, at a er en galho'det rad«. Temmelig distræt var han også. Engang lige efter 1864 skulle han som regimentschef udbringe et leve for kong Christian IX; men Rosenkrantz havde ondt ved at huske, at »vi havde skiftet konge«, og han aftalte derfor med sin nevø, at når tidspunktet var inde, skulle denne give ham et puf i ryggen, »så husker a at sige det rigtige navn«. – Han fik også puffet, men i det psykologiske øjeblik brændte det alligevel sammen i hjernen på ham, og han svang sin sabel og råbte af sine lungers fulde kraft: »Længe leve Hans Majestæt kong Frederik VII«. Han troede selv, at denne ulyksalige fejltagelse var årsagen til, at han fik sin afsked i 1867, men den skyldtes vistnok kun den almindelige hærreduktion efter krigen.

Denne i øvrigt brave soldat med hjertet på rette sted arvede i 1857 efter sin faster, Juliane Sophie Fædder Charisius, født Rosenkrantz, toften »vest for den forlængede Fredensgade«, det vil sige arealet mellem den nuværende Fredensgade, Sønder Allé, Ryesgade og banegården. Baron Rosenkrantz udstykkede efterhånden jorden i byggegrunde, og da det i begyndelsen af 1870'erne blev aktuelt at give forbindelsesgaden mellem Ryesgade og Fredensgade navn, foreslog han at kalde den Rosenkrantzgade. Denne navngivning skulle imidlertid udvikle sig til en hel lille roman.

Forslaget kom frem i byrådet i forbindelse med en drøftelse af hele bebyggelsen mellem Sønder Allé og banegården – også den nyanlagte Ryesgade skulle døbes – og ved den første behandling blev ingen afgørelse truffet. Tidspunktet var ikke gunstigt for Rosenkrantz, da han netop havde indledt en proces mod kommunen i anledning af uenighed om betingelserne for afgivelse af grund til Sønder Allés udvidelse. I byrådets møde den 7. marts 1872 bemærkede købmand Harald Skovby, at han ikke ville kalde gaden Rosenkrantzgade »i de samme dage, da denne (Rosenkrantz) påførte kommunen en proces«. (Senere tabte Rosenkrantz forresten sagen ved underretten, men han vandt den ved landsretten)⁵.

Måske har man også syntes, at forslaget var et lidt for nævenyttigt forsøg på endnu i levende live at blive hædret ved at få sit navn bevareret på denne måde. Rosenkrantz lod sig imidlertid ikke uden videre slå ud. I et brev⁶ af 11. marts 1872 til borgmester von Schmidten skriver han, at han »ved at foreslå gaden benævnt Rosenkrantzgade ikke har tænkt den opkaldt efter mig, men efter den, der har ejet toften og skænket den til min fætter og mig i arv, nemlig min afdøde faders søster, Juliane Rosenkrantz«. Men, fortsætter han, skulle nu »dette navn fremdeles finde anstød, skal jeg tillade mig at foreslå gaden benævnt »Fasters Gade«, da den afdøde af os brødre altid kaldtes faster; eller når dette ingen tilslutning finder, da »Juliane Gade«. Og for at retfærdiggøre sit forslag yderligere oplyser han, at den nævnte »faster, som har boet i Århus i 45 år, var meget

*Baron Frederik (ofte kaldt Fritz)
Rosenkrantz til Vorregård, hestebaronen.
En stadselig herre må det jo siges, han
var, og man forstår godt, at drengene i
København kunne få den tanke, at det var
Frederik VII, som var steget ned fra
hesten ved Christiansborg.*

godgørende; hun har oprettet et legat for fattige enker og givet rigeligen til kirken til vedligeholdelsen af hendes og hendes mands grav«.

Det kunne vist ikke tænkes – og Rosenkrantz har næppe heller selv regnet med det, tværtimod – at byrådet skulle gå med til at kalde gaden »Fasters Gade« eller »Juliane Gade«, og den gode baron vogtede sig vel for at foreslå gaden døbt »Fædder Charisius Gade«, hvad der jo egentlig var det konsekvente, så mon han ikke ganske stiltørdigt og bevidst har manøvreret hen imod at beholde navnet

Rosenkrantzgade. Bevares: gaden skulle ikke opkaldes efter ham, men efter fasteren, som hed Fædder Charisius, og som ingen ville tænke på, når gaden først havde fået navnet Rosenkrantzgade.

Den snedige baron har jo fået ret: I dag er Rosenkrantzgade i følge de officielle kilder ikke opkaldt efter fasteren, men netop efter Fritz Rosenkrantz til Vorregård. Men fik fasteren ikke sin Julianegade, så lad os mindes hende her. Hun var mindst lige så ejendommelig som sin nevø baronen. Hun var datter af baron Iver Rosenkrantz til Villestrup m.m. og født 1781. I 1813 blev hun gift med rigsgreve Jens Jørgen Ambrosius Fædder Charisius. Han var kaptajn i hæren, og vi ved ikke ret meget om ham i de yngre år – udover at han den 2. april 1801 var med på blokskibet »Prøvestenen« under slaget på rheden – men Rasmus Nielsen⁷ har i sine erindringer »Aarhus i Fyrreerne« fortalt om hans ældre dage:

»Hvad han tidligere havde taget sig for, eller om han overhovedet havde taget sig noget for, ved vi ikke. Fornemt var der (i gården på Studsgade), og når nogen højadelig person besøgte Århus, gjorde han altid visit hos grevens. Nu bestilte han ikke andet end at tage kakkellovne ned og sætte dem op igen. Det var hans specialitet, ligesom Gladstones var at fælde træer. Men ellers havde han ikke noget tilfælles med Gladstone. Hver morgen gav greven sig til at arbejde med en eller anden af husets mange kakkellovne, understøttet af sin gamle tjener. (Det må have været den Jens Rasmussen, som ved folketællingen 1845 angives at være 52 år gammel). Under dette besværlige arbejde nød greven og tjeneren så mange stærke drikkevarer, at de endte med at ligge og sove i stærkt beruset tilstand«.

Det er jo nok en noget summarisk skildring af grevens daglige tilværelse. Men særlig opmuntrende eller underholdende har han formodentlig ikke været for sin frue. Af Fæddernes stamme var han den sidste, hedder det i hans dødsannonce, og stammen kan jo have været lidt medtaget. Han døde den 30. december 1845 »i sin alders 73.de og vort ægteskabs 33.te år«, som hans enke skriver, og hun tilføjer, at »den afdøde henslumrede stille og roligt som hans færd herneden stedse har været«⁸.

Grevinde Juliane bliver af Rasmus Nielsen beskrevet som en lille bitte, meget gammel dame med en mørk hudfarve. Hun tilbragte en stor del af dagen liggende i sengen, »røgende af store tobakspiber«. Hun elskede børn og dyr, »især kønne børn og kønne dyr. Hun sendte ofte bud efter børn, som blev hentet for at underholde hende, og så traktede hun dem med chokolade og kager. Hun lå sædvanligvis i sin seng, pyntelig klædt med fine kniplinger. Af og til blev en lille ko, som hun havde, trukket ind i hendes sovekammer, for at hun kunne karesse den og give den gulerødder. Når der var akrobater eller kunstberidere i byen, mødte hun i cirkus på den bedste plads. De agerende heste blev trukket hen til hende, og hun gav dem sukker. Beriderbørnene ligeledes...«.

Byrådets medlemmer har rimeligvis ikke følt trang til at opkalde

Den gren af slægten Rosenkrantz, som hestebaronen tilhørte, førte dette våben.

Det er Vorregård, som ses til højre for vandtårnet i det fjerne; den synes uanselig og så da også anderledes ud i hestebaronens tid. Men endnu i 1936, da der var tale om at anlægge flyveplads, og Vorregårds jorder derved kom i søgelyset, havde den sin værdi: Det hedder, at proprietær L. C. Lassen »står fast på sin pris: 178.762 kr.«. Det beløb har åbenbart været regnet meget nøje ud.

en gade efter den lille grevinde, som var død for mange år siden, og det var da heller ikke hende, diskussionen kom til at dreje sig om ved den endelige behandling af spørgsmålet om gadenavnet. I byrådets møde den 21. marts 1872 sagde Skovby, at han foretrak historiske navne som Ole Rømersgade, Rosenkildesgade, Guldbergsgade eller Olaf Ryesgade. Det var rigtignok ikke noget særlig godt argument mod Rosenkrantzgade, og professor Funch fandt da også, at Rosenkrantzgade netop var et historisk navn, og Rosenkrantzterne var en slægt, som talte mange berømte navne og også havde tilknytning til Århus.

Prokurator Nors ønskede gaden kaldt St. Clemensgade, og Søndergades forlængelse til banegården mente han burde hedde Ryesgade. Købmand A. Schiødt ville gerne have navnet Christiansgade anvendt, skrædermester Baes foretrak Kirkegade, kancelliråd Buchheister Jernbanegade, hvorimod muremester Knud Nielsen holdt på Rosenkrantzgade. Købmand M. R. Koppel advarede mod »slige omslag, efter at rådet tidligere havde vist dette navn uvilje«⁹.

Her brød borgmester von Schmidten ind i forhandlingerne og sagde, at det dog måske ville være beroligende for adskillige medlemmer, at baron Rosenkrantz udtrykkelig i sin skrivelse havde erklæret, at han ikke ønskede sig selv men sin faster opkaldt – borgmesteren undlod altså også at gøre opmærksom på, at fasteren egentlig hed Fædder Charisius.

Så antydede Nors og farver J. Kjær, at baron Rosenkrantz til gengæld burde lade sin proces mod byen falde, men en sådan handel vakte almindelig uvilje, og dermed svingede stemningen, så byrådet kort efter med 13 af 19 stemmer vedtog at kalde tværgaden Rosenkrantzgade.

Man ser det ikke på Rosenkrantzgade i dag, at det har været så besværligt at få den døbt. Og er den ikke opkaldt efter baron Rosenkrantz til Vorregård, så er der dog en vis retfærdighed i, at traditionen alligevel har henført gadens navn til ham. Han manøvrerede ganske snildt med faster Juliane og fortjener at ligge i sin grav som ophavsmand til navnet – hvad han i hvert fald er.

Forfatteren K. G. Brøndsted

Forfatteren, lektor K. G. Brøndsted blev meget gammel – han døde først 1945 og var da 94 år – men af den store almenhed var han vel glemt længe forinden. Han har dog skrevet ting, som fortjener at mindes, og hans kamp for det, han anså for stort og godt, såvel som hans utrættelige angreb på det, der efter hans mening var ondt og nedbrydende, var ikke blot tidstypisk, men ofte beundringsværdig.

Brøndsted var født 1851 i København som søn af skoleinspektør Carl Gustav Brøndsted og blev 1869 student fra Metropolitanskolen. Hans livsbane formede sig i det ydre ganske almindeligt og traditionelt, bortset måske fra et par års undervisning ved Gotfred Rodes højskole i Ordrup, efter at han i 1876 var blevet filologisk kandidat. Men ellers gik han den slagne embedsvej: 1881 adjunkt i Rønne, 1894 ved Århus Katedralskole, hvor han senere blev overlærer og lektor, for med sit fyldte 70. år at tage sin afsked i 1921.

Men i øvrigt var Brøndsted højst ualmindelig, også som lærer. Han havde næppe heller noget imod at være anderledes end de andre og kunne undertiden kokettere med sin digteriske undtagelsestilstand. En fortræffelig lærer var han for alle, der kunne se bort fra hans »særheder« og forson sig med hans jargon. Skabagtig syntes mange han var, og ofte spillede han ganske givet komedie, men han vidste også hvorfor. I de yngre klasser var han meget opfindsom til at arrangere konkurrencer mellem eleverne for derigennem at skærpe interessen og indprente stoffet. Forresten kunne han drive disse konkurrencer så fanatisk, at det undertiden gik de karakterglade piger på nerverne, og der var gamle elever, som i den forbindelse ymtede om sadisme. Med de ældre elever kunne han finde på at indøve rytmen i Tyrtaios' græske krigssange ved at marchere frem og tilbage i skolegangen. (Som prøve på Brøndsteds sarkastiske lune kan i parentes berettes om hans udbrud i en af de yngre klasser, da snedker Petersens søn ikke vidste noget om Cicero. Brøndsted søgte forgæves at få en beskeden udtalelse; noget må du da vide, sagde han, men snedker Petersens søn var fortsat tavs, og så udbrød Brøndsted i komisk fortvivlelse: Jamen herregud! hvad taler I da om hjemme! Han har ganske givet ikke haft til hensigt at såre drengen; derimod er der ingen tvivl om, at der har været et glimt i hans øjne, som røbede, at han nød sin egen vittighed).

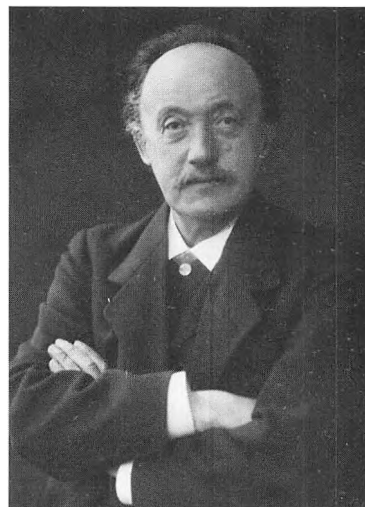
For de særligt interesserede åbnede han perspektiver, som gik langt videre, end eksamen krævede det. Selv var han livet igennem levende interesseret i sit fag, den klassiske oldtid, fortsatte sine studier og uddybede dem gennem ophold i Italien og Grækenland. Endnu i

1921, efter sin afsked fra skolen, holdt han på Århus Museum en række forelæsninger over græsk kunst og kultur, støttende sig på museets aldstøbninger af græsk billedhuggerkunst, og så sent som 1928 leverede han en fra alle sider påskønnet oversættelse af den gamle kejser-filosof Marcus Aurelius.

Ellers kan man ikke sige, at Brøndsteds forfatterskab var påskønnet, i hvert fald kun ensidigt. Spot og forfølgelse måtte han derimod døje fra datidens toneangivende kritik eller i bedste fald fortielse. En ikke ringe udbredelse fik dog en del af hans romaner som »Frihed«, »Fædrenes Synd«, »Borretaarn« og »Niels Glambæk«. Det skyldtes deres underholdende kvaliteter; de var friskt og livligt fortalt i en lidt gammeldags, omstændelig Dickens-stil, og deres handling var ikke uden spænding, ofte lidt for »romanagtig«, undertiden også banal og med en alt for tydelig understregning af tendensen. Det var vel i det hele taget hovedskavanken ved den del af Brøndsteds forfatterskab, som havde samtidigt emne, at tendensen var rettesnoren for fremstillingen og overskyggede alt andet. Brøndsted var en stridsmand, og polemikeren tog gang på gang magten fra kunstneren. Men det må samtidig siges, at han ikke var ueffen som polemiker, uanset at han kæmpede på de tabendes front og ikke havde held til at standse udviklingen. Der var for eksempel i »Frihed« et bisk angreb på alt, hvad der dengang var god latin inden for den radikale fløj, og ført med ikke ringe kraft, ligesom der var ætsende satire i »Smaa danske Snobber«, som desuden var talentfuldt skrevet.

Forklaringen på Brøndsteds stilling i og over for samtiden, i hvert fald en del af den, skal vist søges deri, at han med sin medfødte embedsmandskultur følte sig som efterkommer af de national-liberale, der jo blev kernen i Højre i sidste halvdel af forrige århundrede. Han skrev en bog om Estrup, der var en mand efter hans hjerte, og »højremand« var Brøndsted til sin sidste stund. I provisorietidens gølge kampetid, som skabte bitterhed i sindene og på så mange måder sinkede udviklingen, var der også en slags stillingskrig inden for kunst og litteratur. Man dængede hinanden til fra begge sider. Slagordene var: »national« kontra »europæisk«, gammeldags idealisme kontra naturalisme, eller fra modsat side: fremskridt kontra reaktion. Men imens gik livet sin gang uden om slagordene, som det altid gør. Fremskridtsfolkene fortsatte marchen, efterhånden opdelt i mange, højst forskellige grupper, mens Brøndsted og hans kampfæller – for eksempel Ernst von der Recke, P.A. Rosenberg og Alfred Ipsen – standhaftigt og halsstarrigt holdt deres skyttegrav og ville standse tidens løb. De dannede deres egen forfatterforening, den »nationale«, og kæmpede ufortrødent videre mod det »moderne« i enhver afskygning. Brøndsteds bidrag var et par polemiske pjecer: »Bladet fra Munden« (1899) og »En Smule Sandhed ind i Løgnen« (1908).

Resultatet var, at de halsstarrige lidt efter lidt isoleredes, og det blev klart, at de hørte fortiden til. Set i historiens perspektiv var deres kamp håbløs; ikke fordi deres kritik af samtiden var urigtig –

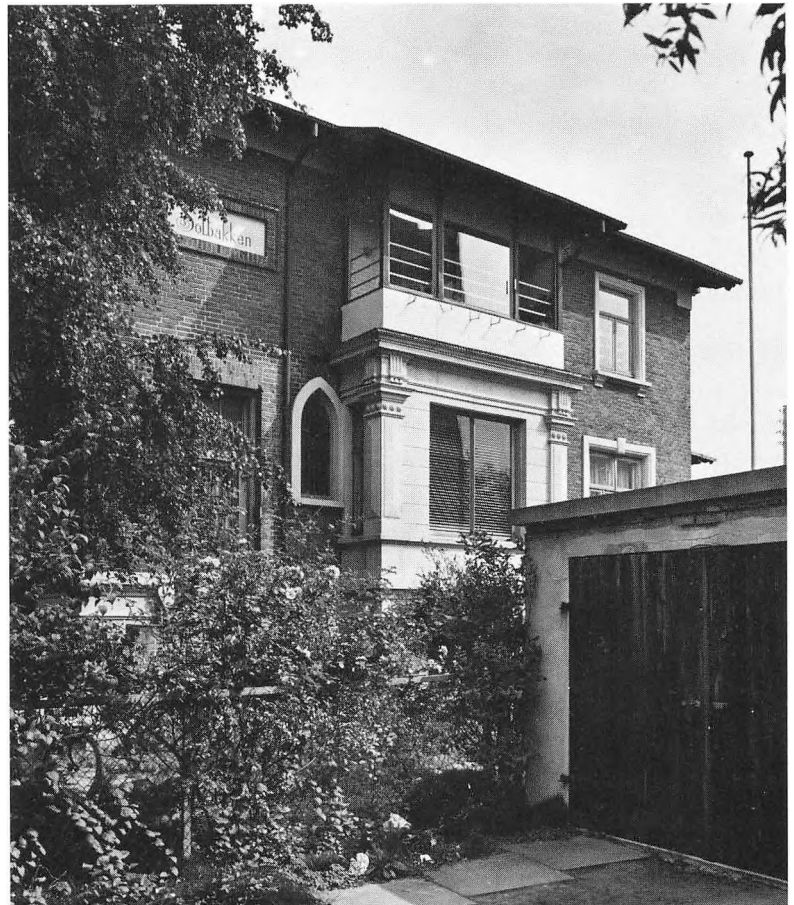
*Forfatteren K. G. Brøndsted, efter
fotografi fra begyndelsen af århundredet.*

der vil altid i en udvikling, en bevægelse være også negative træk, som med rette kan kritiseres – men fordi kritikken var ensidig og overeksponeret, og især fordi kritikerne ikke formåede at erkende eller opnå kontakt med de positive kræfter i den udvikling, de bekæmpede. Rigtignok kunne den samme indvending rettes mod »europæernes« kritik af de »nationale«; til syvende og sidst var det vel forskellen i livssyn, som fra begge sider hindrede kontakt.

En uvildig eftertid vil dog kunne se med sympati på en skikkelse som Brøndsted. Hans satire mistede vel efterhånden noget af sin kraft; den kunne ligesom stivne i en grimasse, og meningerne kunne ved de idelige gentagelser få klicheens slidte præg. Figurerne blev som mekaniske dukker, og farverne et alt for unuanceret sort og hvidt. Men Brøndsteds mandige rejsning var den samme, hans skjold var uplettet, og hans karakters rankhed fornægtede sig aldrig.

Han havde desuden andre strenge på sin bue end den satiriske vendt mod hans samtid. Hvor han i sit forfatterskab slap tendensen og blot fortalte, blev hans fortællekunst også større og renere. Han havde menneskelig forståelse og et fint, underfundigt lune. Højest

Foto: Thomas og Poul Pedersen.

Villa »Solbakken«, Langelandsgade 106, som K. G. Brøndsted ejede, og hvor han boede det meste af sin Århustid. Der var naturligvis ingen skæmmende garage dengang, og fra »Solbakken« havde man vid udsigt over byen. Der var ingen bebyggelse ved den mellemste del af Langelandsgade, og der var næsten ingen færdsel på gaden, som var en primitiv vej, hvor rebslageren gik baglæns og drejede sit tovværk på reberbanen ved siden af vejen.

nåede han måske i de arbejder, som havde hentet emne fra den klassiske oldtid, således de to smukke noveller i »Fra det Fjerne« (1911), med en overbevisende skildring af Perikles' Athen, der ikke blot hviler på lærdom, men først og fremmest på en åndfuld forståelse af oldtiden. Eller den sokratiske monolog »I Sjælenes Rige« fra samlingen »Mange Strænge« (1917), der er et opgør mellem visdom og kristendom.

Brøndsteds tilknytning til Århus varede næsten 30 år. Han tog del i byens liv, naturligvis på samme linje, som hans litterære virksomhed fulgte. Allerede i 1890erne talte han i den konservative vælgerforening om »kernen i Højre«¹; han holdt foredrag – også i andre byer – om »litteraturens betydning for folkets sædelighed«² eller om »de gamles (dvs. grækernes og romernes) tanker om tilstanden efter døden«³. Han læste op og var en fortræffelig oplæser både af egne og andres værker. I 1899 foretog han i Handels- og Kontoristforeningen nogle af Karl Larsens »Kresjan Vesterbro«-historier⁴.

Brøndsted var meget musikalsk, ligesom hans hustru spillede ud over det almindelige, og familien havde tilknytning til flere af de Århus-hjem, som nu også hører fortiden til: overlærer Stegmanns, overretssagfører Bayers og familien Weis i Århus Mølle. De repræsenterede en kultur, som allerede dengang var sjælden, og som nutiden måske vil mene havde snævre grænser. Det havde den muligvis i visse henseender; til gengæld var den mere rodfæstet og betød nok mere for den enkelte.

Som nævnt syntes mange, at Brøndsted i skolen var krukke og skabagtig, og han var det på en måde også, men næppe mere end han selv ønskede. Han sad tilbagelænet i stolen med hånden over øjnene – han tålte dårligt det skarpe lys – men han var vågen, og intet undgik hans opmærksomhed. Han lod distræt og kunne ikke huske navne. »Den næste grimrian«, kunne han sige, eller »så den smukke pige med de svømmende øjne«, men han vidste i virkeligheden meget god besked. Han var som omtalt en glimrende lærer, og da der på den klassisk-sproglige linie i min klasse kun var to elever – forfatteren Marinus Børup og mig – åbnede han ofte dybe perspektiver for os. Der var i Brøndsteds syn på oldtiden en fordomsfrihed, som man ikke kan påstå var karakteristisk for ham på andre områder. Vi læste Aristofanes' »Skyerne« i en pæn skoleudgave, hvor de værste »uartigheder« var udeladt; men Brøndsted tog en komplet udgave med i skolen og oversatte noget af det udeladte for os, så vi kunne få det rette indtryk af tonen i den gamle græske revy, som jo ikke var særlig sart. Over for sin egen samtids litteratur viste han ikke samme frisind; som nævnt holdt han foredrag om »litteraturens betydning for folkets sædelighed«, og skadelig var egentlig al »moderne« litteratur, den der ikke »ville skelne mellem godt og ondt, men søgte at udviske begreberne«; også den moderne malerkunst var han imod. På disse områder kendte han ingen pardon, men forsvarede sine standpunkter med fanatisme; kompromiser tålte ikke, alt

var enten sort eller hvidt. Gud, konge og fædreland var løsenet og kunne jo egentlig ikke fornærme nogen, men Brøndsted var måske nok mest optaget af at angribe dem, som ikke opfattede »løsenet« på samme måde som han selv, og det var der efterhånden ikke så mange, der gjorde.

Ærkefjenden var Georg Brandes, og det blev han ved med at være, også efter at Brandes i nogen grad havde trukket sig ud af kamptum-melen. I 1906 var han i Århus, og der arrangeredes da et festmåltid til hans ære. Det kunne Brøndsted naturligvis ikke stiltiende finde sig i; især var han opbragt over, at adskillige pæne Århus-borgere var blandt indbyderne, endogså »bærere af navne, der hører til de bedste i den danske kirkes liv«, hvormed Brøndsted tænkte på overbibliotekar Vilh. Grundtvig og daværende redaktør Helge Hostrup. På selve dagen for festmiddagen indrykkede han i Aarhuus Stifts-tidende efterfølgende fingerede tale, som giver et ganske godt indtryk af Brøndsteds polemiske stil, når den var mest rabiat, og derfor skal gengives i sin helhed⁵:

Ved festmiddagen i aften til ære for prof. G. Brandes vil der blive holdt efterfølgende tale:

Højtærede hr. professor!

De vil imellem indbyderne til denne fest, samt imellem dens deltagere, finde adskillige, der bekende os til kristendommen, endvidere nogle, der endog er bærere af navne, der hører til de bedste i den danske kirkes liv. Disse iblandt os véd, at nerven i Deres talentfulde forfatter-virksomhed er had og foragt for kristendommen; nuvel, når vi desuagtet i denne aftenstund har samlet os for at hædre og takke Dem, da er det, fordi vi forstår og påskønner talentet som sådant, talentet i sig selv. Vi ved, at ingen som De har formået at afkristne store dele af vort folk; vi ved, at i Deres fodspor har fulgt en forfatterskole, der har søgt at berøve vor ungdom de idealer, vi anser som de helligste; vi ved, at en række skribenter, der i Dem med rette ser deres læremester, har gjort de mange unges hjerter kolde og deres sanser hede; nuvel, vi forstår, ved en festlig lejlighed som denne, at se bort fra alt dette og derimod at hylde den fremragende stilist, vi har i vort midte. Højtærede professor Georg Brandes!

I forhold til den kendsgerning, at De i et glimrende sprog har kastet belysning over vore hedenfarne store digtere, er det os af mindre betydning, om belysningen har været tendentiøs og falsk. I forhold til Deres effektfulde analyse af disse vore nationale heroers stil, er det os mindre væsentligt, at De med det samme har tilintetgjort magten af deres villen, deres tro, deres idealer og deres begejstring. De ser her en skare mænd og kvinder, der vel varmt hylder de gamle idealer af religion, fædreland og moral, men dog således hylder disse idealer, at vi stadigt underforstår, at modsatte opfattelser kan være lige så rigtige. De ser her en skare, som vel i det daglige liv hylder den moral, der er Deres modsat, men som desuagtet ved

en festlig lejlighed véd at hæve sig til almenere synspunkter. Omstrålede her af Deres navns glans henlægger vi gerne for en stund vore egne ubetydelige anskuelser, glemmer vi gerne vor dagligdags moral i skæret af Deres kunst, og medens vi til daglig indprenter vore børn og vore hjem de efter vor mening sande princippet, hylder vi i aften disse princippers talentfulde nedbryder: De ser her, hr. professor, en skare kristne – men *tolerante* kristne, en skare modstandere – men taknemlige modstandere.

Ærede, højtberømte landsmand!

Vi har ønsket at samles med Dem, ikke fordi vi – o, uværdige tanke – ikke fordi vi tragter efter i nogle timer at kunne gnide os op ad den næsten europæiske berømmethed, men fordi (her er manuskriptet ulæseligt).

Dyrebare ven og professor!

Måtte himlen forunde Dem i Deres livs aften den samme virkekraft, der har præget Deres livs middag! Måtte den fremdeles benåde Deres pen til ære for litteraturen, til berømmelse for Dem selv, til velsignelse for (manusk. ulæseligt); måtte den lade Dem skue høstens fylde af den udsæd, De har sået i Danmark.

Nuvel! vivat Georg Brandes! Og lad råbenes festlige ekko og bægrenes hule klang være tolk for vore hjerters oprigtige følelser – VIVAT!

Manuskriptet indleveret af K.G. Brøndsted

Her har han unægtelig pisket sine sædvanlige meningsfæller med skorpioner, og i det hele taget kunne Brøndsteds standpunkter undertiden blive lidt for skarpe og kantede selv for hans egne. Under en stor offentlig indsamling til forsvaret i februar 1913, som naturligvis støttedes af alle konservative blade, protesterede Brøndsted: Han ville ikke give noget til forsvaret, for han havde aldeles »ingen tillid til forsvarsministeren« (det var Klaus Berntsen), nej, han foretrak at støtte det Westenholzske rekylkorps⁶. Brøndsted vedblev også at være *højremand*, selv efter oprettelsen af Det konservative Folkeparti, som han aldeles ikke syntes om. Efter krisen i slutningen af juni 1917, da spillet omkring Rottbølls forbliven i ministeriet som kontrolminister førte til, at de frikonservative, som man med besvær havde fået med ved dannelsen af partiet, igen udtrådte⁷, talte Brøndsted om *Castrum doloris*: »Ja, nu ligger altså Det konservative Folkeparti, som Asger Karstensen har redt, og det er en slags trøst for os af Højre, der i tide meldte fra, at vi dog ikke ligger på *det* smertens leje ...«⁸. Brøndsted søgte endda som modtræk at starte et nyt parti i Århus, Det nye Højre; han indtrådte også i bestyrelsen, men indtog – klogeligt nok – ikke formandsposten⁹. Derimod holdt han en tordentale, da et par konservative rigsdagsmænd med Det konservative Folkepartis formand, Piper, i spidsen kom til Århus for at berolige gemytterne: »Deres hovedhandling var en faneflugt«, sagde Brøndsted til politikerne; »navnet »Højre« er mere end et navn, det er en fane; den blev Dem betroet; De lod den i stikken. Det er den fane,

Århus Katedralskole, som den var i K. G. Brøndsteds sidste år. Han havde oplevet rektor Blaches gamle skole fra 1849 i to etager og med lærerværelset i stueetagen midt i bygningen, mørkt under lindetræets skygge; og han flyttede 1906 over i Kampmanns røde bygning. Til indvielsen havde han skrevet en sang:

Gamle skole, ung på ny
bygt imellem hav og kirke!
Solen ler ved morgengry
muntert til vort virke:
gennem brede vinduer ind
strømmer salte pust fra vove,
vifter sundhed på vor kind,
sus fra friske skove.

Også i andet vers understreger han den historiske plads:

Skole! rejst endnu en gang
på din tomt ved kirkehuset...

Der havde nemlig været diskussion om skolens beliggenhed: Kommunen ville gerne have den flyttet ud for at opnå bedre tilkørselsforhold til havnen end gennem den dengang meget snævre Skolegyde; men skolen holdt stædigt på den historiske beliggenhed: Det var jo her, Morten Børups skole havde ligget.

som nu er grebet af »Det nye Højre«, og som vi bærer frem om end endnu med uøvede hænder. De antog et nyt navn: Det konservative Folkeparti. Det navn er ingen fane, det er en fiskesnøre og med to kroge; på den ene krog tænker De at fange de *folkelige* fisk, på den anden de *konservative*. Men de folkelige stimer går hellere til andre fiskere, de rigtige folkefiskere, som jo har langt federe maddinger på deres kroge; og den anden slags, de vil se på maddingen og tænke: »Hvad for noget? Skal det være konservatisme? Det er jo Asger Karstensen« – og så vil de skyndsomst ile ud i det frie hav ...«.

I Det konservative Folkepartis historie betegnes Asger Karstensen som »utvivlsomt en af de største politiske begavelser, dansk konservatisme har haft, men han savnede evnen til at indgyde tillid«¹¹. Han savnede ikke blot Brøndsteds tillid, men synes ligefrem at have været genstand for hans had og foragt.

Dog heller ikke den politiske udvikling formåede Brøndsted at standse eller ændre; og på dette tidspunkt syntes datidens ungdom naturligvis, at han var en fortidslevning. Det fandt bl.a. udtryk i en petit-artikel, Hans Hartvig Seedorff skrev om forfattere i Århus, hvori han spøgefuldt lader Brøndsted kvæde:

Nu sidder jeg i Århus veltilfreds,
mod mig har skæbnen været ødsel;
jeg mærker ej, jeg fylder 65,
det har jeg været lige fra min fødsel¹².

Han var en standhaftig tinsoldat: men vel at mærke ikke passiv. Skar en rotte tænder ad Brøndsted, så skar han tænder igen, og i hans senere år kunne denne tænderskæren virke lidt krampagtig. Men Brøndsted var dog en figur, en personlighed. Man kunne have undt ham en friere, mere livsfrodig og mindre sammenbidt udvikling.

Orgelspilleren Susanne Saabye

Orgelspillerinden og billedhuggerinden Susanne Saabye levede i begyndelsen af århundredet nogle år i Århus og undlod ikke at gøre sig bemærket. Hun var en høj, slank dame, bred over skuldrene men smal om hofterne; hun var ret »bustbegåvat«, som svenskerne siger, og kunne derfor virke lidt kropdueagtigt opstemt, men med spillende øjne, et livligt temperament og en ukuelig begejstring for musikkens kunst. Sangpædagog var hun derimod næppe, uden for så vidt som hendes begejstring nok af og til kunne smitte; men hun var et ejendommeligt, talentfuldt menneske, som fortjener en minderune.

Susanne Saabye var født 1856 i Skjoldlev som datter af proprietær Saabye. Hendes musikalske anlæg blev tidligt erkendt, og hun gennemgik musikkonservatoriet i København, rejste derefter til Berlin, hvor hun videreuddannedes hos datidens store klaverekspert Xaver Scharwenka. Det var også som klaverspiller, hun første gang kom til Århus i 1885; hun gav en præsentationskoncert og averterede derpå efter elever til en *musikskole*, altså ikke klaverelever i snævrere forstand¹. Hendes egen lyst gik i øvrigt mere og mere i retning af orgelspil. Hun foretog studierejser til Tyskland, gik over til katolicismen, boede ofte på klostre, hvorfra hun sendte rejse-korrespondancer hjem til danske blade, og det varede ikke længe, før hun udelukkende gav orgelkoncerter.

Omkring århundredskiftet tog hun fast bopæl i Leipzig for at kunne fordybe sig i orgelstudier, men 1906 vendte hun tilbage til Århus af hensyn til moderen², som boede her, og i de følgende år kom hun til at spille en ikke ringe rolle i byens musikliv, ikke blot som kyndig musiklærerinde, men især gennem sine »motette«-aftener. »Frøken Saabyes motette« blev en institution efter Leipzigmønster³; »motetten« betegnede både det kor, hun samlede, og de koncerter med og uden instrumentalledsagelse, hun gav i byens kirker. Programmerne omfattede mest gammel kirkemusik, ikke mindst af Johan Sebastian Bach, som var frøken Saabyes afgud, og naturligvis både orgel- og vokalmusik. I reglen præsenterede hun selv programmerne i små indlæg i avisen, og hun forstod at skrive friskt og inciterende om musik. Da hun ville spille Schumanns fuga over navnet Bach, oplyste hun, at »Bachs store navn er ofte anvendt som fuga-tema; mest kendt er måske Liszts rabalderfuga, som enhver orgelspiller vist har øvet sig led og ked af. Schumanns fugaer er henrivende musik, fuld af tanker og lune; denne begynder straks travl og stakåndet b-a-c-h-, hvorpå et modtema tumler ind lige så geskæftigt ...«⁴.

Susanne Saabyes motettekor i 1910, her efter billedet i Aarhuus Stiftstidende, altså reproduktion efter en reproduktion og derfor uskarpt. Damen med den ternede jakke omtrent midt i billedet er frøken Saabye.

Navnet motette dækker en særlig form for gejstlig musik; men frøken Saabyes koncerter omfattede alle arter af kirkelige korværker, og oftest spillede hun også enkelte orgelkompositioner.

Djærvt bekendte hun også kulør, da hun præsenterede programmet til julemotetten 1914 i en tid, da neutralitet var det officielle løsen: »En engelsk »Christmas hymn«, overordentlig iørefaldende og glad, har vi ligeledes på programmet; men det er umuligt at undgå »Ty-sken«, når man vil gøre kirkemusik; højt, højt står de der over alle andre, men kan vi, dyrker vi også gerne de »allierede«. Om nogen nu siger, hvor tør hun sige det, vi må jo ikke »ytte os«, så svarer jeg: »Endnu hører mundkurv ikke med til vor daglige dragt«, heldigt af mere end en grund; det kan være svært nok at holde såler i sine støvler, skulle vi så også tænke på: »Ja, jeg må vist have en ny rem til min mundkurv«!

Følelsesbetonet indtil fanatisme var hendes standpunkttagen ofte, og hun veg ikke tilbage for at tage drastiske skridt, når hun ønskede at skaffe sig ørenlyd, som da hun i 1916 under Rigsdagens behandling af de vestindiske øers salg fra Folketingets tilhørerloge råbte: »Vi vil ikke sælge de vestindiske øer under dette ministerium, dette løgne-ministerium, der er en skam og en skændsel«. Der er ingen tvivl om, at frøken Saabye har været yderst tilfreds med sig selv, da hun blev smidt ud af rigsdagsbetjentene.

Århusianerne blev virkelig optaget af Frøken Saabyes motetter; efterhånden fyldte de Domkirken, og komponisten Asger Juul, som 1908 anmeldte en af dem, skrev, at Århus nu stod »ubestrideligt som den første by med en motetteinstitution – som et lysende eksempel til efterfølgelse, ikke mindst for hovedstaden«⁵. Der var god tilslut-

ning til koncerterne i nogle år. Sporede frøken Saabye træthed hos tilhørerne, fik de en opsang i avisen: »Skal de motetter blive ved til evig tid, spurgte man mig engang. Ja, *gloria in excelsis* skal synges i tid og evighed, og *amen* skal lyde uophørligt, når tusinde år er som en dag og en dag som tusind år«.

Susanne Saabye var i det hele taget en uforfærdet forkæmper for musikkens kunst, og hun lagde ikke fingrene imellem, når noget mis- hagede hende. Således var hun i sommeren 1904 hjemme på ferie hos moderen, der boede i Høegh-Guldbergsgade, og her blev hun, enten hun ville eller ej, udsat for harmoni-orkestrets udfoldelser i Vennelyst. Efter at hun et par aftener havde lyttet til »ja, jeg må vel sige musikken derovre, har min indignation nået sit højdepunkt, og for så vidt som sproget vil lade mig finde ord stærke nok dertil, vil jeg forsøge at udtale den«⁶.

Og så går det løs: Århus har en smuk beliggenhed, og den gør et helt moderne indtryk, men med musikken, »den kunst, der er mest tilgængelig for almindelige mennesker, og som har den største opdra- gende og dannende indflydelse, står det dårligt til, når det mismask af øredøvende, uordentlig larm, som jeg til min rædsel i tirsdags måtte døje, bliver tålt. Der er bibliotek, som sørger for passende læsning for folket; der er frie badeanstalter til legemets renselse og styrkelse, men et sted, hvor folk kan gå hen og i gemytligt samvær nyde frisk luft samtidigt med at høre lidt sund og god musik, det findes ikke i Århus. Er der da ingen, som er dette degenererede regimentsor-

Vor Frue Kirke, hvor en stor del af Susanne Saabyes motettekoncerter fandt sted.

kesters overordnede? jeg siger degenererede, thi det er blevet værre, end det var før; hvorfor i alverden tåles det dog? når en dirigent er uden enhver god stræben og med flid kun søger at gøre sig selv, sine musikere og sit publikum så simpelt som muligt, så er han virkelig ikke sin post værd. Når han står i den grad uforstående over for sin smukke og betydelige opgave: gennem musikken at drage sine tilhøreres hjerter og tanker bort fra det daglige livs slid og slæb, sorger og bekymringer og bringe ofte meget modtagelige sjæle bud og hilsen fra en verden, der er anderledes end »vor egen gade« og den daglige trædemølle, så er han efter min mening umulig ... Der er jo ingen som siger, at man skal begynde med Beethovens 9. symfoni; men mellem den og så det i tirsdags ligger der en verden af herlig musik, som valgt med forstand udmærket kan spilles for et lidet musikvant publikum ... Musikken i Vennelyst er mere spektakel end musik, og et sådant misbrug af det smukke anlæg synes jeg er synd både for publikum og for musikerne. – Dette har jeg måttet udtale, hvis jeg ikke ville være troløs mod den kunst, jeg tjener«.

Så åbenhjertig tale om lokale musikforhold var man ikke vant til i Århus, og der blev naturligvis voldsomt røre. Frøken Saabye fik både tilslutning og en fornærmet, men afmægtig protest fra orkesterforeningen, og hun kunne ubesejret slutte diskussionen med en konstatering af, at hendes artikel havde indbragt »både anerkendelse og grov skæld-ud-konfekt. Jeg kvitterer herved for begge dele, der er mig lige velkomne, fordi både tilslutningen og angrebet beviser, at det er lykkedes mig at vække interesse for den offentlige musik, og det var det, jeg ville«⁷.

I et andet tilfælde kom Susanne Saabye i harnisk, fordi verdenssangeren Ludwig Wüllner, også kaldet »sangeren uden stemme«, måtte synge i Århus for en meget lille tilhørerskare: »Så har man da atter et uomstødeligt bevis på, at man her lever på en ødemark, hvis stenhårde jordbund ingen plov formår at løsne ... nej, kære Århus by! opgiv din storstadsdrøm! Det varer såmænd længe, inden den bliver virkelighed. Et par pæne bygninger gør det ikke. Hvis derimod dit store musikinteresserede publikum erkender sin blamage, sender bud efter Wüllner og fylder teatret til sidste plads og derefter river huset ned af begejstring, så gør du et godt skridt hen imod det store, du rækker efter – så sandt som det altid er stort at erkende, man har båret sig rædsomt ad«⁸.

Men hun var også på vagt, når der inden for musiklivet skete noget positivt, som hun mente, der kunne bygges videre på. I 1908 skriver hun et langt indlæg, hvori hun priser domorganist Arthur Allin og sangkoret »Brage«, fordi de har gennemført en opførelse af Haydns oratorium »Skabelsen«. Selv om udførelsen havde sine uundgåelige mangler, så var man dog her på den rette vej. Hendes egne motettekoncerter var at betragte som de lette tropper, beredende vejen for hovedarmeen ... »hvem stiller sig i spidsen og danner en oratorieforening, den første i landet ...«⁹.

Ungdomsbillede af sanginspektør, professor J. H. Nebelong. Som ældre så han ikke så romantisk drømmende ud, men var en lille, meget søer, ivrigt gestikulerende mand.

Hun kunne dog ikke dy sig for at give byens sangkor en »slutningshilsen, der længe har kriblet mig i pennen: Hvad har I bestilt, I dovne sangere, i de mange år? Har I stillet jer de bedste og mest udviklende opgaver, har I ikke forsømt den side af sagen, som står alle mennesker, høje og lave, nærmest: den religiøse musik?«

Således kæmpede Susanne Saabye med ildhu i ord og gerning for musikkens kunst; men bortset fra »motetten« havde hun ikke større held med sig i »ødemarken«. Hun forlangte for meget; Århus var ikke moden for hendes pionergerning, og hun var ikke tilstrækkeligt smidig – eller tålmodig nok til at få de træge med. Hun dyrkede ikke kompromisets eller det muliges kunst, men forlangte alt eller intet. Heller ikke hendes lærervirksomhed i Katedralskolen, hvor hun nogle år forestod sangundervisningen, blev succes; også her satte hun målene højere, end børnene kunne nå. Hun var en dygtig professionel musiker, men den enkle, jævne sang – om man vil, den folkelige sang – havde ikke hendes største interesse. Desuden var det sangstof, hun tog op i sangundervisningen, lidt for meget præget af hendes mangeårige ophold i Tyskland, hvad der ganske naturligt faldt sanginspektøren, professor Nebelong, for brystet. Der findes overleveret en kostelig beretning om hans reaktion: Han nægtede ganske simpelt ved sangprøven at høre Johan Sebastian Bachs »Tabakspfeife«:

»Med vredesrynker i sit store, blege, runde ansigt gik den lille tykke mand med flagrende diplomatfrakkeskøder op og ned ad gulvet, mens den høje, slanke frk. Saabye hændervridende forsøgte at indhente ham, bønfoldende ham om dog at høre sangen.

»Nå – så lad mig da få den pibe tobak«, afbrød Nebelong endelig den pinlige kapgang¹⁰.

Frøken Saabyes funktion som sanglærerinde varede kun få år. Men Nebelong havde ikke formået at omvende hende til den folkelige danske sang, og efter sædvane fik hun også givet sin mening til kende: Hun greb lejligheden, da organist Holger Blichfeldt på Århus Seminarium til en koncert havde indøvet Mendelssohns »Laudate pueri«, som Susanne Saabye i avisen roste ham meget for, fordi hun fandt, at han derved havde »sparket ud efter det højst mindeværdige »Rosen og Skarnbassen«-standpunkt« i skolernes sang-repertoire. »Egentlig er det utroligt, at ungdommen fra det 7. til 17.–18. år evindeligt skal synge de samme sange; thi selv om der imellem kommer et par nye til, så er det såmænd »eins Bier, sa'e ræven, han drak af 7 gadekær«. Af kirkelig musik læres intet... Eleverne omgås i de lærde skoler med alle andre klassikere; musikkens kender de højst af navn...«¹¹.

»Rosen og Skarnbassen«-standpunktet var ikke en fri opfindelse af frøken Saabye, men havde en ganske bestemt adresse: Susanne Saabyes forgænger som sanglærer ved katedralskolen var overlærer A. Müller; han havde udgivet nogle hefter tre- og firstemmige sange for blandede stemmer, og i det 3. hefte findes ganske rigtigt en, der hedder »Skarnbassen og Rosen«: »En gammel skarnbasse, sum, sum, sum, sum, med mindre rene hoser, sum, sum, sum, sum, fløj om

Interviewet med Susanne Saabye på modstående side bragte »Vore Damer« i april-nummeret 1924. To af hendes buster er gengivet, og selv sidder hun, som sig hør og bør, ved orglet, åbenbart med et af sine relieffer foran sig. Hun var født 1856 og altså på dette tidspunkt 68 år.

angt ude paa Østerbro,
helt oppe paa femte
Sal, bor Frøken *Susanne*
Saabye i en henrivende
Atelierlejlighed.

Anstrengelserne for
at naa derud er store,
men det er Ulejligheden
værd, thi det er et Eventyrland, man besøger.

Et Virvar af Bøger,
Noder, Skulpturer, Teg-
ninger og Malerier! Et
Atelier, som man ellers
kun finder det i berømte
Bohème-Romaner! Sigt
er *Susanne Saabyes* Ar-
bejdsværrelse.

Frøken *Saabye* bliver
aldeles bestyrtet over
svojt Ærinde.

— Nej da, skal jeg i
Avisen! udbryder hun;
— og vi bliver bedt in-
denfor.

For Publikum er *Su-
sanne Saabye* den kend-
te Orgelspillerinde, for
hendes Venner er hun
tilfældig den talentfulde
Billedhuggerinde, og det
er for at høre lidt om
hendes Billedhuggervirke-
somhed, vi er komne.

— Ja, der er nu ikke
ret meget at sige, for
jeg er Amatør og bliver
aldrig andet. — Allerede
som lille Pige begyndte
jeg at klime Figurer op
i Pottemagerier, og Far
sagde det til min Onkel,
Billedhuggeren Profes-

Frøken Saabye ved sit Instrument

sor August Saabye. Men den gamle,
som ellers var det elskværdigste
Menneske, man kun tænke sig, blev
pludselig helt vred og svarede, at
det vilde han ikke engang se paa,
jeg skulde passe min Musik — det
var der, mit Talent laa — Basta!

— Sandan er de gamle nu en-
gang. Efter det var jeg jo nødt til
at arbejde i dybeste Hemmelighed.
Og saaledes gik det til, at min
Kærlighed til Billedhuggerkunsten
blev en lykkelig Forelskelse — jeg
naaede jo aldrig, hvad jeg vilde!

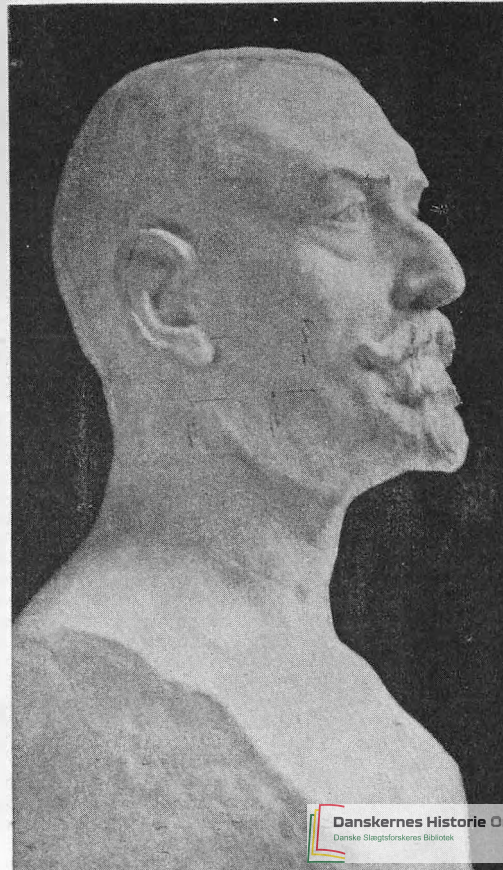
— Først for et Par Aar siden,
da flere af mine Arbejder allerede
var offentlig kendt, vovede jeg at
fortælle Onkel om dem. Han saa
Fotografierne og udbød: „Jamen,
du har jo Talent, du mangler blot
Uddannelsen!“ — Fra den Dag ar-
bejdede jeg paa hans Atelier, men
da var han allerede 90, og saa Ma-
neder efter døde han. Siden da har
Frøken *Horch*, som er en Elev af
Onkel, givet mig Undervisning.

— Hvilke af Deres Arbejder
sætter De selv højest?

— Det er sandelig vanskeligt
at besvare. Jeg elsker jo dem alle-
sammen. Maaske er „Køresvenden“,
bygget over Selma Lagerlöfs Bog,
det bedste, maaske mine Buster —
ærlig talt, jeg kan ikke sige det.

— Mit største Arbejde er „Mar-
tyren“, som jeg har foræret til Clara
Rafaels Hus. Det har imidlertid
faaet en saa slet Behandling, at jeg
er færdig med at forære noget bort!

— De sidste Buster, jeg har la-
vet, er af *Gustav Hetsch* og Frk.
Marie Ponsaing, Carl Ewalds Svi-
gerinde; dem vilde jeg forresten

man jo en Mængde
Snaatting, Relieffer og
Medailloner, blandt an-
det med Motiver fra H.
C. Andersens Eventyr.

— De udstiller ikke?

— Nej, af den gode
Grund, at Charlotten-
borg ikke vil have mine
Ting. Jeg har forsøgt én
Gang — det gør jeg ikke
mere. Man maa have
Forbindelser der, hvis
man vil være med!

— Har De studeret i
Udlandet?

— Ja, de mange Aar,
jeg har opholdt mig i
Lelpzig og München, har
jeg beskæftiget mig med
min Musik og min
Kunst, og siden var jeg
ét Aar i Rom; det var
herligt, kun bliver man
aldrig færdig med de
Skatte, der findes der.
— Ja, mere er der vist
ikke at sige om mig.
Naar jeg ikke „hugger“,
spiller jeg *Hach*. Musi-
ken er jo mit Levebrød,
det kan De erfare med
det samme.

Entrékløkken kimer
energisk, og vi skynder
os at tage Afsked.

Og inden vi er naaet
fem Trapper ned, drøner
Etuderne fra det store
Flygel helt oppe i At-
elierets Eventyrland. En-
nover skal jo passe sit
Arbejde. Pista

imellem roser blandt havens publikum, sum, sum, sum, sum«. Melodien er af en nu glemt tysk komponist Wenzel Heinrich Veit, og den morede i sin fordringsløshed eleverne, bl.a. også fordi der kunne blive lejlighed til at overeksponere summeriet, så der kom lidt ekstra ballade ud af sangen. Men »ædel musik« var det jo ikke, og det var altså ikke noget for frøken Saabye, som fandt Bachs »Tabakspfeife« værdifuldere, hvad hun vel kunne have ret i.

Susanne Saabye var i al sin færd en ildsjæl, som utrætteligt brændte for sin kunst og ikke alene for musikken. Hun havde også betydelige anlæg for billedhuggerkunsten og forelagde i de unge år sine planer i den retning for onklen, billedhuggeren August Saabye; han afviste hende dog og rådede hende til at holde sig til musikken. Måske kom der i den anledning en misstemning imellem dem, for skønt hun på egen hånd arbejdede videre med skulpturen og formede i ler og voks, synes onklen først mange år efter at have fået hendes arbejder præsenterede, men da udbrød han også: »Du har jo talent og mangler kun undervisning«. Frøken Saabye begyndte derefter at arbejde i onklens atelier, men han døde få måneder senere, og hun fortsatte så undervisningen hos en af hans elever, billedhuggerinden Elna Borch.

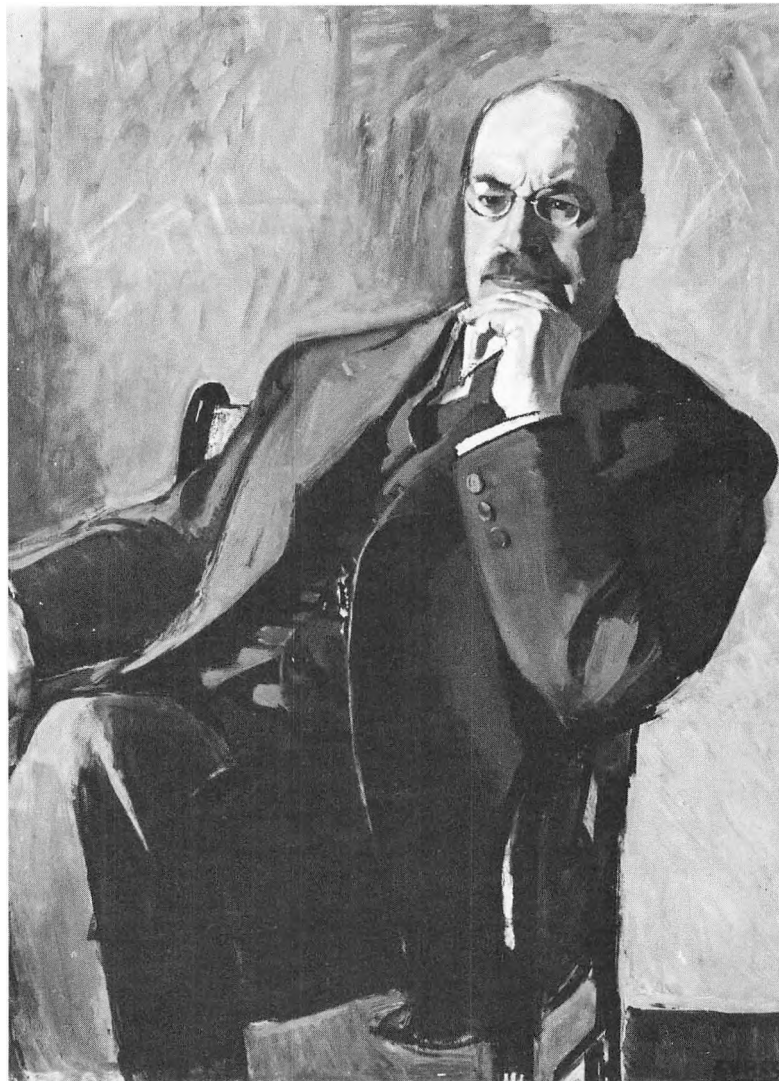
Helt fuldbåret blev hendes talent vel ikke på dette område, men hun har dog præsteret bemærkelsesværdige arbejder, bl.a. »Køresvenden«, inspireret af Selma Lagerlöfs roman, og forfatterinden satte megen pris på frk. Saabyes udformning. Også et par fint karakteriserende portrætbuster har hun formet.

Susanne Saabye var et ejendommeligt menneske, en livfuld og original personlighed. Der kunne være noget mandhaftigt over hende – hun havde også mod og mandshjerte, og især havde hun sine meningers mod, som det ofte var fornøjeligt at se demonstreret.

Overbibliotekar Vilhelm Grundtvig

Den 26. juli 1966 var det hundrede år siden Vilhelm Grundtvig fødtes. Han blev 1884 student fra Borgerdydskolen på Christianshavn, 1891 cand. mag. og ansattes året efter som bibliotekar ved Landbohøjskolens Bibliotek, hvor han blev meget påskønnet; 1903 kom han som underbibliotekar til det 1902 oprettede Statsbibliotek i Århus og måtte her allerede 1905 overtage ledelsen af biblioteket, da overbibliotekar Hoffmeyer suspenderedes og senere afskedigedes. I 31 år var Grundtvig derefter overbibliotekar ved Statsbiblioteket, og i to perioder i denne tid kom han i et modsætningsforhold til folkebibliotekerne. Første gang omkring 1910–12, fordi han ikke blot ville have, at Statsbiblioteket skulle være overcentral for folkebibliotekerne, men også ønskede at flytte Tilsynet eller Statens Bogsamlingskomité, som det dengang hed, til Århus og således centralisere ledelsen af folkebibliotekerne i Statsbiblioteket. Det andet modsætningsforhold opstod i 1920'erne, da Grundtvig i bibliotekskommissionen (dvs. Udvalget vedrørende Statens Biblioteksvæsen) mod det københavnske flertal ønskede opgaven som bibliotek for et eventuelt kommende universitet i Århus tillagt Statsbiblioteket, dog således at biblioteket samtidig bibeholdt funktionen som overcentral for folkebibliotekerne.

For yngre læsere kræver vel disse tilsyneladende uforenelige standpunkter en nærmere forklaring: Statsbiblioteket oparbejdede i det første tiår af sin levetid et meget stort udlån til hele landet uden for København; mange folkebiblioteker havde dengang endnu præg af »almuebiblioteker« og kunne slet ikke tilfredsstille behovet for oplysende litteratur, og der er ingen tvivl om, at Statsbibliotekets hastigt voksende udlån var med til at stimulere folkebiblioteksbevægelsen i disse år; men samtidig kom det også til at virke som en slags konkurrence, fordi de små biblioteker ikke kunne følge med og ikke havde råd til at anskaffe den populæreste oplysningslitteratur, som de egentlig burde have, men som folk nu lånte fra Statsbiblioteket. Under denne udvikling, og da Statsbibliotekets udlån var ved at sprænge alle rammer, opstod tanken om flytningen af Statens Bogsamlingskomité til Århus. Det var forresten ikke Grundtvigs plan; den var udtænkt af den daværende leder af Statsbibliotekets udlån, bibliotekar, dr. phil. Emil Fog, og når Grundtvig gik ind for den, har det nok været under forudsætning af, at det måtte blive dr. Fogs opgave at varetage hele den folkelige side af Statsbibliotekets funktioner. Enhver, der har kendt Grundtvig, vil også være klar over, at han ikke egnede sig til at stå i spidsen for en bred, aktiv, folkelig biblioteks-

Billedet af Vilhelm Grundtvig er malet af Stefan Viggo Pedersen i 1936, bestilt af Statsbibliotekets personale i anledning af Grundtvigs afgang som overbibliotekar. Maleriet hænger nu i bibliotekets sekretariat, og for alle, der kendte Grundtvig, forekommer det at være vellykket som portræt, ligesom det af kendere anses for et kunstnerisk værdifuldt maleri.

bevægelse. Men hele planen var en vildmand, og den blev da også i stilhed torpederet bag kulisserne af overbibliotekar H.O. Lange, Det kgl. Bibliotek¹.

Statsbibliotekets kamp for at blive universitetsbibliotek vil huskes i hvert fald af de ældre og behøver næppe at repeteres, selv om den virker som et eventyr, et sagn fra gamle dage i vore polerede tider, da staten af egen fri vilje opretter både universitet og universitetsbibliotek i Odense og planlægger flere rundt om i landet, hvorimod arbejdet for oprettelsen af universitetet i Århus i 1920'erne blev direkte modarbejdet fra flere sider og først anerkendtes af staten, da det havde været en realitet i flere år – Statsbibliotekets universitetsopgave endda lidt senere – og med pålæg om, at det ikke måtte medføre krav om budgetforhøjelse! Men mon ikke de folkebiblioteksfolk, som i sin tid græmmede sig over, at Statsbiblioteket ikke blev forbeholdt

overcentralfunktionen alene og ikke blev underlagt Tilsynet eller indrettet efter folkebiblioteksmønster, nu vil have en fornemmelse af, at Statsbiblioteket efter den nye bygnings opførelse netop som overcentral har muligheder for at blive langt mere effektiv gennem forbindelsen med universitetet, end tilfældet ellers ville have været, og at biblioteket som uddannelsessted vil overgå alle andre danske biblioteker i kraft af dets vidtfavnende virksomhed.

Det er ikke tilfældigt, at Grundtvigs navn i det foregående er ligesom blevet borte mellem linierne, for bibliotekspolitik var egentlig ikke hans stærke side, og efter hans eget udsagn var forhandlingerne i Bibliotekskommissionen ham ligefrem en plage. Han var heller ikke nogen god forhandler, havde ringe sans for »det opnåeliges kunst« og deltog kun i bibliotekspolitiske diskussioner, når han som pligt-opfyldende og meget samvittighedsfuld embedsmand følte sig tvunget til det. Hans synspunkter kunne være teoretisk velunderbyggede, men også ensidige, og i reglen holdt han stejlt på sine meninger uden at lade sig påvirke synderlig af modargumenter. Selv hans modstandere anerkendte dog den saglige og loyale måde, hvorpå han forfægtede dem. Det faldt ham aldrig ind at lade saglige uoverensstemmelser få indflydelse på personlige forhold.

Statsbibliotekets bygning (nu Erhvervsarkivet), som den så ud i begyndelsen af dette århundrede, inden Ny Jydske Kjøbstad-Creditforenings bygning var opført. Den hvide bygning til venstre er Frimurerlogen; bagved til højre ses Ting- og Arresthuset.

Grundtvigs bedste egenskaber som biblioteksmand kom frem over for det interne biblioteksarbejde. Han fik sin indvielse og tjente sine sporer i Landbohøjskolens Bibliotek, hvor han var med til to meget lærerige opgaver: flytningen af biblioteket 1894 til større lokaler og 1893–96 en fuldkommen nykatalogisering af hele bogbestanden, som han personlig gennemførte efter moderne principper, der tog mindre hensyn til en minutøs gengivelse af alle titelbladets detaljer end til oplysninger om tavler, kort osv. Dette arbejde resulterede i udgivelsen af bibliotekets hovedkatalog sammen med professor A. Oppermann, der var formand for højskolens bibliotekskomite. Grundtvig tog godt ved lære. H. O. Lange, som ellers ikke var nogen beundrer af ham, karakteriserede ham over for ministeriet som en »fremragende bibliograf og teknisk biblioteksmand«. Og det er i hvert fald rigtigt, at Grundtvig var fortrolig med alle grene af videnskabeligt biblioteksvæsen, opnået først og fremmest gennem læsning, men også ved biblioteksbesøg i de fleste europæiske lande. Det var også Grundtvig, der under forhandlingerne i 1934 om Statsbibliotekets funktion som universitetsbibliotek formulerede de regler, der stadig danner grundlaget for samarbejdet mellem biblioteket og universitetet; heri bestemtes det bl.a., at alle bogkøb, også universitetets, skulle centraliseres i Statsbiblioteket, så overflødige dobbeltkøb kunne undgås, og en central katalog udarbejdes over hele den forhåndenværende litteratur.

Grundtvig havde et forbløffende bogkendskab. Han var ikke bibliofil i den forstand, at den enkelte sjældenhed tiltrak ham; det var bøgernes indhold, som interesserede ham, ja egentlig alt trykt, som belyste menneskelivets mange udtryksformer, også det perifere og kuriøse, ja, måske ikke mindt *det* fangede han interesse. Som gamle Rasmus Nyerup og som Anatole France kunne han med sandhed sige, at bogkataloger hørte til hans kæreste læsning, og bibliografierne blev de fyrtårne, som ledede hans færd over det bølgende boghav – og på en måde dannede hans livssyn.

Grundtvigs bogkøb blev i sin tid kritiseret, men kun delvis med rette. Intet værk af betydning undgik hans opmærksomhed, og størstedelen af hans køb var fortræffelige, så langt hans beskedne budget rakte – det nåede aldrig højere end 17.000 kr. Men det skal indrømmes, at hans svaghed for små emner og kuriosa undertiden kunne sætte hans mange udmærkede anskaffelser i et besynderligt lys. Som regel var hans kuriøse udskejelser dog meget billige, og bøgerne om de små emner var i virkeligheden meget anvendelige i overcentral-virksomheden. I det hele taget er der ikke tvivl om, at Grundtvigs indkøb var dikteret af hensyn til bibliotekets opgaver: Netop fordi budgettet var så lille, ønskede han gerne så mange emner dækket som muligt. Og økonomisk letsindig som administrator var han så vist ikke; tværtimod var han mere påholdende med statens penge end med sine egne.

I øvrigt havde alle enkelte, konkrete problemer inden for biblio-

Statsbibliotekets læsesal med blomster i anledning af bibliotekets 25 års jubilæum 1927. Fra venstre ses bibliotekar K. Schmidt-Phiseldeck, kustode J. Melsingaard, bibliotekar, dr. phil. Viggo J. v. Holstein Rathlou og biblioteksassistent Gerda Boye, senere gift Møller. Til højre for bordet står overbibliotekar Grundtvig og biblioteksassistenterne Ellen Hvass og Ebba Kragh.

teksarbejdet hans interesse; ingen biblioteksteknisk detalje var for ringe til at blive genstand for omhyggelig overvejelse. Han havde også blik for samarbejdet inden for bibliotekerne; således foreslog han allerede 1898 at udgive en fælleskatalog med alle de videnskabelige bibliotekers årlige udenlandske anskaffelser, den senere accessionskatalog. Det var også Grundtvig, der startede Statsbibliotekets tidsskriftlæsekredse, som han indså ville afhjælpe et virkeligt savn.

Sin første bibliografi, »Danmarks Forst- og Jagtlitteratur«, udgav Grundtvig i 1901, mens han var bibliotekar ved Landbohøjskolens Bibliotek; som nævnt udarbejdede han også dette biblioteks hovedkatalog sammen med professor Oppermann, der senere ligeledes var medudgiver af den store bibliografi over »Den danske Skovbrugs Litteratur indtil 1925« (1931–35), et lykkeligt samarbejde mellem skovbrugseksperten og den bibliografiske ekspert. Men ellers bevægede Grundtvig sig bibliografisk mest på internationalt område lige fra hans første principielle betragtninger over bibliografi, »Gedanken über Bibliographie« i Zeitschrift für Bibliothekswesen 1903, til hans sidste store, ufuldendte arbejde, en international bibliografi over fagbibliografier, som han forelagde planen til på den internationale bibliotekskongres i Rom i 1929². I erkendelse af, at et sådant kæmpeforetagende ikke kunne realiseres tilfredsstillende af en enkelt mand, allierede han sig med den tyske bibliograf dr. Joris Vorstius, og i 1939 var materialet så vidt samlet, at det skulle sendes til revision og supplerings i de respektive landes nationalbiblioteker, men udbruddet af den anden verdenskrig standsede dette som så mange andre arbejder. Seddelmaterialet til bibliografien findes nu i Statsbibliotekets manuskriptsamling.

Grundtvigs særlige interesse uden for biblioteks- og bogvæsen var filologien, markeret allerede i studentertiden med en afhandling om

»Nogle orientalske ord i vort sprog« (1890). De betydeligste arbejder, han på dette område nåede at afslutte, var »Begreberne i Sproget. Orientering i systematisk Ordforskning« (1925) og »Begrebs-Ordbøger og Begrebs-Ordforskning«, der kom som indledning til Harry Andersens »Dansk Begrebs-Ordbog« (1945), begge stærkt prægede af Grundtvigs bibliografiske indstilling og opererende med et imponerende litteratur-apparat. Han betegnede sig selv som »medlem af bibliografernes i videnskabens fornemme verden uundværlige, men lidt miskendte lav«, og de nævnte værker er i virkeligheden bidrag til videnskabens systematik og terminologi.

Vilhelm Grundtvig var søn af arkivaren, kontorchef Johan Grundtvig, og sønnesøn af den store digter – men jeg er skam ikke grundtvigianer, sagde han selv, og det var han heller ikke. Han havde mere sans for det skrevne end for det talte ord, ja, i sin pjeces »Biblioteks-sagen i Danmark« (1910) understreger han, at »det er en stor sag at give vort hele folk let adgang til bøger – til læsning, efter at det i årevis har svælgget i ord«. Det lyder næsten demonstrativt i en tid, da den grundtvigske folkehøjskole med »det levende ord« stod i fuldt flor.

Menneskeligt prægedes Grundtvig mest af at være opvokset i et københavnsk embedsmandshjem – hans eget hyggelige ungkarlehjem med arvemøblerne førte traditionerne videre – og af sine boglige sysler. Af natur var han lidt genert, hvad der over for fremmede kunne virke som tilknappethed; i øvrigt var han en udpræget studerekammertype, noget verdensfjern og uden synderligt kendskab til »almindelige« mennesker. Han deltog ikke i det offentlige liv, når han kunne undgå det; men i en kreds, hvor han følte sig hjemme, kunne han være både hyggelig og fornøjelig. I sin ungdom havde han været et ivrigt medlem af studentsangforeningen, og også i Århus vedligeholdt han forbindelsen med gamle studentsangere, der jo ikke plejer at være kedelige. Hans modtagelighed over for kunst og digtning var næppe særlig omfattende, men umiddelbar og ureflekteret; en enkel sang gik ham direkte til hjerte, mens de store og mere komplicerede musikformer vistnok voldte ham vanskeligheder.

Grundtvig var et fint og det, man i gamle dage kaldte nobeltænkende menneske, som man uvilkaarligt måtte holde af, uanset at man undertiden kunne smile ad hans pebersvende-snurrigheder. I sin ungkarle-ensomhed havde han nogle år selskab af en kat, senere var det kanariefugle. Han blev vist først klar over dyrtidens alvor under den første verdenskrig, da også fuglefrø steg i pris. (Tilsvarende fortalte man forresten om H. O. Lange, der så meget nøje på skillingen, at han med bestyrtelse konstaterede, at nu var også toiletpapir blevet dyrere).

Grundtvig var uselvsk i sit arbejde som i hele sin indstilling, havde i al sin travlhed tid til at tænke også på andre, og traf han undervejs i sine undersøgelser en afhandling om et emne, som han vidste, en af

personalet var interesseret i, kunne man være sikker på, at han kom og gjorde vedkommende opmærksom på den. Hans omfattende kendskab til alle sider af biblioteksarbejdet bevirkede, at han ikke blot som chef, men også sagligt blev det naturlige centrum i bibliotekets dagligdag, og hans retlinede karakter og grundmurede menneskelighed i alle alvorlige forhold knyttede medarbejderne til ham i personlig hengivenhed.

Blandt de uafsluttede bibliografiske samlinger, som fandtes efter Grundtvigs død, er særlig én betegnende for hans vidtspændende interesser. Han kaldte den »Aanden i Materien. Bibliografiske Allostria«, en stort anlagt fortegnelse over bogtitler og artikler, der skulle belyse forbindelsen mellem naturens og kulturens realverden og åndens verden, relationerne mellem materielt og åndeligt, og vise »hvoreledes« realiteterne er afspejlet i menneskeåndens frie frembringelser«.

Han har selv været klar over planens uformelighed og vidtstvævende karakter – deraf vel arbejdets titel, som han med sit charmerende selvironiske lune forklarer ved en henvisning til sprogforskeren Karl

I juli 1936, kort før overbibliotekar Vilh. Grundtvig fratrådte som chef for biblioteket, samledes han med hele personalet i læsesalen og tog afsked. De eneste, der var indbudt uden for bibliotekets kres, var læge C. A. Køster og frue – Køster havde gennem årene skænket biblioteket mange bøger. Grundtvig sidder omtrent midt i rækken foran katederet mellem fru Køster og bibliotekar Tagea Egede Christensen. Lige over for Grundtvig sidder bibliotekar Ejler Haugsted.

Verners udtalelse om, at »bibliotekslivet let forfører til allotria«, uvedkommende ting. På en måde kan man sige, at Grundtvig ved siden af de konkrete opgaver, han løste, hele sit liv med beundringsværdig flid samlede på allotria, de mest heterogene og kuriøse emner. Men det fremgår også af hans bibliografiske allotria, at han så »det perspektiv, der kastes over mange, selv tilsyneladende små emner fra virkelighedens verden ved at betragtes under åndens søgelys«.

I Statsbibliotekets historie vil Grundtvig komme til at stå som den, der var chef i en for biblioteket urolig og vanskelig tid, en kampperiode, som imidlertid endte med, at biblioteket fik den status som universitetsbibliotek, det havde kæmpet for. Dette resultat var dog mest en følge af omstændighederne, af udviklingen – var universitetet ikke kommet, var situationen for biblioteket blevet en anden, uanset hvem der havde været overbibliotekar – og Grundtvigs største fortjenester skal derfor foruden i bibliografierne søges i hans arbejde med bibliotekets indre problemer, og de var store. Han skrev om sin forgænger, overbibliotekar Hoffmeyer, at denne ved bibliotekets oprettelse »kastede sig ind i arbejdet uden at være klar over de umådelige vanskeligheder af enhver art, der skulle overvindes«. Men Grundtvig stod over for de samme vanskeligheder – og han var klar over dem: Han skulle søge at få et bibliotek ud af en række uensartede bogsamlinger, som i 1905 knapt var grovsorterede; han skulle gennemføre en grundlæggende katalogisering, som næppe var påbegyndt, samtidig med at publikumsekspeditionen beslaglagde stadig mere af det i forvejen utilstrækkelige personale. Det mest beundringsværdige ved Grundtvig som biblioteksmand er nok, at han, skønt han kendte alle vanskelighederne, og skønt han vidste, at han ikke kunne nå til vejs ende i sin embedstid, alligevel dag efter dag, år efter år, uden at tabe modet, utrætteligt byggede et bibliotek op af det uensartede og ubearbejdede materiale.

Det er den slags arbejde, som ikke syner meget udad til, og det giver ingen mulighed for at brillere, men Vilhelm Grundtvigs seje energi, hans stædige arbejden sig frem skridt for skridt har været af grundlæggende betydning og afgørende også for Statsbibliotekets status i dag.

VELGØRENHED OG VELGØRERE

Fattigvæsen og velgørenhed

Endnu omkring 1800 hvilede omsorgen for de fattige i Århus på frivillige bidrag og ikke på almindelige kommunale skatter, som det er tilfældet i vore dage. Der betaltes rigtignok af de mere velhavende borgere et kontingent til »fattigkassen«; men dette kontingent var frivilligt, og adskillige, også velhavende borgere, undslog sig, undertiden med henvisning til, at de selv ville bestemme, hvilke fattige de ville hjælpe. I 1803 havde borgerne efter opfordring tegnet sig for i alt 1032 rdl. til fattigkassen, men der indkom kun 922 rdlr. Resten af fattigvæsenets fulde budget for 1803, i alt 1826 rdlr., kom i småbeløb ind ved gaver og i »bøsser«, der var opstillet de mærkværdigste steder; således havde smakkerne til Kalundborg en bøsse; der var en bøsse i forligelses-kommissionen, en hos »tolder Lund« og en »bryllupsbøsse«, som var en af de mest givtige: Det var skik ved bryllupper, at der skulle puttes noget i bryllups-bøssen til de fattige, og selv om der ved sejmager Kempels bryllup kun indkom 3 mark og 4 skilling, så gav apoteker Køsters stuebryllup med jomfru Selmer til gengæld 5 rdlr. 3 mark og 6 skilling. Dernæst var der bøder og mulkter: Ejeren af »6 grise optaget på Frue kirkegård« måtte af med 1 rdlr., fordi han ikke havde passet bedre på sine svin; men helt anderledes dyrt var det, hvis nogen mukkede i borgervæbningen: Her måtte »Peder Raae for usømmelig tale og opførsel imod Captain Herskind og under-officer Jens Høegh« bløde 20 rdlr. Det må have været en ordentlig batalje. Endelig var det skik, at der ved baller og anden selskabelighed samledes ind til de fattige: Der noteres 5 rdlr. og 15 skilling »fra et bal i Jægergården«¹, og det var ikke blot de mere velhavende, som fulgte denne skik – således havde Det forenede dramatiske Selskab hvert år en forestilling, hvor indtægten ubeskåret gik til de fattige – men beskedne beløb, f.eks. 1 rdlr. og 2 mark, blev »givet af nogle tjenestefolk ved en lystighed«².

Alligevel var det meget begrænset, hvad fattigkommissionen kunne udrette med 1826 rdlr. om året, og følgen var da også, at betlere hørte til dagens orden. Skønt man forbød tiggeri, skete der dog ikke megen forandring, fordi de hjælpeløst fattige ganske simpelt ikke kunne leve af den smule, fattigvæsenet kunne give dem. »En fremmed rejsende« fandt ganske vist i 1797, at man nu kunne »gå på gaden uden at blive overtryglet af betlere«, men omtrent samtidig udtaler stiftsøvrigheden sin frygt for, at borgerne vil tilbageholde eller formindske deres bidrag til fattigvæsenet, »fordi man nu igen i nogen tid finder, at betleriet ikke haver ophørt«³. Man må vel også sige, at

tiggeriet i praksis var officielt anerkendt, når der i folketællingslisten 1801 om en 69-årig enkes erhverv anføres, at hun »lever af almisse«⁴.

Ved fattigreformen 1803, »reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse i Danmarks købstæder«, regnede man ganske vist stadig med, at en væsentlig del af fattigkommissionens budget skulle bestå af »årlige bidrag i penge, som ydes frivilligt eller efter kommissionens ansætning pålægges...« borgerne, men friheden var blevet en smule problematisk. Den vigtigste ændring i reglerne var dog en bestemmelse om til fattigkassen at opkræve »en afgift, lignet på købstadens grundtakst efter øvrighedens nærmere forslag«, det vil sige en regulær kommuneskat til dækning af fattigvæsenets udgifter. Der opstod voldsom debat om dette punkt, som fattigkommissionens medlemmer aldeles ikke syntes om: Man mente, at de fattiges forsørgelse »er i egentligste forstand intet skattepålæg«, men bør »være så vidt muligt et velvilligt offer af... broderkærlighed«⁵. Men det hjalp naturligvis ikke: til slut måtte man gå til en påligning af »fattigskat«.

Den private godgørenhed fortsatte dog; den havde vel sin rod i endnu ældre tider, da man slet ikke havde noget fattigvæsen; men i øvrigt var den hjælp, det offentlige ydede, stadig så utilstrækkelig, at de fleste fattige ikke kunne opretholde livet uden yderligere, det vil sige privat hjælp. Der var også megen godgørenhed, i de fleste tilfælde inden for snævrere kredse, hvor giveren selv personlig havde indblik i vedkommendes nød og trang⁵, der var ofte et smukt patriarkalsk forhold mellem husbond og tyende, en følelse af samhørighed, så tyendets pligt til lydighed modsvarede af husbondens ansvar for velfærd hos dem, der stod i hans brød⁶.

Man søgte også at realisere en mere organiseret velgørenhed; således oprettedes 1813 – efter københavnsk forbillede – Det søsterlige Velgørenhedsselskab med det formål at tage sig af »de forladte fader-

Friskolen i Grønnegade, den lave bygning til højre. I slutningen af det 18. århundrede havde man her en »spinde-skole«, hvis opgave var at oplære børn, navnlig »bettelbørn« til »vindskibelighed i karten og spinden«. Akvarel af Fr. Visby.

En taksigelse i avisen fra »Fattigvæsens Commissionen« med direkte opfordring til mere velgørenhed. Formuleringen røber datidens tankegang: at det først og fremmest var »velttænkende mennesker«, der havde »evne til at følge hjertets medlidende følelser«, som skulle »lindre armodens nød«.

Bekendtgørelser:

Fra en menneſkefiærlig Borger har Commiſſionen for Fattigvæſenet i Aarhus modtaget Bæd af en Bønde Mug; fra et fluttet Selſkab 50 Rbd. og et li det Venneſamfund 10 Rbd. Alt til Linbring for Huus- arme i denre haarde Vinter Bød at frembære de Hu- ſvaledes ſiønſomme Tak til lykkeligere Brødre, der gjøre en ſaa kriſtelig Anvendelſe af deres blidere Aar, ſan vi ikke tilbageholde det Vnſte, at flere velttænkende Menneſter, der have Evne til at følge Hjertets med lidende Følelſer, vilde optade deres milde Haand til at lindre Armodens Nød, ſom denne ſtrænge Vinter i ſaa høi en Grad forøger.

Aarhus d. 22de Jan 1820

Fattigvæſens Commiſſionen.

og moderløse uskyldige, der savner al tilflugt og følgelig er udsatte for hungerens, nøgenhedens og den moralske fordærvelses hele jammer«⁷. Det var et meget fint selskab, hvor stiftamtmandinden og bispinden var direktreicer og en del af byens mere fremtrædende borgerlige damer vicedirektreicer. Sekretær var sognepræst ved Frue Kirke, dr. J. H. Larsen, der havde taget initiativet til ſelskabets oprettelſe. I de følgende år bekostede ſelskabet en del pigebørns opdragelſe, og indtil 1826 var det i virkſomhed, hvorefter det ſygnede hen⁸; 1834 opløſtes det, og dets kapital på 600 rdlr. omdannedes til et legat, hvis renter ſkulle anvendes til velgørende formål, »ſortrinsviſ til et pigebarns underſtøttelſe«⁹.

I 1841 ſtiftedes Velgørenhedſſelskabet, ſom kom til at spille en betydelig rolle ved at koncentrere megen privat godgørenhed; dels fik det en overgang mange medlemmer, ſom ydede årlige bidrag, dels modtog det i årenes løb adſkillige, ret anſelige legatkapitaler, hvis renter ſatte det i ſtand til at yde både faſte, månedlige underſtøttelſer og huſleje- og brændſelſhjælp, når det påkrævedes. Det betragtedes næſten ſom en ſelvfølge, at Velgørenhedſſelskabet trådte til, når nød var på færde; man ſer det af en »forlangt indrykkelſe«¹⁰ (det vi i dag kalder »læſerbrev«) fra 1855:

»Undertegnede tillader ſig at foreſpørge: om Velgørenhedſſelskabet ulykkeligviſ ſkulle være omkommen i den ſtarke kulde? og forventer en hurtig, praktiſk beſvarelſe af dette ſpørgsmål.

Allerærbødigt

N Ø D«

Med andre ord: her i vinterkulden skulle der komme brændsels-hjælp fra Velgørenhedsselskabet. Men nu var tiden alligevel blevet en anden, og forskellen på fattigvæsen og velgørenhed begyndte at tegne sig klarere. Ganske vist indrykkede en del navngivne borgere en opfordring i avisen til alle medborgere om at »yde en skærv for at lindre den nød, som den indtrådte hårde vinter har fremkaldt«, en hjælp, som man »under medvirken af Velgørenhedsselskabets bestyrelse skal søge efter bedste skøn at uddele...«¹¹. Velgørenhedsselskabets indblanding fremkaldte dog straks kommentarer i avisen: Det var naturligvis i sin orden, at borgerne foranstaltede en indsamling under ekstraordinære forhold, men »Velgørenhedsselskabet bør ikke være en filialafdeling af fattigvæsenet, og dets midler bør ej i nogen væsentlig udstrækning anvendes til understøttelse af sådanne individer, der i følge deres livsstilling, og uden at den bedre følelse derved såres, kan søge hjælp hos det offentlige...«¹².

Klasseforskellen, som for hundrede år siden var meget større end nu, ligger nok i nogen grad bag disse betragtninger, men alligevel røber den en gryende forståelse af forskellen på fattigvæsen og velgørenhed. I øvrigt var hjælpsomheden i reglen parat, når den dengang påkaldtes i aktuelle situationer: når en mand var forulykket, og enken sad tilbage med en børneflokk i trange kår – og i gamle dage kunne de være trange i en grad, som vi i dag næppe kan forestille os – så kom der en opfordring om hjælp i avisen, og bidragene strømmede som oftest villigt ind. Eller hvis en ildebrand havde ruineret en familie; selv udenbys brande med særlig dramatisk eller sensationelt forløb kunne komme i betragtning. Man arrangerede også gerne dilettantforestillinger i velgørende øjemed – eller bazarer med bortlodning af alt, hvad man nu kunne finde frem i pulterkamrene.

Men ligesom der i sin tid fandtes borgere, der nægtede at betale det »frivillige« kontingent til fattigvæsenet ud fra den betragtning, at de bedst selv kunne bedømme, hvor der var mest behov for hjælp, således var der stadig folk, som ønskede selv at bestemme, hvem de ville hjælpe, og derfor søgte at systematisere hjælpen og gøre den permanent: De oprettede legater og bestemte i deres testamenter, hvem der skulle nyde godt af legatkapitalernes renter. Sådanne legater kendes i Århus langt tilbage i tiden, for eksempel »De fire Søsken-des legat«, oprettet »Mariæ Bebudelsesdag 1681«; det skulle uddeles til »9 gudfrygtige enker, som efter deres husbonds død er gerådede i armod«; her er allerede en antydning af et ønske om at hjælpe dem, der »har kendt bedre dage«, som man senere sagde, vel ud fra den betragtning, at det var ekstra svært for dem at bære en hidtil ukendt fattigdom. »Jens Andersen Møllers legat«, oprettet 1729, var bestemt for »de mest trængende gamle sengeliggende«, medens renterne af »Fru Grønvalds legat«, hvis fundats er fra 1757, skulle tilfalde »de mest fattige og nødlidende syge og husarme her i byen«, osv.¹³.

Man kan skønne, at under datidens sociale forhold – og svigtende offentlig forsorg – har enker og syge haft størst behov for hjælp, for

Plieborn under Fattigvæsenet.
For Fattigvæsenets Regning søjtes anbragt i
Plie og Opdragelse hos paalidelige Folk paa Landet
4 Plieborn i en Alder fra 2 til 7 Aaaneer.
Om Billaarene meddeles nærmere Oplysning fra
Opfyndcontoiret i Fattiganstalten, hvor de fornødne
Anbefalinger ville være at aflevere.
Kjøbenhavn Fattigvæsenets Commission,
den 23de Februar 1867.

Således bortliciterede fattigvæsenet plejebørn; og selv om man havde sikret sig på forskellig måde, har formålet vel alligevel været at slippe så billigt som muligt, mens plejeforældrene har ønsket at få så meget som muligt. Der førtes naturligvis senere kontrol med plejehjemmene, men næppe så effektivt som ønskeligt.

en stor del af legaterne er oprettet til deres understøttelse. Senere indskrænkedes legatmodtagerne undertiden til kun at omfatte bestemte grupper af befolkningen, købmænd, håndværkere, deres enker eller ugifte døtre osv.; men bag alle dispositioner ligger et ønske om at hjælpe i en eller anden retning – også i fremtiden. De fleste legatstiftere har været virksomme og aktive mænd og har gennem deres legat ønsket ligesom at fortsætte arbejdet i den retning, deres interesser nu gik.

Under ekstraordinære forhold, f.eks. stræng og langvarig kulde, som næsten altid medførte arbejdsløshed – og under datidens sociale forhold skulle der ikke meget til, før nøden stod for døren – startedes indsamlinger for at afhjælpe de værste følger. Fra et lokale på rådhuset dirigerede man så hjælpen, der oftest bestod i naturalier, madvarer og brændsel; ingen måtte sulte eller fryse. Her er et regnskab for en indsamling i 1877–78, som Hans Broge har været kasserer for; det giver samtidig et begreb om datidens priser – man kunne få meget for 10.000 kr. dengang. Det er betegnende, at restbeløbet tilsendes Velgørenhedsselskabet.

<u>Regnskab</u>	
over Understøttelsen uddelt til Arbejdere fra Møtningen af December Maaned 1877	
<u>Indtægt.</u>	
Ved Bidrag een Gang for alle	Kr. 8987.78
• maanedlige Bidrag	• 1135. "
	<u>Kr. 10122.78</u>
<u>Udgift.</u>	
Udbetalte Understøttelsen contant	Kr. 2606. "
Uddelt 361½ Kg Røgetbrød @ 53 ø	• 1917.54
• 5411½ 20 ø Flask @ 40. "	• 2164.58
• 140½ Skp Kartofler @ 50. "	• 672.40
• 1045 Pd. Æble @ 25 ø. "	• 2612.50
• ½ Sk. Brænds. @ 28 ø. "	• 14. "
Bebyggelse af Løse på Rådhuset	• 12. "
Regnskabsudgifter efter Regning	• 10. "
	<u>Kr. 10009.02</u>
Kassebeholdning tilsendt Velgørenhedsselskabet	• 113.76
	<u>Kr. 10122.78</u>
Desuden uddelt af frivillige Gaver:	
<u>35 Kg Røgetbrød og 10 Pd. Kartofler.</u>	
Aarhus d. 23 Septbr. 1878.	
J. H. BROGE	

I vore dage, da pengenes synkende værdi har bevirket, at et pengebeløb skal op på en anselig størrelse, før man rigtig regner med det, må fortidens små legatkapitaler og tilsvarende minimale rentebeløb vække forundring. Det kan således forekomme helt parodisk, at et af købmand Jens Anthonsens legater kun afkastede 8 rdlr. om året, og de skulle deles mellem »3 fattige syge og sengeliggende, de usleste og elendigste mennesker, som er i byen«. Meget var det så vist ikke; men tager man datidens pengeværdi i betragtning, bliver billedet alligevel lysere: Omkring 1800 kostede $\frac{1}{2}$ kg kød 10 skilling, som Marcus Rubin i 1892 regner med svarede til 32 øre efter pengenes daværende værdi (idag ville det jo være et langt større beløb), og $\frac{1}{2}$ kg brød kostede 3 skilling eller ca. 10 øre efter 1892-værdien¹⁴. Som man ser, kunne selv et par rigsdaler sikre føden i flere uger. Og så er de anførte priser endda københavnske; alt har sikkert været billigere i Århus. Det må også huskes, at de dårligst aflagte embeds- og bestillingsmænd i begyndelsen af forrige århundrede kun havde en årlig løn på ca. 200 rdlr., mens en håndværkssvend efter Rubins beregning tjente ca. 125 rdlr. om året. På denne baggrund bliver de små legatbeløb mere antagelige.

Købmand Jens Anthonsen

Købmand Jens Anthonsen, som døde i Århus 1803, kender vi væsentlig fra pastor Hertels omtale i bogen »Forsøg til en antiqvarisk-historisk Beskrivelse over Aarhuus Dom- og Cathedral-Kirke«, 1809 – min uforglemmelige ven, kalder Hertel ham¹.

Jens Anthonsen eller Antonisen, som Hertel skriver, var født i Norge 1724 og kom i sin ungdom til Danmark, hvor han en tid var soldat. Han blev dog ikke længe i kongens tjeneste, men kom til Århus, hvor han »begyndte en liden ubetydelig handel, der ved orden og påpassenhed tog bestandig således til, at han i Århus opbyggede tvende gårde, beliggende på Studsgaden, hvoraf den ene var en stor, anseelig købmandsgård«.

Jens Anthonsen var gift med Marie Christine Sundberg, der ligeledes var født i Norge; men de havde ingen børn, og de lod derfor en del af deres midler komme andre tilgode. Samtidig med at de i 1791 skænkede 300 rigsdaler til byens fattigkasse, oprettede de et legat på 200 rdlr., hvis renter skulle tildeles »3 fattige, syge og senge-liggende, de usleste og elendigste mennesker«².

Når det betænkes, at den årlige rente-indtægt af legatet kun var 8 rdlr., skal man ikke først og fremmest forbaus over, så lidt det var til tre personer, men snarere undres over, så meget denne skærv betød på grund af pengenes daværende – i forhold til vore dages inflationskrone – kolossalt høje værdi.

I 1798 oprettede Jens Anthonsen et andet legat på 1075 rigsdaler. Renten skulle uddeles til »4 fattige og mest trængende borgerenker, som føre og leve et kristeligt og skikkeligt liv og levned«³.

Men især havde han omsorg for Domkirken. Han var kirkens værge en årrække og synes at have været meget rundhåndet, når det gjaldt om at smykke den ærværdige gamle kirke. Han gav således 100 rigsdaler, for at »den berømte maler Bruun i Århus« kunne male kirkestolene, som derved fik deres endnu (1809) vedvarende perlefarve«. Han bekostede også prædikestolens »kostbare nyeste røde fløjlsbetræk med store ægte sølvfrynser«⁴.

Men Jens Anthonsen forstod tillige at få andre til at give Domkirken gaver. Han overtalte en formuende enke, madame Mørk, til at skænke 100 rigsdaler, så »den berømte maler Bruun« kunne tage sig af altertavlens »forbedring og opmaling«, og han bevægede frøken de Lasson til Aakjær til at købe sig et gravsted under kirkegulvet »alene for at gavne kirkens forfatning«. Det var nemlig ikke blot det fineste, men også det dyreste at blive begravet under kirkegulvet –

men rigtignok ikke det mest hygiejniske for kirkegængerne, og skikken blev da også senere forbudt.

Selv skænkede Jens Anthonson 400 rigsdaler til Domkirken for et sådant gravsted for sig og sin hustru. For renterne skulle deres »begravelse« (dvs. gravsted) vedligeholdes samt klokkeren for opsyn med samme årlig have 1 rdlr. og strøkonen ved kirken 3 mark for begravelsen efter skik og brug at bestroe.

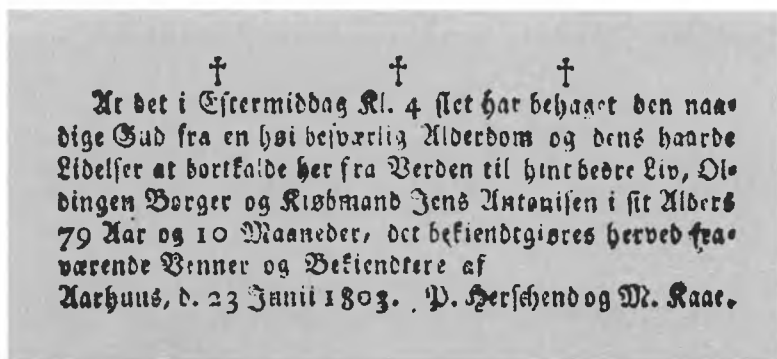
Om Jens Anthonsons virksomhed som købmand vides ikke meget. Han synes fortrinsvis at have været kornkøbmand og har især eksporteret korn til sit hjemland Norge. Skib eller måske skibe har han også ejet – selvanden var han reder for byens næststørste fartøj, galeasen »Frøken Christine«, som var på 28 læster. Men han har desuden importeret korn, mest fra Østersølandene. Da en dårlig høst i 1783 indskrænkede korneksporten, så det kneb med at få skibene i fart, søgte Jens Anthonson og andre købmænd om tilladelse til at hente rug og hvede fra Østersølandene, da de »aldeles intet have at bestille med deres fartøjer til tab for dem og de til farten havende matroser«.

Jens Anthonsons sidste år blev triste. Allerede 1784 averterede han sin »iboende gård« på Studsgade til salg »formedelst tiltagende alderdoms skrøbelighed«⁶. Men det lykkedes ikke at få den solgt. Endnu i 1796 – hans hustru var da død – averterer han gården til salg; den var på »15 fag gadehus, 11 fag sidehus i gården og 14 fag baghus,

Hjørnet af Studsgade og Paradisgade. Bygningen med P. Meyers Møbel & Liggiste-Oplag ligger på det sted, hvor den sidste af Jens Anthonsons gårde på Studsgade i sin tid fandtes; den var på »9 fag ege-bindingsværk til gaden« og havde to kviste.

Meddelelsen om Jens Anthonssens død, som indrykkedes i Aarhuus Stiftstidende af P. Herschend og M. Kaae, der hørte til hans »få udkårne venner«. Herschend, der også staver sit navn Herschind og senere Herskind, var værge for Vor Frue Kirke og havde således været Jens Anthonssens kollega.

alt tvende loft høje huse (det vil sige i to etager)... alt i god stand og velindrettet til købmandsbrug⁶. Og denne gang må det være lykkedes, for nogen tid efter averterer han auktion over »endel løs-øre«, hvoriblandt en sølvkaffekande på 146 lod, »fruentimmergang-klæder samt indbo af forskellig slags«⁷.

I 1801 vil han også sælge den anden ejendom i Studsgade »for-medelst alderdom og tiltagende svaghed«. Den gamle, ensomme mand lå da hjælpeløs hen. I hans sidste fem års levetid, skriver Hertel, var han formedelst »svaghed og alderdom næsten berøvet al omgang med andre end hans få udkårne venner, da han allerede havde tabt sit syn ganske«. Den 23. juni 1803 kunne det meddeles i avisen, at »det i eftermiddag kl. 4 slet har behaget den nådige Gud fra en højbesvær- lig alderdom og dens hårde lidelser at bortkalde fra denne verden til hint bedre liv oldingen, borgeren og købmanden Jens Antonisen i sit alders 79. år og 10 måneder«⁸.

En måneds tid senere holdtes auktion over boets faste ejendomme, som foruden »stervbo-våningen« på Studsgade omfattede tre leje- våninger og en tredjedel part i »barakken på hjørnet af Badstuegade beliggende«. Endvidere solgtes ind- og udbo »bestående af sølv, tin, kobber, messing, malm, jern- og træfang, kakkellovne, borde, stole, chatoller og dragkister, sengeklæder og sengesteder, linned, mands- klæder mm«⁹.

Sognepræst Chr. Vest Hertel

De legater, præsten Chr. Vest Hertel har oprettet, er beskedne, og når Århus skylder ham taknemlighed, beror det lige så meget på hans grundlæggende værk om Domkirken. Det udkom 1808–10 og er i to bind; den noget omstændelige titel lyder: »Forsøg til en antiqvarisk-historisk Beskrivelse over Aarhuus Dom- og Cathedral-Kirke, tilligemed alt hvad der staaer i nøye Forbindelse med den«, og fremstillingen i bogen er ikke mindre omstændelig.

Hertels stil kan uden overdrivelse kaldes ordrig for ikke at sige snakkesalig, og han tilstår også i en efterskrift til værket, at hans venner har bebrejdet ham »vidtløftighed«, som han dog mener har været berettiget. Han har nemlig haft adgang til Århus Stiftsarkivs »hidtil for endel ubenyttede kundskabs skatte« og har derfor følt sig fristet til at tage mere med end det, der står i »nøje« forbindelse med Domkirkens historie, idet han mente, at også »Collectanea... til Århus bys beskrivelse« kunne have interesse.

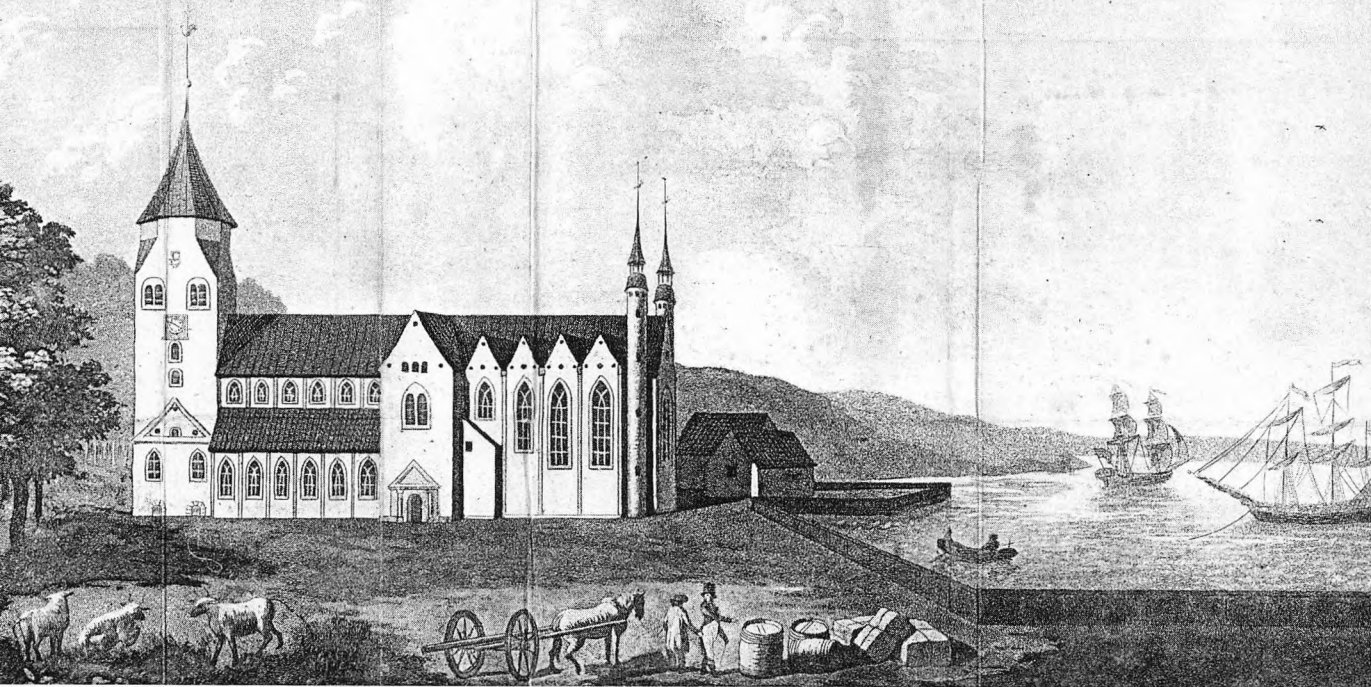
Når man har tålmodighed til at pløje sig igennem de mange sider, bliver man for resten taknemlig efterhånden for Hertels vidtløftighed. Netop gennem de mange sidespring får man adskilligt at vide om by og borger i det gamle Århus, særlig som byen var i Hertels egen tid, foruden fyldig besked om forfatteren selv. Han bruger ikke mindre end 15 sider til at skildre sit eget levendsløb¹.

Skønt Hertel var født på Bornholm, fik han tidligt tilknytning til Århus, hvor han kom i huset hos en faster for at gå i skole. Både fasteren og hendes mand døde imidlertid, inden han var færdig med skolegangen, men med støtte bl.a. fra rektor Jens Worm lykkedes det Hertel at nå frem til studentereksamen. I København interesserede han sig en tid mere for litterærhistoriske og historiske studier end for teologien, som dengang var den gængse port til embede i kirken eller den lærde skole, og først efter 10 års forløb – på det tidspunkt en meget lang studietid – tog han endelig attestats i 1775.

Hertel var derefter en tid amanuensis hos stiftsprovst Monrad i Århus, men tog snart tilbage til København, hvor han i fem år var præst ved Frederiks Hospital for endelig i 1789 at blive sognepræst i Ørslev på Sjælland, et stort kald med avlsbrug på 22 tdr. hartkorn. »For en præst, der var landmand tillige, var dette kald det skønneste lod, der kunne attræes«, skriver Hertel, men han tilstår, at han havde ikke synderlig interesse for landhusholdning og agerdyrkning, og han hengav sig mest til litterære sysler og skrev afhandlinger til de dengang så yndede månedsskrifter, som »Iris« og »Minerva«.

Titelbladet til første bind af Hertels Domkirkehistorie, der blev trykt i Haderslev, fordi Hertel »ikke i Nørrejylland havde kunnet få bogen trykt så billigt, som han ønskede«; således hedder det i fortalen. Denne insinuation beklagede de nørrejydske bogtrykkere sig naturligvis over, ikke mindst bogtrykker Niels Lund, Aarhuus Stiftsbogtrykkerie, som påstod, at Hertel end ikke havde spurgt ham. Efter en del avis-kævlery endte det med, at andet bind af Domkirkehistorien blev trykt i Ålborg. Trykket var i øvrigt omtrent lige dårligt i begge bind.

Dette billede af Århus Domkirke fulgte som bilag med Hertels domkirkebeskrivelse. Mærkeligt nok er det en variant af det billede, som prydede de aktiebreve, Århus vestindiske Handels Selskab udstedte i 1783 (Købmænd i Århus, 1962, s. 54). Kirken har her flere detaljer, men ellers er kompositionen den samme som på aktiebrevene – og kirkens omgivelser og dens beliggenhed lige ved vandet er lige ukorrekt på begge billeder.

Det kunne dog ikke undgås, at besværlighederne ved det store landbrug efterhånden generede Hertel. På grund af en søns og en datters samtidige død blev han desuden meget syg, bl.a. med det resultat, at han mistede synet på det ene øje. Han søgte derefter bort fra Ørslev og blev 1798 første residerende kapellan ved Århus Domkirke. Det viste sig ved flytningen, at han alligevel fik fornøjelse af det besværlige landbrug. Da han realiserede i Ørslev, blev der så meget til overs, at han i Århus kunne »betale min indkøbte ejendoms-gård på Middelgade, som jeg siden har beboet, og købe mig tvende gårdsavlinger«².

I de følgende år arbejdede Hertel flittigt på sin domkirkehistorie; umådelig flittig har han været, for det er et mangfoldigt stof han har uddraget af de originale kilder, og den dag i dag har værket stadig stor værdi. I 1808 udsendte han subscriptionsindbydelse, og i løbet af 1808–10 udkom bogen i hæfter. Men samtidig satte de økonomisk dårlige tider ind: Priserne steg enormt, og pengenes værdi dalede katastrofalt. Hertel, der var sin egen forlægger, havde mange vanskeligheder, og Århus fattigvæsen, som skulle have haft overskuddet af værket, fik ikke noget i denne omgang.

Hertel selv klager slemt i bogens efterskrift. De to »gårdsavlinger«, han havde købt ved ankomsten til Århus, »er forlængst af nødven-

dighed solgt», hedder det, og på gården i Mejlgade »låner og borger jeg immer for at kunne leve i disse besværlige, enormt dyre tider«. Han indser, at han fra et økonomisk standpunkt burde være blevet i Ørslev, »men min velfærd er imidlertid bleven et offer for min forkærlighed til den fordum lykkelige Århus by«.

Helt hjertegribende er de mørke fremtidsudsigter, han udmaler for sig selv. Det værste står endnu tilbage, skriver han: Afslutningen af domkirkehistorien må fremskyndes, »for at tage fat på det sørgelige arbejde at skrive et auktions-katalog over de samlinger af bøger, skilderier og kobbere, som jeg i de lykkelige tider i mit liv havde erhvervet mig i København og på Sjælland, nu da jeg på hældningen af mit liv trængte mest til opmuntringer af disse mig ved langt bekendtskab så kærblevne ting, og under en måske blind og kummerfuld sig nærmende alderdom«.

En del af denne triste profeti gik virkelig i opfyldelse. I 1811 solgte Hertel sin bogsamling på auktion³. Katalogen viser, at det har drejet sig om et efter datidens forhold betydeligt bibliotek, der talte over 5000 numre foruden mange kobberstik. Samme år udnævntes Hertel til sognepræst i Øster Tørslev, og han solgte derfor også gården på Mejlgade. Han kom på den måde igen til en smule penge, og rørende er det at se, at han da straks vil gøre godt med dem: Den 23. december meddeles det i avisen, at Hertel »i betragtning af de mange goder, han har nydt i Århus by med sin families samtykke har besluttet at anvende en liden del af den tarvelige formue, forsynet har betroet ham, til fordel for Århus bys fattigvæsen og dens Katedralskole«⁴.

Pastor Hertels ejendom i Mejlgade har vi desværre intet billede af; den lå, hvor huset med det høje telefontrådsstativ findes på billedet (nuværende nr. 35). Men Hertel har selv beskrevet den i en annonce, da han ville sælge ejendommen i 1811: Det var et anseligt kompleks med et toetages forhus til gaden med 9 »store eller brede fag«, bygget 1770 og »indrettet til herskabsbolig, af hvilke gården efterhånden og er bleven beboet, indtil for 13 år siden, da den blev undertegnedes«. Hertel regnede altså ikke sig selv som »herskabe«. Stuerne var på tre à fire fag og »paneled«. Desuden var der et sidehus på 11 fag med »pige- og spisekammer, vaske- og bryggerhus«. Endelig var der et baghus med en stor havestue i midten, det gik gennem hele huset og vendte ud til haven, som omgav huset på tre sider. Der var endvidere en gårdsplads på 15 gange 54 alen med »en nylig bekostet pompe, overtrukket med oliefarve« og vognremise samt staldplads til 4 heste og 4 køer.

I alt blev det til 1350 rigsdaler. Renterne af legatet til latinskolen skulle anvendes til flidspræmier for tre disciple, og et legat blev ligeledes oprettet til fordel for tre disciple i friskolen.

Endnu nogle år levede Hertel som præst i Øster Tørslev, hvor landets bankerot i 1813 og dets hele finansielle nød vel knapt mærkedes så hårdt som inde i byen – landbokrisen kom først senere. Men hans hjerte hang stadig ved Århus, og her døde han i 1817 under et besøg hos sønnen, der var adjunkt ved Katedralskolen⁵.

Hertels gravskrift fortjener næsten at medtages her. Det var dengang endnu skik at meddele den afdødes levnedsløb på en plade, der anbragtes på kisten. Hertels lyder således⁶:

»Her hviler støvet
af
den hæderværdige olding

CHRISTIAN VEST HERTEL

født 1749 i Vestermarie menighed på Bornholm, hvor hans fader Samuel Hertel var sognedegn. 1784 blev han kaldet til præst ved Frederiks Hospital, 1789 til sognepræst for Ørslev og Solbjerg menigheder i Sjælland, 1798 til residerende kapellan ved Århus Domkirke og sognepræst for Vejlbjerg menighed og 1811 til sognepræst for Øster Tørslev menighed i Århus stift. Ved et besøg hos familie og venner henslumrede han den 9. juli 1817, 68 år gammel. Ved hans grav sørge dybt nedbøjede en trofast ledsagerinde på livets bane og en kærlig søn. – Med inderlig glæde ilede han nylig til dette sted, hvor så mange af hans fortids minder oplivede hans sjæl. Men det var forsynets vilje, at den samme by, som havde skænket ham hans barndoms glæder og skuet hans manddoms virksomhed, også skulle yde ham en grav. Dette havde stedse været hans ønske og underligen blev det opfyldt. – Uhyklet religiøsitet, følelse for alt godt, ærlighed og uegennyttighed var de dyder, som fremlyste af den saliges vandel iblandt os. Mange velsigne den hedenfarne lærers, mange velgørerens minde. I dødens stund blev han sig selv lig, og rolig som hans liv var også hans afskedstime. Du som står tankefuld ved hans kiste! hæv din sjæl til Gud og bed, at din bortgang må vorde som hans«.

En uforbederlig bogsamler synes Hertel at have været, for trods salget af bogsamlingen i 1811, kunne sønnen avertere ny auktion over »en del gode og velkonditionerede bøger, afgangne hr. pastor Hertels bo tilhørende«, så mange, at det havde været nødvendigt at trykke katalog over dem⁷.

Oberst Julius Høegh-Guldberg

Oberst Julius Høegh-Guldberg var ikke Århus-velgører på den måde, at han direkte skænkede byen gaver eller oprettede legater til fordel for dens borgere. Hans forholdsvis beskedne indtægter tillod ham ikke meget i den retning. Men han var livet igennem rastløst optaget af at gavne sine medborgere, og Århus kan blandt andet takke ham for anlægget af Vennelyst, hvad der måske er tilstrækkeligt til at bevare hans navn i Århus' historie – og ikke blot i navnet Høegh-Guldbergsgade, som er opkaldt efter ham. Rigtignok spiller Vennelyst ikke længer den rolle i byens liv, som anlægget tidligere gjorde, opfyldt som det nu er af store offentlige bygninger. Men endnu i begyndelsen af dette århundrede var Vennelyst et yndet anlæg, hvor folk promenerede i det grønne, og hvor forlystelseslivet koncentreredes omkring musikken i pavillonen eller revyforestillingerne om sommeren, for ikke at tale om det store, faste Vennelyst Teater, der, lige fra opførelsen i 1926, til Scalburgtagen natten til den 12. januar 1945 fuldstændig racerede bygningen, var et af de steder, hvor Århus morede sig¹. Hele denne del af Vennelysts tilværelse er nu historie².

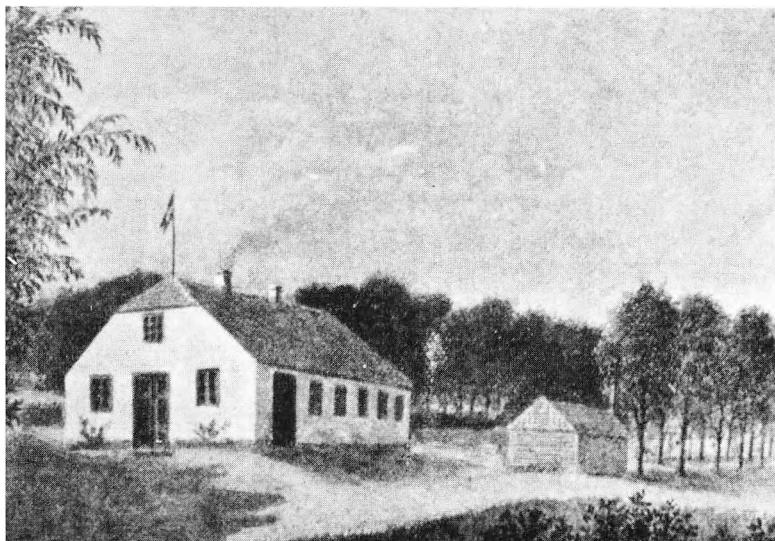
Oberst Høegh-Guldberg var søn af statsministeren, den senere stiftamtmand i Århus Ove Høegh-Guldberg, og født 1779. Som ung officer deltog han i felttogene i begyndelsen af forrige århundrede, men blev derefter indtil 1836 land- og søkrigskommissær, det vil sige udskrivningschef, i Århus og boede her resten af sit liv. Dog fik han under treårskrigen det hverv at organisere folkevæbningen og samle de frivillige korps i et kantonnement på Fyn.

Høegh-Guldberg ejede en gård på Frederiksgade, »den bekendte og smukke gård på Brobjerg«, som Frederiksgade dengang hed³; senere flyttede han til Klostergade, men begge steder var der stor have, som han gjorde meget ud af. I Frederiksgade var den på en tønde land og gik helt ned til åen. Der blev ikke mindst eksperimenteret med frugttræer, og til tider høstede han op mod 70 tønder frugt. Han var meget ivrig for, at andre kunne nyde godt af hans erfaringer i havekunsten. Han bekendtgjorde derfor i avisen, at »flinke landsbyskolelærere og fattige, men arbejdsomme husmænd her af omegnen« gratis kunne få »forældede unge frugttræer« hos ham. Dog måtte de være forsynede med »deres præsts attest, at de er sådanne, og at de har anlagt en have«⁴. Blandt de fattige, men arbejdsomme husmænd, som dengang nød godt af Høegh-Guldbergs generøsitet, var også den senere kendte Peder Jensen på Viby mark, han der gjorde sig bemærket ved sine viser, som han solgte bl.a.

Vennelysts grundlægger, oberst Julius Høegh-Guldberg, efter fotografi.

Den ældste pavillon i Vennelyst, således som den så ud i 1860erne. Her efter tegning af malermester L. Kruse.

ved Himmelbjergfesterne, men som heller ikke glemte den hjælp, han havde modtaget af Høegh-Guldberg; mange år senere takkede han ham på en meget rørende måde (se s. 191).

En tid forsøgte Høegh-Guldberg sig med silkeorme-avl. Han skrev lange artikler i avisen »silkeorme-industrien betræffende« og tilbød alle interesserede, at de hos ham gratis kunne få silkeorme-æg til forsøg⁵. Man mærker i det hele taget ofte, at Høegh-Guldberg var opvokset i rationalismens tidsalder, da præsterne i kirken supplerede prædikenen med praktiske oplysninger vedrørende staldgødning og andre landbrugsproblemer, og da den »almennyttige« ånd sad i høj-sædet. Det har ganske sikkert også været praktiske mål, Høegh-Guldberg havde for øje, da han anlagde Vennelyst.

I 1824 lejede han af Århus kommune de såkaldte »Folddumper« uden for Studsgades port for et tidsrum af 25 år, blandt andet på det vilkår, at arealet ved lejemålets udløb skulle afleveres med i det mindste 3000 træer i frodig vækst⁶. Det, der har lokket ham, har nok været ønsket om at få noget nyttigt ud af et terræn, som ellers dengang var temmelig ubrugeligt. Folddumperne var en del af »forten«, det vil sige den del af bymarken, hvor kvæget samledes til vanding eller malkning. En lille bæk løb gennem Folddumperne, som derfor var et sumpet og vanskeligt terræn, »en hæsli stinkende møddingspøl«, som det hedder i gamle erindringer. Højere oppe på bakkeskråningen var der »et øde landskab, gennemfuret af grusgrave«.

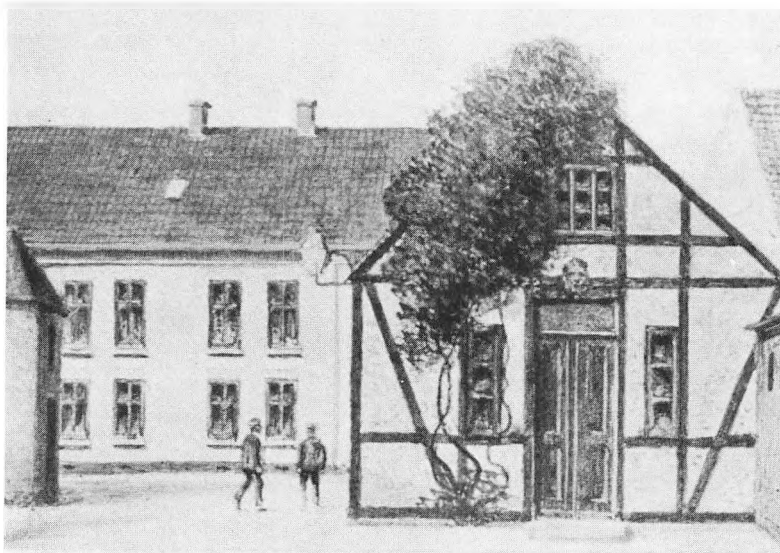
Men Høegh-Guldberg havde erfaringer i arbejde med anlæg: Han havde foretaget plantninger »over bakkerne til skoven«, det vil sige Riis Skov, og tillige på kirkegården; og nu tog han altså med fuld energi fat på Folddumperne. Snart talte århusianerne om »Guldbergs have«, mens han selv allerede 1828 brugte navnet Vennelyst, det som senere slog igennem, skønt der efter Høegh-Guldbergs død

fremkom forslag om, at man skulle give anlæget navnet »Guldbergs have« eller »Guldbergs minde«.

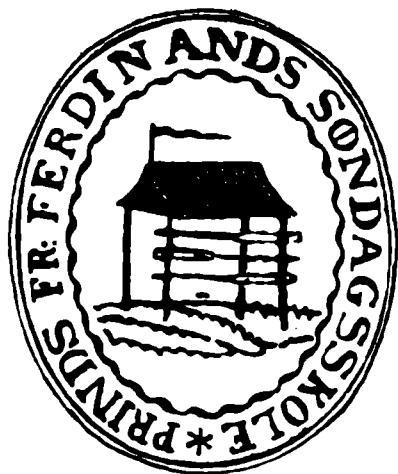
Historisk interesse havde Høegh-Guldberg naturligvis også: Gennem hele sit lange liv samlede han oldsager, og han havde desuden betydelig historisk sporsans; således var det ham, der i 1830 fandt frem til biskop Peder Vognsøns grav i Domkirken⁷. Inden sin død skænkede han sin samling af oldsager til det »Historisk-antiqvariske Selskab« og udnævntes af den grund til æresmedlem⁸. Selskabets samlinger dannede senere grundlaget for Århus Museums forhistoriske afdeling.

Men Høegh-Guldbergs interesser samlede sig især om dagens mangfoldige praktiske problemer: Han tog i 1821 initiativet til oprettelsen af Århus Stiftsbibliotek, og med sin praktiske indstilling fik han senere indrettet en afdeling med teknisk og anden for håndværkere nyttig litteratur i biblioteket⁹. I sit hjem lod han i flere år fattige drenge undervise i husflid og forskellige håndværk, ligesom han var meget ivrigt med i arbejdet for, at kommunen skulle oprette en »håndgerningsskole for drenge«. Tanken realiseredes også i årene 1840–47¹⁰. Et meget stort arbejde gjorde han for Prins Frederik Ferdinands Tegneskole, nu Teknisk Skole, hvis oprettelse væsentlig skyldtes ham. Han sad i skolens bestyrelse lige til sin død i 1861¹¹.

Høegh-Guldberg var i 1839 også en af de ivrigste i arbejdet for oprettelsen af Spare- og Laanekassen i Aarhus¹², ligesom han var medlem af bestyrelsen for Arveprinsesse Carolines Børneasyl fra 1838–52, en tid kasserer¹³. Da koleraen truede i 1831 var han selvskreven til at sidde i den komité, der nedsattes for at gennemføre forebyggende foranstaltninger¹⁴. Han sad i en komité for fiskeriets fremme¹⁵; han var medlem af kirkeinspektionen, og efter at han i 1839

»Prins Frederik Ferdinands Søndags-skole«, Teknisk Skoles lokaler i Klostergade i en tilbygning til oberst J. Høegh-Guldbergs gård, som han lod opføre i 1852.

*»Prins Frederik Ferdinands Søndagsskoles«
segl med det dengang brugte Århus
byvåben, et hus med årer, fordi man
troede, byens navn skulle forklares
således. Skolen kaldtes søndagsskole,
fordi undervisningen faktisk foregik om
søndagen.*

havde taget borgerskab, indvalgte han i borgerrepræsentationen og var en tid dens formand.

Man kunne altså med rette i nekrologen i Aarhus Stiftstidende tale om »den ham ejendommelige levende iver og rastløse virksomhed«¹⁶. Den sidste sag, Høegh-Guldberg med sædvanlig energi var med til at gennemføre, var opførelsen af et ligkapel på den gamle kirkegård, hvor rådhuset nu ligger. Det blev færdigt i 1861, samme år som han selv døde.

Naturligvis havde en mand som Høegh-Guldberg også kontakter til kunst og kultur. Maleren C. D. Gebauer, som i sine sidste leveår boede i Århus, hørte til hans omgangskreds, og det var Høegh-Guldberg, som 1831 averterede Gebauers død¹⁷. Tilrejsende kunstnere kunne også vente en god modtagelse i Høegh-Guldbergs hjem, således var maleren M. Rørbye og H. C. Andersen i 1830 til middag hos obersten, hvad måske nok skyldtes, at Rørbye var akademi-kammerat med oberstens søn, Emmerich Høegh-Guldberg¹⁸.

Den karakteristisk af Høegh-Guldberg, som Rasmus Nielsen, der selv havde kendt ham, giver i erindringsbogen »Aarhus i Fyrreerne«, forekommer både smuk og træffende og skal derfor slutte denne omtale af en nidkær borger i det gamle Århus¹⁹:

»Han var en begavet mand med stor åndslivlighed og højt anset. Den mest levende interesse nærede han for alle byens anliggender. Ved alle samfundsvenlige foretagender var han med. Ved sin store intelligens og sit varme hjerte udrettede han særdeles meget. Af ydre var han en meget smuk gammel mand; hans væsen var i høj grad vindende og sympatetisk. Han var af dem, som ingen fjender havde«.

I øvrigt har en hel række af slægten Høegh-Guldberg været gode borgere i Århus, først og fremmest oberstens fader, stiftamtmanden, den tidligere statsminister Ove Høegh-Guldberg, som »forvistes« til Århus 1784 og døde 1808 efter en meget fortjenstfuld embedsvirksomhed. I det hele taget må det siges, at han var langt heldigere som lokal embedsmand i Århus, end han havde været som statsmand i spidsen for landets styre. Men også oberstens to sønner fik tilknytning til Århus; den ældste, af første ægteskab, Emmerich Høegh-Guldberg (1807–81), der var en habil maler, blev forstander for Teknisk Skole, mens den yngste, af andet ægteskab, overretssagfører Julius H.-G. (1842–1907) en tid var folketingsmand for Århus. Endelig var der overretssagførerens to sønner, som mange endnu vil huske, politimester Ove H.-G. og kaptajn J. C. H. H.-G., der blev forstander for Teknisk Skole ligesom farbroderen. Og endnu en sønnesøn af oberst Høegh-Guldberg, lægen Ove H.-G. (1853–1914), praktiserede en årrække i Århus. Han var søn af provst Fr. Chr. Julius H.-G., der fra 1848 til sin død 1902 var præst i Vær ved Horsens.

Brødrene Kabell

Den 13. september 1855 døde pensioneret organist og kantor ved Århus Domkirke Johannes Kabell, henimod 72 år gammel. Hans brodersøn, der averterede dødsfaldet, skriver, at den afdøde »med dygtigheden og den strænge samvittighedsfuldhed i sine pligters udførelse forbandt et fordringsløst, beskedent og barnligt sind, der hjerteligt og trofast påskønnede hvad godt, han så eller modtog hos andre«¹. Det viste sig i hans testamente, at han virkelig på rørende måde havde påskønnet det gode, han havde modtaget i Århus.

Johannes Kabell var den yngste af fire velbegavede brødre, sønner af skomagermester Christoffer Sørensen Kabell, der tillige var stadstambur, det vil sige trommeslager og udråber, når noget skulle publiceres i byen. Skønt tamburmajoren var fattig, i hvert fald kun rig på børn², kom alle fire sønner dog på Århus Katedralskole, »hvor de såvelsom hos byens borgere fandt yndest og understøttelse«, så de alle fire blev dimitteret til universitetet. Her studerede de tre ældste teologi og gik embedsvejen, men Johannes, der blev student 1804, dyrkede især musik, og efter en kort tid som kantor i Aalborg var han fra 1811 til 1814 sanger og skuespiller ved Det kgl. Teater uden dog at slå igennem – efter sigende fordi han var alt for kejtet og genert³.

I 1815 var han igen i Århus, hvor han efterfulgte den senere så kendte skuespiller C. N. Rosenkilde som kantor ved Frue Kirke. Han var tillige sanglærer ved Katedralskolen gennem mange år og en højt skattet musiklærer; sin karriere afsluttede han som organist ved Domkirken. Det var ikke mindst som orgelspiller, århusianerne beundrede ham. Man ser det blandt andet af en anonym taksigelse til ham, som efter tidens skik indrykkedes i avisen. Det hedder her: »Behersker du med romantiske tonebilleder tilhørerne til en grad af henrivende vemodighed og salig ubevidsthed, der tilhvister en anelse om et bedre hjem, så bygger du den herlige Domkirke et andet alter, der virker heldigere end alle ord, end noget sprog på jorden«⁴.

Det er jo nok en noget knudret og kunstig måde at forkynde den sandhed, at musikken, når den er bedst, kan udtrykke noget, som ord ikke formår at tolke. Måske trægter vore dages organister heller ikke netop efter at hensætte deres tilhørere i »henrivende vemod og salig ubevidsthed«, men tanken om at bygge et andet alter, »der virker heldigere end noget sprog på jorden«, var måske alligevel værd at tage op til overvejelse.

Tempo di Marcia.

Fædrelandssang

Dybt under Nordens Himmel, et Folk paa Sletten boer, kun
 li den er dets Vrimmel, dog er dets Lykke stor, I dunkle Bøge
 telte det hilser Vaarens Lyst, Og hvide Bølger valgte sig mod dets grønne
 Kyst. J

»Århusianernes nationalsang« »Dybt under Nordens himmel« med rektor Blaches tekst og Kabells melodi.

Så meget er sikkert, at Kabell var højt estimeret som orgelspiller, og da han havde taget sin afsked, var man klar over, at han havde »forvænnet menigheden«, og at man måtte sørge for at få en »særdeles duelig efterfølger«, hvis han skulle have mulighed for at erstatte Kabell⁵.

Det skortede heller ikke på »officiel« anerkendelse af Kabells orgelspil, som man dengang havde den; således nød han under prins Ferdinands og prinsesse Carolines besøg i Domkirken den ære »at blive nedkaldt til fyrsteparret og i de huldrireste udtryk bevidnet højsammes tak og særdeles tilfredshed«⁶.

Under den store Landmandsforsamling i Århus i 1847 spillede

Kabell ved en kirkekoncert og fik da »som erkendtlighedsbevis tilstillet et par sølv-lysestager«⁷.

Kabell var en habil komponist, i de unge år endda en meget frugtbar komponist, som ofte leverede musik til kirkelige højtideligheder. Således fik han i 1817 i Domkirken opført et passionsoratorium »med understøttelse af adskillige herrer og damer«⁸, og samme år havde han i anledning af reformations-jubilæet komponeret kantater både til Domkirken og til en højtidelighed i Katedralskolen⁹. Til den sidste var teksten skrevet af den senere rektor Blache, som også var mester for teksten til Kabells mest kendte melodi »Dybt under Nordens himmel«, en fædrelandssang, som århusianerne satte så stor pris på, at den i avisen undertiden kaldtes »vor nationalsang«. Ja, så flot var Århus dengang, at den havde sin egen nationalsang, og når fremmede klavervirtuoser gæstede byen og diverterede med de dengang meget yndede improvisationer, blev Kabells melodi til »Dybt under Nordens himmel« sat foran dem, og så måtte de improvisere variationer over den¹⁰.

En anden af Kabells melodier var komponeret til redaktør A. F. Elmquists rørende lille digt »Vuggevisen for mit blinde barn«, som optoges i musikforlæggeren Immanuel Rées »Musikalsk Anthologi«. I øvrigt er kun få af Kabells kompositioner trykt, og manuskripterne er vistnok alle gået tabt.

Kabell levede ugift, boede en tid i Studsgade, men ejede derefter i mange år et lille hus på Volden. I 1845 trak han sig tilbage som sanglærer ved Katedralskolen, og rektor Blache bevidner ham da skolens »høfjertelige taksigelse for den duellighed og flid, hvormed han i så lang tid har besørget denne for det ungdommelige gemyts dannelse vigtige undervisning«¹¹.

I 1847 trak Kabell sig også tilbage som organist ved Domkirken, og de følgende år opholdt han sig ofte i København. Men han døde i Århus, og det viste sig da, at han i sit testamente havde betænkt sin fødeby med forskellige gaver og legater af den lille formue, han ved en stilfærdig og sparsommelig livsførelse havde lagt til side af sine beskedne indkomster. Frue Kirke fik således 500 rigsdaler, Velgørenhedsselskabet 500 rigsdaler, hvis renter hver termin skulle uddeles i »to lige store livsvarige portioner til to trængende familier eller enker uden for fattigvæsenet på mindst 50 år og af evangelisk-luthersk tro«. Katedralskolen havde han betænkt med 1000 rigsdaler, hvis renter var bestemt for »en trængende discipel ved hans afgang til universitetet«¹².

Johannes Kabell døde i 1855. Et par år senere døde en af de ældre brødre, Andreas Løvenhertz Kabell, som på det tidspunkt var sognepræst til Linnerup og Hammer. Det viste sig, at også han i sit testamente havde betænkt Århus, som det hedder: »i taknemlig erindring om de velgerninger, som jeg i sin tid har nydt i min fødeby Århus«. Og hans gaver var større, for han havde været mere formuende; efter sigende skal han også have været meget nærig, og det samme synes

Foto: M. Skabelund

Linnerup kirke og kirkegård med pastor Kabell og hustrus gravsted. Det pøse jerngelænder omkring graven er nu stærkt medtaget, og hele gravstedet vil formodentlig blive sløjfet.

hans hustru at have været; hun døde året før ham, og da de ikke havde børn, kunne han altså frit disponere over formuen. Gaverne til Århus omfatter følgende poster:

1) Århus havn til dens udvidelse eller udbedring	2000 rigsdaler
2) Århus Domkirke	2000 —
3) Århus Frue Kirke	2000 —
4) Århus lærde skole eller latinskolen	2000 —
og tillige min bogsamling	
5) Børneasylet	2000 —
6) Til Århus omegns forskønnelse	1000 —

Hvad havnen har anvendt de rare penge til vides ikke, ud over at de er gået til »udvidelse eller udbedring«, men man viste sin taknemlighed ved senere at opsætte en plade på lodshuset, der fortalte om gaven. Den sidder nu i ejendommen Mindet 18–20. Katedralskolen havde svære overvejelser, inden man bestemte sig for beløbets anvendelse – for skolen var jo ganske frit stillet, da testamentet ikke stillede betingelser – men resultatet blev, at 1000 rigsdaler blev bundet til et legat, hvis renter skulle gå »til en trængende og værdig

BRØDRENE KABELL

discipel ved hans afgang til universitetet«; 250 rigsdaler blev anvendt til anskaffelse af »et af professor Berggreen i København anbefalet harmonikaorgel til brug ved koralangen i stedet for skolens 109 år

Foto : M. Skabelund

*Mindestenen på pastor Kabells gravsted
på Linnerup kirkegård.*

Mindetaflen, som Århus Havn lod opsætte i anledning af pastor Kabells gave. Et beløb på 2000 rdlr. betød i datidens økonomi så meget, at man fandt det rigtigst at mindes gaven på synlig vis; måske kunne også andre derved få lyst til at betænke havnen. Mindetaflen sad tidligere på det gamle lodshus, men er nu anbragt på ejendommen Mindet 18–20.

Foto: Thomas og Poul Pedersen.

gamle og brøstfældige orgel». Resten af de 2000 rigsdaler blev brugt til »fordel for biblioteket og de videnskabelige samlinger«, blandt andet til »et teleskop eller en astronomisk kikkert«, som kostede 224 rigsdaler. Der blev således en pæn klat til overs til skolens bibliotek, som jo desuden arvede alle præstens bøger, i alt 680 forskellige værker, »hvoraf dog en del alt findes i skolens bogsamling«¹³.

Hvordan de øvrige testamentariske beløb er anvendt vides ikke, men de to brødre havde virkelig søgt at gøre lidt gengæld for de »velgerninger«, de i de unge år havde nydt godt af.

I 1966 opstod en diskussion om Linnerup-præstefolkenes ret pompøse gravsted på Linnerup kirkegård; det er nu meget forfaldent, og den tanke blev da fremsat, at Århus by, som på forskellig måde havde nydt godt af præstens formue, passende kunne bekoste gravstedets istandsættelse og vedligeholdelse. Da Århus imidlertid ikke har ment at kunne afholde en sådan udgift, vil græsset nu formentlig komme til at gro over Linneruppræstens grav¹⁴.

Den sagnomspundne onkel Niels

I en stamtavle – som forresten er meget mere end en stamtavle – over »Familien Schoubye fra Skivholme«, udgivet 1944 af amtsforvalter Schoubye i Viborg, omtales også købmand Niels Schoubye, der døde i Århus 1865, og som i familien havde fået tilnavnet »den sagnomspundne onkel Niels«¹.

Synderlig sagnagtig forekommer han nu ikke. Ved nærmere undersøgelse og efterhånden som man finder oplysninger frem om onkel Niels, træder hans personlighed stadig tydeligere frem. Hans menneskelige egenskaber er håndgribelige nok – og positive.

Han var født i Skivholme ca. 1785 som søn af sognedegnen Niels Rasmussen Schoubye, og drengen kom til sin tid i lære hos købmand Peder Larsen Schmidt i Århus, tog senere selv borgerskab og købte i 1825 købmand Peder Kaarsberg Galthens store gård på Vestergade. Her drev han en omfattende »produktandel« efter tidens skik, det vil sige opkøb af bøndernes korn og smør. Til gengæld forsynede han så landboerne med kolonialvarer, isenkram, tobak, brændevin og alt muligt andet godt. En velstående mand må han være blevet efterhånden, ligesom han har opnået sine medborgeres agtelse; men han har åbenbart ikke samlet på offentlige hverv; så vidt det nu kan ses, har de indskrænket sig til, at han en årrække var medlem af fattigkommissionen og en tid også værge for Frue Kirke.

Ellers vides ikke meget om hans hverdag. Han levede ugift, men havde snæver kontakt med sin familie; således holdt han sin søsters bryllup i 1820. Det er også betegnende, at en broder i Stabrand søgte til Århus til Niels Schoubye, da han blev alvorligt syg, skønt det havde været meget nemmere at tage til Grenå, hvor en tredje, gift broder boede. Og da den syge broder er død efter at være kommen til Århus, viser Niels Schoubye sin deltagelse bl. a. ved at opgive sit tilgodehavende i boet:

»Jeg er villig til at eftergive alt«, skriver han til svigerinden, »bevis haver jeg ingen af, det havde jeg brændt, førend min salig broder døde ...«.

Allerede 1848 trak Niels Schoubye sig tilbage fra forretningen, kun 63 år gammel. Gården på Vestergade solgtes til en brodersøn for 8000 rigsdaler, og selv boede Niels Schoubye derefter resten af sit liv i en ejendom, han havde i Møllestien. Endnu i 1849 realiserer han »på grund af bopæls-forandring« og sælger ved auktion »en del effekter, bestående af sengeklæder, linned, et nyt kobber-destillertøj, et lysebord med forme og brikker, tvende kobberkedler, sølvure, merkskumspibehoveder med sølvbeslag samt en dragkiste«².

Købmand Niels Schoubye, tegnet med blyant og vandfarve af den norske omrejsende portrætmaler J. T. Deshington, som i 1850'erne opholdt sig i Århus, hvor han døde 1857.

Købmand Niels Schoubyes annonce om panter og rentefri lån, måske noget af det, der bidrog til at give ham navnet »den sangomspundne«.

De som hør mig, som haandsaaet Pant for modtagne Laan, have deponeret enten Piber, Guld- og Sølv-Uhre eller andre Gjenstande, opfordres herved til inden denne Maanedes Udgang at indfri disse Sager, da de ellers ved Auction vilde blive bortsolgte. Jeg bemærker, at jeg aldeles ingen Fordring gjør paa Renter for den Tid, de laante Summer have henstaaet, da jeg kun har forstrakt Laantagerne for at hjælpe dem.

Karhuus, den 12te Septbr. 1849.

Niels Schoubye.

Ved samme tid afviklede han en gren af forretningen, som rigtignok ikke har været indbringende, men som vidner om Niels Schoubyes gode hjerte: I avisen opfordrer han dem, »som hos mig som håndfæet pant for modtagne lån have deponeret enten piber, guld- og sølvure eller andre genstande«, til inden en måned at indfri disse, da de ellers vil blive solgt ved auktion. Men han tilføjer – og det er det usædvanlige:

»Jeg bemærker, at jeg aldeles ingen fordring gør på renter for den tid, de lånte summer have henstået, da jeg kun har forstrakt låntagerne for at hjælpe dem«³.

En sådan generøsitet kunne måske nok give anledning til sagn-dannelser.

I over 17 år levede Niels Schoubye som partikulier i Møllestien, og ifølge familietraditionen duftede der altid af roser og lavendler hos ham, ligesom man vidste at fortælle, at han var en lækkermund. En af hans husholdersker var så berømt for sin madlavning, at hendes ry levede i familien længe efter Niels Schoubyes død. Som hobby synes han at have dyrket belægning af fuglebilleder med fjer. Enkelte af disse billeder findes endnu bevaret i familien.

I sit otium glemte han ikke dem, som havde det trangt, og som han, mens han var medlem af fattigkommissionen, havde fået nærmere kendskab til. I oktober 1853 indrykkede »samtlige fattighuslemmer« en tak til ham i avisen: »Vi måtte være meget uskønsomme, dersom vi ikke ville lægge vor taknemlighed for dagen til vor velgører hr. købmand Niels Schoubye i Møllestien for hans gentagne tidligere beviste velgerninger ... I koleratiden uddelte hr. Schoubye et kvantum ost, og nu på Hs. Maj. Kongens fødselsdag skænkede han en pengesum til uddeling iblandt os alle ...«⁴.

I 1856 oprettede han »Det Schoubyeske Legat« på 800 rigsdaler, hvis renter hvert års 31. december skulle uddeles til »fire trængende enker eller ugifte fruentimmer uden for fattigvæsenet, fortrinsvis af legatstifterens slægt«⁵. Det understreges i legatets statutter, at den ydede hjælp »i ingen henseende må anses for fattigunderstøttelse, da

hensigten ikke er at lette det almindelige fattigvæsens forpligtelser mod trængende«.

Århus fattigvæsens-kommission, som skulle overtage administrationen af legatet, skriver i den anledning til indenrigsministeriet, at man meget gerne påtager sig dette hverv, og at kommissionen »endog med særdeles glæde og velvilje i denne foranstaltning har et fornyet bevis på den velbekendte omhu for de værdige trængendes forsorg, som stifteren af dette legat, der forhen har været mangeårigt medlem af fattigkommissionen, tidligere på andre måder har lagt for dagen...«.

Niels Schoubye døde 16. april 1865, 81 år, efter »et virksomt og bramfrit liv«, som det hedder i dødsannoncen⁶. Til det sidste havde han tænkt på de fattige; man ser det af en notits i avisen 25. april 1865:

»Købmand Niels Schoubye har ved sin død sat sig et kærligt eftermæle hos os samtlige beboere af enkeboderne på Klostergade, idet han har betænkt os hver især med en gave, hvorfor hans minde vil være af os velsignet«⁷.

Niels Schoubyes gård på Vestergade er borte; den lå til venstre, hvor på billedet huset med gaslygten findes. Billedet er en reproduktion af August E. Hernings maleri, der viser »Stuppens« optog gennem Vestergade ca. 1900. August Herning var i øvrigt en af de unge kunstnere, som fik støtte til sin uddannelse fra interesserede Århus-mæcener. Inden han kom på Kunstakademiet, var han kommis hos en manufakturhandler i Århus.

Købmand C. C. Langballe

Det legat, som under navnet »C. C. Langballes og hustrus legat«¹ oprettedes i Århus i 1885 med en legatkapital på 27.000 kr., skyldtes ikke købmand C. C. Langballe selv – han døde kort forinden samme år – men blev oprettet af hans børn: købmand Otto Langballe, der førte forretningen i Århus videre, proprietær Paul Langballe, Maltinggård ved Skanderborg, og datteren Caroline Adolphine, gift med grosserer Vett i København. Men det har ganske sikkert været C. C. Langballes ønske, at et sådant legat skulle oprettes, og det var i hvert fald i hans ånd, det skete.

Købmand C. C. Langballe var født i Vejle 1805, men han kom i lære i Randers hos købmand Caspar Chr. Schmidt, hvor han var 6 år som »dreng« og godt 2 år som »handelsbetjent«. Derefter kom han til købmand C. F. W. Lewerkhuusen i Århus og var her i 6 år.

I 1834 gik Langballe i kompagni med købmand A. C. I. Leth, der var omtrent på samme alder, og 1. maj åbnede de en handel i den ejendom ved Vesterport, som i mange år skulle blive udgangspunkt for Langballes omfattende virksomhed². Købmandshandel i større stil var på den tid væsentlig baseret på landbohandel: Bønderne kom med deres korn og smør, som de solgte til købmanden, og han forsynede så til gengæld landboerne ikke blot med kolonialvarer, men også med al slags isenkram foruden naturligvis med tobak og brændevin. Mange købmænd havde brændevinsbrænderi som bierhverv.

Forretningen ved Vesterport lå bekvemt for denne landbohandel. Her var grænsen for byens bebyggelse dengang, og når bønderne kom kørende med deres varer, kunne Langballe sikre sig de bedste landbrugsprodukter, mens købmændene længere inde i byen måtte nøjes med resten. Måske var det også på anden måde en fordel at ligge lige ved bygrænsen. Det var jo i konsumtionens tid, da der skulle betales told af alle madvarer og lignende, som førtes ind i byen. Derfor havde man byporte, hvor konsumtionsbetjentene passede på, at der betaltes afgift af alle sådanne varer. Det fortælles imidlertid, at mange bønder søgte at komme ind i byen uden om portene, og den mulighed forelå i de gårde, som havde haver ud til vejen »bag om byen« – og det havde Langballes gård. Folk var vel heller ikke anderledes dengang end nu: det var lidt af en sport at tage toldvæsenet ved næsen.

Forretningen gik så godt, at de to unge købmænd allerede i 1837 kunne købe den ejendom, de hidtil havde lejet, og 1838 trådte Leth

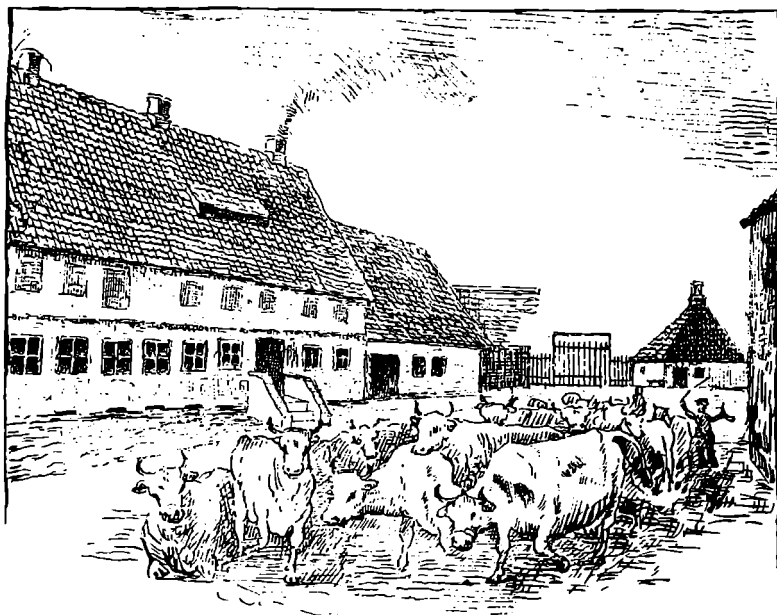
C. C. Langballe

Købmand C. C. Langballe, den »gamle hædersborger med det bramfrie hjertelag«, der i næsten 50 år var virksom i Århus med produkthandel, teglværksdrift, kalkværk og saltværk.

ud af firmaet og startede sin egen forretning³. Man skiltes ikke blot »efter venskabelig overenskomst«, men virkelig som gode venner, og skønt de to købmænd derefter virkede hver for sig, fejrede de i 1884 50 års jubilæum sammen⁴.

Efter at C. C. Langballe havde overtaget forretningen alene, udvidede han den efterhånden med forskellige specialiteter, der snart satte den almindelige købmandshandel i skygge. I 1840 købte han det teglværk, som lå ganske nær ved ejendommen i Vesterport⁵. Ældre århusianere vil kunne huske det: Det lå på den nordlige side

*Så landligt var der ved Vesterport i 1834.
Senere tegning.*

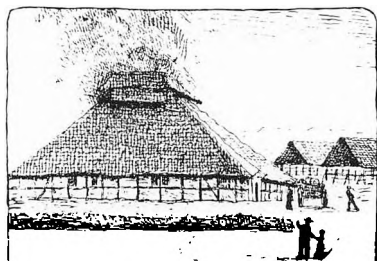
af Nørre Allé henimod Vesterbro Torv. Navnet Teglværksgade minder endnu derom. Et par år senere begyndte også Glatved-kalken at spille en rolle i forretningen, og den voksede med tiden. At Langballe i øvrigt tog alting med, ses deraf, at han i 1842 averterer i avisen, at han har »overtaget blegen uden for Vesterport på den såkaldte Gåsemade«. Lærred og garn, som skulle bleges, kunne afleveres til handelsbetjent Kruse, men »for selve tøjet samt dets gode og ordentlige behandling indestår undertegnede Langballe«⁶.

I 1851 startede han også et saltværk, som fik stor betydning for hans økonomi, om end teglværk og kalkbrænderi var de vigtigste aktiver. Man ser det af skatteansættelsen i 1858, da »næring« af købmandshandelen er takseret til 13 rigsdaler i skat, mens der af teglværket, hvorunder kalkbrænderiet hørte, skulle betales 27 rigsdaler og af saltværket 13 rigsdaler. Dertil kom en skat på 155 rigsdaler af »formue«, i alt 208 rigsdaler. Det lyder ikke af så meget, men der var kun syv skatteydere i Århus, som betalte mere⁷.

Endnu må omtales Langballes virksomhed som skibsreder⁸. Den var ret omfattende, men drejede sig mest om mindre skibe; dog ejede han en overgang et par brig-skibe og en bark på 156 læster; alle skibene var sejlskibe. Med de mindre fartøjer hentede han råmaterialer til kalkbrænderiet; de lidt større gik til England med korn og kom tilbage med kul. Men de største skibe sejlede på Kina og Australien. Større fortjeneste var der vistnok ikke på denne gren af virksomheden, og risikabel var den altid. Da konkurrencen fra dampskibene blev for generende, blev alle skibene også realiserede.

Naturligvis var der bud efter en så driftig mand til offentlige hverv. Han sad nogle år i byrådet eller borgerrepræsentationen, som det

*I 1840 købte Langballe det teglværk,
som lå ganske nær ved Vesterport, og
som Teglværksgade endnu minder om.
Senere tegning.*

dengang hed, og det var netop i den meget besværlige periode under treårskrigen med besættelse af fjendtlige tropper og mange andre vanskeligheder. Han var også en årrække medlem af ligningskommissionen, ligesom han sad i havnekommissionen og i Århus overformynderi.

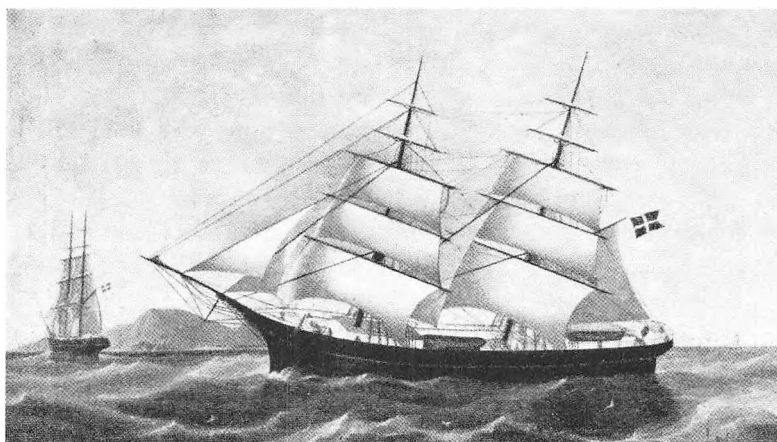
Langballe var endvidere medlem af direktionen for Aarhus Spare- og Laanekasse i det skæbnsvangre år 1878, da det store underskud opdagedes, og han var sammen med blandt andre Hans Broge med til at redde situationen, så sparekassen holdt sig oven vande. Han satte ikke mindre end 60.000 kr. ind på denne redningsaktion⁹. Men det er en anden historie, som vistnok aldrig er oplyst helt til bunds og formentlig ikke kan opklares.

Som nævnt fejrede Langballe og Leth deres 50 års købmandsjubilæum sammen i 1884. Aarhus Handelsforening indbød dem begge til en festmiddag på Hotel Royal, og i avisen pristest Langballe for at have ført »sin virksomhed over på forskellige netop i rette tid grebne industrielle brancher, teglværk, kalkværk og saltværk samt skibsrederi«, hvorfor »firmaet og dets indsigtfulde chef i sandhed må regnes til dem, som har bidraget betydeligt til den almindelige fremgang, vor by kan glæde sig ved«.

Men Langballe markerede dagen på sin egen måde, blandt andet ved at skænke 1000 kr. til Arveprinsesse Carolines Børneasyl, ligesom flere andre institutioner modtog gaver.

Året efter døde Langballe, den 4. september 1885, og nogle dage senere indrykkedes i avisen et anonymt mindedigt, således som det dengang endnu skete af og til. Det hedder her:

Du gamle hædersborger med det bramfri hjertelag,
der ikke veg tilbage, når det gjaldt den gode sag –
mens tidens slægter stredes, du gik din egen vej,
i stille tro på Herren dit kald du svigted ej!
Alt hvad der i dig boede, det kendte kun så fa,
thi dybden af dit sjæleliv ej på din læbe lå.

Dengang dampskibene endnu ikke havde konkurreret de store sejlskibe helt ud, drev købmand Langballe en tid betydelig rederivirksomhed med flere skibe, der bragte korn til England og kom hjem med kul, men ofte også gik på langfart både til Vestindien, Østasien og Australien. Her er et af skibene, briggen »Skjold«.

Du lindred' mangen fattig, langt mer end verden ved,
og fulgte dine venner med sand hengivenhed!
Grant vidste du, vor gerning er kun skum på elv,
når vi af den os rose og stole på os selv.
Nej Gud, ham gav du æren i ydmyghed og bøn,
du var en tro arbejder, der henter nu sin løn!¹⁰

C. C. Langballes og hustrus legat må siges at være oprettet i minde-
digtets ånd; også dets nærmere bestemmelser, der fastslog, at renterne
skulle uddeles i livsvarige portioner til trængende enker efter eller
ugifte døtre af købmænd, håndværkere eller skibsførere, som har
været borgere i Århus.

Den kunstinteresserede proprietær Krieger

Århus har i årenes løb haft mange velgørere, ikke netop mæcener i monumental stil – der har aldrig været overflod af millionærer i Århus – men mange, som har interesseret sig varmt for byens ve og vel og efter evne rakt en hjælpende hånd, hvor de fandt en sag eller en person, som efter deres skøn fortjente støtte.

En af dem var kammerherre, proprietær Johan Cornelius Krieger, som ejede »Elisabethsminde«, en lille gård på vejen til Brabrand. Han var født 1812 som ældste søn af admiral Krieger, der senere købte Vosnæsgård. Efter faderens død overtog han dog ikke gården. Der var en stor søskendeflok, så måske har han ikke haft råd. Fra slutningen af 1850erne boede han på »Elisabethsminde«, hvor han også døde 1881.

Direkte tog Krieger ikke synderligt del i det offentlige liv, men han var aktivt interesseret på forskellige områder og altid villig til at yde pekuniær støtte. På den konto blev han æresmedlem af flere foreninger: Den borgerlige Syge- og Hjælpeforening og Aarhus Amts landøkonomiske Selskab. Men også andre nød godt af hans velvilje og åbne pung: Sangforeningen »Brage«, Teknisk Skole og flere¹.

Især var Krieger interesseret i de unges uddannelse. Han stiftede for eksempel et legat for »Aarhus Haandværkslærlinge og Haandværkssvende« dels til præmier, dels til svenderejser til videre uddannelse, men også som belønning til »mindre mestre, som viser omhu for deres lærlinges oplærelse«².

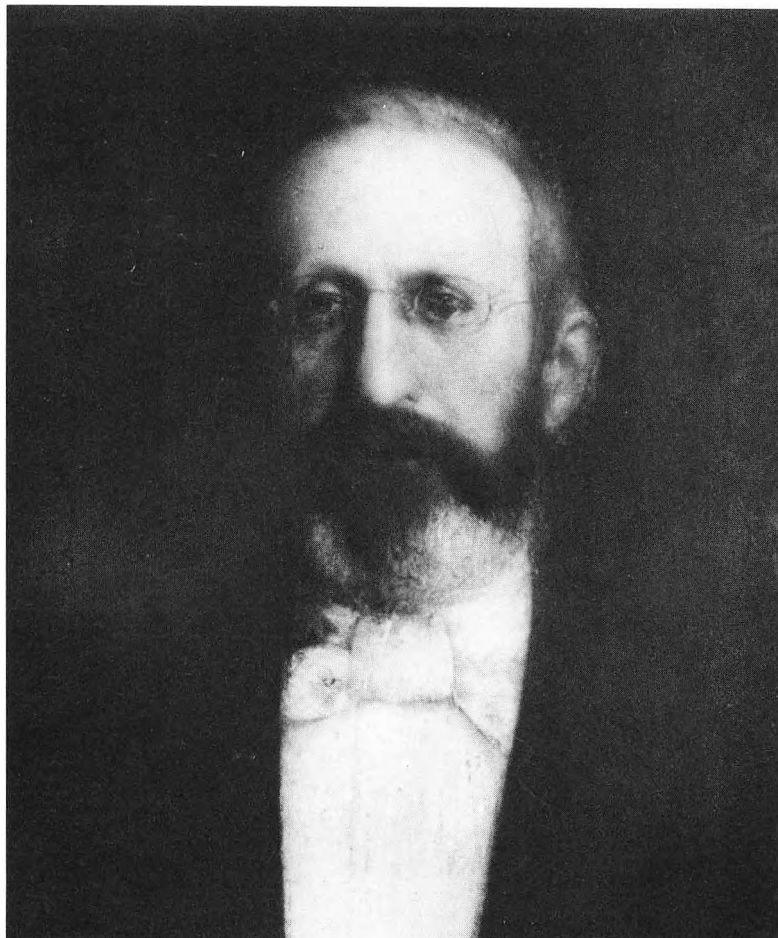
Til erindring om sine forældre oprettede Krieger et legat »Admiral Johan Wilhelm Kriegers og Fru Anna Sophie Krieger, født Rawerts, minde«. Renterne skulle gå til trængende medlemmer af Aarhus Haandværkerforening eller deres enker. Legatkapitalen var på 12.000 kr., hvad der i vore dage kan synes en klatskilling; men dengang var pengene mere værd og slog bedre til. Man ser det blandt andet af, at renterne skulle uddeles i 15 portioner³.

Proprietær Krieger var meget kunstinteresseret og bidrog naturligvis til museumsbygningens opførelse 1876–78. Men desuden bestod han eller var dog med til at bekoste uddannelsen for flere århusianske talenter, deriblandt maleren Jens Hansen-Aarslev, til hvem han skrev mange breve, der skulle indprente den unge mand kunstbegejstring, noget som ganske sikkert var overflødigt. Han sluttede et sådant brev: »Hvad her er skrevet, vil du for en del læse i din kunsthistorie, men du har godt af straks at blive opmærksom derpå«⁴.

Maleren Jens Hansen-Aarslev, efter fotografi fra 1874.

*Jens Hansen-Aarslevs maleri af
proprietær Krieger. Det fandtes i Aarhus
Haandværkerforenings bygning, da den
under sidste krig sprængtes i luften, men
blev reddet i lidt medtaget tilstand, som en
restauration dog næsten har afhjulpet;
kun er billedet meget mørkt.*

En anden af Kriegers protegeer var maleren N. P. Mols; og ikke mindre talentfuld var billedhuggeren Rasmus Rasmussen, der gik som glarmesterlærling i Århus og på Teknisk Skole blev opdaget af den daværende forstander, maleren Emmerich Høegh-Guldberg, som forresten også havde interesseret sig varmt for de to malere. Med økonomisk støtte fra proprietær Krieger kom Rasmus Rasmussen på Kunstakademiet⁵, hvor han vandt både den lille og den store guldmedaille; derefter opnåede han legater, så han kunne tage på studieophold i Italien, men her døde han ganske ung. Tre af hans arbejder findes nu på Århus Museum.

Også andre unge hjalp Krieger, deriblandt den senere læge J. Frisch i Århus, sangerinden Povla Frijschs fader. Han har selv fortalt derom:

»Kammerherre Krieger var et ualmindelig godt menneske, som måtte have afløb for den trang, han havde til at glæde andre, en trang, som jeg tror blev misbrugt til tider... Da jeg, efter at være bleven student, gik ud til ham for at takke ham, spurgte han først, om jeg havde fået første karakter. Jo, det havde jeg heldigvis.

- Har De et ur? spurgte han så.
- Nej, det havde jeg ikke.

Derpå trak han sit eget guldur op af lommen og gav mig – og sandelig, om han ikke gjorde undskyldning, fordi han ikke havde nogen kæde at give mig«⁶.

Er Kriegers godhed undertiden blevet misbrugt – og det lyder ikke helt urimeligt, når man tænker på den lidt naive begejstring og impulsive trang til at hjælpe, som synes at have været et fremtrædende træk hos ham – så har det dog heller ikke manglet på taknemlighed. Hansen-Aarslev viste *sin* bl.a. ved at male sin velgører; det blev et udmærket portræt, som Aarhus Haandværkerforening senere købte – Krieger var jo også Haandværkerforeningens velgører. Da Haandværkerforeningens bygning i Paradisgade under besættelsen blev sprængt i luften, lykkedes det at redde maleriet, men først efter at det havde været i lidt for intim forbindelse med ilden. En nænsom restaurering, foretaget i »Den gamle By«, bragte dog billedet nogenlunde tilbage til dets oprindelige skikkelse, så det kunne komme med i den store billedudstilling på rådhuset i 1953: »Det gamle Århus. By og borgere i billeder«. På billedet man ser hvordan.

Klostergårdens sydøstlige hjørne i klostret i Århus, malet 1876 af proprietær Kriegers protegé, Jens Hansen-Aarslev.

Apoteker Niels Schack Aagaard

En af de mest stilfærdige velgørere, Århus har haft, er vist apoteker Niels Schack Aagaard, som ejede Løveapoteket fra 1843 til 1875.

Han var født 1813 i Agerskov ved Haderslev som søn af sognepræsten Knud Aagaard og blev i en ung alder discipel på apoteket i Haderslev; hans farmaceutiske karriere forløb derefter normalt og stilfærdigt: I 1834 tog han farmaceutisk eksamen med karakteren *laudabilis unanimo consensu*, det vil sige »enstemmigt laud«, og 1843 købte han Løve-Apoteket i Århus for 40.000 rigsdaler. Samme år giftede han sig med Julie Augusta Carlsen, datter af læge Carlsen i Åbenrå.

I den følgende menneskealder udfoldede apoteker Aagaard, bistået af hustruen og senere også af en datter, en ret omfattende velgørenhed i Århus, oftest underhånden. Men han sad dog også i Velgørenhedsselskabets bestyrelse og støttede jævnligt dets arbejde ved ekstra tilskud.

Det offentlige liv deltog han kun sparsomt i, og tillidsposter skubbede han fra sig, når han kunne; således blev han allerede 1844 indvalgt i bestyrelsen for Danmarks Apotekerforening, men han modtog ikke valget. Senere blev han medlem af Århus byråd, men efter nogen tids forløb søgte han om at måtte udtræde igen inden periodens udløb. Byrådet har åbenbart nødt til at slippe ham, for hans ansøgning blev kun bevilget med 8 stemmer mod 7¹. Når han 1868 lod sig vælge til bestyrelsesmedlem i »Foreningen for Arbejderboligers Opførelse«, har han ganske givet kun haft velgørende formål for øje. Også andre foreninger nød godt af hans rundhåndethed – uden at han derfor indtrådte i bestyrelserne – det gælder således Vaabenbrødreforeningen for Aarhus og Omegn og senere Stefansforeningen og flere andre.

Hans velgørenhed var dikteret af en udpræget kristelig indstilling. Man får et indtryk af arten af hans religiøsitet gennem et brev, han i 1876 sendte som svar på en kondolenceskrivelse i anledning af et dødsfald i familien, vistnok hans søsters: »Ikke mange trøstende ord har jeg kunnet sende ham (søstersønnen), thi de bedste, jeg kender, er såre sagte og består i en opfordring til selv at bede og arbejde, at følge Gud på den vej, som er os vist, ved ubetinget at hengive sig i hans faderlige styrelse«².

Apoteker Aagaard synes ikke at have indført større ændringer i apotekets drift; dog indrettede han et »damlaboratorium« i mellembygningen. Men den bygning, han lod opføre i apotekets baggård, blev indrettet til våbenkammer for 28. bataillon³. Det var jo, før kasernerne i Århus blev bygget. Apotekets smukke bygning mod

Store Torv ændrede han ikke; det var i hans tid stadig et to-etages hus fra det 18. århundrede med tjæret sokkel, og i begyndelsen af det 19. århundrede havde Det forenede dramatiske Selskab her på første sal – »apotekerens loft« – udfoldet en livlig virksomhed med opførelse af dilettantforestillinger⁴. Aagaards efterfølger ombyggede apoteket, så det fik den skikkelse, vi nu kender. Forskellen mellem før og nu fremgår af et digt af pastor Michael Berg, apoteker Aagaards plejesøn, som absolut ikke syntes om forandringen:

Stolt løfter nu Løve-Apoteket sin moderne
cementgrå facade og holdes i tugt
af løver, som øverst om navnet værne;
men fortidens stilfylde – den har de slugt.

Apoteker Niels Schack Aagaard, der ejede Løveapoteket 1843-75.

Støre Torv i 1860erne med Løveapoteket, som det så ud i apoteker Aagaards tid. Man skimter løven med den blodigrøde tunge over den statelige indgangsdør med jerngelænderet og den brede stentrappe. Århus havde fået gasbelysning i 1854, og Store Torv har man åbenbart ønsket godt oplyst med en »kandelaber« på ikke mindre end 5 blus; desuden har Hotel Royal til højre to lygter.

Så skøn har bygningen aldrig været,
som da muren var rødgul og soklen tjæret.
Den høje stentrappe, dørfloje tunge
– med dørhammer på, som lydt kunne runge –
de snirklede ornamenter små,
men især den forgyldte løve, der lå
rokokogrinende i portalen
med opkrummet slikkende blodbrun tunge
og med dobbelt besætning af duske på halen...⁵

Løve-Apoteket har tilsyneladende været mere dekorativt i sin gamle skikkelse end nu.

Naturligvis var apoteker Aagaard en velhavende mand, men han følte sig altså også forpligtet til at lade andre nyde godt af sin velstand. Derfor blev han aldrig en virkelig rig mand: I 1873 betalte han 373 rigsdaler i skat, mens Hans Broge, der var en af byens største skatteydere, var oppe på 1166 rigsdaler⁶.

Da apoteker Aagaard i 1875 havde solgt Løve-Apoteket for 200.000 kr. til sin søstersøn apoteker Grauer, flyttede han til København, hvor han på Frederiksberg købte den villa, der i sin tid var skænket venstrepolitikerens J. A. Hansen som folkegave, og her boede han til sin død i 1895⁷. Men forinden afrejsen fra Århus oprettede han to legater. Det ene »Apoteker Aagaards og Hustrus Legat«, var på

Foto : Thomas og Poul Pedersen.

6000 kr. og skulle bestyres af Velgørenhedsselskabet. Renterne skulle tilfalde fattige og syge. Det andet var på 4000 kr., hvis renter skulle anvendes til beklædning for børnene i Arveprinsesse Carolines Børne-asyl⁹.

At apoteker Aagaard virkelig har været en anset og meget påskønnet mand, kan man slutte af, at byrådet ved hans bortrejse sendte ham en adresse med tak for hans virksomhed i byen⁹. Han glemte heller ikke Århus senere hen. I 1888 var han sammen med flere andre med til at oprette et legat til fordel for »Foreningen af Arbejdere til gensidig understøttelse i Sygdomstilfælde«, og i 1889 skænkede han 2000 kr. til Aarhus Hospital¹⁰. Men ikke mindre ønskede han at støtte sine standsfæller, og 1880 gav Aagaard og hans hustru 5000 kr. og i 1894 yderligere 10.000 kr. til »Det pharmaceutiske Understøttelsesselskab«. Efter hans død oprettede hans enke »Apoteker Niels Schack Aagaards Legat« på 10.000 kr., hvis renter skulle uddeles til særlig flittige og dygtige farmaceuter efter kandidateksamen, og endelig blev der i 1917 i henhold til datterens testamente oprettet et »Apoteker Aagaards Mindelegat«, som skulle komme trængende enker efter apotekere til gode.

Et af de menneskeligt smukkeste vidnesbyrd om apoteker Aagaards betænksomme og diskrete form for velgørenhed kom først frem efter hans død. Det viste sig, at han med de ejere af Løve-Apoteket, som fulgte efter ham, havde truffet den aftale, at flere af Aagaards gamle personale hvert år kunne komme på apoteket på forskellige højtidsgange og hente hver sit gratiale fra deres gamle principal¹¹.

Og dertil må føjes en »udstrakt velgørenhed for samfundets stedbørn«, som Aarhus Stiftstidende omtaler i sin nekrolog over Aagaard, og det stilfærdigt og ofte anonymt. Skønt han ved sin død havde været borte fra Århus i 20 år, forstår man, at »den altid velvillige og hjælpsomme mand« stadig mindedes.

Den forgyldte løve, som i apoteker Aagaards tid lå over apotekets pompøse indgangsportal ud mod Store Torv, blev efter ombygningen i 1870'erne flyttet ind i apotekets gård, hvor den nu er indmuret i sidebygningens væg. Men forgyldt er den ikke mere, og tungen er heller ikke længer blodig rød, ja, spurvene har bygget rede om ikke i løvens gab så dog bag dens øre. Alligevel figurerer løven stadig som en art bomærke, nemlig på apotekets receptkonvolutter.

Konsul Rudolph Wulff

Konsul Rudolph Wulff var en af de ikke så ganske få århusianske forretningsmænd, som for egen regning præsterede et energisk, ofte forceret arbejde inden for erhvervslivet – og dog samtidig havde tid til at tænke på byens ve og vel og gerne rakte en hjælpende hånd, hvor nød var på færde hos medborgere.

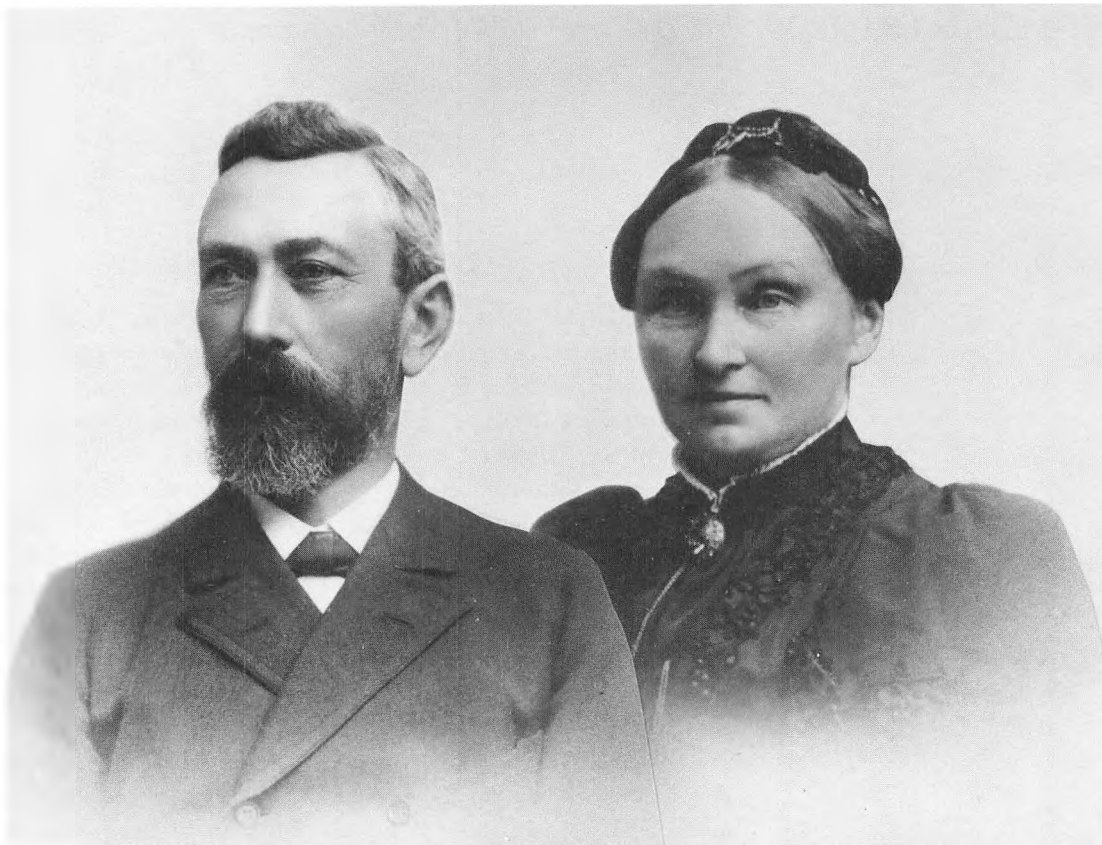
Han var ikke århusianer af fødsel; faderen var håndværker på Bornholm, og drengen gik i Rønne latinskole, men uden at tage nogen afsluttende eksamen. Tidligt kom han i handelslære i Stubbe-købing, og efter læretiden her fik han videre uddannelse hos general-konsul Hendrik Pontoppidan i Hamborg, ligesom han et par år op-holdt sig i England. Han blev også senere engelsk konsul¹.

Allerede 1865 – han var da kun 27 år gammel – løste han borger-skab i Århus, og i en lille uanselig bygning i Dynkarken startede han sammen med en anden ung, energisk mand firmaet Bech & Wulff, der drev betydelige forretninger på England. I begyndelsen skete det med engelske skibe, men bl.a. ved Wulffs indflydelse stiftedes det Jydsk-engelske Dampskibsselskab, der etablerede regelmæssig damp-skibsforbindelse mellem Århus og engelske kystbyer.

I 1870 blev Wulff medindehaver af firmaet Adler, Wulff & Meyer², som blandt andet var med til at starte Aarhus Oliefabrik eller »Aarhus Palmekernerfabrik«, som den oprindelig hed. I 1874 var firmaet virk-somt ved oprettelsen af Jydsk Handels- og Landbrugsbank, og Ru-dolph Wulff fik sæde i direktionen. Han udtrådte dog allerede 1876 for at overtage bankens vareforretning for egen regning.

Det blev en omfattende handelsvirksomhed – Wulff var en tid også agent for De danske Sukkerfabrikker – og 1879 oprettede han en filial i København. Efterhånden specialiserede han sig i handel med kul, skifer og jern og ganske særligt petroleum. I skarp konkurrence med de københavnske firmaer Jørgen Jensen og Thøger From op-arbejdede Wulff snart den største petroleums-import i provinsen; men 1889 afløstes konkurrencen af en sammenslutning af disse tre firmaer til Det danske Petroleums-Aktieselskab, hvorefter Wulff blev selskabets repræsentant og oplagshaver i Århus.

Megen tid havde han ikke at ofre uden for forretningen. Tidligt blev han dog medlem af havnekommissionen, og i nogle år var han formand for Aarhus Handelsforening³, ligesom han i en periode sad i Århus byråd. Men som den handlingens mand han var, egnede han sig mindre for spegede og langvarige forhandlinger og opslidende

tovtækkeri; han foretrak at gå lige løs på opgaverne og opnå et resultat på egen hånd: således byggede han på egen bekostning badeanstalter både nord og syd for byen⁴, og i slutningen af 1895 tilbød han at anlægge fasaneri i Riis Skov, hvad kommunen naturligvis med tak tog imod⁵. Og skønt Wulff kort efter blev syg – han døde den 31. marts 1896, kun 58 år gammel – kunne boet i løbet af året aflevere det nyoprettede fasaneri og 400 fasanæg under udrugning. Men så ønskede man heller ikke at have flere udgifter på foretagendet⁶. Hvad blev der egentlig af fasaneriet i Riis Skov?

Havde den travle mand ikke megen tid til selv at gøre en indsats uden for forretningen, var han dog altid parat til økonomisk at støtte andre. Hans store hjælpsomhed og godgørenhed fremhæves stærkt i nekrologerne. Hans pung stod åben for alle, der trængte, hedder det, enten det var fattigdom, som skulle afbødes, eller en pludselig ulykke, der skulle mildnes. Ofte var han også med til at hjælpe et ungt menneske med studierne, og foreninger og institutioner gik sjældent forgæves til ham. Han var god at have med i et indsamlingsarbejde. Da der i anledning af Christian IX.s og dronning Louises guldbrillup skulle samles ind til guldbrillupsasylet på Frederiksbjerg, havde man

Konsul Rudolph Wulff og fru Ida Marie Wulff.

bevæget konsul Wulff til at være kasserer for indsamlingen, og det var en god spekulation: Der indkom kun 12-15.000 kr., men da asyltet kostede 30.000 kr., betalte Wulff ganske stille og ubemærket hele resten⁷.

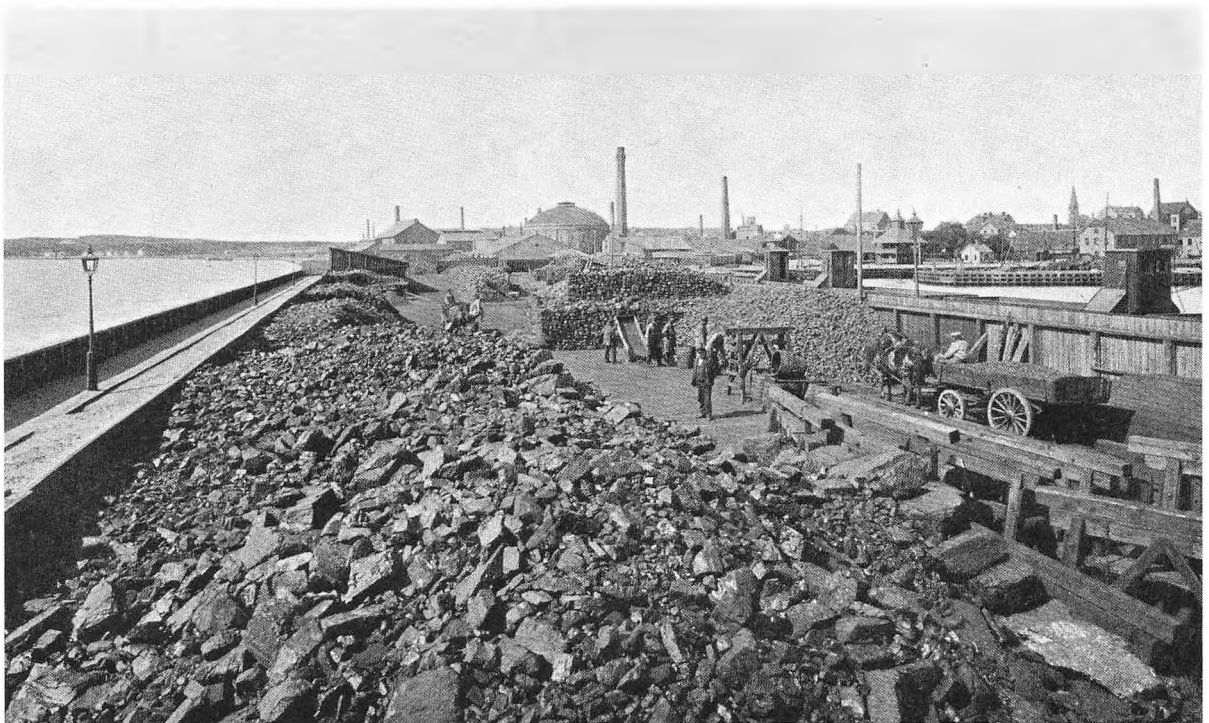
Ved sit 25 års forretningsjubilæum i 1890 betænkte han også en række foreninger og institutioner: Velgørenhedsselskabet fik 1000 kr., Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse og Teknisk Skole ligeledes hver 1000 kr., og Havnearbejdernes Sygekasse 500 kr.⁸.

I anledning af sit sølvbryllup skænkede han 1000 kr. til Stefansforeningens asyl »Børnely« og 1000 kr. til Arveprinsesse Carolines asyl⁹, og da han 1891 var til stede ved generalkonsul Pontoppidans 50 års jubilæum, forøgede han Pontoppidans gave på 8000 kr. til Hedeselskabet med 4000 kr.¹⁰. Og således kunne der nævnes flere eksempler på Wulffs betænksomme og storstilede godgørenhed.

Efter hans død viste det sig, at han i sit testamente havde oprettet et legat på 30.000 kr., som dels skulle komme børneasylet på Frederiksbjerg til gode, dels uddeles som hjælp til enker efter og ugifte døtre af århusborgere¹¹. Enkefru Wulff forøgede senere legatkapitalen med 20.000 kr.

At konsul Wulff var meget afholdt også af sine arbejdere, kan man slutte deraf, at pastor Lindhardt ved graven direkte bragte en tak fra dem; det var også arbejderne, som bar kisten ud af kirken, og foran gik en repræsentation for Arbejdsmændenes Sygeforening med fane¹².

Konsul Rudolph Wulffs kuloplagsplads på søndre mole i Århus.

Brændevinsbrænder Jens Ormslev

Ældre århusianere kan måske endnu mindes Jens Ormslevs spritfabrik i Mejlgade nr. 59 på hjørnet af Tværgade eller Nørreport, som gaden nu hedder. I øvrigt er hele komplekset nu nedrevet. Det var oprindeligt en gammel købmandsgård, hvor landboerne tog ind, når de ad Randers eller Grenå landevej kørte til staden for at sælge deres smør og korn og i stedet købe forsyninger til husholdningen derhjemme.

Midt i forrige århundrede hed ejeren af købmandsgården Jens Gjeding, og ved siden af sin købmandshandel, der omfattede alle mulige varer, drev han også et brændevinsbrænderi, som de fleste større købmænd dengang gjorde det; men i Jens Gjedings tid blev der kun brændt til husbehov – det var forresten heller ikke så lidt: Dels konsumeredes der mere brændevin til daglig end nu om stunder, dels skulle alle bønder, som kom på handel, i reglen have et anker brændevin med hjem sammen med kolonialvarerne¹.

Købmand Gjeding og hans hustru havde haft en eneste søn, som de tidligt mistede. De adopterede derefter en lille dreng, Jens Ormslev, som senere overtog forretningen og deres ikke ubetydelige formue. Købmand Gjedings kone døde i 1864, og selv fulgte han efter i 1871. Man får et indtryk af det fine tillidsforhold, som dengang har hersket mellem den gode købmand og hans landbokunder, når man i Aarhuus Stiftstidende læser, hvad »mange landboere fra Balle og Mejlby« ved Gjedings død »føjte trang til at udtale« offentligt. Det hedder, at han »i sit lange liv altid var den venlige mand, som vi skylder hjertelig tak for den megen velvilje og tjeneste, han har bevist os«².

Allerede i 1868 havde Jens Ormslev overtaget plejefaderens forretning, og i nogle år drev han den på samme måde som tidligere; men i slutningen af 1870'erne var forholdene forandret: Grenå-banen var åbnet, og landbruget var ved at blive omlagt; den gamle købmandsgård var ikke længer det eneste sted, hvor landboerne købte og solgte. Jens Ormslev opgav derfor resolut købmandshandelen, mens han til gengæld udvidede brænderiet, indførte tekniske forbedringer og oparbejdede en omfattende virksomhed. Brændevinsbrænderiet blev til en spritfabrik.

Men Jens Ormslev fik også tid til at tage del i byens liv: Han sad i byrådet 1882–88, han var formand for Aarhusbugtens Dampskibs-

*Købmand og brændevinsbrænder
Jens Ormslev, som 1879 grundlagde den
Ormslevske spritfabrik.*

selskab, sad i ligningskommissionen og var medlem af Velgørenhedsselskabets bestyrelse. Et apoplektisk tilfælde hæmmede ham de sidste år, men ikke mere end at han stadig kunne passe sine mange gøremål. Han døde dog ung, kun 51 år gammel, og i avisen kunne det ikke blot skrives, at han havde været en dygtig og driftig forretningsmand, som havde »bragt sit brænderi op til et af de bedst anskrevne«; men det blev også understreget, at han havde været meget godgørende. »Hans hånd var altid åben over for fattigdom og nød, og ingen, der trængte til hjælp eller råd, gik tomhændet fra ham«³.

Det var derfor i god overensstemmelse med Jens Ormslevs indstilling over for sine medborgere, at hans børn oprettede et legat til minde om ham og hans hustru, som også døde ret ung. I legatfundatsen fra 1893 kaldes det »Købmand Jens Ormslevs og Hustrus Legat for Enker efter eller ugifte Døtre af Købmænd, Detaillister og Haandværkere eller dermed ligestillede Næringsdrivende i Aarhus Købstad«⁴. Legatkapitalen var på 10.000 kr. – og det bør vel tilføjes, at de var adskilligt mere værd end 100.000 kr. i vore dage.

Annonce for Jens Ormslevs produkter. Som det ses, var det ikke blot alle former for »sprit, akvavit & brændevin«, fabrikken producerede, men også eddike.

Der var tre børn i ægteskabet, en datter og to sønner. Datteren blev gift med grosserer V. Brabrand, som senere overtog firmaet Carl Bertelsen & Co, »det største kolonialfirma uden for hovedstaden«⁵. De to sønner, Jens Gjeding og Viggo Ormslev, overtog ledelsen af spritfabrikken efter faderens død. Den ældste, Jens Gjeding Ormslev, skulle egentlig have gået den studerende vej. Han havde taget studentereksamen fra Katedralskolen og var begyndt på juraen, men sygdom slog ham ud, så han måtte opgive studierne. Han søgte helbredelse ved et bad i Sverige, lå en tid på kommunehospitalet i København, blev også en tid noget bedre, men måtte stadig køre for halv kraft. Trods sin egen modgang havde han dog ligesom faderen hjerte for andres vanskeligheder og hjælp, hvor han kunne. I forståelse med sin gamle lærer, overlærer Kleisdorff fik han for eksempel ordnet studiehjælp til en af sine studenterkammerater. »Det var virkelig rart at se«, skriver Kleisdorff i et brev til en tidligere kollega, »hvor glad Jens var ved at kunne hjælpe en gammel kammerat«⁶.

Arbejderne i Ormslevs spritfabrik, Mejlgade 59, ca. 1893. Yderst til højre står brænderibestyrelser H. Olsen, og nr. 2 fra højre er unge Jens Gjeding Ormslev, der døde allerede 1896. Den lille pige er brænderibestyrelser Olsens datter.

Men sygdommen fik han ikke bugt med, og 1896 døde han⁷. Det viste sig så, at han i sit testamente havde betænkt sine medborgere og specielt dem, der dengang levede under de vanskeligste og mest usikre forhold. Det ses af fundatsen for »Fabrikant Jens Gjeding Ormslevs Legat for Arbejdsmænd i Aarhus«, oprettet 1897 med en kapital på 10.000 kr. Renterne skulle anvendes som »støtte og hjælp til sådanne arbejdere i Århus, der i deres liv har været henvist til at ernære sig og sine ved det usikre arbejde, altså daglejere, havnearbejdere, bybude og lignende arbejdsmænd, og som på grund af alderdom og svaghed ikke længere er helt arbejdsdygtige«⁸.

Den yngste broder, Viggo Ormslev, som var cand. pharm., fortsatte spritfabrikkens drift endnu i nogle år, men i 1901 blev den fuldstændig ødelagt ved en ildebrand, og en stor, ny fabriksbygning opførtes på Trøjborg, men snart efter gik fabrikken ind under »De Danske Spritfabriker«, samtidig med at Viggo Ormslev opnåede en direktørstilling her⁹. Han flyttede derefter til København, og da også grosserer Brabrand rejste fra byen, havde familien således ikke længere tilknytning til Århus.

Men de to legater eksisterer stadig og minder om gode borgere, der efter evne søgte at yde deres bysbørn hjælp.

Jens Ormslevs Spritfabriks nye bygning på Trøjborg. Årstallene i gavlfelterne, 1879 og 1901, angiver henholdsvis det år, Jens Ormslev opgav købmandshandelen og udvidede brændevinsbrænderiet til spritfabrik, og den nye bygnings opførelsesår.

Kildeangivelser

A.St.	Aarhuus Stiftstidende.
A.St.Aarb.	Aarbøger udgivne af Historisk Samsfund for Aarhus Stift.
Clausen og Rist:	Jul. Clausen og P. Fr. Rist: Memoirer og Breve.
Hertel:	Chr. V. Hertel: Aarhuus Dom- og Cathedral-Kirke, I–II, 1809–10.
Hiort-Lorenzen og Salicath:	H. R. Hiort-Lorenzen og F. P. G. Salicath: Repertorium over Legater og milde Stiftelser, IV, 1....
KB	Det kongelige Bibliotek.
Koch-Jensen, Sejr og Søgaard:	P. Koch-Jensen, Emanuel Sejr og Helge Søgaard: Aarhus Handelsforening (Aarhus Handelsstandsforening) 1862–1937, 1937.
Rasmus Nielsen:	Rasmus Nielsen: Aarhus i Fyrreerne, ny udgave, 1959.

*Hvad man kan læse om Århus
i gamle aviser*

Foredrag i Historisk Samsfund for Århus Stift 8. november 1956.

Under krigen 1864

Hovedkilden til de foranstående træk af livet i Århus under krigen 1864 har været Aarhuus Stiftstidende, der afspejler begivenhederne fra dag til dag, for så vidt de kunne omtales af hensyn til okkupationstropperne; dernæst må nævnes Marcus Wilnau: Aarhuus under Occupationen 1864. Blandede Notitser, 1864. Det er optegnelser, som ligeledes er foretaget samtidig med begivenhederne. Endvidere kan henvises til E. Bodenhoff: Mellem Venner og Fjender. Erindringer og Breve fra Krigen 1864, 1897; Karl Larsen: Under vor sidste Krig, 1897, s. 184–94 (En Latinskoledreng i Aarhus); Pressens Magasin 1917 nr. 2, s. 20–31 (Sophus Bauditz: Minder fra Aarhus og Krigen 1864); A.St. Aarb. 1956, s. 145–89 (Fra Århus mølle i 1864. Ved Kjeld Elkjær). Her findes livfulde Breve fra fru Bertha Weis, der dog både som brevsriver og som iagt-tager er meget forskellig fra fru Glæsel, hvis breve ikke tidligere har været trykt.

*Ved den første verdenskrigs udbrud
i 1914*

Fremstillingen hviler væsentlig på de tre Århus-aviser: Aarhuus Stiftstidende, Demokra-ten og Aarhus Amtstidende.

En storm i et glas vand

¹ Henry Braem Ussing (1855–1943) var 1882–91 sognepræst i Vejlbj. ² Aktstykker vedr. den »Ussingske affære« februar 1887 (Rigsarkivet). ³ J. C. L. Dahlenborg (1831–1922) kom 1885 som rektor til Århus Katedralskole fra Ålborg, hvor han fra 1858 havde været adjunkt og fra 1868 overlærer. Han tog sin afsked som rektor 1901. ⁴ Christen Nielsen (1838–95) tog dansk juridisk eksamen 1862, fik ansættelse som herredsfuldmegetig på Kær herreds kontor i Nørre Sundby og 1872 bestalling som underretssagfører. Han var dog tidligt kommen ind på journalistisk virksomhed og overtog 1874 redaktionen af det i Ålborg udkommende »Nordjyllands Folkeblad«. I 1877 købte han Jyllands-Posten, som nogle år tidligere var startet i Århus, og med stor energi forstod han at oparbejde bladet til et konservativt, jysk centralorgan. ⁵ Biskop, dr. theol. J. Clausen (1830–1905) var biskop i Århus fra 1884 til sin død. Han »så ikke med sympati på sin samtids demokratiske frihedsbe- stræbelser« (Dansk

biografisk Leksikon). ⁶ J. V. Pingel (1834–1919) var fra 1871 adjunkt ved Metropolitanskolen og udnævntes 1882 til overlærer, men 1883 krævede ministeriet et løfte af ham om at ville vise større tilbageholdenhed i sin politiske agitation, og da han nægtede det, blev han afskediget. I 1884 valgtes han til folketinget som Venstres kandidat i Århus og genvalgtes her 1887 og 1890. ⁷ J. M. Mørk (1827–89) var 1861–73 Århuskredsens repræsentant i folketinget, derefter redaktør af Aarhuus Stiftstidende. ⁸ H. P. Ingerslev (1831–96) overtog 1864 efter sin faders død godset Marselisborg. I 1873 valgtes han til folketinget i Århus, men faldt i 1876, da valget i det hele taget var uheldigt for Højre; i 1879 sejrede han dog igen og repræsenterede Århus, indtil han 1884 blev slået af Pingel. Samme år blev Ingerslev medlem af landstinget, og fra 1885 var han indenrigsminister i Estrups ministerium. ⁹ KB, Additamenta 1013, 4°. ¹⁰ Chr. Juul-Rysensteen (1838–1907) ejede fra 1867 Mundelstrupgård ved Århus og var fra 1874 Højres repræsentant i 9. landstingskreds. ¹¹ T. Vogel-Jørgensen: Berlingske Tidende gennem to hundrede aar, II, 1949, s. 192. ¹² Jyllands-Posten 10.2.1887. ¹³ Aarhus Amtstidende 10. og 11.2.1887. ¹⁴ Lessor Kleisdorff (1832–1913) blev 1862 adjunkt og 1877 overlærer ved Århus Katedralskole. Det var ham en stor skuffelse, at Dahlenborg og ikke han blev rektor 1885, og forholdet mellem de to blev aldrig godt, hvorfor Kleisdorffs dom over Dahlenborgs andel i den Ussingske affære er særlig skarp. ¹⁵ KB, Ny kgl. Samling 2649, 4°. ¹⁶ A. V. Gram (1824–1906) var fra 1858 ansat som adjunkt ved Århus Katedralskole, men tog af helbredsgrunde sin afsked 1886. ¹⁷ Henry Ussing: Min Livsgjerning, som jeg har forstaaet den, I, 1939, s. 63.

Dans i det gamle Århus

¹ Love for Selskabet Polyhymnia i Aarhuus, 1832. ² A.St. 2.5., 23.5. og 27.5.1807; Clausen og Rist X, 1909, s. 73 f. ³ A.St. 21.6.1809. ⁴ A.St. 17.1.1810. Om Bagge se i øvrigt: A.St. 10.11.1838; Aarhus Ugeblad 1861, nr. 28, 29, 30 og 31; J. Davidsen: Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn, 1880, s. 263–82; J. Aakjær: St. Blichers Livs- Tragedie I, 1903, s. 49–73; A.St. 22.4.1923. ⁵ A.St. 4.9.1828. ⁶ A.St. 16.9.1828. ⁷ A.St. 11.9.1824. ⁸ A.St. 29.8.1817. ⁹ A.St. 23.8.1847. ¹⁰ A.St. 26.2. og 20.12.1849. ¹¹ A.St. 20.10.1835. ¹² A.St. 19.9.1801. ¹³ A.St. 30.7.1814. ¹⁴ A.St. 3.11.1818. ¹⁵ A.St. 17.10.1815. ¹⁶ A.St. 16.6.1835. ¹⁷ Rasmus Nielsen, s. 58 f. ¹⁸ A.St. 1.8.1851. ¹⁹ A.St. 3.8.1851. ²⁰ A.St. 4.8.1851. ²¹ A.St. 6.8.1847 og 10.3.1848. ²² A.St. 18.9.1850. ²³ A.St. 8.11.1865. ²⁴ A.St. 17.5.1854. ²⁵ (Helga Andresen): Mit Livs Erindringer, 1913, s. 37; A.St. 13.1.1870. ²⁶ A.St. 11.3.1862. ²⁷ A.St. 10.8.1863. ²⁸ A.St. 27.5.1893. ²⁹ A.St. 3.1.1870 og 22.4.1875. ³⁰ A.St. 22.9.1877. ³¹ A.St. 7.1.1875. ³² A.St. 30.11.1913.

På klapjagt i Riis Skov

¹ A.St. 20.10.1820. ² A.St. 16.2.1830. ³ Jordebog for Aarhus Kjøbstad, 1874, s. 103. ⁴ A.St. 10.11.1880. ⁵ A.St. 21.3.1881. ⁶ A.St. 26.10.1883. ⁷ A.St. 27.10.1883. ⁸ A.St. 7.11.1884. ⁹ A.St. 29.11.1884. ¹⁰ Demokraten 28.11.1884. ¹¹ Aarh. Amtstidende 19.11.1884. ¹² Aarh. Amtstidende 19.11.1884. ¹³ A.St. 9.11.1894. ¹⁴ A.St. 1.11.1893. ¹⁵ A.St. 2.11.1898. ¹⁶ A.St. 30.10.1909. ¹⁷ A.St. 13.9.1833. ¹⁸ A.St. 29.11.1834. ¹⁹ A.St. 8.10.1897. ²⁰ A.St. 12.11.1904. ²¹ A.St. 21.10.1905. ²² A.St. 17.10.1906. ²³ A.St. 15.11.1907. ²⁴ A.St. 10.11.1909. ²⁵ A.St. 26.11.1909. ²⁶ A.St. 26.9.1897 og 2.10.1900. ²⁷ Demokraten 26.11.1909. ²⁸ Aarhus Byraads Forhandlinger for 1909–10, A, s. 299.

Bidrag til cyklens kulturhistorie

¹ Jørgen Beyerholm: Dansk Bicycle Club's Historic, I, 1941, s. 7. ² V. Silberer og George Ernst: Haandbog i Bicycle Sport, 1885, s. 23. ³ Ingeman-Petersen: Cyclesport, 1891, s. 12. ⁴ Sylvester Hvid: Cycle-Haandbog, 1893, s. 63. ⁵ Sylvester Hvid: anf. værk, s. 3–4. ⁶ Ingeman-Petersen: anf. værk, s. 23. ⁷ Ingeman-Petersen: anf. værk, s. 44 f. ⁸ Sylvester Hvid: anf. værk, s. 111–121. ⁹ Her efter Wilh. Frederiksen: De danske Cycleklubber, 1890, s. 3–4. ¹⁰ A.St. 3.2.1869. ¹¹ A.St. 20.2.1869. ¹² A.St. 8.3.1869. ¹³ A.St. 15.4.1869. ¹⁴ Wilh. Frederiksen: anf. værk, s. 74–75. ¹⁵ A.St. 23.1.1908; 14.3.1925; 16., 19. og 22.1.1933. ¹⁶ A.St. 8.4.1886. ¹⁷ A.St. 27.7.1885. ¹⁸ se note 16. ¹⁹ A.St. 27.1.1888. ²⁰ A.St. 30.5.1890. ²¹ A.St. 18.8.1891. ²² A.St.

9.8.1892. ²³ Jørgen Beyerholm: Aarhus Bane-Klub gennem 25 Aar, 1946, s. 9 f.
²⁴ Jørgen Beyerholm: anf. værk, s. 12–18. ²⁵ A.St. 10.6.1894. ²⁶ A.St. 7.5.1894.
²⁷ A.St. 11.7.1902.

Hotel Skandinavien

¹ A.St. 31.7.1832. ² G. A. Jensen: Barndoms- og Ungdomserindringer, 1943, s. 37 f.
³ A.St. 7.5.1830. ⁴ A.St. 28.7.1831. ⁵ A.St. 24.12.1833. ⁶ A.St. 14.5.1842. ⁷ A.St.
 23.7.1842. ⁸ se note 2. ⁹ A.St. 30.7.1927. ¹⁰ Rigsarkivet. Danske Kancellis 3. Dep.s
 Registrant 15.10.1842. ¹¹ A.St. 8.2.1845. ¹² A.St. 23.5.1846. ¹³ Rigsarkivet. Danske
 Kancellis 3. Dep.s Registrant 27.5.1847. ¹⁴ A.St. 30.1.1857. ¹⁵ A.St. 5.1.1863. ¹⁶ Århus
 bys arkiv. Bygningskom.s protokol 8.2.1859. ¹⁷ A.St.Aarb. 1946, s. 19. ¹⁸ A.St. 12.2.
 1877. ¹⁹ A.St. 21.6.1885. ²⁰ A.St. 24.7.1885. ²¹ A.St. 16.7.1888 og 26.9.1890. ²² A.St.
 24.12.1894. ²³ A.St. 19.6.1896. ²⁴ A.St. 7.9.1901. ²⁵ A.St. 13. og 17.12.1901. ²⁶ A.St.
 2.10.1902. ²⁷ A.St. 5.12.1904. ²⁸ A.St. 6.10.1906. ²⁹ A.St. 24.3.1912. ³⁰ A.St. 8.1.
 1917. ³¹ A.St. 24.2.1917. ³² A.St. 16.11.1917. ³³ A.St. 27.3.1919. ³⁴ A.St. 14.7.1931.
³⁵ A.St. 11.11.1934. ³⁶ Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab, 1963, s. 75–87.
 Skalk 1964 nr. 2, s. 3–7 og 1965 nr. 2, s. 3–7.

Slægten Marselis og Århus

I A.St.Aarb. 1915, s. 147–72 har Ejler Haugsted mere udførligt omtalt slægten Marselis' komme til Danmark.

Skuespillerskæbner i forrige århundrede

¹ A.St. 21.4.1847 og Jyllands-Posten 3.12.1839. ² C. F. Rau: En omreisende Skue-
 spiller, 1881, s. 30. ³ Maria Spiers: Teaterminder. Erindringer fra 31 Aars Rejseliv
 i Danmark og Norge, 1923, s. 106. ⁴ A.St. 15.11.1884. ⁵ A.St. 8.4.1831. ⁶ G. A.
 Jensen: Barndoms- og Ungdomserindringer, 1943, s. 129. ⁷ A.St. 5.3.1835. ⁸ Th.
 Overskou: Den danske Skueplads V, 1864, s. 175. ⁹ Anna Bloch: Fra en anden Tid,
 1930, s. 37. ¹⁰ A.St. 9.3.1844. ¹¹ A.St. 29.10.1841. ¹² A.St. 25.5.1842. ¹³ Almue-
 Vennen 5.6.1842. ¹⁴ A.St. 3.5.1845. ¹⁵ A.St. 7.8.1840. ¹⁶ C. F. Rau: anf. værk s. 40.
¹⁷ KB, Ny kgl. Saml. Fol. 743. ¹⁸ Rasmus Nielsen, s. 64. ¹⁹ A.St. 19.11.1841. ²⁰ Robert
 Neiiendam: De farende Folk. Træk af dansk Provinsteaters Historie 1790–1864, 1944,
 s. 43. ²¹ A.St. 2.3.1843, Følgeblad. ²² Neiiendam: anf. værk, s. 41 f. ²³ William
 Bewer: Jeg mindes, 1959, s. 34. ²⁴ A.St. 7.8.1898. ²⁵ Herman Bang: Teatret, 1892,
 s. 28. ²⁶ A.St. 5.9.1897 og 1.10.1911. ²⁷ A.St. 18.3.1883. ²⁸ A.St. 8.9.1897. ²⁹ Jyl-
 lands-Posten 1.4.1889. ³⁰ A.St. 1.4.1914. ³¹ Hans Hartvig Seedorff: Gennem Barn-
 dommens Gade, 1959, s. 38. ³² A.St. 10.7.1941 og 12.5.1959. ³³ A.St. 3.10.1915.

Biskop Jørgen Hee

¹ Kirkehist. Samlinger VI. 1. s. 60. ² Der junge Goethe. Neue Ausgabe, 1910–12,
 III, s. 77 og VI, s. 278 f. ³ Kirkehist. Samlinger VI. 1. s. 62. ⁴ Kirkehist. Samlinger
 VI. 2. s. 115. ⁵ Rigsarkivet. Folketælling 1787. ⁶ Personalhist. Tidsskrift VI. 1. s. 114.
⁷ Hertel, II, 1810, s. 51. ⁸ Jydske Efterretninger 6.2.1789. ⁹ Hertel II, s. 48. ¹⁰ A.St.
 Aarb. 1928, s. 176. ¹¹ A.St. Aarb. 1928, s. 189.

Rektor Jens Worm

¹ Worms selvbiografi i leksikonnet; jfr. også Hertel II, s. 478–83. ² Hertel II, 4. hft.
 indledn. s. IV–V; Kirkehist. Saml. 4. rk. II, 1891–93, s. 582. ³ Indbydelsesskrift
 til den off. Examen i Aarh. Cathedralskole 1850, hvor en udførlig omtale af Worms
 skolebyggeri findes. ⁴ A.St. Aarb. 1951, s. 54. ⁵ Johannes Caroc: Peder Nielsen
 Skrivners Efterkommere. Slægten Begtrup med dens Spindeliner gennem fire Hun-
 drede Aar, 1932, s. 182. ⁶ Formuen havde hun efter sin anden mand, krigsråd Lang-
 balle, om hvem det i Axel Meldal: Stamtavle over fire Slægter Meldal, 1950, s. 112,
 hedder, at han ejede »Thrige og Ølsted Kirker samt Thrige Sogns Konge-, Korn-
 og Kvægtiende. Han var en velstaaende Mand«. Se også Caroc: anf. værk, s. 186.
⁷ Caroc: anf. værk, s. 184. ⁸ A.St. Aarb. 1930, s. 58. ⁹ Den latinske gravskrift er i
 sin helhed oversat af bibliotekar F. M. Bendtsen i Em. Sejr: Jens Worm, den lærde
 Rektor i Aarhus, 1942, s. 18 f. ¹⁰ Det københavnske Selskabs Skrifter, XI, 1777,

s. 345–98. ¹¹ Afhandlingen er i uddrag oversat af K. Schmidt-Phiseldeck i A.St. Aarb. 1927, s. 29–44. ¹² KB, Ny kgl. Samling 652, 4°. ¹³ Brevet, som er dateret 13. decbr. 1773, findes nu i KB: Nyere Brevsamling. Et uddrag er trykt i Bogens Verden II, 1919–20, s. 208. ¹⁴ Se bl.a. K. Galster: Stiftamtmand Fr. Moltke og rektor Emmanuel Tauber. Oprettelsen af det første stiftsbibliotek og den første sparekasse i Jylland, 1958. ¹⁵ Lærde Efterretn. 1785, s. 410–11. ¹⁶ (Norsk) Historisk Tidsskrift 2. rk. IV, 1889, s. 324–25 og 340–41. ¹⁷ Lærde Efterretn. 1785, s. 402. ¹⁸ Kritisk Journal 1773, s. 462 f. ¹⁹ Kritisk Journal 1771, s. 289. ²⁰ Nye Skildre af Kjøbenhavn 1813, s. 273 ff. ²¹ Dansk Litteratur-Tidende 1815, s. 119. ²² Tilskuern 1815, s. 81 ff. ²³ Athene. Et Maanedsskrift 1815, IV, s. 365.

Jyllands Oehlenschläger

¹ Kirkebladet for Viby og Omegn 30.10.1932–19.2.1933. Poul Rasmussen og August F. Schmidt: Viby Sogns Historie. II, 1949, s. 240–47. ² A.St. 29.9.1832. ³ A.St. 2.8.1833. ⁴ Jeppe Aakjær: St. St. Blichers Livs-Tragedie, II, 1904, s. 298. ⁵ Corsaren 1841, nr. 34 og 35. ⁶ A.St. 2.6.1831. ⁷ A.St. 25.7.1838. ⁸ A.St. 9.4.1842. ⁹ A.St. 8.3.1864. ¹⁰ Jyllandsposten 22.1.1844. ¹¹ Aakjær: anf. værk, II, s. 299. ¹² Aakjær: anf. værk, II, s. 359. ¹³ A.St. 7.9.1861, følgeblad. ¹⁴ A.St. 16.4.1867.

Hestebaronen og Rosenkrantzgade

¹ Palle Rosenkrantz: Junkerdrømme, 1928, s. 111. ² A.St. 3.9.1856. ³ Clausen og Rist XLII 1924, s. 112. ⁴ G.A. Jensen: Barndoms- og Ungdomserindringer, 1943, s. 22. ⁵ A.St. 2.10.1873 og 21.6.1876. ⁶ Århus bys arkiv. ⁷ Rasmus Nielsen, s. 97 og 156. ⁸ A.St. 2.1.1846. ⁹ A.St. 22.3.1872.

Forfatteren K.G. Brøndsted

¹ A.St. 9.4.1897. ² A.St. 4.9.1899. ³ A.St. 20.11.1900. ⁴ A.St. 17.11.1899. ⁵ A.St. 12.1.1906. ⁶ A.St. 4.6. og 7.2.1913. ⁷ Det konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede I, Jørgen Hatting: Fra Piper til Christmas Møller, 1966, s. 95 ff. ⁸ A.St. 27.6.1917. ⁹ A.St. 29.9.1917. ¹⁰ A.St. 31.10.1917. ¹¹ Jørgen Hatting: anf. værk, s. 24. ¹² Ung i Århus, 1964, s. 159.

Om K.G. Brøndsted se endvidere bl.a.: Alfred Ipsen: Litterære Portrætter, 1906, s. 128–42; Holger Jørgensen: To Mænd. Ernst von der Recke. K.G. Brøndsted, 1912, s. 119–76; Harald Nielsen: Bøger og Mænd, 1926, s. 75–79.

Orgelspilleren Susanne Saabye

¹ A.St. 3.9.1885. ² A.St. 21.8.1906. ³ A.St. 2. og 3.2.1908. ⁴ A.St. 4.11.1910. ⁵ A.St. 19.5.1908. ⁶ A.St. 10.8.1904. ⁷ A.St. 16.8.1904. ⁸ A.St. 24.9. og 2.10.1907. ⁹ A.St. 21.4.1908. ¹⁰ Aarhusianerbladet Arosia 1927, s. 29. ¹¹ A.St. 19.12.1912. Om Susanne Saabye se endvidere: Kvinden og Samfundet. Maanedsskrift for Kvindesagen, 1915, nr. 2, s. 23–24. Vore Damer 3.4.1924. Hus og Hjem 1932, s. 612–13.

Overbibliotekar Vilh. Grundtvig

¹ Nordiska Studier i Bok- och Biblioteksväsen ägnade Minnet av Svend Dahl, 1965, s. 71–89. ² Primo Congresso mondiale delle Biblioteche e di Bibliografia, Roma-Venezia 1929. Atti, vol. 2, s. 275–81. (Også i Nord. Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen, 1929, s. 22–27).

Fattigvæsen og velgørenhed

¹ Aarhus gennem Tiderne (Aa.g.T.) II, 1940, s. 374 f. ² A.St. 15.1.1806. ³ Aa.g.T., II, s. 373. ⁴ Rigsarkivet. Folketælling 1801. ⁵ Aa.g.T., II, s. 376. ⁶ Aa.g.T., II, s. 394. ⁷ A.St. 30.1.1813. ⁸ A.St. 7.2.1835. ⁹ Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 30. ¹⁰ A.St. 2.2.1855. ¹¹ A.St. 12.2.1855. ¹² A.St. 17.2.1855. ¹³ Jordebog for Aarhus Kjøbstad, 1874, s. 88 ff. ¹⁴ Marcus Rubin: 1807–14. Studier til Københavns og Danmarks Historie, 1892, s. 149 f.

Købmand Jens Anthonsen

¹ Hertel, I, 1809, Indledning LXIII–LXVIII. ² Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 17 og 28. ³ Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 29. ⁴ Hertel I, 2. Hft., s. 102. ⁵ Jydske Efterretninger 16.1.1784. ⁶ A.St. 16.1.1796. ⁷ A.St. 11.6.1796. ⁸ A.St. 23.6.1803. ⁹ A.St. 13.7.1803.

Sognepræst Chr. Vest Hertel

¹ Hertel, II, s. 436–51. ² I A.St. 21.5.1811 findes en detaljeret beskrivelse af den anselige gård på Mejlgade. ³ A.St. 15.5.1811. Hertels bibliotek er omtalt allerede 1806 i L. M. Wedels »Indenlandske Rejse igennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser i Aarene 1799–1804«, II, 1806, s. 316–17. ⁴ A.St. 23.12.1812. Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 22 og 25. Indbydelsesskrift til den off. Examen i Aarhus Cathedralskole 1844, s. 22. ⁵ A.St. 11.7.1817. ⁶ A.St. 12.7.1817. ⁷ A.St. 21.11.1817.

Oberst Julius Høegh-Guldberg

¹ Bernhardt Jensen: Fra det glade Århus, 1963, passim. ² Em. Sejr: Vennelyst gennem hundrede Aar, 1932. ³ En beskrivelse af gården i Frederiksgade findes i Østjydsk Hjemstavn 1962, s. 108 f. ⁴ A.St. 26.3.1819. ⁵ A.St. 17.3. og 26.8.1843. ⁶ Jordebog for Aarhus Kjøbstad, 1874, s. 46. ⁷ A.St. 16.9.1830. ⁸ A.St. 7.5. og 5.8.1861. ⁹ Aarhus gennem Tiderne III, 1941, s. 225 f. ¹⁰ Chr. Buur: Skoleliv og Skoleadministration i Aarhus for 100 Aar siden, 1919, passim. ¹¹ Aarhus tekniske Skole gennem 100 Aar 1828–1928, passim. ¹² S. Weis Fogh: Spare- og Laanekassen i Aarhus, 1939, passim. ¹³ A.St. Aarb. 1964, s. 75. ¹⁴ A.St. 21.6.1831. ¹⁵ A.St. 20.11.1858. ¹⁶ A.St. 6.12.1861. ¹⁷ A.St. 15.9.1831. ¹⁸ Georg Nygaard: Maleren M. Rørbyes Rejsedagbog 1830, 1930, s. 15. ¹⁹ Rasmus Nielsen, s. 94.

Brødrene Kabell

¹ A.St. 17.9.1855. ² Wilhelm v. Antoniewitz: Danske Patricierslægter I, 1956, s. 91 f. ³ Clausen og Rist, XLII, 1924, s. 113. ⁴ A.St. 20.6.1835. ⁵ Tilskueren 30.9.1847. A.St. 27. og 30.10.1847. ⁶ A.St. 4.6.1831. ⁷ A.St. 18.10.1847. ⁸ A.St. 28.3.1817. ⁹ A.St. 4.11.1817. ¹⁰ A.St. 8. og 15.9.1831. ¹¹ Indbydelsesskrift til den off. Examen i Aarhus Cathedralskole 1845, s. 35. ¹² Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 23 og 30. ¹³ Indbydelsesskrift til den off. Examen i Aarhus Cathedralskole 1858, s. 38–40. ¹⁴ A.St. 29.5. og 10.7.1966; 27.4.1967.

Den sagnomspundne onkel Niels

¹ Knud Schoubye: Stamtavle over Familien Schoubye fra Skivholme, skrevet for Slægten, 1944, passim. ² A.St. 20.9.1849. ³ A.St. 14.9.1849. ⁴ A.St. 11.10.1853. ⁵ Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 32. ⁶ A.St. 19.4.1865. ⁷ A.St. 25.4.1865.

Købmand C. C. Langballe

¹ Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 36. ² H. Søgaard: C. Langballe & Søn, 1934, passim. ³ A.St. 1.10.1838. ⁴ A.St. 1.5.1884. ⁵ H. Søgaard, s. 18. ⁶ A.St. 15.3.1842. ⁷ A.St. 23.2.1858. ⁸ H. Søgaard, s. 26 ff. ⁹ S. Weis Fogh: Spare- og Laanekassen i Aarhus, 1939, s. 129 ff. ¹⁰ A.St. 14.9.1885.

*Den kunstinteresserede
proprietær Krieger*

¹ A.St. 4.4.1881. Optegnelser og Erindringer fra Aarene 1865 til 1890 i Sangforeningen »Brage« Aarhus, 1890, s. 39. ² Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 35. ³ Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 14. ⁴ Aug. F. Schmidt og S. Svane: Maleren Jens Hansen Aarslev, 1942, passim. ⁵ A.St. 15.5.1921. ⁶ A.St. 7.11.1926.

KILDEANGIVELSER

Apoteker Niels Schack Aagaard

¹ A.St. 14.12.1868. ² KB, Ny kgl. Saml. 2649, 4°. ³ E. Dam: Aarhus Løvcapotek, 1896, s. 72. ⁴ A.St. Aarb. 1914, s. 58–115. ⁵ Michael Berg: Drossel og Orgel, 1891, s. 100 f. ⁶ A.St. 3.12.1873. ⁷ A.St. 8.5.1895. ⁸ Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 14 og 30. ⁹ A.St. 22.10.1875. ¹⁰ Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 12 og 37. ¹¹ se note 7.

Konsul Rudolph Wulff

¹ Th. Siersted: Familien Wulff, 1904, s. 13. De danske Byerhverv i Tekst og Billeder. Jylland I, afsnittet Aarhus. Nutidens Næringsliv, s. 5–9. A.St. 12.4.1890. ² A.St. 8.7.1870. ³ Koch-Jensen, Sejr og Søgaard, s. 74 ff. ⁴ A.St. 12.6.1886 og 1.1.1887. ⁵ A.St. 6.9.1895. ⁶ Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger for 1895, s. 175 og for 1896, s. 129. ⁷ A.St. 31.3.1896. ⁸ A.St. 11.4.1890. ⁹ A.St. 12.9.1890. ¹⁰ A.St. 8.4.1891. ¹¹ A.St. 8.4.1896. ¹² A.St. 4.4.1896.

Brændevinsbrænder Jens Ormslev

¹ De danske Byerhverv i Tekst og Billeder. Jylland I, afsnittet Århus. Nutidens Næringsliv, s. 40–45. A.St. 24.2.1955. ² A.St. 2.3.1871. ³ A.St. 19.3.1892. ⁴ Hiort-Lorenzen og Salicath, IV, s. 37. ⁵ A.St. 10.2.1902. ⁶ KB, Ny kgl. Saml. 2649 4°. ⁷ A.St. 12.1.1896. ⁸ A.St. 28.10.1896. ⁹ A.St. 2.4.1907.

Personregister ved Leif Juul Christensen

- ADAMI, J. H., skuespiller, 150
 ALBRECHT, PEDER, stadsmusikant, 19, 150
 ALEXANDRINE, dronning, 147
 ALLIN, ARTHUR, domorganist, 209
 ALSTRUP, CARL, skuespiller, 163
 ANDERSEN, ESPEER, mejerist, cykelrytter, 128
 ANDERSEN, HARRY, bibliotekar, 218
 ANDERSEN, H. C., digter, 154, 239
 ANDERSEN, JUL., fabrikant, 119
 ANDERSEN, VICTOR, cykelrytter, 128
 ANTHONSEN, JENS, købmand, 228–231, 273
 ANTHONSEN, MARIE CHRISTINE, født SUNDBERG, g.m. købmand JENS A., 229, 230
 ARBOE, O., skoleelev, 92
 ARISTOFANES, græsk digter, 202
- BACH, JOHANN SEBASTIAN, tysk komponist, 206, 210, 212
 BAESS, H. F., skræddermester, 32, 43, 197
 BAGGE, O. G. F., danselærer, 101–105
 BAGGER, CARL, forfatter, 155, 156
 BAGGER, HANS, biskop, 186
 BAGGER, MARGRETHE, født SCHUMACHER, g.m. biskop HANS B. (»den store Grif-fensfelds søster«), 186
 BAJER, FREDERIK, forfatter, politiker, 29
 BALLING, EMANUEL, litterat, 181
 BANG, CHR., rådmand, oliemøller, 43, 62
 BANG, HERMAN, forfatter, 162
 BANG, IMM., skoleelev, 89, 92
 BANG, J., restauratør, 149
 BANG, J., skræddermester, 104
 BANG, P., skoleelev, 92
 BARTHOLIN, ALB., forfatter, skolemand 179
 BARTHOLIN, CASPAR CHRISTOPHER, højestereassessor, 174
 BARTHOLIN, ELSE, født WORM, g.m. højestereassessor C. C. B., 175
 BASALLE, slægten, 180
 BAUDITZ, CORNELIA, SOPH. B.s mor, 57, 58, 64
 BAUDITZ, GUSTAV, journalist, forfatter, 66
 BAUDITZ, PETER GUSTAV, officer, 58, 64
 BAUDITZ, SOPHUS, forfatter, 57, 58, 64, 67, 69
 BAY, V., skoleelev, 92
 BAYER, FR., overretssagfører, 202
 BECK, HANS, solodanser, 108
- BEETHOVEN, LUDWIG VAN, tysk komponist, 209
 BENDIX, P., præst, 32
 BENDTSEN, F. M., bibliotekar, 271
 BENTZEN, CARL, købmand, 25
 BENTZEN, ELISABETH, født SMITH, g.m. købmand CARL B., 25
 BERG, CHRESTEN, politiker, 97
 BERG, MICHAEL, præst, 258
 BERGGREEN, A. P., komponist, sang-inspektør, 244
 BERNES, A. B., tysk forretningsmand, 146
 BERTSEN, KLAUS, politiker, 204
 BERTSEN, CARL, købmand, 112
 BEWER, WILLIAM, skuespiller, 157
 BEYERHOLM, J., sportsleder, 126
 BILLE, C. ST. A., redaktør, politiker, 29, 30, 32, 33
 BILLE, SVEND, skuespiller, 77
 BILS, »professor«, gøgler, 20
 BIRCK, SOPHUS, teaterdirektør, 163
 BJØRNBÆK, LARS, højskoleforstander, politiker, 29–31, 56, 57
 BJØRNBÆK, VIGGO, politiker, 97
 BJØRNSON, BJØRNSTJERNE, norsk digter, 97
 BLACHE, H. H., rektor, 180, 205, 241, 242
 BLANCHE, AUG., svensk forfatter, 157
 BLESS, J. P., maler, 58
 BLICHER, ST. ST., præst, digter, 13, 103, 190
 BLICHFELDT, HOLGER, organist, 210
 BLOCH, ANNA, skuespillerinde, 152
 BLÄTTERBAUER, THEODOR, maler, 52
 BOCK, ORLA, forfatter, 77
 BODENHOFF, ERNST, officer, forfatter, 54, 60
 BOESEN, E., præst, 32
 BOISEN, HANS, hotelejer, 137, 138
 BORCH, ELNA, billedhuggerinde, 212
 BORCH, N. J., fuldmægtig, 32
 BORREGAARD, F., skoleelev, 92
 BOVIEN (BONVIEN), VILHELM, vagtmester, gymnastiklærer, 104, 105
 BOURNONVILLE, ANTOINE, solodanser, balletmester, 102, 104, 105
 BOYE, A. E., embedsmand, litterat, 184
 BOYE, GERDA, senere gift MØLLER, biblioteksassistent, 217
 BRABRAND, KIRSTINE BODIL, f. ORMSLEV, g.m. grosserer V. B. 265, 266
 BRABRAND, V., grosserer, 266, 267
 BRAMMER, G. P., biskop, 32
- BRANDES, GEORG, kritiker, 97, 203, 204
 BRANDT, ENEVOLD, greve, hofmand, 165, 166, 170–172
 BRANGSTRUP, JOHAN GOTTFRED, degn, HERLOV DALHOFFS svigerfader, 172
 BRASCH, A., skoleelev, 92
 BREMS, ANDERS, sanger, 77
 BROGE, HANS, købmand, 30, 32, 37, 43, 227, 252, 259
 BRUUN, maler, 229
 BRUUN, GREGERS JOCHUMSEN, præst, 176
 BRUUN, M. P., politiker, 27, 29, 32
 BRÜNNICHE, ANDREAS, maler, 175–177
 BRØNDSTED, CARL GUSTAV, skoleinspektør, 199
 BRØNDSTED, K. G., lektor, forfatter, 199–205, 272
 BRØNDSTED, P., læge, 114
 BUCHHEISTER, H., kontorchef, 197
 BÜNGER, CHR., læge, 32
 BØGH, CARL, maler, 44
 BØGH, J. E., malermester, fotograf, 58, 61, 64, 65
 BØRUP, MARINUS, forfatter, 202
 BØRUP, MORTEN, skolemand, 205
- CARLSEN, FRK., søster til fru apoteker AAGAARD, 150
 CARLSEN, C. V., læge, 257
 CAROLINE, prinsesse, 105, 189, 238, 241, 252, 260, 263
 CARPENTIER, CHARLES, danser eller danselærer, 108
 CHARISIUS, SOPHIE ELISABETH, g. m. CONSTANTIN MARSELIS, derefter m. PEDER RODSTEEN, 145, 147
 CHRETZMER, muligvis fotograf F. KRÆTZMER (se denne)
 CHRISTENSEN, H. P., præst, 83, 84
 CHRISTENSEN, TAGEA EGEDE, bibliotekar, 219
 CHRISTIAN IV, 143
 CHRISTIAN V, 146, 147
 CHRISTIAN VII, 21
 CHRISTIAN VIII, 20
 CHRISTIAN IX, 28, 59, 63, 86, 88–90, 93, 96–99, 193, 194, 262
 CHRISTIAN X, 147
 CHRISTIANSEN, PETER, skuespiller, 77
 CHRISTIANSEN, TH., fabrikant, 130
 CICERO, MARCUS TULLIUS, romersk statsmand, 199

PERSONREGISTER

- CLAUSEN, JOHANNES, biskop, 86, 92, 93, 99, 269
 CLAUSEN, V., skoleelev, 89, 92
 CLEMENS, J. F., kobberstikker, 178
 COCCIUS, forfatter, 186
 COLBJØRNSEN, ANNA, g.m. forfatteren JONAS RAMUS, 186
 COLDING, S. J., forfatter, 185
 CORTES, EMMA, skuespillerinde, g.m. TH. C., 162
 CORTES, TH., teaterdirektør, 155, 162, 164
 CRUSE, N. C. B., forfatter, 185
- DAGUERRE, L. J. M., fransk maler, opfinder, 107
 DAHL, SVEND, biblioteksmand, 186
 DAHL, T. C., stiftamtmand, 27, 61, 62
 DAHLNBORG, J. C. L., rektor, 86, 88, 89, 91-93, 95-99, 269, 270
 DALGAS, ENRICO MYLIUS, hedeopdyrker, 32
 DALHOFF, ANE MARGRETHE, født BRANGSTRUP, g.m. degnen HERLOV D., 172
 DALHOFF, HERLOV, degn, 172
 DANNER, LOUISE, Fr. VII's gemalinde, 24
 DAVIDSEN, H. J., hotelforpagter, 136
 DEETJE, H., regimentsmusiker, 104
 DEICHMANN, C. A. F. L., (»postmesteren«), 63
 DESHINGTON, J. T., norsk maler, 246
 DINESEN, W., godsejer, kammerherre, 31
 DON PEDRO, eremit, 20
 DRACHMANN, HOLGER, digter, 124, 125
 DRAIS, KARL WILHELM VON, tysk friherre, 120
 DRECHSEL, E. C. L., (»borgmesteren«), 117, 118
 DRESLER, J. F., maler, fotograf, 55
- EGEDE, L., danselærer, 108
 EHRENCRON-MÜLLER, H., bibliograf, 186
 EILERSEN, DAGMAR, g.m. hotelejer N. P. E., 138
 EILERSEN, N. P., hotelejer, 138
 EINARSSON, HÁLFDAN, biskop, 180
 ELLEGAARD, PETER, cykelrytter, bror til THORVALD E., 130
 ELLEGAARD, THORVALD, cykelrytter, 130
 ELMQUIST, A. F., bladudgiver, bogtrykker, 13, 29, 32, 36, 41, 45, 46, 150, 242
 ENGELBRECHT, BIRGITTE, født WOLCK, g.m. tegnelærer H. E., 25
 ENGELBRECHT, H., tegnelærer, 25
 ENGELL, KAREN, sangerinde, 77
 ENGELSTOFT, C. T., biskop, 32
 ENGELSTOFT, LAURITS, historiker, 181
 ERSLEV, EDV., adjunkt, 32, 36, 38, 66
 ERSLEW, TH. H., litterær- og personalhistoriker, 186
 ESMANN, J. V., sagfører, branddirektør, 114, 115, 117
- ESTRUP, J. B. S., politiker, 86, 88, 90, 93, 96-99, 200
 EVERT, HERMAN, kunstdrejer, 31
- FABRICIUS, L. S., bankkasserer, 32
 FALCKENSTEIN, se: VOGEL VON FALCKENSTEIN
 FASTRUP, JACOB CHRISTENSEN, gæstgiver, 135
 FAURSCHOU, OLIVIA, født OLESEN, g.m. købmand P. F., 26
 FAURSCHOU, PEDER, købmand, 26
 FELLUM, MATHIAS, rådmænd, 183
 FENGER, P. B., skolebestyrer, 114, 117
 FERDINAND, prins, 105, 189, 193, 238, 239, 241
 FINDLING, JEAN, hattemager, 127, 129
 FLAGSTAD, C. J., bankbogholder, 32
 FOG, EMIL, bibliotekar, dr. phil., 213
 FONTANE, TH., tysk forfatter, 33, 34
 FRANCE, ANATOLE, fransk forfatter, 216
 FREDERIK III, 145
 FREDERIK V, 173, 183
 FREDERIK VI, 21, 149, 169, 188
 FREDERIK VII, 20, 24, 28, 187
 FREDERIK, arveprins, 167
 FRIEDERICH KARL, tysk prins, 33
 FRIJSH, POVLA, sangerinde, 255
 FRISCH, JOHANNES, læge, 117, 255
 FRITZ, A., maler, fotograf, 55, 113, 119
 FROM, THØGER, grosserer, 263
 FROST, IVER, amtsforvalter, 64
 FRYDENBERG, S., bagermester, 58
 FULLING, N. H., gæstgiver, vinhandler, 36, 153
 FUNCH, CL., overlærer, 32, 66, 197
 FÆDDER-CHARISIUS, JENS JØRGEN AMBROSIUS, rigsgreve, 196
 FÆDDER-CHARISIUS, JULIANE SOPHIE, 194, 196-198
- GADE, N. W., komponist, 77
 GALEOTTI, VINCENZO, balletmester, 102, 105
 GALTEN, PEDER KAARSBERG, købmand, 246
 GAMST, W., glarmester, 32
 GARDE, AAGE, teaterdirektør, 76, 77
 GEBAUER, C. D., maler, 239
 GEERTSEN, H. P., vagtmester, børstenbinder, 69, 70
 GEERTSEN, MARIUS, bogtrykker, 69
 GEERTSEN, MORTSEN ANDREAS, kammerråd, rådmænd, borgmester, 183
 GERDES, CONSTANCE, født VON FROMBERG, g.m. købmand J. U. G., 52, 59
 GERDES, J. U., købmand, 42, 59
 GESSLER, HERMANN, østrigsk landfoged, 59
 GJEDING, HEDEVIG, født OLESEN, g.m. købmand JENS G., 264
- GJEDING, JENS, købmand, 264
 GLADSTONE, WILLIAM EWART, engelsk statsmand, 196
 GLEERUP, FREDERIK CHRISTENSEN, borgmester, 183
 GLÆSEL, ANDREA NIKOLINE, født STILLMANN, gift RISOM, senere med læge E. G., 55, 56, 60-65, 68, 69, 269
 GLÆSEL, EDV., læge, 57, 60, 64
 GRAM, A. V., adjunkt, 99
 GRAM, HANS, professor, 174
 GRAUER, H. H., apoteker, 259
 GRIFFENFELD, PEDER SCHUMACHER, rigskansler (»den store G.«), 186
 GROES-PETERSEN, N., grosserer, 127, 130, 131
 GROSMANN, H. E., konrektor, 171
 GRUNDTVIG, JOHAN, arkivar, kontorchef, 218
 GRUNDTVIG, N. F. S., præst, digter, 218
 GRUNDTVIG, VILHELM, overbibliotekar, 203, 213-220, 272
 GRØNVALD, ANNE CATHRINE, født SCHUBART, enke, 226
 GUDNITZ, CHR., klubvært, 115
 GULDBRANDSEN, JOHS., skuespiller, 78
 GÜLDENCRONE, FR. J. CHR., stiftsamtmand, 21
 GÜLDENCRONE, VILHELM, se: Marselis
 GYLLING, W., skoleelev, 89, 92
 GOETHE, JOHANN WOLFGANG, tysk digter, 166, 171
 GØTSCHKE, A., skoleelev, 92
- HADRUP, P. H., fotograf, 136, 137
 HAGELSTRØM, FRANTZ, danselærer, 104
 HAGEN, AMALIE, danselærerinde, 107
 HAGEN, DAGMAR, danselærerinde, 107
 HALL, C. C., politiker, jurist, 28, 30
 HALLING, E., skoleelev, 89, 92
 HALSE, BALTHASAR, konrektor, 183
 HANDEST, H., skoleelev, 92
 HANSEN, A., kollektor, 42
 HANSEN, C. F. VON, officer, minister, 42
 HANSEN, DANIEL, teaterdirektør, 161
 HANSEN, FR., redaktør, 93
 HANSEN, H. C., grosserer, 130
 HANSEN, J. A., politiker, 259
 HANSEN, L. J., lærer, kantor, senere præst, 77
 HANSEN, OLAF, lektor, digter, 77
 HANSEN, RASMUS, husmand, 187
 HANSEN REISTRUP, K., maler, billedhugger, 69
 HANSEN-AARSLEV, JENS, maler, 254-256
 HASLUND, OLE, antikvitethandler, 149
 HAUGE, H., forfatter, 185
 HAUGSTED, EJLER, bibliotekar, 219, 271
 HAUROWITZ, etatsråd, 150
 HAUROWITZ, skuespillerinde, 150
 HAYDN, FRANZ JOSEPH, østrigsk komponist, 209

- HEE, ANNA, datter af biskop JØRGEN H., 168, 169
- HEE, JØRGEN, biskop, 165–172, 271
- HEGERMANN-LINDENCRONE, CAI, officer, 67
- HELDVAD, NIELS (HELVADERUS), forfatter, 186
- HERNING, AUGUST E., maler, 248
- HERSCHEND, P., købmand, 231
- HERSKIND, kaptajn i borgervæbningen, 223
- HERTEL, CHR. VEST, præst, 229, 231–235, 273
- HERTEL, JACOB SAMUEL, adjunkt, C. V. H.s søn, 235
- HERTEL, SAMUEL, degn, 235
- HETSCH, GUSTAV, redaktør, 211
- HITLER, ADOLF, tysk statsmand, 71
- HOFF, ANDERS, forfatter, 185
- HOFFMANN, FLORA, danselærerinde, 107, 108
- HOFFMANN, JOSEPHINE, danselærerinde, 107, 108
- HOFFMEYER, J., overbibliotekar, 213, 220
- HOHENLOHE, prinsen af, 40
- HOLBERG, LUDVIG, forfatter, 174
- HOLM, N. E. S., maler, 21
- HOLM, P., organist, drejermester, musik- og tegnelærer, 21
- HOLST, FRITS, forfatter, 163
- HOLST, H. P., forfatter, 32
- HOLSTEIN RATHLOU, VIGGO J. v., bibliotekar, 217
- HOSTRUP, C., forfatter, præst, 97
- HOSTRUP, HELGE, højskoleforstander, redaktør, 203
- HOUMARK, CHR., forfatter, 163
- HVASS, ELLEN, biblioteksassistent, 217
- HVID, SYLVESTER, reklamemand, 123
- HVIISTED, A., stentrykker, 127, 130
- HÜFFELDT, frk., sangerinde, 77
- HYGOM, PEDER, biskop, 173, 183
- HYTTER, C. F., forfatter, 185
- HØEGH, JENS, underofficer i borger-væbningen, 223
- HØEGH-GULDBERG, EMMERICH, maler, 32, 239, 255
- HØEGH-GULDBERG, FR. CHR. JULIUS, præst, 239
- HØEGH-GULDBERG, J. C. H., officer, 239
- HØEGH-GULDBERG, JULIUS, officer, 191, 192, 236, 239, 273
- HØEGH-GULDBERG, JULIUS, overretssagfører, 239
- HØEGH-GULDBERG, LUCIE EMMERENTZE, f. NØRLEM, g.m. statsmanden O.H.-G., 169
- HØEGH-GULDBERG, OVE, læge, 114, 239
- HØEGH-GULDBERG, OVE, politimester, 239
- HØEGH-GULDBERG, OVE, statsmand, 167, 169, 178, 181, 236, 239
- HØIER, F. W., købmand, 32
- HØRUP, VIGGO, journalist, politiker, 95
- HØST, F. H., apoteker, 25
- HØST, SOPHIE HELENE, født CLERKE, g.m. apoteker F.H.H., 25
- INGERSLEV, C. F., rektor, 32, 47
- INGERSLEV, C. P. R., godsejer, 19, 269
- INGERSLEV, H. P., godsejer, politiker, 91, 269, 270
- IPSEN, ALFRED, forfatter, 200
- IRINIA (IRENA), russisk prinsesse, 144
- JACOBSEN, CARL, brygger, 161
- JACOBSEN, JULIUS, skuespiller, 152
- JANSEN, W., danser, 101
- JASTER, H. C., købmand, 115, 118
- JAURÈS, JEAN, fransk socialdemokrat, 73
- JENSEN, født PEDERSDATTER, (tidl. gift m. RASMUS HANSEN), g.m. husmand P. J., 187
- JENSEN, G. A., højesteretsassessor, 132, 193
- JENSEN, H. G., prokurator, borgerrepræsentant, 43, 132
- JENSEN, JACOB, borgmester, 118
- JENSEN, JØRGEN, grosserer, 261
- JENSEN, MARIUS, skoleelev, 89, 92
- JENSEN, MICHAEL, grosserer, 137
- JENSEN, NIELS, fagforeningsformand, 118
- JENSEN, NIELS, hotelejer, 136, 139
- JENSEN, PEDER, husmand, digter, 187–192, 236, 272
- JERMIIN, TH., telegrafbestyrer, 38
- JOHANSEN, MIKAEL, købmand, 118
- JOHNSEN, teaterbud, 150
- JOHNSEN, fru, g.m. teaterbud J., 153
- JUEL, JENS, maler, 178
- JULIANE MARIE, dronning, 167
- JUUL, ASGER, komponist, 207
- JUUL-RYSENSTEEN, CHR., politiker, 92, 270
- JÜRGENSEN, H., skoleelev, 92
- JØNS, M., overvagtimester, 67, 68, 69
- JØRGENSEN, GEORG, hotelejer, 136
- KABELL, ANDREAS LØVENHERTZ, præst, 242–245
- KABELL, brødrene, 240–245, 273
- KABELL, CHRISTOFFER SØRENSEN, skomagermester, stadstambur, 242
- KABELL, JOHANNES, organist, kantor, 240–242
- KABELL, MAREN, f. LAURBERG, g.m. præsten L. S. VOGELIUS, senere med præsten ANDREAS L. K., 243–245
- KALL, ABRAHAM, professor, 179
- KAMPMANN, HACK, arkitekt, 180, 205
- KARSTENSEN, ASGER, politiker, 204, 205
- KEMPEL, M. G., seilmager, 223
- KIELLAND, ALEXANDER (KJÆLLAND), norsk forfatter, 97
- KIER, CHR., overretssagfører, 114, 117
- KJØRBOE, NICOLAI AUGUST, byfogedfuldmægtig, senere statsadvokat, 83
- KJÆR, J., farver, 198
- KLEISDORFF, L., overlærer, 32, 66, 99, 266, 270
- KNUDSEN, K. N., konditor, 133, 134
- KNUDSGAARD, ANE MARGRETHE, født BAY, 24, 25
- KOPPEL, M. R., købmand, 32, 197
- KRAFT, J. E., norsk embedsmand og historisk-statistisk forfatter, 183, 186
- KRAGH, EBBA, biblioteksassistent, 217
- KRARUP, THURE, rektor, 171
- KRIEGER, ANNA SOPHIE, født RAWERTZ, g.m. admiral JOHAN WILHELM K., 254
- KRIEGER, JOHAN CORNELIUS, proprietær, 254–256, 273
- KRIEGER, JOHAN WILHELM, søofficer, 254
- KROGH, CHR. (»KRAAG«), norsk maler, 97
- KROGH, E., direktør, 139
- KRUSE, handelsbetjent, 251
- KRUSE, L., malermester, 237
- KRÆTZMER, F., fotograf, muligvis den på side 64 anførte CHRETZMER
- KUNTZE, tysk kapelmester, 51
- KÖNIG, frk., skuespillerinde, 154
- KØSTER, C. A., læge, 219
- KØSTER, ELISABETH, født SELMER, g.m. apoteker J. J. K., 223
- KØSTER, JACOB JONAS, apoteker, 223
- KØSTER, JOSEPHINE, læge, g.m. læge C. A. K., 219
- KAAE, M., købmand, 231
- LAGERLÖF, SELMA, svensk forfatterinde, 211, 212
- LANGBALLE, C. C., købmand, 249–253, 273
- LANGBALLE, NIELS, vejer og måler, 176, 185
- LANGBALLE, OTTO, købmand, 249
- LANGBALLE, PAUL, proprietær, 249
- LANGE, H. O., biblioteksmand, 214, 216, 218
- LANGHOFF, A., kaptajn, 95
- LARSEN, CARL, hotelejer, 56, 61, 63, 64
- LARSEN, J. H., præst, 225
- LARSEN, KARL, forfatter, 202
- LARSEN, N., gæstgiver, 134
- LASSEN L., danselærer, oversergent, 108
- LASSEN, L. C., proprietær, 197
- LISSON, HEDEVIG MARGRETHE DE, 229
- LAUNY, F., lærer, 32
- LAURSEN, N. J., præst, redaktør, 118
- LEHMANN, ORLA, politiker, 190
- LEO IX, pave, 91
- LETH, A., fabrikant, 130
- LETH, A. C. I., købmand, 249, 250, 252
- LETH, E., skoleelev, 89, 92
- LEWERKHUSEN, C. F. W., købmand, 249

PERSONREGISTER

- LEVINI, WILL., skuespiller, 150
 LIISBERG, H., rådmænd, 32, 64
 LILJEFALK, Axel, militærhistoriker, 67
 LINDHARDT, VINCENTZ CHARLES, præst, 83, 263
 LINDHOLM, B. P., danselærer, kvartermester, 108
 LISZT, FRANZ, ungarsk komponist, 206
 LOUIS PHILIPPE, fransk konge, 86, 88, 90
 LOUISE, dronning, 59, 262
 LUJA, LAURENZE, født MØLLER, jordemoder, 24
 LUND, G., rektor, 66
 LUND, J. O., toldkasserer, 223
 LUND, JØRGEN GAD, danselærer, 103–105
 LUND, NIELS, bogtrykker, 13, 232
 LUND, NIELS, forfatter, 185
 LUXDORPH, BOLLE W., embedsmand, forfatter, 173, 182
 LUXDORPH, SUSANNE MAGDALENE, født WORM, B. W. L.s mor, 173
 LÜTKEN, OTTO, militærhistoriker, 67
 LAAGE-PETERSEN, frk., danselærerinde, 109

 MACDONALD, RAMSAY, engelsk partileder, 73
 MADSEN, C. S., lærer, 32
 MALBERG, ELLEN, skuespillerinde, 164
 MALBERG, HENRIK, skuespiller, 77, 164
 MALBERG, KATRINE, g.m. vognmand P. B. M., 164
 MALBERG, PETER, skuespiller, 164
 MALBERG, PETER BROCK, vognmand, 164
 MALLING, ANDREAS, købmand, 57, 64
 MARCUS AURELIUS, romersk kejser, 200
 MARIANE AF MECKLENBORG-STRELITZ, prinsesse, 189
 MARSELIS, slægten, 143–147, 271
 MARSELIS, CONSTANTIN, baron, 145, 147
 MARSELIS, GABRIEL DEN ÆLDRE, forretningsmand, 143, 144
 MARSELIS, GABRIEL DEN YNGRE, forretningsmand, 144–147
 MARSELIS, LEONARD, 144
 MARSELIS, PETER, gesandt, 144, 145
 MARSELIS, SELIO, postdirektør i Norge, 144–146
 MARSELIS, VILHELM, senere GÜLDENCRONE, 147
 MATZEN, HENNING, retslærd, politiker, 95
 MELSGAARD, J., kystode, 217
 MEULENGRACHT, HARBOE, købmand, 59
 MEYER, blikkenslager, 150
 MEYER, AD., apoteker, 32, 61, 115
 MEYER, ANTOINETTE VILHELMINE, født HANSEN, g.m. apoteker AD. M., 61
 MEYER, P., snedker, 230
 MEZA, CHRISTIAN DE, officer, 29
 MICHAEL FEODOROWITSCH (»czaren«), 144, 145

 MICHAELSEN, J., lærer, 32
 MICHAUX, M., fransk opfinder, 120
 MIKKELSEN, S. M., hotelejer, 137
 MILLER, J. P., teaterdirektør, 150, 161
 MOHR, HANS HENRICH, danselærer, 104
 MOLBECH, C., historiker, sprogmand, 184
 MOLIÈRE, J. B., fransk forfatter, 154
 MOLS, N. P., maler, 39, 255
 MOLTKE, CARL, politiker, 63
 MONRAD, D. G., politiker, biskop, 28
 MONRAD, P. E. P., præst, 232
 MOUSTEN, K., overlærer, 118, 119
 MÜLKE, tysk general, 44, 45
 MÜLLER, A., overlærer, 117, 210
 MÜLLER, Fr., teaterdirektør, 163
 MÜLLER, J. M. A., toldinspektør, 38, 40, 47, 48, 52, 53
 MÜLLER, J. P., teaterdirektør, 150, 151, 154
 MÜLLER, RASMUS ERIKSEN, borgmester, 183
 MÜNTER, BALTHASAR, præst, 165
 MØLLER, ANTOINETH, født GIRSKOV, g. m. fabrikant J. CHR. M., 130
 MØLLER, CHR., skuespiller, 152
 MØLLER, H. C., sæbefabrikant, 32
 MØLLER, J. CHR., fabrikant, 127, 129, 130
 MØLLER, JENS, professor, 183, 184
 MØLLER, JENS ANDERSEN, legatstifter, 226
 MØLLER, OTTO, præst, 30
 MØRK, enkefrue, 229
 MØRK, J. M., konsul, politiker, 27, 30, 44, 62, 91, 111, 112, 114, 115, 269
 MØRK, M., skoleelev, 92
 MAARUP, J. M., danselærer, 102, 107

 NANNESTAD, Fr., præst, 173
 NANSSEN, BETTY, skuespillerinde, 163
 NAPOLEON I, fransk kejser, 20
 NAPOLEON III, fransk kejser, 86, 88, 90
 NASON, PIETER, maler, 144
 NEBELONG, J. H., sanginspektør, 209, 210
 »NEBUKANESER«, kaldenavn for århusiansk lods, 50
 NELSON, HORATIO, engelsk søhelt, 20
 NIELSEN, A. L., maler, 32
 NIELSEN, CARL, hotelejer, 138
 NIELSEN, CHR., redaktør, 86–88, 92–95, 99, 269
 NIELSEN, J. C., udvandringschef, 82
 NIELSEN, JØRGEN, politimester, 17
 NIELSEN, KNUD, murermester, 44, 197
 NIELSEN, MAGNUS, murermester, 118, 119
 NIELSEN, N., skoleelev, 89, 92
 NIELSEN, RASMUS, kontorchef, forfatter, 104, 196, 239
 NISSEN, HANS, hotelejer, 137
 NORS, O. H., prokurator, bankdirektør, 32, 197, 198
 NYERUP, RASMUS, biblioteksmand, litteraturhistoriker, 182–186, 216

 OLRIK, H., maler, 91
 OLSEN, (brænderibestyrer H. Olsens datter), 266
 OLSEN, H., brænderibestyrer, 266
 OFFERMANN, A., professor, 216, 217
 ORMSLEV, ANE STINE DITLEVTIME, f. KAAE, g.m. brændevinsbrænder JENS O., 265
 ORMSLEV, JENS, brændevinsbrænder, 264–267, 274
 ORMSLEV, JENS GJEDING, fabrikant, 265–267
 ORMSLEV, VIGGO, cand. pharm, fabrikant, 265–267
 OTTO II, tysk-romersk kejser, 34
 OVERSKOU, THOMAS, forfatter, teaterhistoriker, 151

 PACKNESS, købmand, 32
 PALLESEN, CARL, skuespiller, 157
 PEDERSEN, STEFAN VIGGO, maler, 214
 PERIKLES, græsk statsmand, 202
 PETERSEN, L., hotelejer, 137
 PETERSEN, S., stabssergent, danse- og gymnastiklærer, 108, 109
 PETERSEN, VICTORIA, skuespillerinde, 78
 PETERSEN, WILLIAM, teaterdirektør, 149, 156–158, 161
 PETERSEN, AAGE, cykelrytter, 129
 PHILIP DEN SMUKKE, fransk konge, 90
 PINGEL, J. V., filolog, geolog, politiker, 88, 91, 93–95, 97, 99, 269, 270
 PIPER, E., politiker, 204
 PLOUG, CARL, forfatter, politiker, 29
 PONSANG, MARIE, fruc, 211
 PONTOPPIDAN, CHRISTIAN JOCHUM, kortegner, 178
 PONTOPPIDAN, HENDRIK, generalkonsul, 261, 263
 PONTOPPIDAN, HENRIK, forfatter, 91
 Poulsen, P., danser, 104
 PRICE, CARL, danselærer, 107
 PRICE, ROSA, danselærerinde, 107
 PRIES, A. E., skovrider, 117, 118
 PRINTZLAU, FERDINAND, hovedkasserer, 150, 151
 PRINTZLAU, Fr., skuespiller, 149–157
 PULS, LOUISE, danselærerinde, 107
 PÄTGES, J. A., skuespiller, 156

 QUELLINUS, THOMAS, flamsk billedhugger, 145

 RAHBEK, K. L., forfatter, 184
 RAHR, EDV. F., købmand, 32
 RAMUS, JONAS, norsk forfatter, præst, 186
 RASMUSSEN, AUGUST, teaterdirektør, 163

- RASMUSSEN, IVER, gæstgiver, 115
 RASMUSSEN, JENS, tjener, 196
 RASMUSSEN, RASMUS, billedhugger, 255
 RAU, C., skuespiller, 148
 RECKE, ERNST VON DER, forfatter, 200
 REE, A. W., skræddermester, 105, 106
 REE, IMMANUEL, musikforlægger, 242
 REFSVIG, CARL, direktør, 139
 REGENBURG, A. (»stiftamtmanden«), 93
 REHNE, LOUIS, danselærer, handlende, 104
 REISER, C. F., forfatter, 185
 RIFBJERG, KLAUS, forfatter, 102
 RISOM, JOHAN, læge, 60, 61, 63, 69
 RODE, G., litteraturhistoriker, skolemand, 199
 RODSTEEN, PEDER, stiftamtmand, baron, 145, 147
 ROSEN, W., læge, politiker, 30, 31
 ROSENBERG, P. A., forfatter, 200
 ROSENKILDE, C. N., skuespiller, forfatter, 240
 ROSENKRANTZ, slægten, 196, 197
 ROSENKRANTZ, FREDERIK, baron, 193–198, 272
 ROSENKRANTZ, IVER, baron, 197
 ROSENKRANTZ, JULIANE, se FÆDDER-CHARISIUS
 ROSENKRANTZ, PALLE, forfatter, 193
 ROSENØRN, C. G., stiftamtmand, 110, 111
 ROSENØRN, PEDER, stiftamtmand, 169
 ROSENØRN, P. O., stiftamtmand, 110, 111
 ROSTED, HENRIK, læge, 185, 186
 ROTTBØLL, CHRISTIAN, godsejer, politiker, 204
 ROTTBØLL, C. M., biskop, 176, 183
 ROWAN, F. J., engelsk ingeniør, 40, 41
 RUBIN, MARCUS, historiker, 228
 RUGE, HERMAN, forfatter, 185
 RØRBYE, M., maler, 239
 RØRDAM, MARIE, g.m. biskop SKAT R., 23
 RØRDAM, SKAT, biskop, 23, 30
 RAAE, PEDER, i borgervæbningen, 223
 SABROE, PETER, politiker, 131
 SAURBREY, VALDELIN, officer, 68–70
 SAXE, MICHAEL, forfatter, 185
 SCAVENIUS, danselærer, 103, 104
 SCAVENIUS, JACOB, politiker, 86, 91–93, 95
 SCHARWENKA, XAVER, tysk musiker, 206
 SCHAVO, F. L., skorstensfejer, 64
 SCHIØDT, A., købmand, 32, 197
 SCHJØRRING, C., musiker, 150
 SCHJØRRING, CHR., kammermusikus, 150
 SCHLICHTKRULL, skoleelev, 89
 SCHMIDT, skoleelev, 90
 SCHMIDT, CASPAR CHR., købmand, 249
 SCHMIDT, JOHAN, rektor, 174
 SCHMIDT, PEDER LARSEN, købmand, 246
 SCHMIDTEN, U. VON, borgmester, 194, 197
 SCHMIDT-PHISELDECK, K., bibliotekar, 217, 272
 SCHOLTEN, R. VON, politimester, 32, 35, 44, 45, 54, 55, 63
 SCHO, skovrider, 116
 SCHOUBOE, OLAF BORCH DE, stiftamtmand, 183
 SCHOUBYE, familien, 246
 SCHOUBYE, KNUD, amtsforvalter, 246
 SCHOUBYE, NIELS, købmand, 246–248, 273
 SCHOUBYE, NIELS RASMUSSEN, degn, 246
 SCHOURUP, HANS, købmand, 115, 117
 SCHRØDER, H. V., arkitekt, 136
 SCHUCANY, ANNE, se ST. PIETRO
 SCHUCANY, LOUIS, konditor og gæstgiver, 132
 SCHUMANN, ROBERT, tysk komponist, 206
 SCHYTTE, KNUD, rådmand, 183
 SCHÖNBERG, danselærer, 106
 SCHAARUP, C. F., vinhandler, 32
 SECHER, E., købmand, 32
 SEEDORFF, HANS HARTVIG, forfatter, 163, 205
 SEIDELIN, J. C., købmand, 32
 SEIDELIN, WITTE, gift med NIELS LANGBALLE, 185
 SELSTED, W., sergent, danse- og gymnastiklærer, 109
 SIMONSEN, M., redaktør, 117, 118
 SKOVBY, HARALD, købmand, bankdirektør, 194, 197
 SNEEDORFF, H. C., søofficer, 104
 SPIERS, MARIA, skuespillerinde, 149
 SPINDLER, MARTIN, skuespiller, 157
 STABELL, gartner, 115
 STAHL, J. V. C., danser, 101
 STALLKNECHT, F., skoleelev, 89, 92
 STAMPE, P. W., farver, 32
 STATIUS, MART., forfatter, 185
 STEENBERG, J., præst, 191
 STEGMANN, N. F., overlærer, 202
 STIGAARD, LAURIDS, skuespiller, 154
 STILLING, HANS NIELSEN, vagtmester, danselærer, 104, 105
 STOUGAARD, JENS, rektor, 152
 ST. PIETRO, ANNE, tidl. gift SCHUCANY, g.m. ANTONIO ST. P., 132, 134
 ST. PIETRO, ANTONIO, gæstgiver, 132–135
 STRINDBERG, AUGUST, svensk forfatter, 97
 STRUENSEE, JOHANN FRIEDRICH, statsmand, 165, 167
 STRØYBERG, C., apoteker, kancelliråd, 150
 SUHM, P. F., historiker, 181
 SØGAARD, C. O., direktør, 139
 SØRENSEN, A., skoleelev, 89, 92
 SØRENSEN, ANDREAS, købmand, 118
 SØRENSEN, F., skuespiller, 106, 107
 SØRENSEN, HANS (»stiftsprovsten«), 93
 SØRENSEN, JACOB, hotelejer, 135, 136
 SØRENSEN, P., tobaksspinder, 113
 SØRENSEN, S. M., direktør, 138
 SAABYE, AUGUST, billedhugger, 211, 212
 SAABYE, CATHRINE MARIE, født MADSEN, SUSANNE S.s mor, 206, 208
 SAABYE, J. C., proprietær, SUSANNE S.s far, 206
 SAABYE, SUSANNE, orgelspiller, 206–212, 274
 TAUBER, E. G., rektor, 22, 176
 TAUBER, EMMANUEL, rektor, 180
 TELL, VILH., svejssisk sagnhelt, 59
 THEIL, L. urmager, 130
 THEILMANN, P., landinspektør, 30
 THIELEMANN, C., bygningsinspektør, 161
 THORSØ, A., gymnastik- og danselærer, 109
 THORUP, C. J., by- senere herredsfoged, 129
 THRU, TH., boghandler, 127
 THURA, ALBERT, præst, historiker, 179
 THYBO, AUGUST, købmand, 118
 TRESCHOW, MICHAEL, strandkontrollør, 53
 TSCHERNING, A. F., politiker, 27
 USSING, HENRY, præst, 86–99, 269, 270
 USSING, J. L. professor, 91
 WAGNER, RICHARD, tysk komponist, 149
 VALDEMAR CHRISTIAN, prins, 144
 WANTZIN, ADOLF, skuespiller, 77
 WEIS, familien, 202
 WEIS, A. S., møllejer, 29, 51, 52
 WEIS, BERTHA, født SCHÖNHEYDER, g.m. møllejer A. S. W., 29, 30, 39, 51, 52, 60, 269
 WEIS, CHR., stiftsfysikus, 47, 48
 VEIT, WENZEL HEINRICH, tysk komponist, 212
 WENG, A., skoleelev, 92
 VERNER, ALFRED V., skuespiller, 161–164
 VERNER, KARL, sprogforsker, 219, 220
 WESTENHOLZ, AAGE, ingeniør, 204
 VESTERGAARD, F. C. B. S. (»borgmesteren«), 115
 VETT, CAROLINE ADOLPHINE, født LANGBALLE, g.m. grosserer EMIL V., 249
 VETT, EMIL, grosserer, 249
 VICTORIA, engelsk dronning, 41
 WIESE, E. C., præst, 83
 WILLEMOES, F. C., herredsfoged, 44
 WIMMER, AUGUST, professor, læge, 156, 158
 WIMMER, CAROLINE, skuespillerinde, 156, 158
 VIND, J., restauratør, 20
 WINDELØV, H., købmand, 118

PERSONREGISTER

- WINTHER, ANTHON, maler, 149, 152
 WINTHER, GEERT, politiker, 27, 29, 30
 VISBY, FREDERIK, tandlæge, tegner, 17,
 19, 20, 24, 37, 44, 49, 50, 66, 105, 106,
 137, 150, 152, 224
 WISSING, C. F., garver, borgerrepræsen-
 tant, 44
 WISTOFT, ELVIN, direktør, 127, 129, 136,
 137
 WISTOFT, J., folketingsmand, 129
 WITHAMMER, OLAUS, forfatter, 185
 VOGEL VON FALCKENSTEIN, EDUARD, tysk
 hærfører, 34, 40, 41, 44, 46, 48, 54, 55,
 59, 64, 65
 VOGNSØN, PEDER, biskop, 238
 WORM, ANNA, født MÜLLER, g.m. rektor
 JENS W., 176, 177, 180, 185
 WORM, CHRISTEN, biskop, 173
 WORM, JACOB, præst og satiriker, 186
 WORM, JENS, rektor, 173-186, 262, 271
 WORM, MICHAEL, borgmester, 174
 WORM, OLE, læge, oldforsker, 173
 WORM, OLUF, skolemand, 173, 177, 180,
 181
 VORSTIUS, JORIS, tysk bibliograf, 217
 WRANGEL, F. H. L., tysk hærfører, 33, 38,
 40, 43
 WULFF, F., kæmner, 150
 WULFF, IDA MARIE, g.m. konsul RUDOLPH
 W., 262, 263
 WULFF, RUDOLPH, konsul, købmand, 261
 -263, 274
 WÜLLNER, LUDVIC, tysk sanger, 209
 WÆRUM, P., skomager, 32
 ZANGENBERG, FR., danselærer, 104
 ZEUNER, A., bager, 65
 ZOËGA, forfatter, 186
 ZYTPHEN-ADELER, F., skoleelev, 89,92
 OEHLENSCHLÄGER, ADAM, digter, 164
 ØLSGAARD, ELIAS, billedhugger, 76
 ØRUM, P. P., læge, 115
 ØRUM, S., snedkermester, borger-
 repræsentant, 32, 44
 ØSTERBY, madam, 31
 AAGAARD, JULIA AUGUSTA, født CARLSEN,
 g.m. apoteker N. S. AA., 257, 259, 260
 AAGAARD, KNUD, præst, 257
 AAGAARD, NIELS SCHACK, apoteker, 32,
 150, 257-260, 274

Publikationer udgivet af Århus byhistoriske Udvalg

- BARN I ÅRHUS. Redigeret af *Åge Bredsted, Vagn Dybdahl og Emanuel Sejr*. 1956. 139 sider. Udsolgt.
- BARN I ÅRHUS. Anden samling. Redigeret af *Åge Bredsted, Vagn Dybdahl og Emanuel Sejr*. 1957. 183 sider. Udsolgt.
- ÅRHUS PROMENADE 1909–59. Redigeret af *Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen*. 1958. 244 sider. Udsolgt.
- Rasmus Nielsen*: ARHUS I FYRRERNE. Ny udgave med oplysende noter af *Emanuel Sejr*. 1959. 164 sider. Kr. 10.25.
- Emanuel Sejr*: GAMLE ÅRHUSGADER. 1960. 154 sider. Udsolgt.
- Helge Søgaard*: DET ÆLDSTE ÅRHUS. 1961. 114 sider, 26 plancher. Kr. 27.50.
- Emanuel Sejr*: GAMLE ÅRHUSGADER. Anden samling. 1961. 160 sider. Udsolgt.
- FREMMEDE SER PÅ ÅRHUS. Redigeret af *Finn H. Lauridsen*. 1962. 247 sider. Udsolgt.
- ERHVERV I ÅRHUS 1735. Ved *Poul Enemark*. 1963. 80 sider. Kr. 10.00.
- Bernhardt Jensen*: FRA DET GLADE ÅRHUS. De gamle varieteer og morskabsteatre. 1963. 252 sider. Udsolgt.
- Anna Thestrup*: ELIGEREDE BORGERE I ÅRHUS 1740–1837. 1964. 136 sider og 2 udfoldstavler. Kr. 16.00.
- UNG I ÅRHUS. Redigeret af *Vagn Dybdahl*. 1964. 298 sider. Udsolgt.
- UNG I ÅRHUS. Ny samling. Redigeret af *Vagn Dybdahl*. 1965. 224 sider. Kr. 32.00.
- Bernhardt Jensen*: SOM ÅRHUS MOREDE SIG. Folkelige forlystelser fra 1890'erne til 2. verdenskrig. 1966. 248 sider. Udsolgt.
- Peder Hansen Resen*: ATLAS DANICUS. ÅRHUS STIFT. Tekst og oversættelse ved *Helge Søgaard*. 1967. 160 sider, 27 planchesider. Kr. 32.00.
- Erik Christiansen*: GENNEM ÅRHUS I TRÆSKO. Billedredaktion og oplysende noter ved *Peder Jensen*. 1967. 109 sider. Indbundet: udsolgt; hæftet kr. 12.10.
- Ib Gejl*: UNDER VÆRGERÅDET. Forsømte og »forbryderske« børn i Århus 1905–15. 1967. 121 sider. Kr. 20.00.
- Emanuel Sejr*: Århus-mosaik. Personer og begivenheder i den lille by. 1967. 281 sider. Kr. 37,40.

ÅRHUS-MOSAIK

er sat, trykt og indbundet i
Aarhus Stiftsbogtrykkerie A/s

Skriften er Baskerville
sat på 'Monotype' Filmsetter

Papiret er 2-sidet maskinbestøget trykpapir
fra Lessebo Aktiebolag